CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

श्री हरिः

शिवराजविजयः

उपन्यासः

भारतरत्न-पण्डित-श्रीमदम्बिकादत्त-व्यास-

साहित्याचार्येण विरचितः

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

श्रीहरिः ।

शिवराजविजयः ।

उपन्यासः ।

अर्थात्

छत्रपति-महाराज-शिवाजीयस्य

जीवन-चरित्र-सन्दर्भः ।

"उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्द्धयन् ।
ओत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन् संहतान् ॥
तीव्रान् कण्टकिना बहिर्नियमयन् म्लानान् मुहुः सेचयन् ।
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ❀ ॥ ❀ ॥" ।

(नवरत्ने)

भारतरत्न-पण्डित- श्रीमदम्बिकादत्त-व्यास-

साहित्याचार्य्येण विरचितः ।

तदीयतनूजेन

श्री राधाकुमारात्मज

श्री कृष्णकुमार व्यासेन

प्रकाशितश्च ।

मूल्यम् रूप्यकद्वयम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

891.2
A

दुर्गाप्रसाद खत्री द्वारा लहरी प्रेस काशी में मुद्रित ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

साहित्याचार्य पं० अम्बिकादत्त व्यास।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

॥ निर्माणहेतुः ॥

"गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति"

श्लोके एकस्याऽप्यंशस्य चमत्कारविशेषाधायकत्वे सर्वोऽपि श्लोकः प्रशस्यते न च गद्ये तथा सुलभं सौष्ठवम्, गद्ये तु सर्वाङ्गीण-सौन्दर्यमुपलभ्येत चेत् तदैव तत् प्रशंसाभाजनं भवेत् भव्यानाम्। पद्ये छन्दःपारवश्यात् स्वच्छन्दः पदप्रयोगो न भवतीत्यनिच्छताऽपि कविताप्रसङ्गप्राप्तं स्वाभाविकं स्वल्पमपि वचनीयं क्वचिद् विस्तार्यते, क्वचित् बह्वपि नियताक्षरैः संक्षिप्य क्षोदिष्ठं विधीयते क्वचिच्च क्लिष्ट-स्वाभाविकपदप्रयोगसमापनीयान्यपि पारस्परिकालापससक्तपात्रवाक्यानि जटिली क्रियन्ते। गद्ये तु यदि किमपि तादृशमस्वाभाविकं स्यात् तत् कवेरेव निर्वक्ति महदवद्यम्॥ इत्यादि कारणैः पद्यापेक्षया गद्यमेव महामान्यं भवति भवति च दुष्करमपि गद्यकाव्यमेव। अत एव शुद्धपद्यात्मकेषु बहुषु महाकाव्येषु खण्डकाव्येष्वपि च प्राप्ये-ष्वपि गद्यपद्यात्मकेषु चम्पूनाटकादिषु चानेकेषूपलभ्यमानेष्वपि शुद्ध-गद्यकाव्यानि तथा नासाद्यन्ते। अस्माकं महामान्या धन्याः सुबन्धु-बाणदण्डिनो महाकवयो ये वासवदत्ताकादम्बरीदशकुमारचरितानि सुधामधुराणि सदा सदनुभाव्यानि गद्यकाव्यानि विरचय्य भारतवर्षे सबहुप्रमोदवर्षं व्यधिषत येषां चोक्तिपर्य्यालोचनप्राप्तपर्य्याप्तव्युत्प-त्तयोऽसङ्ख्याश्छात्रा अद्यापि वर्तन्ते वर्तिष्यन्ते च चिराय। पूर्वैं-र्भट्टारहरिचन्द्रप्रभृतिभिरेतैर्महाकविभिश्च प्रचारितोऽपि महाकाव्य-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

संचारो न चिराय स्थितिमकलयत् । भारताभिजनभाषाकविभिरपि च प्रायः पद्यप्रकृतिकैरेव समभावि इति जगत्प्रसिद्धः, सूरदासप्रभृतिभिरपि पद्यान्येव निबद्धानि । स म्प्रतं समयमहिम्ना भारतीयवर्तमानभाषासु बहुधा गद्यकाव्यानि विरच्यन्ते । बङ्गगुर्जरादिभाषासूपन्यासैरेव व्याप्ता विपणयः । हिन्दिभाषाऽपि च ऽत्यहमतिशयमासादयति गद्यसोपानेष्वेव पदाधाने । परं न केवलं प्राकृतिकगिरागुरवो गीर्वाणगिरि व्युत्पत्तिगरीयांस उपलभ्यन्ते न वा कांश्चिद् धन्यधन्यान् विहाय संस्कृतसाहित्यव्युत्पन्ना एव इतरभाषानुरक्ता विशेषताऽवलोक्यन्ते; अतएव भारताभिजनभाषाकवयः प्रायः स्वभ्रमान् साक्षात्संस्कृतसाहाय्येन शोधयितुं न पारयन्ति न वा भाषाकविशेषाधायकान् पथोऽनुसर्तुं संस्कृतसाहित्यवैभवेषु च निधीन् वर्द्धयितुं संस्कृतज्ञा एव प्रायशः पारयन्ति । कदाचिद् वृन्दारकवृन्दवाण्यां गद्यकाव्यप्रार दौर्बल्यस्येदमेव प्रधानं कारणं स्यात् । महदिदमुपहासास्पदं बिडम्बनं यन् मण्डूक इव महापारावारपारमासादायितुं प्लवितुं यतमानस्तादृशं कविकौशलनिकषायितं गद्यकाव्यं माद्दशःक्षोदीयान् जनो विरचयिषुःसंवृत्त इति काव्यमिदं मास्म भूत् तादृगभावविघट्टकं मास्म वा पुषत् कस्यापि मोदविशेषं परं मया तु सनातनधर्मधूर्वहशिवराजवर्णनेन रसना पावितैव प्रसङ्गतः सदुपदेशनिर्देशैः स्वब्राह्मण्यं सफलितमेव ऐतिहासिक काव्यरुचीनि स्वमित्राणिरञ्जितान्येवचिरमस्मत्पूर्वजैःपराशरपाराशरादिभिरुपासिता संस्कृतभाषा सेवतैव चक्षुषी निमील्य सविशेषं साक्षात्कृता पीयूषयूषपूर्णैरिव दृक्पातैरुज्जीवयन्ती पारिजात कुसुमठषि-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भिरिव वचनैरुपदिशन्तो जननी सरस्वती समाराधितेव सद्यः परिनिर्वृतिश्च समासादितेव । भवभूतिजगन्नाथादीनां राजमान्यानां कविमण्डलचक्रवर्तिनां तु द्वेषविशेषैर्वा स्वग्रन्थमार्मिकजनालाभेन वा कारणान्तरकलापैर्वा महान् एव शोकसङ्घात आसीत् । "कोऽस्मद्ग्रन्थानवलोकयिष्यति को वास्माकं गूढतात्पर्य्यं भोत्स्यतीति" चिन्तासन्तानवितानझञ्झावातोद्धूतसंशयघनघनाघनाडम्बर एव तथा समरौत्सीत् हृदयाकाशं यथा भ्रुवं सद्यः परनिर्वृतिरुरुचन्द्रिकाप्रसरेणाऽपि न रञ्जितमेव तदन्तःकरणकुमुदवनम् ।

॥ तथा च तैरेवोक्तम् ॥

"ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी" ।
"विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाचंयमाः
भूपालाः कमलाविलासमदोन्मीलन्मदाघूर्णिताः ।
आस्ये धास्यति कस्य लास्यमधुना धन्यस्यकामालसस्वर्वामाभृशमाधुरीविधुरयन् वाचां विलासो मम" ॥

अहं तु तादृक्षाणां महाकवीनां चरणरजोविमर्शभाजनमपि तदपेक्षयाऽधिकं भाग्यवत्तन्नरोऽस्मीति निश्चिनोमि। यतोमद्ग्रन्थमार्मिकस्तुमिथिलामहोमहेन्द्रोभारतसाम्राज्यव्यवस्थापकसमाजसंजीवनो

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

महामान्यो वदान्यो धन्यधन्यो विविधविरुदावलीविराजमानो राज-मानोन्नतो नतोन्नतिदायको महाराज श्रीरमेश्वरसिंह वीरवर एवास्ति मान्यन्ति च परःशता वाराणस्यादिपण्डितमण्डलीमण्डना रसास्वादानुकूलवासनावासितान्तःकरणा विबुधजनाः।

सोऽयं स्वलेखनीकण्डूमुपशमयितुं लिखितः प्रकाण्डलेखो यदि केषांचित् पण्डितप्रकाण्डानां कर्णकण्डूं खण्डयेत् तत् कृतकृत्यः संवर्त्तेय, ये तु पुरोभागिनो निगोयाऽपि प्रबन्धममुं तुण्डमुण्डगण्ड-कण्डूयनैस्ताण्डवकरण्डीकृतभ्रूभङ्गश्चास्मानस्माकाँश्च हासयिष्यन्ति तेऽप्यसङ्ख्यप्रणतिपात्राण्येवास्माकम्। ये तु जोषं जोषमालोक्यापि काव्यानि समासाद्यापि च तोषं सरोषमुज्जृम्भिताभिर्जाठरज्वालाभिरेव तं जारयन्ति ते प्राञ्चोऽपि, लोहमपि विशमपि दाधीचास्थीन्यपि चेति विलक्षणकुक्षयस्ते न कस्य नमस्याः।

॥ इति ॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

शिवराजविजयः ।

([2]उपन्यासः)

[3]प्रथमो विरामः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

शिवचरणसरोजं मानसे रोपयित्वा
गुरुवरपदकञ्जं मञ्जुलं चाभिवन्द्य ।
विषमपदसमूहाशेषसन्देहहर्त्री
शिवविजयपताका लिख्यते टिप्पणीयम् ।। १ ।।

१ श्रीमतो दक्षिणदेशभूषणस्य सनातनधर्मधारिधुरीणस्य धीरवीरधुरन्धरस्यालौकिकक्षात्रतेजस्सम्पन्नस्य महाराष्ट्रराष्ट्रविजयबीजारोपकस्य महामहोदयशिवराज्य विजयः समुपन्यस्यते यस्मिन् ग्रन्थे स शिवराजविजयो ग्रन्थः ।

२ उपन्यासो गद्यकाव्यम् ।

३ व्याचिख्यासितमुपन्यस्यन्तो मध्ये मध्ये निश्वसन्तोऽपि यथारुचि प्रकरणविशेषपरिसमाप्तौ विरमन्ति जना इत्यत्रापि निश्वसचतुष्टयात्मकास्त्रयो विरामा एव विहिताः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

[1]प्रथमो निश्वासः ।

[2]"विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत्" ।

[3]"हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः,
साधुः समत्वेन भयाद् विमुच्यते" । भागवते ।

---

१ वाक्यविन्यासरूपे उपन्यासे स्वभावतो निश्वासप्रश्वासा एव परिच्छेदका भवन्तीति परिच्छेदानामङ्कसर्गाध्यायादिसंज्ञाः समुपेक्ष्य निश्वाससंज्ञायामेव कृतादरो ग्रन्थकारः । उच्छ्वासास्तु शोकक्रोधादावेव वर्णनीया इति बाणादिभिरागृहीताऽपि उच्छ्वाससंज्ञा सप्रौढि परिहृता ।

यथोक्तम् ।

"प्रौढिप्रकर्षेणपुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः कवीनाम्" इत्यादि ।

२ ग्रन्थेऽस्मिन् विषयलोलुपानां बहूनामत्याचाराः सतां सदाचारास्तेष्वपि पाटच्चराणां कदर्यव्यवहाराः केषांचित् स्वच्छन्दविहारा इत्यादिका विविधभावसम्भारा माया विजृम्भणरूपाः प्रदर्शयिष्यन्त इति ग्रन्थस्थविषयोपक्षेपकः श्रीमद्भागवतोक्तो विष्णोरित्यादिश्लोकः पूर्वमुपनिबद्धः । अत्र ग्रन्थादौ विष्णुपदोपादान च एतद्रसरसिकानां मंगलार्थं शिष्यशिक्षार्थं विघ्नविघाताय च ।

३ प्रथमे निश्वासे कन्यकापहारकः कश्चन वराकः स्वयमेव नष्टः कन्यका च सुखसोपानमधिरूढा इति दिद्योतयिषुः हिंस्रः स्वपापेनेत्यादि व्यासोक्तिमुद्धरति व्यासः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

[1]अरुण एष प्रकाशः पूर्वस्यां भगवतो [2]मरीचिमालिनः । एष भगवान् मणिराकाशमण्डलस्य, [3]चक्रवर्ती [4]खेचरचक्रस्य, [5]कुण्डलमा [6]खण्डलदिशः, दीपको ब्रह्माण्डभाण्डस्य [7]प्रेयान् [8]पुण्डरीकपटलस्य, [9]शोकविमोकः [10]कोकलोकस्य, अवलम्बो [11]रोलम्बकदम्बस्य [12]सूत्रधारः सर्वव्यवहाराणाम् [13]इनश्च दिनस्य

१ वीररसप्रधाने गद्यात्मकेऽस्मिन् काव्ये श्रीमभगवतो रामचन्द्रस्य कुलमूलम् अशेषजगत्प्रकाशकः सूर्यनारायण एव मंगलार्थं स्मर्यते ग्रन्थकारेण ।

२ मरीचिमालिनः (म्रियते तमो येषु ते मरीचयः किरणाः तेषां मालाः सन्ति अस्य इति मरीचिमाली सूर्यः तस्य) सूर्यस्य ।

३ चक्रवर्ती सार्वभौमः "चक्रवर्ती सार्वभौम" इत्यमरः ।

४ खेचरचक्रस्य–ग्रहगणस्य ।

५ सूर्यमण्डलस्य वर्तुलत्वात् कुण्डलत्वमारोपितम् । "कुण्डलं कर्णभूषणम्" ।

६ आखण्डलदिशः–पूर्वदिशः ।

७ प्रेयान्–प्रियतमः ।

८ पुण्डरीकपटलस्य–"पुण्डरीकं सिताम्भोज"–मित्यमरः । श्वेतत्वमविवक्षितम् । कमलसमूहस्य ।

९ शोकविमोकः–विमोको मोक्षः शोकविनाशक इति भावः ।

१० कोकलोकस्य–चक्रवाकगणस्य ।

११ रोलम्बकदम्बस्य-भ्रमरसमूहस्य ।

१२ सूत्रधारः प्रवर्त्तकः ।

१३ इनः-प्रभुः "इनः प्रभौ नृपे चन्द्रे" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

अयमेव [1]अहोरात्रं जनयति, अयमेव वत्सरं द्वादशसु भागेषु [2]विभनक्ति, अयमेव कारणं [3]षणामृतूनाम्, एष एवाङ्गीकरोति उत्तरं दक्षिणं चायनम्, [4]एनेनैव सम्पादिता युगभेदा, एनेनैव कृताः कल्पभेदा; एनमेवाश्रित्य भवति [5]परमेष्ठिनः [6]परार्द्ध संख्या, असावेव [7]चर्कर्त्ति, वर्भर्त्ति, जर्हर्त्ति, च जगत्

१ अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रःतम् (अहस्सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तोऽच् "रात्राह्नाहाः पुंसि")।

२ विभनक्ति विभाजयति। (विभजतीत्येव साधीयः)

३ ऋतूनाम् हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरन्नामकानाम्।

४ एनेन (अन्वादेशे "द्वितीयाटौस्स्वेन" इति इदमेततोरेनादेशः)।

५ परमेष्ठिनः—ब्रह्मणः।

६ परार्धसंख्या संख्यानामन्तिमा संख्या परार्धमित्युच्यते। यदाहुः।

"एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः।
अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्॥
जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः।
संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृता पूर्वैः॥"

७ चर्कर्त्ति—अतिशयेन पुनः पुनर्वा करोति। वर्भर्त्ति—अतिशयेन बिभर्त्ति पालयतीत्यर्थः। जर्हर्त्ति—संहरतीत्यर्थः। रूपत्रयं यङ्लुकि निष्पन्नम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

वेदा एतस्यैव 'वन्दिनः, गायत्री अमुमेव गायति, ब्राह्मनिष्ठा ब्राह्मणाः अमुमेवाहरहरुपतिष्ठन्ते² । धन्य एष कुलमूलं श्रीरामचन्द्रस्य प्रणम्य एष विश्वेषामिति उद्घोष्यन्तं ³भास्वन्तं प्रणमन् निजपर्णकुटीरात्⁴ निश्चक्राम, कश्चित् ⁵गुरुसेवनपटुर्विप्रवटुः ।

"अहो ⁶चिररात्राय सुप्तोऽहम्, स्वप्नजालपरतन्त्रेणैवमहान् पुण्यमयः समयोऽतिवाहितः, ⁷सन्ध्योपासनसमयोऽयमस्मद्गुरुचरणानाम्, तत्सपदि अवचिनोमि कुसुमानि"। इति चिन्तयन् कदलीदलमेकमाकुञ्च्य ⁸तृणशकलैः सन्धाय पुटकं विधाय पुष्पावचयं कर्त्तुमारेभे ॥

---

१ वन्दिनः—वन्दन्ते स्तुवते तच्छीलाः "वन्दिनः स्तुतिपाठकाः" इत्यमरः ।

यदुक्तम् ।

"वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तय" इति ।

२ उपतिष्ठन्ते—उपासते (उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यमित्यात्मनेदतम्) ।

३ भास्वन्तम्–सूर्यम् । "भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः" इत्यमरः ।

४ कुटीरः—अल्पकुटी ।

५ गुरुसेवनपटुः—गुरुसेवाकुशलः । ६ चिररात्राय-चिरम् ।

७ अतिवाहितः—यापितः । ८ आकुञ्च्य-भुग्नं कृत्वा ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

बटुरसौ[1] आकृत्या सुन्दरो, वर्णेन गौरो, [2]जटाभिर्ब्रह्मचारी, वयसा [3]षोडशवर्षदेशीयः कम्बुकण्ठ, आयतललाटः, सुबाहु-र्विशाललोचनश्चासीत् ।

कदलीदलकुञ्जायितस्य[4] एतत्कुटीरस्य [5]परितः पुष्पवाटिकायाः [6]पूर्वतः परमपवित्रपानीयं परःसहस्रपुण्डरीकपटल[7]परिलसितं [8]पतत्त्रिकुलकूजितपूजितं पयःपूरपूरितं सर आसीत् । दक्षिणत-श्च [9]निर्झरझर्झरध्वनिध्वानितदिगन्तरः फलपटलास्वादचप-लितचञ्चु[10] पतङ्गकुलाक्रमणाधिक्यविनतशाख [11]शाखिसमूह-व्याप्तः सुन्दरकन्दरः पर्वतखण्ड आसीत् ।

---

१ आकृत्या—आकारेण (प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया)

२ जटाभिः (इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया) ।

३ षोडशवर्षदेशीयः (ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः) ।

४ कुञ्जायितस्य (कुञ्ज इवाचरति कुञ्जायते कर्त्तुः क्यङ् सलोप-श्चेति उपमानात् कर्त्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् ततः क्तप्रत्ययः) "निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः ।

५ परितः—समन्तात् (पर्यभिभ्यां चेति तसिल्) ।

६ पूर्वतः—पूर्वस्याम् (तसिलादिष्वाकृत्वसुचः इति पुंवत्) ।

७ परिलसितम्—विभूषितम् । ८ पतत्रिणः—पक्षिणः ।

"पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः" इत्यमरः ।

९ निर्झरः—प्रवाहः "प्रवाहो निर्झरो झरः ।" १० पतङ्गा विहङ्गमाः

११ शाखिनः—वृक्षाः "वृक्षोमहीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः"

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यावदेष [1]ब्रह्मचारी बटुरलिपुञ्जमूद्धूयकुसुमकोरकानवचिनोति तावत् तस्यैव [2]सतीर्थ्योऽपरस्तत्समानवयाः [3]कस्तूरिका रेणुरूषित इवश्यामश्चन्दनचर्चितभालः, [4]कर्पूरागुरुक्षोदच्छुरितवक्षोबाहुदण्डः सुगन्धपटलैरुन्निद्रयन्निव निद्रामन्थराणि [5]कोरकनिकुरम्बकान्तरालसुप्तानि [6]मिलिन्दवृन्दानिझटिति समुपसृत्य निवारयन् गौरवटुमेवमवादीत् ।

"अलं भो अलं मयैव पूर्वमवचितानि कुसुमानि, त्वं तु चिरं रात्रावजागरीरिति क्षिप्रं नोत्थापितः, गुरुचरणा अत्र तडागतटे सन्ध्यामुपासते, संस्थापिता मयानिखिला सामग्री तेषां समीपे,

---

१ ब्रह्मचारी (ब्रह्मवेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी)। यदाहुः—

'कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥"

२ सतीर्थ्यः—सहाध्यायी "सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः" इत्यमरः । (समानतीर्थेवासीति यत् प्रत्ययः तीर्थे ये इति समानस्य सः)

३ कस्तूरिकारेणुरूषितः—कस्तूरीधूलिगुण्ठितः ।

४ कर्पूरागुरुक्षोदच्छुरितवक्षोबाहुदण्डः कर्पूरागुरुचूर्णशोभितोरःस्थलभुजयुगलः ।

५ कोरकः कलिका "कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरः । निकुरम्बम्—समूहः "स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ।" इत्यमरः।

६ मिलिन्दाः—भ्रमराः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यां च सप्तवर्षकल्पां, यावनत्रासेन निःशब्दं रुदतीं, परमसुन्दरीं कलितमानवदेहामिव सरस्वतीं सान्त्वयन्, [1]मरन्दमधुरा अपः पाययन्कन्दखण्डानि भोजयन् त्वं [2]त्रियामाया यामत्रयमनैषीः सेयमधुना स्वपिति उद्बुध्य च पुनस्तथैव रोदिष्यति तत्परि-मार्गणीयावेतस्याः पितरौ गृहं च ।

इति संश्रुत्य उष्णं निःश्वस्य यावत् सोऽपि किञ्चिद्वक्तुमियेष [3]तावदकस्मात् पर्वतशिखरे निपपात उभयोर्दृष्टिः ।

तस्मिन् पर्वते आसीदेको महान् [4]कन्दरः, तस्मिन्नेव महा-मुनिरेकः समाधौ तिष्ठति स्म । कदा स समाधिमङ्गीकृतवान् इति कोऽपि न वेत्ति । [5]ग्रामणीग्रामीणग्रामाः समागत्य मध्ये मध्ये तं पूजयन्ति प्रणमन्ति स्तुवन्ति च । तं केचित् कपिल इति, अपरे लोमश इति, इतरे जैगीषव्य इति; अन्ये च मार्कण्डेय इति विश्वसन्ति स्म । स एवायमधुना शिखरादवतरन् ब्रह्मचा-रिवटुभ्यामदर्शि ।

१ मरं मरणं द्यति इति मरन्दः (भ्रमरजीवनः) मकरन्दः । यथाह जगन्नाथः कविराजः "अयि दलदरविन्दस्यन्दमानं मरन्दं तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ।"

२ त्रियामायाः—रजन्याः "त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमरः ।"

३ इयेष—इच्छति स्म ।

४ कन्दरः—दरी "दरी तु कन्दरा वा स्त्री ।"

५ ग्रामणीग्रामीणग्रामाः—ग्रामाधिपग्राम्यसमूहाः । "ग्रामणी-र्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ।"

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

अहो प्रबुद्धो मुनिः प्रबुद्धो मुनिरिति एवागच्छति इत एवागच्छति सत्कार्योऽयं सत्कार्योऽयमिति तौ [1]सम्भ्रान्तौ बभूवतुः ।

अथ समापितसन्ध्यावन्दनादिक्रिये समायाते गुरौ तदाज्ञया नित्यनियमसम्पादनाय प्रयाते गौरवटौ, छात्रगणसहकारेण[2]प्रस्तुतासुच[3]स्वागतसामग्रीषु, इत आगम्यतां सनाथ्यतामेष आश्रम इति सप्रणाममभिगम्य वदत्सु निखिलेषु, योगिराज आगत्य तन्निर्दिष्टकाष्ठपीठं भास्वानिवोदयगिरिमारुरोह उपाविशच्च ।

तस्मिन् पूज्यमाने योगिराडुत्थित इति आयात इति चाकर्ण्य कर्णं परम्परया बहवो जनाः परितः स्थिताः[4];सुघटितं शरीरं, [5]सान्द्रां जटां विशालान्यङ्गानि, [6]अङ्गारप्रतिमे नयने, मधुरां गम्भीरां च वाचं वर्णयन्तश्चकिताइव संजाताः ।

अथ योगिराजं सम्पूज्य यावदीहितं[7] किमपि आलपितुं

---

१ सम्भ्रान्तौ—ससम्भ्रमौ—हर्षेण कर्मसु त्वरमाणौ ।

२ सहकारः—साहाय्यम् ।

३ स्वागतसामग्रीषु—उपचारद्रव्येषु (भावाधिकरणे सप्तमी)।

४ सुघटितम्—सुरचितम् । यथोचितावस्थानमिति यावत् ।

५सान्द्राम्–घनाम् ।

६ अङ्गारप्रतिमे अङ्गारसमाने । प्रतिमाशब्द उपमावाचकोऽप्यस्ति । यथा बाल्मीकिरामायणे । "गतः सुखान्यप्रतिमानि हित्वा" यजुर्वेदे "न तस्य प्रतिमा अस्ति" ।। इत्यादि ।।

७ ईहितम्—चेष्टितम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तावत् कुटीरात् अश्रूयत तस्या एव बालिकायाः सकरुणरोदनम्

ततः किमिति कुत इति केयमिति कथमिति [1] पृच्छापरवशे योगिराजे ब्रह्मचारिगुरुणा बालिकां सान्त्वयितुं श्मामवटुमादिश्य कथितम्।

भगवन् श्रूयतां यदि कुतूहलम्। [2] ह्यः सम्पादितसायन्तनकृत्ये अत्रैव [3] कुशास्तरणमधिष्ठिते मयि परितः समसीनेषु छात्रवर्गेषु, धीरसमीरस्पर्शेन मन्दमन्दमान्दोलयमानासु [4] व्रततिषु, समुदिते यामिनीकामिन्याः चन्दनबिन्दौ इव इन्दौ, कौमुदीकपटेन सुधाधारामिव वर्षति गगने, अस्मन्नीतिवार्तां शुश्रूषुषु इव मौनमाकलयत्सु पतगकुलेषु, कैरवविकाशहर्षप्रकर्षसमुखरेषु [5] चञ्चरीकेषु; अस्पष्टाक्षरम्; कम्पमाननिश्वासं; श्लथत्कण्ठं; घर्घरितस्वनम् चीत्कारमात्रं; दीनतामयम् अत्यवधानश्रव्यत्वादनुमितदविष्ठतं [6] क्रन्दनमश्रौषम्।

तत्क्षणमेव च कुत इदं किमिदमिति दृश्यतां ज्ञायतामित्यादिश्य [7] छात्रेषु विसृष्टेषु क्षणानन्तरं छात्रेणैकेन भयभीतो सचे-

१ पृच्छापरवशे—जिज्ञासापरतन्त्रे।

२ ह्यः—गतदिवसे। ३ कुशास्तरणम्—कुशासनम्।

४ व्रततिषु-लतासु "वल्ली तु व्रततिर्लता"

५ चञ्चरीकेषु—भ्रमरेषु।

६ अनुमितदविष्ठतम् (अतिशयेन दूरमिति दविष्ठं तस्य भावः दविष्ठता अनुमिता दविष्ठता यस्य तत्) तर्कितातिदूरत्वम्।

७ आदिश्य—आज्ञाप्य।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गमत्युष्णं दीर्घं निश्वसती मृगीव व्याघ्राघ्राता अश्रुप्रवाहैः स्नाता सवेपथुः,[1] कन्यकैका अङ्के निधाय समानीता । चिरान्वेषणेनापि चटुलाः सहचरी सहचरो वा न प्राप्तः । तां च चन्द्रकलयेव निर्मितां[2] नवनीतेनेव रचितां, मृणालगौरीं कुन्दकोरकाग्रदतीं,[3] सक्षोभं[4] रुदतीमवलोक्य अस्माभिरपि न पारितं निरोद्धुं नयनबाष्पाणि ।

अथ 'कन्यके मा भैषीः[5] पुत्रि त्वां मातुः समीपे प्रापयिष्यामः, दुहितः खेदं मा वह[6] भगवति भुङ्क्ष्व किञ्चित् पिब पयः, एते तव भ्रातरः यत् कथयिष्यसि तदेव करिष्यामः मा स्म रोदनैः प्राणान्[7] संशयपदवीमारोपयः,[8] मा स्म कोमल-

१ सवेपथुः—सकम्पा टुवेपृ कम्पने अस्माद्धातोर्भाव "ट्वितोऽथुच्" इति सूत्रेण अथुच्) ।

२ नवनीतेन—नवोद्धृतघृतेन ।

३ कुन्दकोरकाग्रदती (अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दतृ ततः स्त्रियामुगितश्चेति ङीप्) ।

४ सक्षोभम्—ससाध्वसम् ।

५ माभैषीः (माङि लुङिति लुङ नमाङ योगे इति अडागमनिषेधः) भयं मा कुरु इत्यर्थः ।

६ मा वह (अत्र न माङ् किन्तु निषेधार्थकं मा इत्यव्ययम्—अतएव लोट्) ।

७ प्राणान् "पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः" ।

८ आरोपयः—(स्मोत्तरे लङ् चेति लङ) ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मिदं शरीरं शोकज्वालावलीढं कार्षी"-रिति सहस्रधा बोधतेन कथमपि सम्बुद्धा किञ्चिद् दुग्धं पीतवती। ततश्चमूं गा क्रोडे उपवेश्य, "बालिके कथयक्वते पितरौ कथमेतस्मिन्नाश्रमप्रान्ते समायाता किं ते कष्टं कथमरोदीः किं वाञ्छसि किं कुर्म" इति पृष्टा मुग्धतया अपरिकलितवाक्पाटवा, भयेन विशिथिलवचनविन्यासा, लज्जया अतिमन्द-स्वरा, शोकेन रुद्धकण्ठा; [1]चकितचकितेव कथं कथमपि अबोधयदस्मान् यदेषा अस्मिन्नेदीयस्येव[2] ग्रामे वसतः कस्यापि ब्राह्मणस्य[3] तनयास्ति एनां च सुन्दरीमाकलय्य कोऽपि यवनतनयो नदीतटान्मातुर्हस्तादाच्छिद्य क्रन्दन्तीं नीत्वापससार। ततःकश्चिदध्वानमतिक्रम्य यावदसिधेनुकां[4] संदर्श्य[5] विभीषिकयाऽस्याः क्रन्दनकोलाहलं शमयितुमियेष तावदकस्मात् कोऽपि कालकम्बल इव भल्लूको वनान्तादुपाजगाम। दृष्ट्वैव यवनतनयोऽसौ तत्रैव त्यक्त्वा कन्य-

---

१ चकितचकिता—अतिचकिता ।

२ नेदीयसि (अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति अन्तिकस्य नेदादेशः) अतिनिकटे ।

३ वस्तुतस्तु नेयं ब्राह्मणतनया किन्तु क्षत्रियकन्या न वा मात्रा सह स्नातुं गता किन्तु दास्या तथाऽपि पुरोहितमेव पितरं दासीमेव मातरं मान्यमाना तथाऽबूबधत ।

४ असिधेनुकाम् छुरिकाम् 'छुरिका चासिधेनुके" त्यमरः ।

५ विभीषिकया। भयप्रदर्शनेन ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

कामिमाँ शाल्मलितरुमेकमारुरोह । विप्रतनया चेयं [1] पलाशपलाशिश्रेण्यां प्रविश्य [2] घुणाक्षरन्यायेन इत एव समायाता यावद्भयेन [3] पुना रोदितुमारब्धवती तावदस्मच्छात्रेणैवानीतेति।

तदाकर्ण्य कोपज्वालाज्वलित इव योगी प्रोवाच "विक्रमराज्येऽपिकथमेष पातकमयो दुराचाराणामुपद्रवः"?

ततः स उवाच "महात्मन् काधुना विक्रमराज्यम् । वीरविक्रमस्य तु भारतभुवं [4] विरहय्य गतस्य वर्षाणां सप्तदश [5] शतकानि व्यतीतानि । [6] क्वाधुना मन्दिरे मन्दिरे जयजयध्वनिः, क्व सम्प्रति तीर्थे तीर्थे घण्टानादः, क्वापि मठे मठे वेदघोषः ? अद्य हि वेदा विच्छिद्य [7] वीथीषु विक्षिप्यन्ते; धर्मशास्त्राण्युद्धूय धूम-

---

१ पलाशपलाशिश्रेण्याम् किंशुकतरुपंक्तौ ।

२ घुणाक्षरन्यायेन—"घुणः स्यात् काष्ठवेधक" इति रत्नकोषः, घुणः कृमिः तदनुविद्धकाष्ठे अकस्मात् यथा अक्षरमिव प्रतीयते तथैवावितर्कितकार्यसिद्धौ घुणाक्षरन्याय इत्युच्यते ।

३ पुना रोदितुम् (रोरीति लोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण दीर्घः) पुनः क्रन्दितुम ।

४ विरहय्य—परित्यज्य । ५ एतेन शिवराजसमयः सूचितः ।

६ क्वाधुनेत्यादिना शिवराजसमये यवनानां दुराचाराः सूच्यन्ते मठे मठे—(वीप्सायां द्विरुक्तिः) प्रतिपाठालयम् । "मठश्छात्रादिनिलयः" ।

७ वीथीषु पथिषु विशिखेत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ध्वजेषु ध्मायते, पुराणानि पिष्ट्वा पानीयेषु पात्यन्ते; भाष्याणि भ्रंशयित्वा [1] भ्राष्ट्रेषु भर्ज्यन्ते । क्वचिन्मन्दिराणि भिद्यन्ते, क्वचित्तुलसीवनानि छिद्यन्ते; क्वचिद्दारा [2] अपह्रियन्ते; क्वचिद्धनानि लुण्ठ्यन्ते; क्वचिदार्त्तनादाः, क्वचिद्रुधिरधाराः, क्वचिदग्निदाहः, क्वचिद् गृहनिपात इत्येव श्रूयतेऽवलोक्यते च परितः । तदाकर्ण्य दुःखितश्चकितश्च योगिराडुवाच "कथमेतत्" । ह्य एव पार्वतीयाञ्छकान् विनिर्जित्य, [3] महताजयघोषेण [4] स्वराजधानीमयातः श्रीमानादित्यपदलाञ्छनो [5] वीरविक्रमः, अद्यापि तद्विजमायातः

१ भ्राष्ट्रेषु—चणकादिभर्जनपात्रेषु (भृज्यते अस्मिन्निति भ्राष्ट्रः) क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो नेत्यमरः ।

२ दाराः (दृ विदारणे णिजन्तः दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् चेति घञ् दाराक्षतलाजानां बहुत्वं चेति बहुत्वम्) 'भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यादित्यमरः" टावन्तोऽप्ययम् "क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिरिति हेमचन्द्रः" ।

३ श्रीमान् वोरवरो विक्रमादित्यो बहुपराक्रमशालिनः पर्वतप्रान्तवास्तव्यान् शकान् विजित्य स्वविजयवैजयन्तीमारोपितवान् ।

४ स्वराजधानीम्—उज्जयिनीम् ।

५ आदित्यपदविभूषित इति भावः । "कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" । इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यपताका मम चक्षुषोरग्रत इव [1] समुद्धूयन्ते; अधुनापि तेषां [2] पटहगोमुखादीनां निनादः कर्णशष्कुलीं पूरयतीव। तत् कथं कथयथ वर्षाणां सप्तदशशतकानि व्यतीतानीति" ?।

ततः सर्वेषु स्तब्धेषु चकितेषु च ब्रह्मचारिगुरुणा प्रणम्य-कथितं "भगवन् [3] वद्धसिद्धासनैर्निरुद्धनिश्वासैः प्रबोधितकुण्ड-लिनीकैर्विजितदशेन्द्रियैरनाहतनादतन्तुमवलम्ब्याज्ञाचक्रं सं-स्पृश्य चन्द्रमण्डलं भित्त्वा, तेजःपुञ्जमविगणय्य सहस्रदलकमल-स्यान्तः प्रविश्य परमात्मानं साक्षात्कृत्य तत्रैव रममाणैर्मृत्युञ्जयै-रानन्दमात्रस्वरूपैर्ध्यानावस्थितैर्भवादृशैर्न ज्ञायते [4] कालवेगः। तस्मिन् समये भवता ये पुरुषा अवलोकितास्तेषां [5] पञ्चा-शत्तमोऽपि पुरुषो नावलोकयिष्यते। अद्य न तानि स्रोतांसि नदीनां, न सा संस्था नगराणां, न सा आकृतिर्गिरीणां न सा सान्द्रता विपिनानाम्। किमधिकं कथयामो, भारतवर्षम-धुना अन्यादृशमेव सम्पन्नमस्ति।"

---

१ समुद्धूयन्ते—कम्पमाना विराजन्ते इत्यर्थः।

२ पटहगोमुखादीनाम्—वाद्यविशेषाणाम्।

३ वद्धसिद्धासनैः—इत्यादिभिर्योगिनां योगशास्त्रोक्तो ध्यानप्र-कारो निरूपितः स तु विस्तरभयान्नेह विलिख्यते।

४ कालवेगः—कालगतिः।

५ पञ्चाशत् संख्यापूरकः—पञ्चाशत्तमः। अपिशब्दोऽत्र कैमु-त्यन्यायबोधकः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

इदमाकर्ण्य किञ्चित्स्मित्वैव परितोऽवलोक्य च योगी जगाद "सत्यं न लक्षितो मया [1] समयवेगः यौधिष्ठिरे समये कलित समाधिरहं वैक्रमसमये उदस्थाम् । पुनश्च वैक्रमसमये समाधिमाकलय्य अस्मिन् दुराचारमये समयेऽहमुत्थितोऽस्मि । अहं पुनर्गत्वा समाधिमेव कलयिष्यामि किन्तु तावत्सङ्क्षिप्य कथ्यतां का दशा भारतवर्षस्येति ।"

तत् संश्रुत्य भारतवर्षीयदशासंस्मरणजातशोको हृदयस्थप्रसादसंभारोद्गिरणश्रमेणेवातिमन्थरेण स्वरेण मा स्म धर्मध्वंसनघोषणैर्योगिराजस्य धैर्यमवधीरयेतिकण्ठं रुन्धतो वाष्पानविगणय्य, नेत्रे प्रमृज्य, उष्णं निश्वस्य, कातराभ्यामिव नयनाभ्यां परितोऽवलोक्य ब्रह्मचारिगुरुः प्रवक्तुमारभत । "भगवन् [2] दम्भोलिघटितेयं रसना या दारुणदानवोदन्तोदीरणैर्न दीर्य्यते, लोहसारमयं हृदयं यत् संस्मृत्य यावनान् [3] परःसहस्रान् दुराचारान् शतधा न भिद्यते, भस्मसाच्च न भवति । धिगस्मान् येऽद्यापि जीवामः, श्वसिमो, विचराम आत्मन आर्य्यवंश्यांश्चाभिमन्यामहे—"

---

१ समयवेगः—कालगतिः ।

२ दम्भोलिघटिता—वज्रमयी दम्भोलिरशनिर्द्वयोः" इत्यमरः ।

३ परःसहस्रान् येषां संख्येयानां संख्याः सहस्रात् पराः तान् (राजदन्तादित्वात् सहस्रशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुट्, विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिङ्गता च)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

एवञ्चेदस्य इति लडःपेक्षितः।

उपक्रममनुमाकर्ण्य, अवलोक्य च मुनेर्विमनायमानं[१] हरिद्राद्रवक्षालितमिव वदनं, निपतद्वारिविन्दुनी नयने, अञ्चितरोमकञ्चुकं, शरीरं, कम्पमानमधरं, भज्यमानं च स्वरमवागच्छत् सकलानर्थमयः सकलवञ्चनामयः सकलपापमयः सकलोपद्रवमयश्चायं वृत्तान्त' इति। 'अतएव तत्स्मरणमात्रेणाऽपि खिद्यत एष, हृदये तन्नाहमेनं निरर्थं जिग्लापयिषामि न वा चिखेदयिषामी' ति च विचिन्त्य "मुने विलक्षणोऽयं भगवान् सकलकलाकलापकलनः[२] सकलकालनः[३] करालः कालः[४]। स एव कदाचित् पयः पूरपूरितान्यकूपारतलानि[५] मरूकरोति,[६] सिंहव्याघ्रभल्लूकगण्डकफेरु[७] शशसहस्रव्याप्तान्यरण्यानि जनपदीकरोति, मन्दिरप्रासादहर्म्यशृङ्गाटकचत्वरोद्यानतडागगोष्ठमयानि[८] नगराणि च काननीकरोति। निरीक्ष्यतां कदाचिदस्मि-

१ विमनायमानम्—दुर्मनायमानम्।

२ कलापः—समूहः "कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि"

३ सकलकालनः—सर्वनियामकः। (सकलान् कालयति, क्षिपति जर्जरयतीति यावत्)

४ कालः—"कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयो" रिति

५ अकूपारः—"समुद्रोऽब्धिरकूपारः"। मेदिनी।

६ मरूकरोतिः—मरुतुल्यानि करोति (अभूततद्भावे च्विः)

७ फेरुः शृगालः 'शृगालवंचकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः" त्यमरः

८ "हर्म्यादि धनिनां वासः प्रसादो देवभूभुजाम्, शृङ्गाटकम् चतुष्पथं "शृङ्गाटकचतुष्पथे इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

न्नेव भारतवर्षे[१] यायजूकै राजसूयादियज्ञा व्यायाजिषत, कदाचिदिहैव वर्षवातातपहिमसहानि तपांसि अतापिषत, सम्प्रति तु म्लेच्छैर्गावो हन्यन्ते, वेदा विदार्यन्ते, स्मृतयः सम्मृद्यन्ते, मन्दिराणि [२] मन्दुरीक्रियन्ते, सत्यः पात्यन्ते, सन्तश्च सन्ताप्यन्ते सर्वमेतन्माहात्म्यं तस्यैव महाकालस्येति कथं [३] धीरधौरेयोऽपि धैर्यं [४] विधुरयसि ? शान्तिमाकलय्यातिसंक्षेपेण कथय यवनराज्यवृत्तान्तं, नजाने किमिति अनावश्यकमपि [५] शुश्रूषते मे हृदयम्" इति कथयित्वा तूष्णीमवतस्थे।

अथ स मुनि "भगवन् धैर्येण, प्रसादेन, प्रतापेन, तेजसा, वीर्येण, विक्रमेण, शान्त्या, श्रिया, सौख्येन, धर्मेण, विद्यया, च सममेव परलोकं सनाथितवति [६] तत्र-भवति वीरविक्रमादित्ये शनैः शनैः पारस्परिकविरोधविशिथिलीकृतस्नेहबन्धनेषु राजसु,

१ यायजूकैः—इज्याशीलैः "इज्याशीलो यायजूक" इत्यमरः।

२ मन्दुरीक्रियन्तेः—वाजिशालीक्रियन्ते "वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः।

[मदेरुरच] "मन्दिरे मन्दुराया" रत्नावल्याम्।

३ धीरधौरेयः—धीरधुरन्धरः।

४ विधुरयसिः—विकलयसि "वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु" इति मेदिनी।

५ शुश्रूषते—(ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मनेपदम्)

६ तत्र भवति—श्रेष्ठे (भावाधिकरणे सप्तमी)।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भामिनीभ्रूभङ्गभूरिभात्रप्रभावपराभूतविवेकेष्वमत्रेषु भटेषु स्वार्थचिन्तातन्तानवितानैकतानेष्वमात्यवर्गेषु, प्रशंसामात्रप्रियेषु प्रभुषु, इन्द्रस्त्वं वरुणस्त्वं कुबेरस्त्वमिति वर्णनामात्रसक्तेषु बुधजनेषु, कश्चन [1] गजिनीस्थाननिवासी [2] महामदो यवनः ससेनः प्राविशद् भारते वर्षे। स च प्रजा विलुण्ठ्य, मन्दिराणि निपात्य, प्रतिमाः विभिद्य, परः शतान् जनांश्च दासीकृत्य, शतशः उष्ट्रेषु रत्नान्यारोप्य स्वदेशमनैषीत्। एवं स ज्ञातास्वादः पौनःपुन्येन द्वादशवारमागत्य भारतमलुलुण्ठत्। तस्मिन्नेव च स्वसंरम्भे एकदा गुर्जरदेशचूडायितं सोमनाथतीर्थमपि धूलीचकार। अद्य तु तत्तीर्थस्य नामापि केनापि न स्मर्यते परं तत्समये तु लोकोत्तरं तस्य वैभवमासीत्। तत्र हि महार्हवैदूर्यपद्मरागमाणिक्यमुक्ताफलादिजटितानि, [3] कपाटानि, स्तम्भान्, [4] गृहावग्रहणीर्भित्तीर्वलभी [5] र्विटङ्कानि, [6] च निर्मथ्य रत्ननिचयमादाय शतद्वयमणसुवर्णश्रृङ्खलावलम्बिनीं चञ्चच्चाकचक्यचकितीकृतावलोचकलोचननिचयां महाघण्टां प्रगृह्य महादेवमूर्तावपि

१ गजिनी गज़नी नाम्नी नगरी २ महामदः महमूद इति

३ जट झट सङ्घाते इत्यस्य प्रयोगः। ४ गृहावग्रहणीः-देहलीः।

५ वलभीः—गोपानसीः "गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि" इत्यमरः।

६ विटङ्कानि—काष्ठादिरचितान् पक्षिगृहान्।

"कपोतपालिकायान्तु "विटङ्कं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गर्वंमुदतूतुलत् [1]। अथ "वीरगृहीतमखिलं वित्तं, पराजिता आर्यसेनाः वन्दीकृता वयं, सञ्चितममलं यश इतोऽपि न शाम्यति ते क्रोधश्चेदस्मांस्ताडय, मारय, छिन्धि, भिन्धि, पातय, मज्जय, खण्डय, कर्तय, ज्वलय, किन्तु त्यजेमामकिञ्चित्करीं जडां महादेवप्रतिमाम्। यद्येवं न स्वीकरोषि तद्गृहाणास्मत्तोऽन्यामपि सुवर्णकोटिद्वयीं त्रायस्व मैनां भगवन्मूर्त्तिं [2] स्प्राक्षी" रिति साम्रेडं [3] कथयत्सु रुदत्सु पतत्सु विलुठत्सु प्रणमत्सु च पूजकवर्गेषु "नाहं मूर्तीर्विक्रीणे किन्तु भिनद्मि" इति संगर्ज्य [4] जनताया हाहाकारकलकलमाकर्णयन् घोरगदया मूर्त्तिमतुत्रुटत् गदापातसमकालमेव चानेकार्बुदपद्ममुद्रामूल्यानि रत्नानि मूर्तिमध्यादुच्छलितानि परितोऽवाकीर्यन्त। स च [5] दग्धमुखस्तानि रत्नानि मूर्ति खण्डानि च 'क्रमेलकपृष्ठे [6] ष्वारोप्य सिन्धुनदीमुत्तीर्य स्वकीयां विजयध्वजिनीं गजिनीं नाम राजधानीं प्राविशत्।

अथ कालक्रमेण सप्ताशीत्युत्तरसहस्रतमे १०८७ वैक्रमाब्दे

---

१ उत्पूर्वकादुन्मानार्थकाच्चौरादिकात्तुलधातोः कर्तरि लुङ्।

२ स्प्राक्षीः माङ्योगे लुङ् अण्निषेधश्च ॥ स्प्राक्षीः स्पार्क्षीः स्पृक्षः, इति त्रयं भवति।

३ साम्रेडम्–बहुवारम्, 'आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्"

४ जनतायाः जनसमूहस्य। ५ दग्धमुखः—दुष्टः।

६ क्रमेलकाः—उष्ट्राः "उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सशोकं सकष्टं च प्राणांस्त्यक्तवति महामदे[1] गोरदेशवासी कश्चित शहाबुद्दीननामा प्रथमं गजिनीदेशमाक्रम्य महामदकुलं धर्मराजलोकाध्वन्यदध्वनीनं[2] विधाय सर्वाः प्रजाश्च पशुमारं मारयित्वा तद्रुधिरार्द्रमृदा गोरदेशे बहून्[3] गृहान् निर्माय चतुरङ्गिण्यानीकिन्या भारतवर्षं प्रविश्य[4] शीतलशोणितानप्यसाययन् पञ्चाशदुत्तरद्वादशशतमितेऽब्दे दिल्लीमश्वयाम्बभूव[5] ।

ततो दिल्लीश्वरं पृथ्वीराजं कान्यकुब्जेश्वरं जयचन्द्रं च पारस्परिकविरोधज्वरग्रस्तं विस्मृतराजनीतिं भारतवर्षदुर्भाग्यायमानमाकलय्यानायासेनोभावपि विशस्य[6] वाराणसीपर्य्यन्तमखण्डमण्डलमकण्टकमकीटकिट्टं महारत्नमिव महाराज्यमङ्गीचकार। तेन वाराणस्यामपिबहवोऽस्थिगिरयः प्रचिताः, रिङ्गत्तरङ्गभङ्गा[7] गङ्गापि शोणितशोणा[8] शोणीकृता, परः सहस्राणि च देवमन्दिराणि भूमिसात् कृतानि ।

---

१ गोरदेशः—गजिनीनिकट एव सिन्धुनद्याः पश्चिमायां म्लेच्छदेशे ।

२ अद्ध्वनीनम्, पान्थम् ।

३ "गृहाः पुंसि च भूम्न्येव" इत्यमरः ।

४ अयुयुत्सून् ।

५ अश्वयाम्बभूव-अश्वैरतिचक्राम । (तेनातिक्रामतीति गणसूत्रेण णिच्)

६ विशस्य-हत्वा । ७ रिङ्गत्तरङ्गभङ्गा-चलदूर्मिभेदा ।

८ शोणनदसख्याविहिता ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

स एव प्राधान्येन भारते यावनराज्याङ्कुरारोपकोऽभूत्। तस्यैव च कश्चित् क्रीतदासः कुतुबुद्दीननामा प्रथमो भारतसम्राट्[1] संजातः।

तमारभ्य अद्यावधि राक्षसा एव राज्यमकार्षुः, दानवा एव च दीनानदीदलन्। अभूत् केवलमकवरशाहनामा यद्यपि [2]गूढशत्रुर्भारतवर्षस्य तथापि शान्तिप्रियो विद्वत्प्रियश्च। अस्यैव प्रपौत्रो मूर्तिमानिव कलियुगो गृहीतविग्रह इव चाधर्म आलमगीरोपाधिधारी अवरङ्गजीवः[3] सम्प्रति दिल्लीवल्लभतां कलङ्कयति, अस्यैव पताकाः केकयेषु, मत्स्येषु, मगधेषु, अङ्गेषु, वङ्गेषु, कलिङ्गेषु, च दोधूयन्ते केवलं दक्षिणदेशेऽधुनाप्यस्य परिपूर्णो नाधिकारः संवृत्तः।

दक्षिणदेशो हि पर्वत-बहुलोऽस्ति अरण्यानीसङ्कुलश्चास्तीति चिरोद्योगेनाऽपिनाऽयमशकन्महाराष्ट्रकेसरिणो हस्तयितुम्॥ साम्प्रतमस्यैवात्मीयो दक्षिणदेशशासकत्वेन[4] शास्तिखाननामा प्रेष्यत इति श्रूयते। महाराष्ट्रदेशरत्नम्, यवनशोणितपिपासाकुलकृपाणो, वीरतासीमन्तिनीसीमन्तसुन्दरसान्द्रसिन्दूरदानदेदीप्यमानदोर्दण्डो, मुकुटमणिर्महाराष्ट्राणां, भूषणं भ-

---

१ सम्राटशब्दस्य खम्राटसदृशे लक्षणा।

२ राजपुत्रवंशैः सहोद्वाहादिः सम्बन्धं प्रचारयदिति मुद्रान्तरेण सर्वान् म्लेच्छान् विधित्सुर्गूढशत्रुः।

३ औरङ्गजेब। ४ शाइस्ताखां।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

टानां, निधिर्नीतीनां, कुलभवनं कौशलानां, पारावारः परमोत्साहानां, कश्चन प्रातःस्मरणीयः स्वधर्माग्रहग्रहग्रहिलः शिव इव धृतावतारः [1] शिववीरश्चाऽस्मि त्[2] पुण्यनगरान्नेदीयस्येव सिंहदुर्गे ससेनो निवसति। विजयपुराधीश्वरेण साम्प्रतमस्य प्रवृद्धं वैरम्। कार्यं वा साधयेयं देहं वा पातयेयमित्यस्य सारगर्भा महती प्रतिज्ञा[3]। सतीनां सतां त्रैवर्णिकस्य, आर्यकुलस्य, धर्मस्य, भारतवर्षस्य च आशासन्तानवितानस्तायमेवाश्रयः। इयमेव वर्तमाना दशा भारतवर्षस्य किमधिकं विनिवेदयामो योगबलावगतसकलगोप्यतमवृत्तान्तेषु योगिराजेषु" इति कथयित्वा विरराम।

तदाकर्ण्य विविधभावभङ्गभासुरवदनो योगिराजो मुनिराजं तत्सहचरांश्च निपुणं निरीक्ष्य तेषामपि शिववीरान्तरङ्गतामङ्गीकृत्य मुनिवेषव्याजेन स्वधर्मरक्षाव्रतिनश्चोररीकृत्य[4] "विजयतां शिववीरः सिद्ध्यन्तु भवतां मनोरथाः" इति मन्दं व्याहार्षीत्। अथ किमपि पिपृच्छिषामीति शनैरभिधाय बद्धकरसम्पुटे सोत्कण्ठे जटिलमुनौ, "अवगतं यवनैर्युद्धे विजय एव दैवादापद्ग्रस्तोऽपि च सखिसाहाय्येनात्मानमुद्धरिष्यति इति समभा-

---

१ शिवाजी इति ख्यातो वीरधुरन्धरः।

२ पुण्यनगरात् = पूनानामकान्नगरात्।

३ प्रतिज्ञा = नियमः।

४ उररीकृत्य = स्वीकृत्य।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

णीत्" मुनिश्च गृहीतमित्युदीर्य पुनः किञ्चिद्विचार्य्यैव स्मृत्वेवचदीर्घमुष्णं निःश्वस्यरोरुध्यमानैरपि किञ्चिदुद्गतैर्बाष्पबिन्दुभिराकुलनयनो "भगवन् प्रायो दुर्लभो युष्मादृक्षाणां साक्षात्कार इत्यपराऽपि पृच्छाच्छादयति मा" मितिन्यवेदीत्। स च "आमूरीकृतम्, जीवति सः, सुखेनैवास्ते" इत्युदतीतरत्॥ अथ तं कदा द्रक्ष्यामीति पुनः पृष्टवति "तद्विवाहसमये द्रक्ष्यसि" इत्यभिधाय बहूनि सान्त्वनावचनानि च गम्भीरस्वरेणोक्त्वा सपदि [1] उपत्यकां [2] गण्डशैलान् अधित्यकां [3] चारुह्य पुनस्तस्मिन्नेव पर्वतकन्दरे तपस्तप्तुं जगाम।

ततः शनैःशनैर्निर्यातेष्वपरिचितजनेषु संवृत्ते च निर्मक्षिके मुनिर्गौरवटुमाहूय विजयपुराधीशाज्ञया शिववीरेण सह योद्धुं ससेनं प्रस्थितस्य अपजलखानस्य विषये यावत्किमपि प्रष्टुमियेष तावत्पादचारध्वनिमिव कस्याप्यश्रौषीत्। तमवधार्य अन्यमनस्क इव मुनौ गौरवटुरपि तेनैव ध्वनिना कर्णयोः कृष्टः इव समुत्थाय निपुणं परितो निरीक्ष्य पर्य्यट्य "कोऽय" मिति

१ उपत्यकाम् = अद्रेरधः सन्निहितां भूमिम्।

२ गण्डशैलाः = पर्वतात् पतिताः स्थूलपाषाणाः "गण्डशैलास्तु च्युता स्थूलोपला गिरेः" इत्यमरः।

३ अधित्यकाम् = अद्रेरूर्ध्वां भूमिम् "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका" इत्यमरः। (उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नरूढयोरिति पाणिनिसूत्रेण उभय त्रत्यकन्)।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

च साम्रेडं व्याहृत्य कमप्यनवलोक्य पुनर्निवृत्य "मन्ये मार्जारः कोऽपि" इति मन्दं गुरवे निवेद्य पुनस्तथैवोपविवेश । मुनिश्च मा स्म कश्चिदितरः श्रौषीदिति सशङ्कः क्षणं विरम्य पुनरुपन्यस्तुमारेभे[1] "वत्स गौरसिंह, अहमत्यन्तं तुष्यामि त्वयि, यत्त्वमेकाकी अपजलखानस्य त्रीनश्वान् तेन दासीकृतान् पञ्च ब्राह्मणतनयांश्च मोचयित्वा आनीतवानसीति । कथं न भवेरीदृशः, कुलमेवेदृशं[2] राजपुत्रदेशीयक्षत्रियाणाम्" । तावत् पुनरश्रूयत मर्मरः पादक्षेपश्च । ततो विरम्य मुनिः स्वयमुत्थाय प्रोच्चं शिलापीठमेकमारुह्य निपुणतया परितः पश्यन्नपि कारणं किमपि नावलोकयामास चरणाक्षेपशब्दस्य । अथ पुनरेकतानेन निपुणं निरीक्षमाणेन गौरसिंहेन दृष्टं यत्[3] कुटीरनिकटस्थनिष्कुटककदलीकूटे द्वित्रास्तरवोऽतितरां कम्पन्त इति । तदेव संशयस्थानमित्यङ्गुल्या निर्दिश्य कुटीरवलीके[4] गोपयित्वा स्थापितानामसीनामेकमाकृष्य रिक्तहस्तेनैव मुनिना पृष्ठतोऽनुगम्यमानः कपोलतलविलम्बमानान् चक्षुश्चुम्बिनः कुटिलकचान् वामकरा-

---

१ उपन्यस्तुम् = कथयितुम् । + उपन्यसितुमित्येव साधु ।

२ राजपुत्रदेशीयाः = राजपुत्रदेशवास्तव्याः ।

३ निष्कुटा एव निष्कुटकाः = गृहारामाः । "गृहारामास्तु निष्कुटाः" इत्यमरः । (कुटाद् गृहात् निष्क्रान्ता निष्कुटाः) ।

४ वलीके—पटलप्रान्ते "वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ङ्गुलिभिरपसारयन्, मुनिवेषोऽपि किञ्चित्कोपकषायितनयनः करकम्पितकृपाकृपणकृपाणो महादेवमाराराधयिषुस्तपस्विवेषोऽर्जुनइवशान्तवीररसद्वयस्नातः इद्धपि समागतवान् तन्निकटे, अपश्यच्च लताप्रतानवितानवेष्टितरम्भास्तम्भत्रितयस्य मध्ये नील-वस्त्रखण्डवेष्टितमूर्द्धानं, हरितकञ्चुकं, श्यामवसनानद्धकटित-टकर्वुराधोवसनं,[१] काकासनेनोपविष्टं,[२] रम्भालवाल[३]लग्नाधो-मुख[४] खड्गत्सरुन्यस्तविपर्य्यस्तहस्तयुगलं, लशुनगन्धिभिर्नि-श्वासैः कदलीकिसलयानि मलिनयन्तं, नवाङ्कुरितश्मश्रुश्रेणि-च्छलेन[५] कन्यकापहरणपङ्ककलङ्कपङ्ककलङ्किताननम्[६] विंशतिवर्ष-कल्पं यवनयुवकम् । ततः परस्परं चाक्षुषे सम्पन्ने दृष्टोऽहमिति निश्चित्य उत्प्लुत्य कोशात् कृपाणमाकृष्य युयुत्सुः सोऽपि

१ कर्बुराधोवसनम्—विचित्रवर्णं कट्यूरुजानुजङ्घाच्छादनम् परिधानम् ।

२ चिबुकार्पितजानुयुगलं काकासनम् ।

३ आलबालम्—वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसोधारणार्थं वेष्टनम् "अपां धारणमावारस्तदल्यं चालवालकम्" "स्यादालवालमावापः" इत्यमरः ।

४ त्सरुः=खड्गमुष्टिः "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्या" दित्यमरः ।

५ पङ्कम्=पापम् । "अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्विषक-ल्मषम्" इत्यमरः ।

६ विंशतिवर्षकल्पम्=विंशतिवर्षदेशीयम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सम्मुखमवतस्थे [1] । ततस्तयोरेवंसंजाताः परस्परमालापाः ।

(गौरसिंहः) कुतो रे यवनकुलकलङ्क ?

(यवनयुवकः) आः वयमपि कुत इति प्रष्टव्याः? भारतीय-कन्दरिकन्दरेष्वपि वयं विचरामो शृङ्गलाङ्गूलविहीनानां हिन्दुपदव्यवहार्याणां च युष्मादृक्षाणां पशूनामाखेटक्रीडया रमामहे ।

(गौरसिंहः) [सक्रोधं विहस्य] वयमपि तु स्वाङ्कागतसत्त्ववृत्तयः शिवस्य गणा अत्रैव निवसामः। तत्सुप्रभातमद्य स्वयमेव त्वं दीर्घदावदहने [2] पतङ्गायितोऽसि पतङ्ग इवाचरितवानसि।

(यवनयुवकः) अरे रे वाचालाः, ह्यो रात्रौ युष्मत्कुटीरे रुदतीं समायातां ब्राह्मणतनयां सपदि प्रयच्छत तत्कदाचिद्दयया जीवतोऽपि त्यजेयमन्यथा मदसिभुजङ्गिन्या दष्टाः क्षणात् कथावशेषाः संवत्स्यर्थ [3] ।

[4] कलकलमेतमाकर्ण्य श्यामवटुरपि कन्यासमीपादुत्थाय दृष्ट्वा च हन्तुमेतं यवनवराकं पर्य्याप्तोऽयं गौरसिंह इति मा स्मागमदन्योऽपि कश्चित् कन्यकामपजिहीर्षुरिति वलीकादेकं विकट-

१ "समवप्रविभ्यःस्थ" इति पाणिनिसूत्रेणात्मनेपदम् कन्दरिणः शैलाः ।

२ दावदहने=वनाग्नौ "दवदावौ वनानले" इत्यमरः ।

३ संवत्स्यथ (वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदम्, न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति इणनिषेधः) संवर्तिष्यध्वे

४ कलकलम्=कोलाहलम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

खड्गमाकृष्य तसरौ गृहीत्वा कन्यकां रक्षन्, तदध्युषितकुटीर-निकट एव तस्थौ ।

गौरसिंहस्तु "कुटीरान्तः कन्यकास्ति सा च यवनवधव्य-सनिनि मयि जीवति न शक्या द्रष्टुमपि किं नाम स्प्रष्टुं तद् यावत्तव [1] कवोष्णशोणिततृषित एष [2] चन्द्रहासो न चलति तावत् कूर्दनं वा उत्फालं वा यच्चिकीर्षसि तद्विधेहि" इत्युक्त्वा [3] व्यालीढमर्य्यादया सज्जः समतिष्ठत ।

ततो गौरसिंहो दक्षिणान् वामांश्च परःशतान् कृपाणमार्गा-नङ्गीकृतवतः, दिनकरकरस्पर्शचतुर्गुणीकृतचाकचक्यैश्चन्द्रहासचमत्कारैश्चक्षूंषि मुष्णतो यवनयुवकहतकस्य केनाप्यनु-पलक्षितोद्योगोऽकस्मादेव स्वासिना कलितक्लेदसंजातस्वेदज-लजालं त्रिशिथिलकचकुलमालं भग्नभ्रू भयानकभालं शिरश्चिच्छेद ।

अथ मुनिरपि दाडिमकुसुमास्तरणाच्छन्नायामिव गाढरुधि-रदिग्धायां ज्वलदङ्गारचितायां चितायामिव वसुधायां शयानं

१ कवोष्णम् = ईषदुष्णम् । "कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति" इत्यमरः ।

२ चन्द्रहासः = खड्गः । "खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरि-ष्टयः" इत्यमरः ।

३ व्यालीढं नाम युद्धावस्थानविशेषः कोदण्डमण्डनादिषु प्रसिद्धः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वियुज्यमानभारतभुवमालिङ्गन्तमिव निर्जीवीभवदङ्गबन्धचालनपरं, शोणितसङ्घातव्याजेनान्तः-स्थितरजोराशिमिवोद्गिरन्तम्, कलितसायन्तनघनाडम्बर-रविभ्रमम्[1] सततताम्रचूडभक्षणपातकेनेव ताम्रीकृतं, छिन्नकन्धरं यवनहतकमवलोक्य, सहर्षं, ससाधुवादं, सरोमोद्गमं, च गौरसिंहमाश्लिष्य भ्रूभङ्गमात्राज्ञप्तेन भृत्येन मृतककञ्चुककटिबन्धोष्णीषादिकमन्विष्यानीतं पत्रमेकमादाय सगणः स्वकुटीरं प्रविवेश ।

॥ इति प्रथमो निश्वासः ॥

१ ताम्रचूडः = कुक्कुटः 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

अथ द्वितीयो निश्वासः ।

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम् ।
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ॥
इत्थं विचिन्तयति कोशगते [1]द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार" (स्फुटम्)

(इतस्तु स्वतन्त्रयवनकुलभुज्यमानविजयपुराधीशप्रेषितः पुण्यनगरस्य समीपे एव प्रक्षालितगण्डशैलमण्डलायाः, निर्झरवारिधारापूरपूरितप्रबलप्रवाहायाः पश्चिमपारावारप्रान्तप्रसूतगिरिग्रामगुहागर्भनिर्गताया [2] अपि प्राच्यपयोनिधिचुम्बनचञ्चुरायाः,रिङ्गत्तरङ्गभङ्गोद्भूतावर्त्ता [3] शतभीमाया [4] भीमाया [5] नद्याः, अनवरतनिपतद्बकुलकुलकुसुमकदम्बसुरभीकृतमपि नीरं व्यगाहमानमत्तमतंगजमदधाराभिः कटूकुर्वन् [6], हयहेषाध्वनिप्रतिध्वनि-

---

१ द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य स द्विरेफः=भ्रमरः "द्विरेफपुष्पलिड् भृङ्गषट्पदभ्रमरालय" इत्यमरः । (अपजलखानश्छलेन शिवं निग्रहीतुं स्वयं जयं लब्धुं यशः प्राप्तुं च बहुमनोरथसन्ताननितानविमग्न आसीत्, स च स्वयमेव हत इति एतन्निश्वासस्थविषयोपक्षेपक एव श्लोक आदावुद्धृतः ।

२ पारावारः=समुद्रः । ३ आवर्तः=अम्भसां भ्रमः ।

४ भीमायाः=भयङ्करायाः, "घोरं भीमं भयानकम्" इत्यमरः ।

५ भीमायाः=भीमानाम्न्या नद्याः ।

६ हेषा=अश्वानां शब्दः, "अश्वानां हेषा न निस्वन" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वधिरीकृतगव्यूति[1] - मध्यगाद्ध्वनीनवर्गः [2] पटकुटीरकूट-विहित - शारदाम्भोधरविडम्बनः, निरपराधभारताभिजनपीडनपातकपङ्कैरिव समुद्धूयमान - नीलध्वजैरुपलक्षितो, विजयपुरेश्वरस्यान्यतमः सेनानीरपजलखानः प्रतापदुर्गादविदूरे एव शिववीरेण सहाहवद्यूतेन [3] चिक्रीडिषुः ससेनस्तिष्ठति [4] स्म ।

अथ जगतः प्रभाजालमाकृष्य, कमलानि सम्मुद्र्य, कोकान् [5] सशोकीकृत्य, सकलचराचरचक्षुः - सञ्चारशक्तिं शिथिलीकृत्य, कुण्डलेनेव निजमण्डलेन पश्चिमामाशां भूषयन्, वारुणीसेवनेनेव माञ्जिष्ठमञ्जिमरञ्जितः, अनवरतभ्रमणपरिश्रमश्रान्त इव सुषुप्सुः, म्लेच्छगणदुराचारदुःखाक्रान्तवसुमतीवेदनामिव समुद्रशायिनि निविवेदयिषुः, वैदिकधर्मध्वंसदर्शनसंजातनिर्वेद इव गिरिगहनेषु प्रविश्य तपश्चिकीर्षुः, घर्मतापतप्त इव समुद्रजले सिस्नासुः× सायंसमयमवगत्य संध्योपासनमिव विधित्सुः,[6] नास्ति कोऽपि

---

१ "गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुग" मित्यमरः । × सिस्नासुः

२ पटकुटीरकूटः शिविरसमुदायः ।

३ आहवद्यूतेन = युद्धक्रीडया । २ तिष्ठति स्म (स्म योगे भूते लट्) अतिष्ठत्

४ कोकान् = चक्रवाकान् । "कोकश्चक्रश्चक्रवाक" इत्यमरः ।

५ आशाम् = दिशम् ।

६ विधित्सुः = चिकीर्षुः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मत्कुले यः सकेशग्राहं धर्मध्वंसिनो यवनहतकान् योऽञ्जियादस्माद् भारतगर्भान्निस्सारयेदिति चिन्ताक्रान्त इव कन्दरि-कन्दरेषु प्रविविक्षुर्भगवान् भास्वान् क्रमशः,क्रूरकरानपहाय[1] दृश्यपरिपूर्णमण्डलः संवृत्य,श्वेतीभूय,पीतीभूय,रक्तीभूय च गगनधरातलाभ्यामुभयत आक्रम्यमाण[2] इवाऽण्डाकृतिमंगीकृत्य, कलिकौतुककवलीकृतं सदाचारप्रचारं, पातकपुञ्जपिञ्जरितं धर्मं, यवनगणग्रस्तं भारतवर्षं च स्मारयन् अन्धतमसे[3] च जगत् पातयन् चक्षुषामगोचर एव संजातः ।

ततः संवृत्ते किञ्चिदन्धकारे धूपधूमेनेव व्याप्तासु[4] हरित्सु, भुशुण्डीं स्कन्धे निधाय निपुणं निरीक्षमाण आगतप्रत्यागतं च विदधानः[5] प्रतापदुर्गदौवारिकः[6] कस्यापि पादक्षेपध्वनिमिवाश्रौषीत् । ततः स्थिरीभूय पुरतः पश्यन् सत्यपि दीपप्रकाशेऽवतमस[7] वशादागन्तारं कमप्यनवलोकयन् गम्भीरस्वरेण सम-

१ क्रूरकरान् = तिग्मकिरणान ।

२ सूर्योऽण्डाकृतिरुदेत्यस्तमेति च विदन्ति बहुविद्याः ।

३ अन्धतमसे=गाढध्वान्ते "ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्" इत्यमरः ।

४ हरित्सु=दिक्षु, "दिशस्तुककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः ।

५ विदधानः=कुर्वन् । ६ दौवारिकः=द्वारपालः ।

७ अवतमसम् (अवसमन्धेभ्यस्तमसः इति सूत्रेण समासान्तोऽच्) क्षीणध्वान्तम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

कःकोऽत्र

वादीत् 'कःकोऽत्रभोः' ? "कः कोऽत्र भोः" इति। अथ क्षणानन्तरं पुनः स एव पादध्वनिरश्रावि इति भूयः साक्षेपमवोचत् "क एष मामनुत्तरयन् मुमूर्षुः समायाति बधिरः" ? ततो "दौवारिक शान्तो भव किमिति व्यर्थं मुमूर्षुरिति बधिर इति च वदसि" इति वक्तारमपश्यतैर्व्याकर्णि मन्द्रस्वरमेदुरा[1] वाणी। अथ "तत्किं नाज्ञायि अद्यापि भवता प्रभुवर्य्याणामादेशो यद् दौवारिकेण प्रहरिणा वा त्रिःपृष्टोऽपि प्रत्युत्तरमददद्धन्तव्य इति" इत्येवं भाषमाणेन[2] द्वाःस्थेन "क्षम्यतामेष आगच्छामि आगत्य च निखिलं निवेदयामि" इति कथयन् द्वादशवर्षेण केनापि भिक्षुवटुनाऽनुगम्यमानः कोऽपि काषायवासा धृततुम्बीपात्रो भस्मच्छुरितललाटो रुद्राक्षमालिकासनाथितकण्ठो भव्यमूर्त्तिः संन्यासी दृष्टः। ततस्तयोरेवमभूदालापः[3]।

(संन्यासी) कथमस्मान् संन्यासिनोऽपि कठोरभाषणै-स्तिरस्करोषि ?

(दौवारिकः) भगवन् भवान् संन्यासी तुरीयाश्र-[4] मसे-

---

१ मन्द्रस्वरो गम्भीरस्वरः तेन मेदुरा सान्द्रस्निग्धा, भञ्जभासमिदो घुरच्) इति सूत्रेण मिदेर्घुरच्)। "सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुर" इत्यमरः।

२ द्वाःस्थेन=द्वारपालेन, "प्रतोहारो द्वारपाल द्वा, स्थद्वाःस्थितदर्शकाः" इत्यमरः।

३ आलापः=अन्योन्यसम्बोधनपूर्वकभाषणम्।

४ तुरीयाश्रमसेवी=चतुर्थाश्रमधारी।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

वीति प्रणस्यते परन्तु प्रभूणामाज्ञामुल्लङ्घ्य निजपरिचयमदद-देवायाति इत्याक्रुश्यते ।

(संन्यासी) सत्यं दान्तोऽयमपराधः परमद्यावधि संन्यासिनो, ब्रह्मचारिणः, पण्डिताः, स्त्रियो, बालाश्च न किमपि प्रष्टव्याः आत्मानमपरिचाययन्तोऽपि च प्रवेष्टव्याः ।

(दौवारिकः) संन्यासिन् संन्यासिन् ! बहूक्तं विरम । न वयं दौवारिका ब्रह्मणोऽप्याज्ञां प्रतीक्षामहे । किन्तु यो वैदिक धर्मरक्षाव्रती, यश्च संन्यासिनां ब्रह्मचारिणां तपस्विनां च संन्यासस्य ब्रह्मचर्यस्य तपसश्चान्तरायाणां[1] हन्ता, येन च वीर-प्रसविनीयमुच्यते कोङ्कणदेशभूमिस्तस्यैव महाराजशिववीरस्याज्ञां वयं शिरसावहामः ।

(संन्यासी) अथ किमप्यस्तु पन्थानं निर्दिश आवां शिव-वीरनिकटे जिगमिषावः ।

(दौवारिकः)[2] अलमालप्यापि तत् । प्राह्णे[3] महाराजस्य सन्ध्योपासनसमये भवादृशानां प्रवेशसमयोभवति न तु रात्रौ ।

---

१ अन्तरायाणाम्=विघ्नानाम् , "विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहः" इत्यमरः
२ "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" ।
यथा । "अलं रुदित्वाननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला" इति शाकुन्तले ।
"आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्सदारानपाहरत्" इति माघे ।
३ प्राह्णे=पूर्वाह्णे ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

(संन्यासी) तत्किं कोऽपि न प्रविशति रात्रौ ?

(दौवारिकः) [साक्षेपम्] कोऽपि कथं न प्रविशति ? परिचिता वा प्राप्तपरिचयपत्रा वा आहूता स्म प्रविशन्ति न तु भवादृशा ये तुम्बीं गृहीत्वा-द्वारमवित् द्वारम् इति कथयन्नेव तत्तेजसेव धर्षितो मध्य एव विरराम ।

(संन्यासी) (स्वगतम्) राजनीतिनिष्णातः [1] शिववीरः, सर्वथा दौवारिकतायोग्य एवायं द्वारपालः स्थापितोऽस्ति । परीक्षितमप्येनमेकस्मिन् विषये पुनः परीक्षिष्ये तावत् (प्रकटम्) दौवारिक इत आयाहि किमपि कर्णे कथयिष्यामि ।

(दौवारिकः) (तथा कृत्वा) कथ्यताम् ।

(संन्यासी) निरीक्षस्व [2] त्वमधुना दौवारिकोऽसि प्राणानगणयन् जीविकां निर्वहसि । त्वं सहस्रं वा अयुतं वा मुद्रा राशीकृताः कदापि प्राप्स्यसि इति न कथमपि संभाव्यते ।

(दौवारिकः) आम्, अग्रे कथ्यताम् ।

[संन्यासी] वयं च संन्यासिनो वनेषु गिरिकन्दरेषु च विचरामः सर्वं रसायनतत्त्वं विद्मः ।

[दौवारिकः] स्यादेवम्, अग्रे अग्रे ?

[संन्यासी] तद् यदि त्वं मां प्रविशन्तं न प्रतिरुन्ध्येस्तद-

---

१ निष्णातः=निपुणः । "प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः" इत्यमरः ।

२ निरीक्षस्व=अवलोकय ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

धुनैव परिष्कृतं[1] पारदभस्म तुभ्यं दद्यां यथा त्वं गुञ्जामात्रेणापि द्वापञ्चाशत्सङ्ख्याकतुलापरिमितं[2] ताम्रं जाम्बूनदं[3] विधातुं शक्नुयाः।

(दौवारिकः) हंहो कपटसंन्यासिन् कथं विश्वासघातं स्वामिवञ्चनं च शिक्षयसि? ते केचन अन्ये भवन्ति जारजाताये उत्कोचलोभेन स्वामिनं वञ्चयित्वाऽऽत्मानमन्धतमसे पातयन्ति न वयं शिवगणास्तादृशाः॥ (सन्यासिनो हस्तं धृत्वा) इतस्तु सत्यं कथय कस्त्वं कुत आयातः केन वा प्रेषितः?

(संन्यासी) [स्मित्वेव] अथ त्वं मां कं मन्यसे?

(दौवारिकः) अहं तु त्वामस्यैव ससेनस्यायातस्य अपजलखानस्य—

(संन्यासी) [विनिवार्य मध्ये एव] धिग धिक्!

(दौवारिकः) कस्याप्यन्यस्य वा गूढ़चरं मन्ये।

तदादेशं पालयिष्यामि प्रभुवर्यस्य [हस्तमाकृष्य] आगच्छ दुर्गाध्यक्षसमीपे स एव अभिज्ञायत्वयायथोचितं व्यवहरिष्यति।

ततः संन्यासी तु "त्यज नाहं पुनरायास्यामि, नाहं पुनरेवं कथयिष्यामि, महाशयोऽसि दयस्व दयस्व" इति सहस्रधा समचकथत् तथाऽपि दौवारिकस्तु तमाकृष्य नयन्नेव प्रचलितः।

---

१ परिष्कृतम्=सुसाधितम्।

२ पलानां शतं तुला भवति, "तुला स्त्रियां पलशत" मित्यमरः।

३ जाम्बूनदम्=सुवर्णम्।

-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

अथ यावद् द्वारस्थस्तम्भोपरि संस्थापितायां काचमञ्जूषायां जाज्वल्यमानस्य प्रबलप्रकाशस्य दीपस्य समीपेसमायातस्तावत्सन्न्यासिनोक्तं "दौवारिक अपि मां पूर्वमपि कदाप्यद्राक्षीः" ? ततो दौवारिकः पुनस्तं निपुणं निरीक्षमाणो मन्द्रेण स्वरेण, अरुणापाङ्गाभ्यां लोचनाभ्यां, गौरतरेण वर्णेन, चुम्बितयौवनेन वयसा, निर्भीकेण च हारिणा मुखमण्डलेन पर्यचिनोत्, भुशुण्डीसमुत्तोलनकिणकर्कशकरग्रहमपहाय सलज्ज इव च नम्रीभूय प्रणमन्नुवाच "आः कथं श्रीमान् गौरसिंह आर्यः क्षम्यतामनुचितव्यवहार एतस्य ग्राम्यवराकस्य"। तदवधार्य तस्य पृष्ठे हस्तं विन्यस्यन् संन्यासिरूपो गौरसिंहः[1] समवोचत् "दौवारिक" मया बहुशः परीक्षितोऽसि ज्ञातोऽसि च यथा योग्य एव पदे नियुक्तोऽसी इति। त्वा दृक्षा एव प्रभूणां पुरस्कारभाजनानि भवन्ति लोकद्वयं च विजयन्ते। तव प्रामाणिकतां जानीत एवात्र भवान् प्रभुवर्य्यः परमहमपि विशिष्य कीर्तयिष्यामि, निर्दिश तावत् कुत्र श्रीमान् किं चानुतिष्ठति।

ततः पुनर्बद्धाञ्जलेर्दौवारिकस्य किमपि कर्णे कथितमाकर्ण्य, प्रधानद्वारमुल्लङ्घ्य, नेदीयस्यामेकस्यां निम्बतरुतलवेदिकायां सहचरं समुपवेश्य, तुष्णीमेकतः संस्थाप्य, [2] स्वाङ्गरक्षिकाव-

---

१ अयमेव गौरबटुः।

२ कञ्चुकस्यैव संक्षेपः अङ्गरक्षिका अंगरखी इति भारताभिजनभाषायां प्रसिद्धा।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

रणं काषायवसनं चैकतो निम्बशाखायामवलम्ब्य, पटखण्डेन पक्ष्मणोः कपोलयोः कर्णयोर्भ्रुवोश्चिबुके नासायां केशप्रान्तेषु च च्छुरितामिव विभूतिं प्रोञ्छ्य, स्कन्धयोः पृष्ठे च लम्बमानान् [1] मेचकान् कुञ्चितान् कचान् आबध्य, सहचरपोट्टलिकात उष्णीषमादाय शिरसि चाधाय सुन्दरमुत्तरीयं चैकं स्कन्धयोर्निक्षिप्य दौवारिकनिर्देशानुसारं श्रीशिववीरालङ्कृतामट्टालिकां प्रति प्रातिष्ठत।

शिववीरस्तु कस्यांचिच्चन्द्रचुम्बिन्यां सान्द्रसुधासारसंलिप्तभित्तिकायां, धूपधूपितायां, [2] गजदन्तिकावलम्बितविविधच्छुरिकाखड्गरिष्टिकायां सुवर्णपिञ्जरपरिलम्बमानशुकपिकचकोरसारिकाकलकूजितपूजितायामट्टालिकायां सन्ध्यामुपास्योपविष्ट आसीत्, परितश्च तस्यैव [3] खर्वमप्यखर्वपराक्रमं,

---

१ मेचकान् = कृष्णवर्णान् "कृष्णे नीलसितश्यामकालश्यामलमेचकाः" इत्यमरः।

२ गजदन्तो वस्त्राद्यवलम्बनार्थो भित्तिस्थः शंकुविशेषः। 'खूंटी' इति भाषा-स्वल्पो गजदन्त एव गजदन्तिका।

३ खर्वमप्यखर्वपराक्रमामित्यारभ्य कलितगौरवामपि कलितलाघवामित्येतत्पर्यन्तं विरोधाभासोनामालङ्कारः। "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते" इति लक्षणम्। काव्यप्रकाशमते तु विरोध एवालङ्कार इति शिववीरः खर्वः स्थूलः श्यामः पठनविहीनश्चासीदिति ऐतिहासिकाः।

-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

श्यामामपि यशःसमूहश्वेतीकृतत्रिभुवनां, कुशासनाश्रयामपि सुशासनाश्रयां, पठनपाठनादिपरिश्रमानभिज्ञामपि नीतिनिपुणातां, स्थूलदर्शनामपि सूक्ष्मदर्शनाम्, इत्याकाण्डव्यसनिनीमपि धर्मधौरेयीम्, कठिनामप्यति कोमलाम्, उग्रामपि शान्तां, शोभितविग्रहामपि दृढसन्धिबन्धां, कलितगौरवामपि कलितलाघवां, विशाललालाटां प्रचण्डबाहुदण्डां, शोणापाङ्गां, कम्बुग्रीवां सुनद्धस्नायुं, वर्त्तुलश्यामश्मश्रुं धारिताकृतिमिव वीरतां, विग्रहिणीमिव धीरतां समासादितसमरस्फूर्त्तिं मूर्त्तिं दर्शं दर्शं परं प्रसादमासादयन्तस्य वयस्याः [1] कटानध्यवसन्। तेषु चापजलखानदमनविषयकवार्तामारिप्सुष्वेव कश्चिद् वेत्रहस्तः प्रतीहारः प्रविश्य वेत्रं कक्षे संस्थाप्य शिरो नमयित्वा अञ्जलिं दधानोऽव्रवीविदत् "प्रभो श्रीमान् गौरसिंहो दिदृक्षते [2] ऽत्र भवन्तम्"। तदाकर्ण्य "आं प्रवेशय प्रवेशय" इति सानन्दं सोत्साहं च कथितवति महाराष्ट्रमण्डलाखण्डले प्रतीहारो निवृत्त्य सपद्येव तं प्रावीविशत्।

तमवलोक्यैव "इत इतो गौरसिंह उपविश उपविश चिराय दृष्टोऽसि, अपि कुशलं कलयसि, अपि कुशलिनस्तव सहवासिनः, अप्यङ्गीकृतमहाव्रतं निर्वहथ यूयम्? अपि कश्चिन्नूतनो वृत्तान्त" इति कुसुमानीव वर्षता पीयूषप्रवाहेणेव सिञ्चता मृदुना

१ "उपान्वध्याङ्वस" इत्यधिकरणस्य कर्मता।
२ "ज्ञाश्रुस्मृदृशांसन" इत्यात्मनेपदम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वचनजातेन तत्रभवता शिववीरेणाद्रियमाण आपृच्छ्यमानश्च [1] त्रिः प्रणम्यान्तरङ्गमण्डलीजुष्टकटे समुपविश्य करौ सम्पुटी-कृत्य भगवन्नखिलं कुशलं प्रभूणामनुग्रहेणास्माकमखिलानाम-ङ्गीकृतमहाव्रते च मा स्म पदं धात् कश्चनान्तराय इत्येव सदा प्रार्थ्यते भगवान् भूतनाथः । नूतनः प्रत्नश्च [2] को नामाद्यतन समये वक्तव्यः श्रोतव्यश्च वृत्तान्त ऋते दुराचारात् स्वच्छन्दानामुच्छृ-ङ्खलानामुच्छिन्न लज्जीलानां म्लेच्छहतकानाम्" इति कथयामास । ततश्च तेषामेवमभूदालापः ।

शिववीरः—अथ कथ्यतां को वृत्तान्तः का च व्यवस्था अस्मन्महाव्रताश्रमपरम्परायाः ?

गौरसिंहः—भगवन् सर्वं सुसिद्धम् [3] प्रतिगव्यूत्यन्तरालम-ङ्गीकृतसनातनधर्मरक्षामहाव्रतानां धारितमुनिवेषाणां वीरवरा-णामाश्रमाःसन्ति, प्रत्याश्रमं च वल्मीकेषु गोपयित्वास्थापिताः परः शताः खड्गाः, पटलेषु तिरोभाविताः शक्तयः, कुशपुञ्जान्तः स्थापिता भुशुण्डयश्च "समुल्लसन्ति । उञ्छस्य, [4] शिलस्य [5] समिदाहरणस्य, इङ्गुदीपर्य्यन्वेषणस्य, भूर्जपत्रपरिमार्गणस्य,

१ त्रिः = त्रिवारम् क्रियाविशेषणम् । "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति क्रियाभ्यां वृत्तिगणने सुच् ।

२ प्रत्नः = पुरातनः "पुराणे प्रतन प्रत्न-पुरातन-चिरन्तनाः" इत्यमरः ।

३ गव्यूतिः = क्रोशयुगम् ।

४–५ आपणादौ पतितकणानामेकशो ग्रहणमुञ्छः । क्षेत्रादौ

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

कुसुमावचयनस्य, तीर्थाटनस्य च व्याजेन केचन जटिनः परे मुण्डिन इतरे काषायिणः, अन्ये मौनिनः, अपरे ब्रह्मचारिणश्च, बहवः पटवो वटवश्चराः सञ्चरन्ति। विजयपुरादुड्डीयात्रागच्छन्त्या मक्षिकाया अप्यन्तः स्थितं वयं विद्मः किं नाम एषां यवनहतकानाम्।

शिववीरः—साधु साधु कथं न स्यादेवम्। भारतवर्षीया यूयं, तत्रापि महोच्चकुलजाताः, अस्ति चेदं भारतं वर्षं, भवति च स्वाभाविक एवानुरागः सर्वस्यापि स्वदेशे, पवित्रतमश्चयौष्माकीणः सनातनो धर्मः तमेते [1] जाल्माः समूलमुच्छिन्दन्ति, अस्ति च 'प्राणा यान्तु न च धर्म" इत्यार्य्याणां दृढः सिद्धान्तः। महान्तो हि धर्मस्य कृते लुण्ठ्यन्ते, पात्यन्ते; हन्यन्ते न च धर्मं त्यजन्ति, किन्तु धर्मस्य रक्षायै, सर्वसुखान्यपि त्यक्त्वा निशीथेष्वपि, वर्षास्वपि, ग्रीष्मघर्म्मेष्वपि, महारण्येष्वपि, व्यालवृन्देष्वपि, सिंहसङ्घेष्वपि, [2] वारणवारेष्वपि, चन्द्रहासचमत्कारेष्वपि च निर्भया विचरन्ति। तद् धन्याः स्थ यूयं वस्तुत आर्यवंशीयाः वस्तुतश्च भारतवर्षीयाः।

स्वामित्यक्तकणिशानां ग्रहणं शिलम् "उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्" इति यादवः।

१ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः।

२ वारणवारेषु=हस्तिसमूहेषु "समूहे निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः। स्तोमौघनिकरात्रातवारसंघातसंचयाः"॥ इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

अथ कथयतां कोऽपि विशेषोऽवगतो वा अपजलखानस्य विषये ?

गौरसिंहः—अवगतः, तत्पत्रमेव दर्शयामि । इति कथयन्नेव उष्णीषसन्धौ स्थापितं कन्यापहारकयवनयुवकमृतशरीरवस्त्रान्तःप्राप्तं पत्रं बहिश्चकार ।

सर्वे च विजयपुराधीशमुद्रामवलोक्य, किमेतत्, कुत एतत्, कथमेतत्, कस्मादेतत् इति जिज्ञासमानाः सोत्कण्ठा वितस्थिरे[१] गौरसिंहस्तु शिववीरस्यापि तत्प्राप्तिचरितशुश्रूषामवगत्य संक्षिप्य सर्वं वृत्तान्तमवोचत् । ततस्तु दर्श्यतां, प्रसार्यतां, पठ्यतां कथ्यतां किमिदमिति पृच्छति शिववीरे गौरसिंहो व्याजहार 'भगवन् सर्पाकारैरक्षरैः पारस्यभाषायां लिखितं पत्रमेतदस्ति एतस्य सारांशोऽयमस्ति । विजयपुराधीशः स्वप्रेषितमपजलखानं सेनापतिं सम्बोध्य लिखति यत् "वीरवर" महाराष्ट्रराजेन सह योद्धुं प्रस्थितोऽसीतिमा स्मभूत्कश्चनान्तरायस्तव विजये । शिवं युद्धे जेष्यसि चेत् पञ्चभ्यां सिंहं जितवानसीति मंस्ये किन्तु सिंहहननापेक्षया जीवतः सिंहस्य वशीकार एवाधिकप्रशस्यः । तद् यदि छलेन जीवन्तं शिवमानेष्यस्तद् वीरं पुङ्गवोपाधिदानसहकारेण तव महतीं पदवृद्धिं कुर्य्याम् । गोपीनाथपण्डितोऽपि मया तव निकटे प्रस्थापितोऽस्ति स मम तात्पर्यं विशदीकृत्य तव निकटे कथयिष्यति' प्रयोजनवशेन शिवमपि साक्षात् करिष्यति" इति ।

१ "समवप्रविभ्यःस्थ" इत्यात्मनेपदम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

इत्याकर्णयत एव शिववीरस्य अरुणकौशेयजालनिबद्धौ मीनाविव नयने संजाते, मुखं च बालभास्करबिम्बविडम्बना-मालम्बे, अधरश्च धीरताधुरमधरीकृतवान्।

अथ सदक्षिणकर पल्लवेन श्मश्रु परामृशन्नाकाशे दृष्टिंबद्ध्वा 'अरे रे विजयपुरकलङ्क, स्वयमेव जीवन् शिवस्तवराजधानी-माक्रम्य वीरपुङ्गवोपाधिसहकारेण तवमहतीं पदवृद्धिमङ्गीकरि-ष्यति कृत्किं प्रेषयसि मृत्योः क्रीडनकानेतान् कदर्य्यहतकान्" । इति साम्रेडमवोचत् ॥ अपृच्छच्च "ज्ञायते वा कश्चिद् वृत्तान्तो गोपीनाथपण्डितस्य" ?

यावद् गौरसिंहः किमपि विवक्षति तावत्प्रतीहारः प्रविश्य, "विजयतां महाराज" इति त्रिर्वा हस्तकरौ संपुटीकृत्य शिरो नमयित्वा कथितवान् "भगवन् दुर्गद्वारि कश्चन गोपीनाथनामा पण्डितः श्रीमन्तं दिदृक्षुरुपतिष्ठते । नायं समयः प्रभूणां दर्श-नस्य पुनरागम्यता" मिति बहुशः कथ्यमानोऽपि किंचन अत्या-वश्यकं कार्य" मिति प्रतिजानाति । तदत्र प्रभुचरणा एव प्रमा-णम्" । इति ।

तदवगत्य "सोऽयं गोपीनाथः सोऽयं गोपीनाथ" इति साम्रेडं सतर्कं सोत्साहं च व्याहृतवत्सु निखिलेषु शिववीरेण निजबाल्यप्रियो माल्यश्रीकनामा संबोध्य कथितो यद् "गम्यतां दुर्गान्तरेव महावीरमन्दिरे तस्मै वासस्थानं दीयतां भोज्यपर्य-ङ्कादिसुखदसामग्रीजातेन च सत्क्रियतां ततोऽहमपि साक्षात् करिष्यामि" इति ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ततो बाढमित्युक्त्वा प्रयाते माऊश्रीके "महाराज, आज्ञा-चेदऽहमद्यैव अपजलखानं कथमपि साक्षात्कृत्य तस्याखिलं व्यवसितं विज्ञाय प्रभुचरणेषु विनिवेदयामि, नाधुना मम क्षान्तिः शान्तिश्च यतः संन्यासिवेषोऽहं समागच्छन् द्वयोर्यवनभटयोर्वा-र्तयावागमम् यत् श्व एवैते युयुत्सन्त" इति गौरसिंहो मन्दं कर्णान्तिकं व्याहार्षीत् ।

ततो "वीर, कुशलोऽसि, सर्वं करिष्यसि जाने तव चातुर्यं तद् यथेच्छं गच्छ नाहं व्याहन्मि तवोत्साहं नीतिमार्गान् वेत्सि किन्तु परिपन्थिन एते अत्यन्तनिर्दया, अतिकदर्य्या, [1] अतिकूट-नीतयश्च सन्ति । एतैः सह परमसावधानतया व्यवहरणीयम्" इति कथयित्वा शिववीरस्तं विससर्ज ।

गौरसिंहस्तु त्रिः प्रणम्य उत्थाय निवृत्य निर्गत्य अवतीर्य, सपदि तस्या एव निम्बतरुतलवेदिकाया समीपे आगत्य स्वस-हचरं कुमारमिङ्गि [2] तेनाहूय, कस्मिंश्चित् स्वसंकेतितभवने प्रविश्य, आत्मनः कुमारस्यापि च केशान् प्रसाधनिकया प्रसाध्य, मुखमार्द्रपटेन प्रोञ्छ्य, ललाटे सिन्दूरविन्दुतिलकं विरचय्य, उष्णीषमपहाय, शिरसि सूचिस्यूतां सौवर्णकुसुमलतादिचित्र-विचित्रितामुष्णीषिकां संधार्य, शरीरे हरित्कौशेयकञ्चुकिका-

---

१ अतिकपटनीतयः । मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु । आयोघने शैलशृङ्गे साराङ्गे कूटमास्त्रियाम्" इत्यमरः ।

२ इङ्गितेन=पङ्केतेन ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

मायोज्य, पादयोः शोणपट्टनिर्मितमधोवसनमाकलय्य, [1] दिल्ली-निर्मिते महार्हे उपानहौ धारयित्वा, लघीयसीं [2] तानपूरिकामेकां सह नेतुं सहचरहस्ते समर्प्य गुप्तच्छुरिकां दन्तावलदन्तमुष्टिकां यष्टिकां [3] मुष्टौ गृहीत्वा पदन्यासैर्दिगन्तं दन्तुरयन् करस्थपटख-ण्डेन च मुहुर्मुहुराननं प्रोञ्छन् गायकवेषेण अपजलखानशिवि-राभिमुखं प्रतस्थे ॥

अथ तौ त्वरितं गच्छन्तौ सपदि एव परःशतश्वेतपटकुटीरैः शारदमेघमण्डलायितं दीपमालाविहितबहुलचाकचक्यम् अपज-लखानशिविरं दूरत एव पश्यन्तौ, यावत्समीपमागच्छतस्तावत् कश्चन कोकनदच्छविवस्त्रखण्डवेष्टितमूर्द्धा, कटिपर्यन्तसुनद्धका-कश्यामाङ्गरक्षिकः, कर्बुराधोवसनः, शोणश्मश्रुः, विजयपुरा-धीशनामाङ्कितवर्त्तुलपित्तलपट्टिका—परिकलितवामवक्षःस्थलः,-स्कन्धे भुशुण्डीं निधाय इतस्ततो गतागतं कुर्वन् सावष्टम्भमु-र्दूभाषया उवाच, कोऽयं कोऽयमिति? ततो गौरसिंहेनाऽपि "गायकोऽहं श्रीमन्तं दिदृक्षे" इति समार्दवं व्याख्यायि। ततो "गम्यतामन्येऽपि गायका वादकाश्च सम्प्रत्येव गताः सन्ति" इति कथयति प्रहरिणि "घृतेन स्नातु भवद्रसने" इति व्याहरन् शिविरमण्डलं प्रविवेश।

१ अधोवसनम् "पायजामा" इति प्रसिद्धम्।

२ तानपूरिका (तानपूरा) नामको लघीयान् वाद्यविशेषः

३ दन्तावलः=हस्ती (अतिशयितौ दन्तावस्य सः) "दन्तशिखा-त्संज्ञायां" मिति वलच् "वले" इति दीर्घः

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

तत्र च कश्चित् खट्वासु पर्यङ्केषु च उपविष्टान् सगड्गड़ाशब्दं [1]ताम्रकधूममाकृष्य मुखात् कालसर्पानिव श्यामलनिश्वासानुद्गिरतः, स्वहृदयकालिमानमिव प्रकटयतः, स्वपूर्वपुरुषोपार्जितपुण्यलोकानिव फूत्कारैरग्निसात् कुर्वतः, मरणोत्तरमतितुर्लभं [2]मुखाग्निसंयोगं जीवनदशायामेवाकलयतः, प्राप्ताधिकारकलिताखर्वगर्वान्,—कचिद् हरिद्रा हरिद्रा, लशुनं लशुनं मरिचं, [3]चुक्रं चुक्रं, [4]वितुन्नकं वितुन्नकं, [5]शृङ्गवेरं शृङ्गवेरं, [6]रामठं रामठं, [7]मत्स्यण्डी मत्स्यण्डी, मत्स्यामत्स्याः, कुक्कुटाण्डं कुक्कुटाण्डं, [8]पललं पललमिति कलकलैर्बालानां निद्रा विद्रावयतः [9]समीपसंस्थापितकुतूकुतुपकर्करीकण्डोलकटकटा

१ "तमाखू" इति भाषा ।

२ यवनशवानामग्निसंस्कारो न भवति इति प्रसिद्धम् ।

३ "तिन्तिडीकञ्च चुक्रञ्च वृक्षाम्ल" मित्यमरः ।

४ वितुन्नकम् = छत्रा
५ शृङ्गवेरम् = आर्द्रकम् } "आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ च्छत्रा वितुन्नक" मित्यमरः ।

६ रामठम्—हिङ्गु

७ मत्स्यण्डी—फाणितम् ।

८ पललं क्रव्यमामिषम् ।

९ कुतूः=चर्मनिर्मितं तैलाद्याधारपात्रम् । "कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान्" इत्यमरः ।

कर्करी = तण्डुलादिप्रक्षालनोपयोगिपात्रम् । कर्कर्यालुर्गलन्ति

कुत्वा कुतुप च इति ह्रस्वत्वे कुतुप ।
हृत्वा = हृ धातोः ...

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

हकस्थिकडम्बान्,उग्रगन्धानि मांसानि [1] शूलाकुर्वतो,[2] नखम्प-चायवागूःस्थालिकासु प्रसारयतः, [3]हिङ्गुगन्धीनि तेमनानि, तिन्तिडीरसैर्मिश्रयतः,परिपिष्टेषु कलम्बेषु जम्बीरनीरं निश्च्योतयतः, मध्ये मध्ये समागच्छतस्ताम्रचूडान् व्यजनताडनैः पराकुर्वतः, त्रपुलिप्तेषु ताम्रभाजनेषु [4],आरनालं परिवेषयतः, सूदान्कचित् वक्रसाधितकाकपक्षान् मदव्याघूर्णितशोणनयनान्, सपारस्परिककण्ठग्रहं पर्यटतो, यौवनचुम्बितशरीरान् स्वसौन्दर्यगर्वभारेणेव मन्दगतीन् अनवरताक्षिप्तकुसुमेषुबाणैरिव कुसुमैर्भूषितान्, वसनातिरोहिताङ्गच्छटान्, विविधपट-

केत्यमरः। कण्डोलः = पिटः (वेणुदलादिरचितभाण्डम्। कटः— किलिंजकः। कटाहो = वटकादिपाकपात्रम्। कम्बिः = दर्विः। कडम्ब = कलम्बः।

१ शूलेन लोहशलाकया संस्कुर्वतः। (शूलात् पाक इतिडाच्)।

२ नखम्पचन्तीति यास्ताः नखम्पचाः'मितनखे चेति' खश् पचिरत्र तापवाची। यवागूः द्रवदोदनः "यवागूरुष्णिका धाना विलेपी तरला च सा"।

३ हिङ्गुनः गन्धो लेशो येषु तानि "अल्पाख्याया" मिति गन्धस्येकारोन्तादेशः। "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो" रिति विश्वः।तेमनानि = व्यंजनानि।

४ आरनालम् = काञ्चिकम्। "आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च। अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

सेनान्यामित्येव सुवचम्

वासवासितानपि चिरास्नानमहामलिनमहोत्कटस्वेदपूतिगन्ध-प्रकटीकृतास्पृश्यतान् यवनयुवकान्,— कश्चित् "अहो दुर्गमता महाराष्ट्रदेशस्य, अहो दुराधर्षता महाराष्ट्राणाम्, अहो वीरता शिववीरस्य, अहो निर्भयता एतत्सेनानीनाम्, अहो त्वरितगतिरेतद्घोटकानाम्,'आः किं कथयामो, दृष्टैव चमत्कार शिववीरचन्द्रहासस्य न वयं परयामो धैर्यं धर्तुं, न च शक्नुमो युद्धस्थाने स्थातुं, को नाम द्विशिरा यः शिवेन योद्धुं गच्छेत् कश्च नाम द्विपृष्ठो यस्तद्भटैरपि च्छलालापं; विदध्यात्, वयं बलिन आस्माकीना महती सेना तथापि न जानीमः किमिति कम्पत इव क्षुभ्यतीव च हृदयम्। यवनानां पराजयो भविष्यति, अपजलखानो विनङ्क्ष्यतीति न विभ्रमः को जपतीव कर्णे, लिखतीव सम्मुखे, क्षिपतीव चान्तःकरणे, मा स्म भो भैवं स्यात् रक्ष भो रक्ष जगदीश्वर। अथवा सम्बोभवीतितमामेवमपि योऽयमपजलखानः सेनापतिरदविडम्बनोऽपि शिवेन योत्स्ये हनिष्यामि ग्रहीष्यामि वेति सप्रौढि विजयपुराधीशमहासभायां प्रतिज्ञाय समायातोऽपि, शिवप्रतापं च विदन्नपि अद्य नृत्यमद्य गानमद्य लास्यमद्य मद्यमद्यवाराङ्गना अद्य[1] भ्रूकुंसकोऽद्य वीणावादनमिति स्वच्छन्दैरुच्छृङ्खलाचरणैर्दिनानि गमयति। न च यः कदापि विचारयति यत् कदाचित्[2] परिपन्थिभिः प्रेषिता

१ (भ्रुवोर्भुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः) स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषः।

२ परिपन्थिभिः=शत्रुभिः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

काचन वारवधूरेव मामापवेन सह विषं पाययेत्. कोऽपि नट एव ताम्बूलेन सह गरलं ग्रासयेत्, कोऽपि गायक एव वा वीणया सह खड्गमानीय खण्डयेत् इत्यादि, ध्रुव एव तस्य विनाशः ध्रुवमेव पतनम् ध्रुवमेव च पशुमारैर्मरमगम्। तत्र वयं तेन सह जीवनरत्नं हारयिष्यामः" इति व्याहरतः इतरांश्च "मैवं भोः श्व एव आहवक्रीडास्माकं भविष्यति तच्छ्रूयते सन्धिवार्त्ताव्याजेन शिवएकत आकारयिष्यते, यावच्च स स्वसेनामपहाय एकाकी अस्मत्स्वामिना सह आलपितुमेकान्तस्थाने यास्यति तावत् वयं, श्येना इव शकुनिमण्डले, महाराष्ट्र सेनायां छिन्धि भिन्धि इति कृत्वा युगपदेव पतिष्यामो, वसन्तवाताहतनीरसच्छदानिव च क्षणेन विद्रावयिष्यामः। इतस्तु छलेन अस्मत्स्वामि सहचराः पाशैर्बद्ध्वा पिञ्जरे स्थापयित्वा तं जीवन्तमेव [1]वशंवदंकरिष्यन्ति। परन्तु गोप्यतमोऽयं विषयो मा स्म भूत् कस्यापि कर्णगत" इति कर्णान्तिकं मुखमानीय उत्तरयतः साङ्ग्रामिकभटानवलोकयन्, "धन्या भवन्तो येषां गोप्यतमा अपि विषया एवं च शिशुविकीर्यन्ते! महाराष्ट्रा धूर्ताचार्या नैतेषु भवतां धूर्तता सफला भवति" इत्यात्मन्येवात्मना कथयन् स्वप्रभाधर्षितसकलरक्षकगणः स्वसौन्दर्येणाकर्षयन्निव विश्वेषांमनांसि सिसपद्येव प्रधानपटकुटीरद्वारमाससाद तत्र च प्रतिहारिणमालोकयदुक्तवांश्च यत् "पुण्यनगरनिवासी गाय-

1 "प्रियवशे वदः खच्" इति खच्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

कोऽहमत्र भवन्तं गानरसरसायनैरमन्दमानन्दयितुमिच्छामीति" तदवगत्य स भ्रूसंचारेण कंचिद् निवेदकं सूचितवान्, स चान्तः प्रविश्य क्षणानन्तरं पुनर्बहिर्निर्गत्य गायकमपृच्छत् "किं नाम भवतः ? पूर्वं च कदापि समायातो न वा ?" अथ स आह "तानरङ्गनामाहं कदाचन युष्मत्ककर्णमस्पृशम् । न पूर्वं कदापि ममात्रोपस्थातुं संयोगोऽभूत्, अद्य भाग्यान्यनुकूलानि चेच्छ्रीमन्तमवलोकयिष्यामि" इति । स च आमित्युदीर्य पुनः प्रविश्य क्षणानन्तरं निर्गत्य च विचित्रगायकममुं सह निनाय ।

तानरङ्गस्तु तेनैव तानपूरिकाहस्तेन बालकेनानुगम्यमानः शनैः शनैः प्रविश्य, प्रथमं द्वितीयं तृतीयं च द्वारमतिक्रम्य कांश्चिन् मृदङ्गस्वरान् मन्दयतः, कांश्चिद्वीणावरणमुन्मुच्य, प्रवालं[1] प्रोञ्छ्य कोणं[2] कलयतः, कांश्चिदचिवलोऽयमेतेनैव सह योज्यन्तामपरवाद्यानीति वंशीरवं साक्षीकुर्वतः, कांश्चित् कलित-नेपथ्यान् पादयोर्नूपुरं बध्नतः, कांश्चित् स्कन्धावलम्बिगुटिकातः करतालिकामुत्तोलयतः, कांश्चिच्च कर्णे दक्षकरं निधाय चक्षुषी सम्मील्य नासामाकुञ्च्य पातिताभयजानूपविश्य वामहस्तं प्रसार्य तन्त्रीस्वरेण[3] स्वरकाकलीं मेल-

१ "वीणादण्डः प्रवालः स्यात्" इत्यमरः ।

२ कोणो वादनोपयोगी उपकरणविशेषः । (मिजराफ इतिभाषा)

३ ईषत् कलः काकली "ईषदर्थे चेति कोः कादेशः गौरादित्वात् ङीष् । "काकली तु कले सूक्ष्मे" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यतः, सम्मुखे च, पृष्ठतःपार्श्वतश्चोपविष्टैः कैश्चित् ताम्बूलवाहकैरपरैर्निष्ठ्यूतादानभाजनहस्तैरन्यैरनवरतचालितचामरैरितरैर्बद्धाञ्जलिभिर्लालाटिकैः[1] परिवृतं[2] रत्नजटितोष्णीषिकामस्तकं सुवर्णसूत्ररचितविविधकुसुमकुड्मललताप्रतानाङ्कितकञ्चुकंमहोपबर्हमेकङ्क्रोडे संस्थाप्य तदुपरि सन्धारितभुजद्वयं रजतपर्यङ्के विविधफेनफेनिलक्षीरधिजलतलच्छविमङ्गीकुर्वत्यां तूलिकायामुपविष्टमपजलखानं च ददर्श।

ततस्तु तानरङ्ग-प्रभावशीभूतेषु सर्वेष्वागम्यतामागम्यतामास्यतामास्यतामिति कथयत्सु, तानरङ्गोऽपि सादरं दक्षिणहस्तेनादरसूचकसङ्केतसहकारेण यथानिर्दिष्टस्थानमलंचकार।

ततस्तु इतरगायकेषु सगर्वं सासूयं सक्षोभं साक्षेपं सचक्षुर्विस्फारणं सशिरः परिवर्तनं च तमालोकयत्सु अपजलखानेन सह तस्यैवमभूदालापः।

(अपजलखानः) किंदेशवास्तव्यो[3] भवान्?

(तानरङ्गः) श्रीमन् राजपुत्रदेशीयोऽहमस्मि।

(अप०) ओः राजपुत्रदेशीयः!

(तान०) आम् श्रीमन्।

---

१ "लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः"। अमरः।

२ उष्णीषिका=उष्णीषसंक्षेपः। (टोपी इतिभाषा)॥

३ वसतीति वास्तव्यः "वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्चेति कर्तरि तव्यत् प्रत्ययः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

+ नैव शिष्टजुष्टः प्रकारः। अद्य द्वितीय नैव इत्येवानवद्या वाचोयुक्तिः।

(अप०) तत् कथमत्र महाराष्ट्रदेशे ?

(तान०) सेनापते, ममदेशाटनव्यसनं मां देशाद्देशं पर्याटयति।

(अप०) आ एवम् तत्किं प्रायः पर्य्यटति भवान् ?

(तान०) एवं चमूपते। नव्यान् नव्यान् देशानवलोकयितुं नवां भाषा अवगन्तुं नूतना नूतना गानपरिपाटीश्च कलयितुमेधमानमहाभिलाष एष जनः॥

(अप०) अहो ततस्तु वहुदर्शी वहुज्ञश्च भवान्॥ अथ वङ्गदेशे गतो भवान् ? श्रूयतेऽतिवैलक्षण्यं तद्देशस्य।

(तान०) भगवन्, वर्षत्रयात्पूर्वमहं काश्यां गङ्गायां संस्नाय, उज्जयिनीदेशीयक्षत्रियकुलालङ्कृतं भोजपुर देशमालोक्य, गङ्गागण्डकतटोपविष्टं हरिहरनाथं प्रणम्य, विलासिकुलविलसितं पाटलिपुत्रपुरमुल्लङ्घ्य, सीताकुण्डविक्रमचण्डिकादिपीठपटलपूजितं विक्रमयशःसूचकदुर्ग्गावशेषशोभितम् देवधुनीतरङ्गक्षालितप्रान्तं [१] मुद्गलपुरं निरीक्ष्य, कर्णदुर्गस्थानेन तद्यशोमहामुद्रयेवाङ्कितमङ्गदेशं दिनत्रयमध्युष्य, अभिवर्द्धमानवैभवं [२] वर्द्धमाननगरं च सम्यक् संदृश्य, यथोचितसम्भारैस्तारकेश्वरमुपस्थाय, ततोऽपि पूर्वं वङ्गदेशे

१ "मुंगेर" इति ख्यातं नगरम्।
२ "वर्द्धमान" इति ख्यातं नगरम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पूर्ववङ्गेऽपि च चिरमहमटाट्यामकार्षम्।

(अप०) किं किं किं पूर्ववङ्गेपि ?

(तान०) आं श्रीमन्, पूर्ववङ्गमपि स्वम्यगवाल्लुकदेषजनो यत्र प्रान्तप्ररूढां पद्मावलीं परिमर्दयन्ती पद्मेव द्रवीभूता पयःपूरप्रवाहपरंपराभिः पद्मा प्रवहति, यत्र[1] ब्रह्मपुत्र इव शत्रुसेनानाशनकुशलो ब्रह्मदेशं विभजन् ब्रह्मपुत्रो नाम नदो भूभागं क्षालयति, यत्र साम्लसुमधुररसपूरितानि फूत्कारोद्धूतभूतिज्वलदङ्गारविजित्वरवर्णानि जगत्प्रसिद्धानि नारङ्गाणि उद्भवन्ति, यद्देशोयानां जम्बीराणां, रसालानां, तालानां, नारिकेलानां खजूराणां च महिमा सर्वदेशरसज्ञानां साम्रेडं कर्णं स्पृशति, यत्र च [2] भयंकरावर्तसहस्राकुलासु स्रोतस्वतीषु सहोहोकारं, [4]क्षेपणीः क्षिपन्तः, अरित्रं चालयन्तः, [5] वडिशं योजयन्तः, [6] कुवेणी-

---

१ "ब्रह्मपुत्र प्रदीपनः" गरलविशेषः।

२ आवर्तः—अम्भसां भ्रमः। "स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम" इत्यमरः।

३ स्रोतस्वतीषु—नदीषु

४ "नौकादण्डः क्षेपणीस्यादरित्रं के निपातकः;" इत्यमरः।

५ "वडिशं मत्स्यवेधनम्"। इत्यमरः

६ "मत्स्याधानी कुवेणीस्यात्"। इत्यमरः

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

स्थम्रियमाणमत्स्यपरीवर्त्तानालोकमालोकमानन्दन्तः, अदृष्टतटेष्वपि महाप्रवाहेषु स्वल्पयाकूष्माण्डफक्किकाकारया नौकया, भिन्नाञ्जनलिप्ता इव, मसिस्नाता इव, साकारा अन्धकारा इव काला धीवरबाला निर्भयाः क्रीडन्ति[1]।

(अप०) (स्वयं हसन् सर्वांश्च हसतः पश्यन्) सत्यं सत्यं, धन्यो भवान् योऽल्पेनैव वयसा एवं विदेशभ्रमणैः चातुरीं कलयति।

(तान०) [धन्य एव यदि युष्मादृशैरभिनन्द्ये।

(अप०) [क्षणानन्तरम्] अथ भवान् [2]मूर्च्छनाप्रधानं गायति तानप्रधानं वा ?

(तान०) ईदृक्षं तादृक्षं च।

(अप०) [क्षणानन्तरम्] अस्तु [3] आलप्यतां कश्चन रागः।

(तान०) [किञ्चिद् विचार्य] आज्ञाचेदेकां रागमालागीतिं-

१ आलोकमालोकम्=दृष्ट्वा दृष्ट्वा। "आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति" णमुल्।

२ अविच्छेदं स्वरात्स्वरान्तरप्राप्तिर्मूर्च्छना। सविच्छेदं स्वरान्तरावृत्तिस्तानः। "स्फुटी भवद्ग्राममविशेषमूर्च्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः" इति वायुसम्पर्कमात्रेण मूर्च्छना कथमिवोद्भाव्यते इति माघ एव जानातु परिसमाप्नोतु वा वीणावैलक्षण्ये सर्वम्।

३ विशकलय्यरागोद्गिरणमालाप इत्युच्यते।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गायामि यत्र प्रत्याभोगं नवीन एव रागो भवेदेकेनैव च ध्रुवेण सङ्गच्छेत[1] तत्तद्रागनामानि च तत्रैव प्राप्येरन् ।

(अप०) आः किमेवम् ? ईदृशं तु गानं न प्रायः श्रूयते तद् गीयताम् ।

ततस्तानपूरिकायाः स्वरान् संमेल्य, पातितवामजानुः तानपूरिकातुंबं क्रोडे निधाय, दक्षपादस्योत्थितजानुनि च दक्षहस्तकूर्परस्थापनपुरःसरं तेनैव हस्तेन तर्जन्यङ्गुल्या तानपूरिकां रणयन् स्वकण्ठेनाऽपि त्रीन् [2]ग्रामान् सप्त[3] स्वरांश्च समधात् । तन्मात्रश्रवणेनैव मुग्धेष्विवाखिलेषु इमां रागमालागीतिमगायत् ।

"सखि हे नन्दतनय आगच्छति । सखि० ॥

मन्दं मन्दं मुरलीरणनैः समधिकसुखं प्रयच्छति ।

[4]भैरवरूपः पापिजनानां सतां सुखकरो देवः ॥

---

१ सङ्गच्छेत = सङ्गतो भवेदित्यर्थः । "समो गम्यृच्छिभ्याम्" मित्यात्मनेपदम् ।

२ "यथाकुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्तिहि । तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥ षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च । गान्धारग्रामं इत्येतत् ग्रामत्रयमुदाहृतम्" ॥

३ "निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्री कण्ठोत्थिताः स्वराः" इत्यमर ।

४ भैरवरूपः = भयंकरस्वरूपः । अत्र रवेंऽप्यधोरेखाकिताः शब्दा

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

कलितललितमालतीमालिकः सुरवरवाञ्छितसेवः ॥
सारंगैः सारङ्गसुन्दरो दृग्भिर्निपीयमानः ।
चपलाचयलचमत्कृतिवसनो विहितमनोहरगानः ॥
श्रीवत्सेन लाञ्छितो हृदये श्रीलः श्रीदः श्रीशः ।
सर्वश्रीभिर्युतः श्रीपतिः श्रीमोहनो गवीशः ॥
गौरीपतिना सदा भावितो बर्हिणबर्हकिरीटः ।
कनककशिपुकृदनो बलिमथनो विहतदशाननकीटः ॥

अथ एतावदेव श्रुत्वा अतितरां प्रसन्नेषु पारिषदेषु ससाधुवादं वितीर्णकङ्कणेऽप्यजलखाने तानरङ्गोऽपि सप्रसादं तानपूरिकां भूमौ संस्थाप्य अफजलखानस्य गुणग्राहितां प्रशशंस ।

अथापजलखानः क्रमशो मैरेयमदपरवशतां वहन् उवाच यत् कथ्यतामस्मिन् प्रान्ते भवादृशानां गुणग्राहकाः के सन्ति ? के वा कविनायाः संगीतस्य मर्मावगच्छन्ति ततस्तानरङ्गोऽचकथयत् को नामापरः शिववीरात् । स एव राजनीतौ निष्णातः स एव सैन्धवारोहविद्यासिन्धुः, स एव चन्द्रहासचालने चतुरः, स एव मल्लविद्या मर्मज्ञः, स एव पण्डितमण्डलमण्डनः स एव वाग्विद्यावारिधिः, स एव धैर्यधारिधौरेयः, स एव वीरवारवरः स एव पुरुषपौरुषपरी-

रागनामानि सन्ति ।

१ चन्द्रहासः=खड्गः । २ वीरवारवरः=शूरसमूहश्रेष्ठः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

क्षकः, स एव दीन–दुःख ध्वस्त दहनः, स एव स्वधर्मरक्षण-क्षण, स एव विलक्षणविचक्षणः, स एव च मादृशगुणिगणगुण-ग्रहणग्रही अस्ति। अथापजलखाने "तत् किं शिव एव एवं गुण-गणविशिष्टोऽस्ति ? एवं वा वीरवरोऽस्ति" इति सचकितं, सभयं, सतर्कं, सरोमोद्गमं, च कथयति किञ्चिद् विचार्यैव नीतिकौशलपुरःसरं गौरः पुनरवादीत् "भगवन् सामान्यराज-भृत्यस्य पुत्रः शिववीरो यदि नाम नाऽभविष्यत्स्वयमीदृश ऊर्जस्वलस्तत्कथं स्वर्णदेवसदृशं सहचरं प्राप्स्यत्, तद्वीरः समस्तं कल्याणप्रदेशं कल्याणदुर्गं च स्वहस्तगतमकरिष्यत्, कथं तोरण–दुर्गभोगभाजनतामकलयिष्यत, कथं तोरण-दुर्गाद् दक्षिण पूर्वस्यां[1] पर्वतस्य शिखरे महेन्द्रमन्दिरखण्ड-मिव धर्षितारिवर्गं डमरुहुडुकाघोषितभर्गं रायगढ़नामकं महा दुर्गं व्यरचयिष्यत्, कथं वा तपनीयभित्तिका-जटितमहारत्न-किरणावलीवितन्यमानमहा वितानविततिविरोचितप्रतापतापित परिपन्थिनिवहं, चन्द्रचुम्बन चतुर चारुशिखरनिकरम्, भुशुण्ड-काकिणाङ्कितप्रचण्डभुजदण्डरक्षककुलविधीयमानपरःसहस्रप-रिक्रमं, धमद्धमद्धूयमानानेकध्वजपटलनिर्मथितमहाकाशं प्रता-पदुर्गं निरमापयिष्यत्, कथं वा आगत एष शिववीरः इति

1 दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्चदिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा, "दिङ्ना-मान्यन्तराले इति समासः "विभाषादिक्समासे बहुव्रीहौ" विति सर्वनामता।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

भ्रमेणाऽपि सम्भाव्य अस्य विरोधिषु केचन मूर्छिता निपतन्ति, अन्ये विस्मृतशस्त्रास्त्राः पलायन्ते, इतरे महात्रासाकुञ्चितोदरा विशिथिलवाससो नग्ना भवन्ति, अपरे च शुष्कमुखाः दशनेषु-तृणं सन्धाय साम्रेडं प्रणिपातपरंपरां रचयन्तो जीवनं याचन्ते !"

ततस्तस्य महाप्रतापमवगत्य किञ्चिद्भीते इव, तच्छत्रूणां चावहेलामाकलय्य किञ्चिदरुणनयने इव, दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठ-तर्जनीभ्यां श्मश्रुवाग्रं परिमृजति यवनसेनापतौ तानरङ्गः पुनर्न्य-वेदयत् "परन्तु अद्य सिंहेन सह शिवस्य साम्मुख्यमस्ति तन्मन्ये इयमस्तमनवेला तत्प्रताप—[1]सूर्यस्य"। तत्कर्णे कृत्वा सन्तुष्ट इव सकन्धरकम्पं सेनापतिरुवाच "अथात्र संग्रामे कस्य विजयः सम्भाव्यते" ? स उवाच "श्रीमन् यदि शिवस्य साहाय्यं साक्षाच्छिव एव न कुर्य्यात् तद् विजयपुरस्यैव विजयः"। अथ सहासं सोऽब्रवीत् "को नाम खपुष्पायितः, शशश्रृङ्गायितः, कमठो स्तन्यायितः, सरीसृपश्रवणायितो, भेक-रसनायितो, वन्ध्यापुत्त्रायितश्च शिवोऽस्ति य एनं रक्षिष्यति दृश्यतां श्व एवैषोऽस्माभिः पाशैर्बद्धा चपेटैस्ताड्यमानो विजयपुरं नीयते"। इति सक्रमाकर्ण्य "स्यादेवं ~~भगवन्~~" इति कथयतितानरंगेऽभिमानपरवशः स स्वसहचरान् सम्बोध्य पुनरा-दिशत् "भो भो योद्धारः सूर्योदयात् प्रागेव भवन्तः पश्चापि

[1] वस्तुतस्तु "नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः"।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सहस्राणि[1] सादीनां, दशापि च सहस्राणि[2] पत्तीनं, सज्जीकृत्य युद्धाय तिष्ठत गोपीनाथपण्डितद्वाराहूतोऽस्ति मया शिववराकस्तद् यदि विश्वस्य स समागच्छेत् ततस्तु बद्ध्वा जीवन्तं नेष्यामः, अन्यथातु सदुर्गमेनं धूलीकरिष्यामः" यद्यपि एवं स्पष्टमुदीरणं राजनीतिविरुद्धं तथाऽपि मदावेशस्तु न प्रतीक्षते विवेकम् ॥

तदवधार्य समस्तककूर्चान्दोलनं "यदाज्ञाप्यते यदाज्ञाप्यत" इति वाचां धारासंपातैरिव स्नापयत्सु पारिषदेषु गोपनीयोऽयं वृत्तान्तः कथं स्पष्टं कथ्यत इति[3] दुर्मनायमानेष्विव चअकस्मादेव प्रविश्य सूदेनोक्तम् "श्रीमन् व्यत्येति भोजनसमयः" तच्छ्रुत्वा "आ एवं किल तत्" ! इति सोत्प्रासं सविस्मयं सकूर्चोद्धूननं सोपबर्हताडनमुच्चार्य, सपद्युत्थाय, "पुनरागम्यता" मिति तानरङ्गं विसृज्य सेनापतिरन्तः प्रविवेश। तानरङ्गश्च यथागतं न्यवृते।

---

१ अश्वारोहास्तु सादिनः।

२ पत्तीनाम् = पदातीनाम्, "पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः" इत्यमरः।

३ अदुर्मना दुर्मना भवतीति दुर्मनायमानस्तेषु। "भृशादिभ्योसुव्यच्वेर्लोपश्च हलः" इति सूत्रेणाभूततद्भावविषये दुर्मनसशब्दात् क्यङि शानच्। "यस्य च भावेन भावलक्षण" मिति सप्तमी।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

इतस्तु प्रतापदुर्गे विहिताहारव्यापारे रजतपर्य्यङ्किकामेकामधिष्ठिते, किञ्चित् तन्द्रापरवशे इव गोपीनाथे शनैः शिववीरः उपसृत्य प्रणम्य उपाविशदवोचच्च ।

"अहो भाग्यमस्माकं यदालयं युष्मादृशा भूदेवाः स्वचरणरजोभिः पावयन्ति" इति ।

अथ तयोरेवमभूवन्नालापाः ।

गोपीनाथः । "राजन् कोऽत्र सन्देहः सर्वथा भाग्यवानसि परं साम्प्रतं नाहं पण्डितत्वेन, कवित्वेन वा समायातोऽस्मि किन्तु यवनराजदूतत्वेन तच्छ्रूयतां यदहं निवेदयामि ।"

शिववीरः "शिव ! शिव ! खलु खलु खल्विदमुक्त्वा[1] ! येषां श्रीमतां चरणेनाङ्कितं विष्णोरपि वक्षःस्थलमैश्वर्यमुद्रयेव मुद्रितं विभाति न तेषां ब्राह्मणकुलकमलदिवाकराणां यवनकैङ्कर्यकलङ्कपङ्को युज्यते यं शृण्वतोऽपि मम स्फुटत इव कर्णौ, तथपि कुलीना निरभिमाना भवन्ति इति आनीतश्चेत् कश्चित् सन्देशस्तदेष आज्ञाप्यतां श्रीमच्चरणकमलचञ्चरीकः" ।

गोपीनाथः, "वीर, कलिरेष कालो यवनाक्रान्तोऽयं भूभागस्तन्नास्माकं तथा तानि तेजांसि यथा वर्णयसि । साम्प्रतं तु विजयपुराधीशवितीर्णां भृतिं भुञ्ज इति तदाज्ञामेव परिपालयामि तच्छ्रूयतां तदादेशः" ।

शिववीरः "आर्य अवदधामि" ।

---

१ "अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा"।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

गोपीनाथः । कथयति विजयपुरेश्वरो यद् "वीर परित्यज नवामिमां चञ्चलतामस्माभिः सह युद्धस्य, त्वदपेक्षया अत्यन्तमधिकं बलिनो वयं, प्रवृद्धोऽत्र कोषो, महती सेना, बहूनि दुर्गाणि, बहवश्च वीराः सन्ति । तच्छुभमात्मन इच्छसि चेत्, त्यक्त्वा निखिलां चञ्चलतां शस्त्रं दूरतः परित्यज्य करप्रदतामङ्गीकृत्य समागच्छ मत्सभायां तन्मत्तः प्राप्तपदश्चिरं जीष्यसि, अन्यथा तु सद्युद्धेशं निहतः कथावशेषः[1] संवर्त्स्यसि, तत् केवलं त्वयि दययैव संदेशं प्रेषयामि, अङ्गीकुरु, मा स्म वृद्धायाः प्रसविन्या रजतश्वेतां पक्ष्मपङ्क्तिमश्रुप्रवाहदुर्दिने पातय इति"।

शिववीरः "भगवन् कथयेदेवं कश्चिद् यवनराजः. परं किं भवानपि मामनुमन्यते यद्—ये अस्मदिष्टदेवमूर्त्तीर्भङ्क्त्वा, मन्दिराणि समुन्मूल्य, तीर्थस्थानानि[2] पक्कणीकृत्य, पुराणानि पिष्ट्वा, वेदपुस्तकानि विदार्य च आर्यवंशीयान् बलाद् यवनीकुर्वन्ति, तेषामेव चरणयोरञ्जलिं बद्ध्वा लालाटिकतामंगीकुर्याम्! एवं चेद् धिङ्मां कुलकलंकं क्लीबं यः प्राणभयेन सनातनधर्मद्वेषिणां दासेरकतां[3] वहेत् । यदि चाहमाहवे म्रियेय, वध्येय,

१ "वृद्भ्यः स्यसनो" रिति परस्मैपदम् "नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः" इति इडभावः ।

२ "पक्कणः शबरालयः" अमरः ।

३ दासेरकताम्=भृत्यताम् । "भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यथ चेटकाः" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ताड्येय, वा तदैव धन्योहं धन्यौ च मम पितरौ। कथ्यतां भवादृशां विदुषामत्र का सम्मतिः" ?

गोपीनाथः। विचार्य "राजन् धर्मस्य तत्त्वं जानासि, तन्नाहं स्वसम्मतिं कामपि दिदर्शयिषामि। महती ते प्रतिज्ञा, महत्तवोद्देश्यमिति प्रसीदामितमाम्। नारायणस्तव साहाय्यं विदधातु"।

शिववीरः "करुणानिधान, नारायणः स्वयं प्रकटीभूय न प्रायेण साहाय्यं विदधाति किन्तु भवादृशमहाशयद्वारैव। तत् प्रतिज्ञायतां कापि सहायता"।

गोपीनाथः। "राजन् कथ्यतां किमहं कुर्य्यां, परं यथा न मामधर्मः स्पृशेत् तथैव विधास्यामि"।

शिववीरः। "शान्तं पापं, कोऽत्राधर्मः। केवलं श्वोऽस्मिन्नुद्यानप्रान्तस्थपटकुटीरेयवनसेनापतिरपजलखान आनेयो यथा तेनैकाकिनाऽहमेकाकी मिलित्वाकिमप्यालपामि"।

गोपीनाथः। "तत् सम्भवति"। ततः परं गोपीनाथेन सह शिववीरस्य बहुविधा आलापा अभूवन्, यैः शिववीरस्य उदारहृदयतां, धार्मिकतां शूरतां चावगत्य गोपीनाथोऽतितरां पर्य्यतुष्यत्।

अथ स तमाशीर्भिरभियोज्य यावत्प्रतिष्ठते तावदुपातिष्ठत[1]

---

१ ~~अपपूर्वकात् स्थातोः "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति" वाच्यम्" मित्यात्मनेपदम्~~ ।प्रक्रमे ऽभावच्चेति तङ्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ससहचरस्तानरङ्गः। गोपीनाथस्तु तमनवलोकयन्निव तस्मिन्नेव निशीथे दुर्गादवातरत् करङ्गायको गौरसिंहस्तु शिववीरेग सह वहुश आलप्य सेनाऽभिनिवेशविषये च सम्मन्त्र्य तदाज्ञातः स्ववासस्थानं जगाम।

शिववीरोऽप्यन्यसेनापतीन् यथोचितमादिश्य स्वशयनागारं प्रविश्य होरात्रयं यावत्किञ्चन निद्रासुखमनुभूय अल्पशेषायामेव रजन्यामुदतिष्ठत्।

शिववीरसेनास्तु यथासंकेतं प्रथममेव इतस्ततो [1]दुर्गप्राचीरान्तरालेषु, गहनलताजालेषु, [2]उच्चावचभूभागव्यवधानेषु सज्जाः पर्यवातिष्ठन्त। वहवोऽश्वारोहाः यवनपटकुटीरकदम्बकं परिक्रम्य ततः पश्चादागत्य अवसरं प्रतिपालयन्ति स्म।

इतश्च सूर्यप्रभाभिररुणीक्रियमाणे भूभागे अरुणश्मश्रवोऽपि सेनाः सज्जीकृतवन्तः।

"वहवो वयमद्य शिवमवश्यमेव विजेष्यामहे,[3] परं तथापि न जानीमहे किमिति कम्पत इव हृदयम्, अहो विलक्षणः प्रताप एतस्य, पवनेऽपि प्रवहति पत्त्रेऽपि पतति पत्त्रेऽपि मर्मरीभवति स एवागत इत्यऽभिशङ्क्यतेऽस्माभिः। अहह विचि-

१ "प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः"

२ (उदक् च अवाक् च उच्चावचम्) मयूरव्यंसकादित्वात् सिद्धम् बहुविधमित्यर्थः।

३ "विपराभ्यां जे" रित्यात्मनेपदम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ऽयं वीरो यो दुर्गप्राचीरमुल्लङ्घ्य, प्रहरिपरीवारमविगणय्य, लोहार्गलशृङ्खलासहस्रनद्धानि करिकुम्भाघातसहानि द्वाराणि प्रविश्य, विकोशचन्द्रहासासिधेनुकाऋष्टितोमरशक्तित्रिशूलमुद्गरभुशुण्डीकराणां रक्षकाणां मण्डलमवहेल्य प्रियाभिःसह पर्य्यङ्केषु सुप्तानामपि प्रत्यर्थिनां वक्षःस्थलमारोहति. निद्रास्वपि तान् न जहाति, स्वप्नेष्वपि च विदारयति। कथमेतस्य चन्द्रहासचमत्कार– चाकचक्यचिल्लीभूतचक्षुष्काः[1] समराङ्गणे स्थास्यामः" इति चिन्ताचक्रमारूढा अपि च कथं कथमपि कैश्चिद् वीरवरैर्वर्द्धितोत्साहाः समरभूमिमवातरन्।

अथ कथंचित् प्रकाशबहुले संवृत्ते नभःस्थले परस्परं परिचीयमानासु आकृतिषु, कमलेष्विव विकचतामासादयत्सु वीरवदनेषु,भ्रमरालिष्विवपरितः प्रस्फुरन्तीषु असिपंक्तिषु,[2] चाटकैरचकचकायितेषु कवचचमत्कारेषु, गोपीनाथपण्डितो वारैकं शिववीरदिशि परतश्च यवनसेनापतिदिशि गतागतं विधाय सेनाद्वयस्य मध्ये एव कस्मिंश्चित् पटकुटीरे अपजलखानमानेतुं प्रबबन्ध।

शिववीरोऽपि कौशेयकञ्चुकस्यान्तर्लौहवर्म्म परिधाय

१ चिल्लम् = क्लिन्नाक्ष "स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्ल पिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी" त्यमरः।

२ चटकः कलविंकः स्यात्तस्य स्त्री-चटका तयोः पुमपत्ये चाटकैर इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सुवर्णसूत्रग्रथितोष्णीषस्याप्यधस्तादायसं शिरस्त्राणं संस्थाप्य सिंहनखनामकं शस्त्रविशेषं करयोरारोप्य, दृढबद्धकटिरपजलखानसाक्षात्काराय सज्जस्तिष्ठति स्म।

अपजलखानोऽपि च "यदाहमेनं साक्षात्कृत्य करताडनमेकं कुर्यां तदैव तालिकाध्वनिसमकालमेव अमुकामुकैः श्येनैरिवापतद्भिः पाशैरेष बन्धनीयः सेनया च क्षणात् तत्सेना, झञ्झया[1] घनघटेवापनेया" इति सङ्केत्य सूक्ष्मवसनपरिधानो गलविलुलितपद्मरागमालो, वज्रकजटितोष्णीषिका[2] मुक्तागुच्छचोचुम्ब्यमानभालो, निश्वासप्रश्वासपरिमथितमद्यगन्धपरिपूरितपार्श्वदेशान्तरालः, शोणश्मश्रुकूर्चविजितनूतनप्रवालः, कञ्चुकस्यूतकाञ्चनकुसुमजालो विविधवर्णवर्णनीयशिविकामारुह्य निर्दिष्टपटकुटीराभिमुखं प्रतस्थे। इतस्तु कुरङ्गमिव तुरङ्गं नर्त्तयन्, रश्मिग्राहवेगेन गौरसिंहेनानुगम्यमानो माल्यश्रीकप्रभृतिभिर्वीरवरैर्गुढसज्जैः सतर्कं निरीक्ष्यमाणः शिववीरोऽपि तस्यैव संकेतितस्य समागमस्थानस्य निकटे एव सव्यकरेण[3] वल्गामाकृष्याश्वमवारुधत्। +

ततस्तु इतोऽश्वात् शिववीरस्ततस्तु शिविकातोऽपजलखानोऽपि युगपदेव अवातरत्, परस्परं साक्षात्कृत्य चोभावप्यु-

१ झञ्झया = झञ्झा वातेन। "झञ्झावातः सवृष्टिकः"।

२ उष्णीषिका = "टोपी" इतिभाषा।

३ वल्गा = "लगाम" इतिभाषा।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

त्सुकाभ्यां नयनाभ्यां सत्वराभ्यां पादाभ्यां स्वागताम्रेडनतत्परेण वदनेन आश्लेषाय प्रसारिताभ्यां च हस्ताभ्यां, कौशेयास्तरणविरोचितायां वहिर्वेदिकायां धावमानौ परस्परमालिलिङ्गतुः।

शिववीरस्तु आलिङ्गनच्छलेनैव स्वहस्ताभ्यां तस्य स्कन्धौ दृढं गृहीत्वा सिंहनखैर्जत्रुणी [1] कन्धरं च समचूर्णयत् रुधिरदिग्धं च तच्छरीरं कटिप्रदेशे समुत्तोल्य भूपृष्ठेऽपोथयत्।

तत्क्षणादेव च शिववीर-ध्वजिन्यां महाध्वज एकः समुच्छ्रितः। तत्समकालमेव यवनशिविरस्य पृष्ठस्थिता शिववीरसेना शिविरमग्निसात् कृतवती, पुरःस्थितसेनासु च अकस्मादेव महाराष्ट्रकेसरिणः समपतन्, तेषां हरहरमहादेवगर्ज्जनपुरस्सरं छिन्धि भिन्धि मारय विपोथयेति कोलाहलः प्रत्यर्थिनां च खुदातोबाह्लादिपारस्यपदमयः कलकलो [2] रोदसी समपूरयत्।

ततो यवनसेनासु शतशः सादिनो, गगनं चोच्चुम्ब्यमानाः कृतदिगन्तप्रकाशाः कडकडाध्वनिधर्षितप्रान्तप्रजाः उड्डीयमानदन्दह्यमानपरः सहस्रपटखण्डविहित हैमविहङ्गमविभ्रमाः ज्योतिरिङ्गणा [3] यितपरः-कोटिस्फुलिङ्गरिङ्गितपिङ्गीकृतप्रान्ताः, दोधूयमानधूमघटापटलपरिपात्यमानभसितसितीकृतानोकहाः [4],

१ जत्रुणी=स्कंधस्य संधी।

२ रोदसी=द्यावापृथिव्यौ। ३ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः। इत्यमरः ४ अनोकहाः=वृक्षाः।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

भसितं भस्म।

सकलकलध्वनिपलायमानैः पतत्रिपटलैरिव सोसूक्ष्यमाना शिविरघस्मरा ज्वालामाला अवलोक्य सहाहाकारं तदभिमुखं प्रयाताः। अपरे च महाराष्ट्रासिभुजङ्गिनीभिर्दन्दश्यमानाः केचन त्रायस्व त्रायस्वेति साम्रेडं व्याहरमाणाः पलायन्त, अन्ये भीरा वीराश्च "तिष्ठत रे तिष्ठत धूर्तधुरीणा महाराष्ट्रहतकाः किमिति चौरा इव लुण्ठका इव दस्यव इव च यवनसेनापतीनाक्राम्यथ, समागच्छत सम्मुखं यथा शाम्येदस्मच्चन्द्रहासानां चिरप्रवृद्धा महाराष्ट्ररुधिरास्वादतृषा" इति सक्ष्वेडं संगर्ज्य युद्धाय सज्जाः समतिष्ठन्त।

तेषां चाश्वानां सव्यापसव्यमार्गैः खुरक्षुण्णा व्यदीर्यत वसुधा खडगखटखटाशब्दैः सह च प्रादुरभूवन् स्फुलिङ्गाः। रुधिरधाराभिः जपासुमनस्समाच्छन्नमिवाभूद्रणाङ्गणम्।

तदवलोक्य गौरसिंहो मृतस्याफजलखानस्य शोणितशोणं स्मेमं शरीरं प्रलम्बवेणुदण्डाग्रेषु वद्धा समुत्तोल्य सर्वान् सन्दर्श्य सभेरीनादं घोषितवान् यद् "दृश्यतां दृश्यतामितो हतोऽयं यवनसेनापतिस्ततश्चाग्निसात् कृतासि सकलसामग्रीजातानि शिविराणि परितश्च बहूनि विनाशितानि यवनवीरकदम्बकानि तत् किमिति अवशिष्टा यूयं मुधा वकगृध्रशृगालानां भोज्याः संवर्तध्वे! शस्त्राणि त्यक्त्वा पलायध्वं पलायध्वं यथा नेयं भूः [1]कदुष्णैर्भवतां सद्यश्छिन्नकन्धरगलद्रुधिरप्रवाहैर्भवद्रम-

---

१ कदुष्णैः = ईषदुष्णैः। "कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वतीत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

णीनां च कज्जलमलिनैर्बाष्पपूरैरार्द्रा भवेद्" इति ।

तदवधार्य दृष्ट्वा च रुधिरदिग्धं क्रीडापुत्तलायितं स्वस्वामिशरीरं सर्वेऽपि हतोत्साहा विसृज्य शस्त्रास्त्राणि कांदिशीकाः[२] दिशो भेजुः ।

ससेनः शिववीरश्च विजयशङ्खनादैः रोदसी संपूर्य रणाङ्गण शोधनाधिकारं माल्यश्रीकाय समर्प्य प्रतापदुर्गं प्रविश्य मातुश्चरणौ प्रणनाम ।

॥ इति द्वितीयो निश्वासः ॥

२ कांदिशीकाः = भयद्रुताः "कांदिशीकोभयद्रुतः" इत्यमरः ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

अथ तृतीयो निश्वासः

"जीवन् नरो भद्रशतानि पश्येत्" (स्फुटम्)
संसारेऽपिसतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम्"।
(भर्तृहरिः)

तत्र पर्णकुटीरे तु कथं कथमपि दाडिमाद्यास्वादनतत्परां कुसुमगुच्छैर्मनोविनोदयन्तीं बालिकां गुरोः समीपे परित्यज्य, तदाज्ञया तत्पितरौ समन्वेष्टुमन्तर्गोपितक्षुरप्रच्छुरिकां[1] यष्टिकामेकां हस्तेन धृत्वा, तैरेव श्यामश्यामैर्गुच्छगुच्छैर्लोललोलैः कुञ्चितकुञ्चितैः कचैर्ब्रह्मचारिबटुवेष एव श्यामबटुरासन्नग्रामटिकादिशि समगात्।

ततो "हन्त कथमद्यापि शूली त्रिशूलेन नैतान् शूलाकरोति, कथं खड्गिनी खड्गेन न खण्डयति, कथं चक्री चक्रेण न चूर्णयति, कथं [2]पाशी पाशैर्न पाशयति, कथं हली हलेन नावहेलयति, कथं वा जम्भारातिर्दम्भोलिघातैर्दम्भिन एतानम्भोधिजलस्तम्भारम्भेषु[4] न पातयति। अहह क इतोऽप्यधिकोऽनर्थो

---

१ क्षुरप्रा क्षुरधारा। ईदृशी यष्टिका गुप्तिरिति लोके प्रसिद्धा

२ पाशी = वरुणः। ३ जम्भारातिः = इन्द्रः।

४ क्वचिज्जलधिमारभ्य मेघपर्य्यन्तं जलस्तम्भा आविर्भवन्तीति न तिरोहितं वाह्यविद्याकुशलानाम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

भविता यद् भगवानवतरिष्यति । शिव शिव, न शक्यते द्रष्टुमपि यदेतैर्निर्दयहृदयैः परमपूजनीयानां ब्राह्मणानामपि अत्यल्पवयस्का अपि बालिका अपह्रियन्ते । धिगेतान् धर्म्मादपि निर्भीकान् [1]अर्भीकान्" इति चिन्तासन्तानवितानैकतान एव ब्रह्मचारिगुरौ सपद्येव न्यविशत श्यामवटुः सहदेवशर्म्मणा वर्षीयसा ब्राह्मणेन । स तु वाष्पक्षालितोपनयनः. शोकाधिककम्पितगात्रयष्टिः, प्रविश्यैव दृष्ट्वैव तां बालिकां "कुतः कुतः कोशले" इत्युदीर्य अङ्के जग्राह ।

सापि प्रक्षिप्य दाडिमखण्डं निरस्य च कोरकस्तवकक्रीडनकं तं कराभ्यां कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठं रुरोद ।

वृद्धोऽपि च एकं करं तत्पृष्ठे विन्यस्यान्येन च तस्याः शिरः परिमृशन् "कोशले कानि पातकानि पूर्वजन्मनि कृतवत्यसि यद्बाल्य एव त्वत्पिता सङ्ग्रामे म्लेच्छहतकैर्धर्मराजनगराद्गुन्यद्भुन्यः कृतः, माता च तव ततोऽपि पूर्वमेव कथावशेषा संवृत्ता, यमलौ भ्रातरौ च तव द्वादशवर्षदेश्यावेव आखेटव्यसनिनौ महार्हभूषणभूषितौ तुरगावारुह्य वनं गतौ दस्युभिरपहृताविति न श्रूयते तयोर्वार्ताऽपि त्वं तु मम यजमानस्य पुत्रीति स्वपुत्रीव मयैव सह नीता वर्द्धसे च। अहह कथं वारंवारं बालैव सुन्दरकन्याविक्रयव्यसनिभिः यवनवराकैरपह्रियसे, भगवदनु-

---

१ अर्भीकः कामुकः ॥ "अर्भीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ" ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ग्रहेण च कथं कथमपि तस्करमुक्ता प्राप्यसे । परमात्मन् त्वमेव रक्षैनामनाथां दीनां क्षत्रियकुमारिम्", इतिसकरुणं विललाप ।

तदाकर्ण्य सर्वेऽपि चकिताः स्तब्धा अश्रुमुखाश्च संवृत्ताः कुटीराध्यक्षो ब्रह्मचारी च निजमपि किञ्चिद् बन्धुवियोग-दुःखं स्मारित इव बाष्पव्रजोद्गमदुर्दिनग्लपितमुखः कथं कथ-मपि धैर्यमाधाय वदनं पटेन परिमृज्य पुनरवदधे ॥

तावत्कुटीराद् बहिः कस्मिंश्चित् कार्ये व्यासक्तो गौरबटु-र्विलापेनैतेन कर्णयोराकृष्यमाण इव त्वरितमन्तः प्रविवेश । पौनःपुन्येन दृष्ट्वा च तां कन्यकां देवशर्म्माणं वृद्धं ब्राह्मणं च परिपक्कतालीदलीभूतकपोलपालीक उदञ्चितरोममाली त्वरित-कोष्णश्वासश्वासशाली [1] शारदशर्वरीशर्वरीसार्वभौमकिरणकि-रणोद्भूतोद्भूतकीलालालीव्यालीढचन्द्रकान्तजालीभूतलोचनो-बाष्पावरुद्धकण्ठः कमपि वृत्तान्तं स्मारित इव कमपि चिरवि-नष्टं प्रेयासं प्रापित इव,किमपि चिरानुभूतं दुःखं पुनरनुभावित इव च स्मारंस्मारमिव किमपि स्वसमानदशं श्यामबटुं सम्बो-ध्य कातरेण भज्यमानेन कम्पमानेन च स्वरेण अचकथत् "श्याम श्याम, शृणोषि, शृणोषि" इति ।

१ किरणं=क्षेपः । शर्वरीसार्वभौमः=चन्द्रः । शृणाति चेष्टाः इति शर्वरी (हिंसार्थकात् शृधातो "कृशृगृवृश्चतिभ्यः ष्वरजि" तिष्वरच् प्रत्यये "षिद्गौरादिभ्यश्चे" ति ङीष्) तस्याः सार्वभौमः (सर्वभूमेरीश्वरः "तस्येश्वर" इत्यण्)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

अथ श्यामबटुरपि अश्रुभिः स्नातो गौरस्य करं गृहीत्वा "तात श्रृणोमि सेयं सौवर्णी अस्मद्भगिनी स चायं पूज्यपादः पुरोहितः" इति कथयन् गौरमपि प्रकटं रोदयन् रुरोद। तदाकर्ण्य क्षणं सर्वेऽपि कुटीरस्थाः काष्ठविग्रहा इव चित्रलिखिता इव च संवृत्ताः।

देवशर्माऽपि च स्तब्धीभूतामिव कन्यकां तस्मिन्नेव कुशविष्टरे उपवेश्य चक्षुषी स्थिरी कृत्य "वत्सौ किं वीरस्य खड्गसिंहस्य तनयौ युवा" मिति कथयन् वलीवलितो वार्द्धक्यवेपमानो बाहू प्रससार। तौ चात्मनः पित्रोरपि पूजनीयं पुरोहितं साष्टाङ्गं प्रणेमतुः। स च कथनप्युत्थाप्योत्थाप्य च तौ समाश्लिष्य स्वनयनवारिधाराभिस्तावभ्यसिचत्।

ततो मुहूर्त्तं यावत्तु परितः प्रसर्पिभिः करुणोद्गारप्रवाहैरेव पर्यपूर्यत सा कुटी।

अथ कथमपि रिङ्गत्तुङ्ग[1]तिमिङ्गिलगिलपरिवर्त्तप्रसङ्गसङ्कुलभङ्गतरङ्गरङ्गप्राङ्गणसोदरीभूतंहृदयं वशीकृत्य, अनुजां सुवर्णवर्णां सौवर्णीनाम्ना बाल्य एव प्रसिद्धां कोशलामङ्के संस्थाप्य समुपविष्टे गौरे श्यामेऽपि च तस्यैव समीपे समुपविश्य तस्या एव पृष्ठं परिमृजति, पूज्यपादे पुरोहिते च [2]क्रियासमभिहारेणोद्ग-

१ तिमिङ्गिलगिलः मत्स्यविशेषः। "एको मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः। तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः।"

२ क्रियासमभिहारेण भृशं पौनःपुन्येन चेत्यर्थः ॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गच्छतो वाष्पान् पटान्तेन परिहरति, कुटीराध्यक्षः कुतुकपरवशः संबोध्य गौरश्यामौ समुवाच।

"वत्स गौरसिंह, चिरंजीव श्यामसिंह जानेऽहं वां क्षत्रियोचिताचारेषु चातन्द्रितौ,[1] सनातनधर्म्मविप्लवासहनौ[2] नीतिकुशलौ, परोपकारव्यसनिनौ, दुर्वलात्कारपरायणतुच्छयवनच्छेदेच्छोच्छलच्छगाच्छन्नौ, बालावप्यबालपराक्रमौ, सकलकलाकलापकोविदौ, गुणिगणगणनीयौ च किन्तु नाद्यावधि कदापि भवतोर्जन्मस्थानादिप्रश्नप्रसङ्गोऽभूत आकर्ण्य च भवतोर्दुःखमयमपि विलापमयमपि चालापं महत् कतूहलमस्माकं वर्वर्ति, तत्समाश्वस्य धैर्यमाधाय सङ्क्षेपेणकथ्यतां काभवतोर्जन्मभूः! कथमत्रागतौ ? किमेषा सहोदरा स्वसा ? सत्यमेव किं भुवं विरहय्य लोकान्तरं सनाथितवन्तौ युष्मत्पितरौ ? क्व यौष्माकीणपितृपैतामहिकसम्पत्तिः ? को भवतोरुद्देश ?" इत्यादि।

तदाकर्ण्य चक्षुषी विमृज्य मुखं प्रोञ्छ्य, कण्ठं रुन्धतो वाष्पान् कथमपि संरुध्य,[3] इन्दीवरयोरुपरिभ्रमतो भ्रमरानिव, लोचनयोरञ्चितान् कुञ्चितकुञ्चितान् मेचकान् कचानपसार्य, निस्तन्द्रेण मन्द्रेण स्वरेण गौरसिंहो वक्तुमारभत यद्—

---

१ अतन्द्रितौ = अनलसौ।

२ विप्लवः लुण्ठनम् विनाशः प्रलयौ वा।

३ इन्दीवरम् (इन्दतीति इन्दी लक्ष्मीस्तस्या वरमभीष्टम्) नीलोत्पलम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

"अस्ति कश्चन धैर्यधारिधुरन्धरैर्धर्मोद्धारधौरेयैः सोत्साहसाहसचञ्चच्चन्द्रहासैः सुशक्तिशक्तिभिः, सद्यश्छिन्नपरिपन्थि[1]गलगलच्छोणितचच्छुरितच्छन्नचच्छुरिकैः, भग्नोद्भेदनभिन्दिपालैः, स्वप्रतिकूलकुलोन्मूलनानुकूलव्यापारव्यासक्तशूलैः घनविघ्नविघट्टकघर्घराघोषघोरशतघ्नीकैः प्रत्यर्थिशुण्डिशुण्डाखण्डनोद्दण्डभुशुण्डीकैःप्रचण्डदोर्दण्डचैदग्ध्यप्रभाण्डप्रकाण्डकाण्डैः क्षत्रियवर्यैरार्यवर्यैरर्यवर्यैश्च[2] व्याप्तो राजपुत्रदेशः।

यत्र कोषपूरिताः काञ्चनमया इव सानुमन्तः, महार्हमणिगणजटितजाम्बूनदभूषणभूषिता गन्धर्वा इव जनाः विचित्रगवाक्षजालाट्टालिकाङ्गणकपोतपालिकाचत्वरगोष्ठभित्तिकाविश्वकर्मरचिता इवगृहा, सादिकरस्थकशाग्रचालनसंकेतसञ्चलितसप्ति[3] समूहशफसम्मर्दसमुद्धूतधूलिधूसरिताश्च मार्गाः। अस्ति तस्मिन्नेव राजपुत्रदेश उदयपुरनाम्नी काचन राजधानी, यत्रत्याः क्षत्रियकुलतिलकाः यवनराजवशंवदातकर्दमसम्मर्दैर्न कदाप्यात्मानं कलंकयामासुः" । इति कथयत्येव गौरसिंहे ब्रह्मचारिगुरुरपि कोष्णं निःश्वस्य "को न जानीते उदयपुरराज्यं यदीयचित्रपूरदुर्गे[4]परःसहस्राः क्षत्रियकुलाङ्गनाः कमला

१ परिपन्थिन । "अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः" इत्यमरः।

२ अर्यो वैश्यः।

३ सप्तिसमूहो वाजिनिवहः।

४ साम्प्रतं "चित्तोर" नाम्ना प्रसिद्धे ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

इव विमलाः, शारदा इव विशारदाः, अनसूया इवानसूया, यशोदा इव यशोदाः, सत्य इव सत्यः, सत्या इव सत्याः, रुक्मिण्य इव रुक्मिण्यः, सवर्णा इव च सुवर्णाः, सम्भाव्यमानयवनबलात्कारधिक्कारोर्ज्जस्वलतेजस्काः योगाग्निनेव पतिविरहाग्निनेव, स्वक्रोधाग्निनेव च सन्दीपितासु ज्वालाजालाश्रितासु चितासु, स्मारं स्मारं स्वपतीन् पश्यतामेव स्वकीयानां परकीयानां च क्षणात् पतङ्गतामङ्गीकृत्य [1] गङ्गाधरस्याङ्गभूषणतामगमन् इति मन्दं व्याजहार।"

तदाकर्ण्य करुणया, दुःखेन, कोपेन, आश्चर्येण, वैमनस्येन, ग्लान्या च क्षालितहृदयेषु निखिलेषु गौरसिंहाः पुनः स्ववृत्तान्तं वक्तुमुपचक्रमे यत् "तद् राज्यस्यैवान्यतमो भूस्वामी खड्गसिंहो नामास्मत्तातचरण आसीत्॥ खड्गसिंहनाम्ना परिचित इव ब्रह्मचारी समधिकमबाधित स च पूर्ववदेव वक्तुं प्रावृतत्।

अस्मज्जननी तु बालावेवावां स्तनन्धयामेव चास्मत्सहोदरां सौवर्णीं परित्यज्य भुवंऽविरहयाम्बभूव। अस्मत्तातचरणश्च कैश्चित्तरुष्कैर्लुण्ठकप्रायैर्युद्धक्रीडां कुर्वन् पृष्ठतः केनापि विशालभल्लेनाहतो वीरगतिमगमत्। ततः पुरोहितेनैव पाल्यमानावावामपि यमलौ भ्रातरौ गौरश्यामावेकदा मित्रैः सहाखेटार्थं निःसृतौ, तुरगौ चालयन्तौ मार्गभ्रष्टौ अकस्मात् काम्बो-

[1] गङ्गाधरस्याङ्गभूषणताम् = भस्मताम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

जीय[1] दस्युवारेणावृतौ तैरेव विहृतमहार्हभूषणौ गृहीताश्वौ वद्धौ च सहैव वनाद्वनमनायिष्वहि । "यद्यपि शत्रुसन्ताना निर्दयं हन्तव्या एव तथापि नासाभूषणमौक्तिके इव वीणातुम्बाविव, श्यामकर्णहयाविव च मनोहररूपौ, समानाकारौ, समानवयस्कौ, समानपरिणाहौ,[2] समानस्वभावौ, समानस्वरौ, समानगुणौ च केवलं वर्णमात्रतो भिन्नौ रामकृष्णाविवामू गौरश्यामौ वालकौ तदवश्यं वहुमूल्याविति कुत्रापि कस्यचिदपि महाधनस्य हस्ते विक्रयणीयौ" इति तेषां घोरतरान् संलापान् शृण्वन्तौ कथं पलायावहे कथं वा मुच्यावहे इत्यनवरतं चिन्तयन्तौ कथं कथं चित् कंचित् समयमयापयाव ।

अथैकदा कश्चित्पान्थसार्थमवलोक्य तल्लुलुण्ठयिषया सर्वेष्वपि तत्स्थानमेवानुसृतेषु आवाभ्यामपि पलायनावसरोऽलब्ध । यावच्चावां वस्त्राणि परिधाय,[3] परिकरे असिधेनुकां वध्वा, वाहुमूले निस्त्रिंशं चर्म्म च लम्बयित्वा, तद्‍ भुशुण्डिकामेवैकामेकामल्पीयसीमात्मोत्तोलनयोग्यां सज्जां करे धृत्वा[4] उपकारिकाया वहिर्निर्गतौ तावद्‍ दृष्टं यदेको रक्षकः खड्गहस्तो नौ वहिर्गन्तुं वारयतीति ।

१ दस्युवारेण=तस्कर-समूहेन"दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि"इति हैमः।

२ परिणाहो विशालता ।

३ "भवेत्परिकरो व्राते पर्य्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकावन्धे विवेकारम्भयोरपि" । इति वि वः ।

४ "उपकार्य्योपकारिका" इत्यमरः । (पटभवनम्)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

अथावाभ्यां भुशुण्डिकां सन्धायोक्तम् "अलमलं कदर्य, किमप्यधिकं वक्ष्यसि, तत्स्थानात्पादमेकमपि च प्रचलिष्यसि चेत् क्षणेन परेतपतिपालितपुरीपान्थं विधास्यावः"। इत्याकलय्य भयेन काष्ठभूते तस्मिन् मूढरक्षके, मयि च तथैव बद्धलक्ष्ये स्थिते मदिङ्गितानुसारेण श्यामसिंहस्तस्या एवोपकार्य्यायाः प्रान्ते बद्धानां फेनवर्षिणामश्वानां कौचिच्चण्डवेगौ श्यामकर्णावाजानेयौ[1] उन्मुच्य वल्गामायोज्य सर्वतः सज्जीकृत्य चैकमारुह्य रक्षकोपरि भुशुण्डिकां तथैव सज्जीकृतवान्। ततश्चाहमप्यपरं हयमारुह्य तस्य ग्रीवामास्फोट्य नर्तयन् रक्षकं साम्रेडं तर्ज्जनैर्हतोत्साहं मृतप्रायं च विधाय श्यामसिंहमङ्गितवान्॥

अथावां द्वावपि वायुवेगाभ्यामश्वाभ्यामज्ञातेनैवा पथा[2] उपत्यकां, वनाद्वनं,[3] प्रान्तराच्च प्रान्तरमुल्लङ्घमानौ तेनैव दिनेन गव्यूतिपञ्चकं प्रयातौ सायं समये च कामपि ग्रामटिकामासाद्यान्यतमस्य गृहस्य द्वारं गतौ तच्च हनुमन्मन्दिरमवगत्य

---

१ आजानेयाः कुलीनाः प्रशस्तजातिभवा अश्वाः। (आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः) "शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे। आजानन्ति यतः संस्थामाजानेयास्ततः स्मृताः"। इत्यश्वशास्त्रम्।

२ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूः।

३ छायाजलादिवर्जितो दूरस्थो मार्गः प्रान्तरमित्युच्यते। "प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

तस्मिन् प्रविष्टौ तदध्यक्षेण केनचित् साधुना च सस्वागतमाग्रहेण वासितौ तत्रैव निवासमकृष्वहि ।

अथ तत्प्रदत्तमेव हनूमत्प्रसादीभूतं मोदकादिसमास्वाद्य, तस्यैव भृत्येनानीतं यवसभारं वाजिनोरग्रे पातयित्वा मन्दिरस्यैवबहिर्वेदिकायामितस्ततः पर्यटन्तौमुहूर्त्तमावामवास्थिष्वहि।

ततश्च दुग्धधाराभिरिव प्रथमं प्राचीं संक्षाल्य, भसितच्छुरितामिव विधाय, चन्दनैरिव संचर्च्य, कुन्दकुसुमैरिवाकीर्य, गगनसागरमीने इव, मनोजमनोज्ञहंसे इव, विरहिनिकृन्तनरौप्यकुन्तप्रान्ते इव, पुण्डरीकाक्षपत्नीकरपुण्डरीकपत्रे इव, शारदाभ्रसारे इव, [1] सप्तसप्तिसप्तिपादच्युते राजतखुरत्रे इव, मनोहरता महिलाललाटे इव; कन्दर्पकीर्तिलताङ्कुरे इव, प्रजाजननयनकर्पूरखण्डे इव, तमीतिमिरकर्त्तनशाणोल्लीढनिस्त्रिंशे [2] इव, च समुदिते चैत्रचन्द्रखण्डे, तत्प्रकाशेन स्फुटं प्रतीयमानासु सर्वदिक्षु अहं परितो दृक्पातमकार्षमदर्शं च यत् उत्तराभिमुखं तद् विशालं मन्दिरमस्ति तद्द्वारस्योभयतः सुधालिप्तभित्तिकायां विशालैः सिन्दूराक्षरैर्जयति हनुमान्, रामदूतो विजयतेतराम्, विजयतामक्षक्षयकारीति बहूनि वाक्यानि गदादिचिन्हानि च लिखितानि सन्ति । तत उत्तरस्यामेकः स्वल्पः शैल-

१ सप्तसप्तिः सूर्यः ।

२ यद्यपि खड्गेन कविसम्प्रदायेषु श्याम एवोपमीयते न श्वेतस्थापि शाणोल्लीढश्चमत्कृतिविशेषं कलयतीति तेन चमत्कृत उपमीयते ॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

खण्डः पूर्वस्यां गहनं वनम्, पश्चिमायां च स्वल्पमेकं पल्वलमासीत्, यद्यप्यसौ पर्वतखण्डो नात्यन्तं भयानक इव तथापि विविधगण्डशैलावृतो [1]झरझर्झर ध्वनिपूरितदिगन्तरालो महीरुहसमूहसमावृत उच्चावचसानुप्रचयसूचितविविधकन्दरश्चासीत्। चन्द्रचन्द्रिकाचाकचक्यात् स्फुटमवालोकयन्तैयस्योपत्यकाः ।

ततश्च [2] झिल्लीझङ्कारेणेव, केनचिद् विलक्षणेन अनाहतध्वनिनेव, पर्य्यपूर्यत वसुधा, विचित्र एष कश्चन परः सहस्रतानपूरषड्जस्वरसोदरो वनरात्रिध्वनिः, तमेव स्वरं गम्भीरं विशकलय्य आकर्णयता समश्रावि कीचकध्वनिरपि, तत्राप्यवदधता साक्षादकारि मधुकरनिकरझङ्कारः, पुनरेकाग्रतामङ्गीकुर्वता समाकर्णि स्रोतस्संसरणसरत्कारः, तस्मिन्नपि च लयमिवाकलयता समन्वभावि समीरणसमीरितकिशलयपारिप्लवताप्रभूतस्वनः, तत्राऽपि च स्थिरतां बिभ्रता प्रत्यक्षीकृतम् सुधाधारामप्यऽधरीकुर्वत्, वीणारणनमपि विगणयत्, मधु विधुरयत्, मरन्दं मन्दयत्, कलकाकलीकलनपूजितं कोकिलकुलकूजितम्। ततश्च बहूनामेव मधुरकण्ठानां वन्यपतत्रिणां स्थगितमन्यरारावाः समाकर्णिषत । अथानुभवन् धीरसमीरस्पर्शसुखं, साम्रेडमव-

१ झरः प्रवाहः ।

२ झिल्लीः भृङ्गारी या रात्रौ अदृश्या स्वनति ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

लोकयंश्चतारकितं[1] नभः. स्मारं स्मारं स्वगृहस्य, महाचिन्तापारावारे इवाहं न्यमाङ्क्षम् । ततः पृष्ठतो भित्तिकामाश्रित्य, करौ कटिप्रदेशे संस्थाप्य साम्मुखीनशिखरिशिखरे चक्षुषी स्थिरयित्वा, आत्मानमपि विस्मृत्य व्यचारयम् यत्

"अहह दुरदृष्टोऽस्मि ! धन्यावावयोः पितरौ यौ सुखिनावेवावां परित्यज्य दिवं सनाथितवन्तौ, न तयोरदृष्टे पुत्रविश्लेषदुःखं व्यलेखि धात्रा, नितान्तं पापिनौ चावांयौ बाल्य एव ईदृशीषु दुरवस्थासु पतितौ, का दशा भवेत् साम्प्रतमावयोरनुजायाः सौवर्ण्याः, हन्त हतभाग्या सा बालिका या अस्मिन्नेव वयसि पितृभ्यां परित्यक्ता आवयोरप्यदर्शनेन [2]क्रन्दनैः कण्ठं कदर्थयति । अहह ! सततमस्मत्क्रोडैकक्रीडनिकां सततमस्मन्मुखचन्द्रचकोरीं, सततमस्मत्कण्ठरत्नमालां, सततमस्मत्सहभोजिनीं, बाल्यलुलितैर्मधुरमधुरैः सुधास्यन्दनैर्दादादा[3]देतिभाषणैरावयोर्हृदयं हरन्तीं, क्षणमात्रमस्मदनवलोकनेनापि बाष्पप्रवाहैः कपोलौ मलिनयन्तीं कथमेनां वृद्धः पुरोहितः सान्त्वयिष्यति । अस्मज्जनकाविशेषः पुरोहित एव वा कथं नो विना

१ तारकितम्=नक्षत्रमण्डलमण्डितम् । "तदस्य सञ्जातन्तारकादिभ्य इतच्" इति इतच् ।

२ क्रन्दनैः=रोदनैः 'क्रन्दनं रोदनाह्वाने" इत्यमरः ।

३ ताततातेति संस्कृतात् तादतादेति प्राकृतं ततोऽप्यपभ्रष्टं दाददादेति ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

जीविष्यति। परमेश्वर तथा विधेहि यथा जीवन्तं वृद्धं पुरोहितं सौवर्णीं चावां साक्षात् कुर्वः"।

इति चिन्ताचक्रमारूढ एव आत्मानं विस्मृत्य भित्तिकासंसक्त एव शनैरस्खलम् प्राप्तसंज्ञः समदर्शं च यत् श्यामसिंहो मन्दिर पूजकाश्च मामुत्थापयन्ति इति।

अथावां तेन साधुना मन्दिरस्यान्तर्नीतो महावीरमूर्तेः समीपे चोपवेशितो॥

ततोऽवलोक्य तां वज्रेणेव निर्मितां, साकारामिव वीरतां, गदामुद्यम्य दुष्टदलदलनार्थमुच्छलन्तीमिव केशरिकिशोरमूर्तिं न जाने कथं वा, कुतो वा, किमिति वा, प्रातरन्धकार इव वसन्ते हिम इव, बोधोदये अबोध इव, ब्रह्मसाक्षात्कारे भ्रम इव च झटित्य प्रसुप्तागा आवयोः शोकः। प्रकाशि च हृदये यद् "अलं बहुलचिन्ताभिः कश्चन पुरुषार्थः स्वीक्रियताम्, न खलु बुध्यतां यदावामेव दुरदृष्टवशात् त्यक्तकुटुम्बौ वने पर्य्यटाव इति किन्तु कोशलेश्वरतनयौ रामलक्ष्मणावपि चतुर्दशवर्षाणि यावद् दण्डकारण्ये भ्रान्तवन्तौ"। ततः साधोश्चरणयोः प्रणम्य मयोक्तं भगवन् नास्त्यविदितं किमपि भवादृशानां सदाचारदृढव्रतिनां तत्कथ्यतां किमावां करवाव कुतो गच्छाव कथमावयोः श्रेयः सम्पत्तिः स्याद्" इति। ततो हनुमत्पूजकेन सर्वमस्मद्वृत्तान्तं पृष्ट्वा ज्ञात्वा च काष्ठ पट्टिकायां घृतोन्मथितसिन्दूरेण किमपि यन्त्रमिवालिख्य चन्दनैः संचर्च्य, कुसुमैराकीर्य धूपेन धूपयित्वा

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

किमपिक्षणं ध्यात्वेव च मम हस्ते पूगीफलमेकं दत्वा "वत्स अस्मिन् यन्त्रे कस्मिन्नपि कोष्ठे यथारुचि [1] क्रमुकफलमिदं स्थापये" त्यवाचि। तत एकतमस्मिन् कोष्ठे निहितक्रमुके मयि मुहूर्तं [2] कररुहाग्रेषुकिमपि गणयित्वेव स मामवादीत् "वत्स, कदापि मा स्म गमो गृहं प्रति, यतो मार्गे पर्वततटीषु, अरण्यानीषु च बहवः काम्बोजीया यवनदस्यवो भवतोर्ग्रहणाय विचरन्ति। दस्युभिः क्रियासमभिहारेण चङ्क्रम्यमाणमवलोक्य च भवद्ग्रामनिवासिनः सर्वेऽपि स्वं स्वमालयं परित्यज्य इतस्ततो गताः" ततः। "सौवर्णी सौवर्णी पुरोहितः पुरोहित" इति सक्षोभं व्याहृतवतोरावयोः पुनः स साधुरवोचद् यत् 'पुरोहितोऽपि युष्मद्रत्नादिनिधिं क्वचन संकेतितभूमि [3] कुहरे स्थापयित्वा एकां धात्रीं [4] दासचतुष्टयमेकं चाश्वं सह नीत्वा महाराष्ट्रपञ्चाननपरिपूरितां कोङ्कणभूमिं प्रति प्रस्थितः"।

तदाकलय्य सत्यं सत्यमेवमेवमिति समस्तकान्दोलनं स्वीकृतवति पुरोहिते ततस्तत इति मुखरीभूतेषु च कुटीरस्थ सकलजनेषु भूयस्तदुक्तिं व्याजहार गौरसिंहो यद् "न शोचनीयं

१ क्रमुकफलम् = पूगीफलम्।

२ कररुहः = नखः "पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्" अमरः।

३ कुहरे = विवरे। "कुहरं गह्वरे छिद्रे क्लीब नागान्तरे पुमान्"

४ "धात्रीस्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भवद्भ्यां किमपि तयोर्विषये गन्तव्य च तस्मिन्नेव शिववीराधिष्ठिते गिरिगरिष्ठे कोङ्कणदेशे कियत्समयानन्तरं तत्रैव भगिन्या पुरोहितेन च सह साक्षात्कारोऽपि भविष्यतीति" ।

ततस्तु भ्रमरझंकारेणेव "अहो अहो[1] आश्चर्यमाश्चर्यं, धन्यो मन्त्राणां प्रभावो, धन्यमिष्टबलं चित्रा धर्मनिष्ठा, अवितर्क्यस्तपःप्रतापो, विलक्षणा नैष्ठिकी वृत्तिरि"ति मन्द्रस्वरमेदुरेण श्रोतृजनवचनकलापेन झङ्कृते तस्मिन् निकुञ्जे "ततः कथं प्रचलितौ, कथमत्रायातौ, का घटना घटिता, क उपायः कृतः, किमाचरित" मिति कुतूहलपरवशे, विस्फारितनयने, उद्ग्रीवे, समनुकूलितकर्णे, विस्मृतान्यकथे, कृतावधाने परिकरवर्गे, श्यामसिंहस्यांके दत्तदृष्टिं सौवर्णीं तदंके संस्थाप्य, पातितोभयजानु समुपविश्य, राजतराजिका इव कपोलयोरुत्तरोष्ठे च समुद्भूताः स्वेदकणिका उत्तरीयप्रान्तेन परिमृज्य पुनरात्मवृत्तान्तं वक्तुं प्रारभत, गौरसिंहो यद्—

अथ "भगवन्, श्रूयते सुदूरमस्मात्स्थानात् कोङ्कणदेश, मध्ये च विकटा अटव्यः, शतशः शैलश्रेणयः, त्वरितधारा[2] धुन्यः पदे पदे च[3] भयानकभल्लकाम्बूकृतसंकुलानां स्तम्बक-

१ "ओत्" इति न सन्धिः ।

२ धुन्यः = नद्यः ।

३ "अम्बूकृतं सनिष्ठीवम्" इत्यमरः । (सनिष्ठीवः शब्द इति यावत्) तथा चोत्तरचरिते भवभूतिः । "दधति कुहरभाजा-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

दम्भानां, मुस्तामूलोत्खननघुघु रायितघोणाना घोणिनां,[1] पंकपरीवर्त्तोन्मथितकासाराणां[2] कासराणां[3] नरमांसं बुभूक्षणां, विकटकरटिकट चिराटनपाटवपूरितसंहननानां सिंहानां, नासाग्रविषाणशाणनच्छलविहितगण्डशैलखण्डानां [4] खड्गिनां, [5] दोदुल्यमानद्विरेफदलपेपीयमानदानधाराधुरन्धराणां सिन्धुराणां, कृपाकृपणकृपाणच्छिन्नदीनाढ्यनीनगलतलगलत्पीनधारशोणितविन्दुवृन्दरञ्जितवारबाणसारसनोष्णीषधारणा कलिताखर्वगर्ववर्वराणां लुण्ठकनिकराणां च सर्वथा साक्षात्कारसम्भवः बालावावाम्, अविज्ञातोऽध्वा. भोगसमर्थो दुर्ग्रहाणां, अश्वावेव सहायो, जनपदशून्यमेतत् प्रान्तरम्, तत्कथं गच्छेव, कथं धैर्यं धारयेव, कथं वा कोङ्कणदेशं प्राप्स्याव", इति विश्सेव" इति सचिन्तं विनिवेदितवति मयि स साधुरावयोः पृष्ठे हस्तं विन्यस्य "हनूमान् सर्वं साधयिष्यति. मा स्म चिन्तासन्तान-

मत्र भल्लूकयूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमभ्यूकृतानि" ॥

१ घोणिनाम्=शूकराणाम् । "दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा इत्यमरः ॥

२ कासारः=सरः

३ कासरो महिषः ।

४ खड्गी गण्डकः ।

५ दुल उत्क्षेपे । चु. प. ।"दोलयत्यरिवर्गस्य जीविताशाञ्च यः सदा" इति कविरहस्यम् ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

वितानैरात्मानं दुःखाकुरुतं, यथा सरलेनोपायेन कोङ्कणदेशं प्राप्स्यथस्तथा प्रभाते निर्देक्ष्यामि साम्प्रतमित आगम्यतां पीय-तामिदमेला [1] गोस्तनीकेसरशर्करासम्पर्कसुधाविस्पर्द्धि महिषीदुग्धं, दासा इमे पादसंवाहनैस्तैलसम्मर्दैर्व्यजनचालनैश्च भवन्तौविगतक्लमौ विधास्यन्ति । न किमपि भयमधुनावां हनूमतश्चरणयोः शरणमायातयोः सुखेन सुप्यतामसंशयमेव प्रातरेव हनूमत्पूजनसमये सर्वं कार्यं सेत्स्यति" इति समाश्वसयत्।

आवां च तन्निर्दिष्टेनैव सोपानेन अट्टालिकामारुह्य कस्मिन् गृहे प्रविष्टो तत्र च राजकुमारयोग्यां पर्यङ्कादिसामग्रीमवलोक्य नितान्तं चकितौ प्रसन्नौ च अभूव ।

अथ भूयस्तत्प्रदत्तं मोदकादि किञ्चिद् भुक्त्वा, पयः पीत्वा, ताम्बूलं चर्वयन्तौ दासैः पादयोः पीड्यमानावेव व्यजनैर्वीज्यमानावेव च स्वभाग्योदयसोपानं साधोःसाधुतां मनस्येव प्रशंसमानावेव चाशयिष्वहि ।

अयं चिरकालानन्तरमावाभ्यां निःशङ्कशयनसमयो लब्ध इत्येकयैवानन्दमय्या वितर्कविचारादिसम्पर्कशून्यया [2] असम्प्रज्ञातसमाधिसोदरयेव निद्रया समस्तां रजनीमजीगमाव ।

---

१ गोस्तनी=द्राक्षा "मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षे" त्यमरः ।

२ वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् संप्रज्ञातः" इति योगसूत्रानुसारेण । वितर्कादिविशिष्ट एव सम्प्रज्ञातः इतरथा तु असम्प्रज्ञातः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ततः केनापि धमद्धमद्धनिनेव बोधितौ, दक्षतो वामतश्च परिवृत्य, चक्षुषी परिमृज्य, साङ्गुलिग्रथनहस्तप्रसारणं सशनाग्रुपीडनं च विजृम्भ्य, भूमिं प्रणम्य पर्य्यङ्कादुत्तीर्य, कोष्ठाद् वहिरागत्य, साञ्जलि मारुतिध्वजमवलोक्य, [1] करतले निरीक्ष्य, भित्तिकावलम्बितमुकुरेष्वात्मानं साक्षात्कृत्य, भगवन्नामानि जपन्तौ कांश्चित्प्रातः स्मरणश्लोकांश्च रटन्तौ परस्परं "सुखमावामस्वाप्स्व, प्रसन्नं नौ चेत" इति शनैरालपन्तौ च तस्मिन्नेव मन्दिरस्योर्द्ध्वे खण्डे [2] शतपदीमकरवाव। तावदश्रूयत स एव बहुलीभूतो ध्वनिः। ततो गवाक्षतो निकुब्जीभूय दृष्टं यत् पञ्चषाः [3] साधवो वस्त्रवेष्टितमस्तकाः; समीपस्थापित जलपूर्णपात्राः, पाषाणखण्डैर्दन्तधावनमुखं मृदूकरणाय कुट्टन्ति।

अवलोकितं च यदस्मिन्नपि समये शर्वरीतमांसि नाम्बरं साकल्येन जहति, स्वच्छापि प्राची नाधुनाऽप्यरुणिमानमङ्गीकरोति, विरावबहुलान्यपि वयांसि न सम्प्रत्यपि विहाय [4] नीडा-

१ प्रभाते समुत्थाय करतलदर्शनं श्रेयस्करमिति धर्मशास्त्रानुशासनम्।

२ शतं पदानि शतपदी भ्रमणम्। ३ पञ्च वा षट् वा पञ्चषाः। "संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" इति बहुव्रीहिः। "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति समासान्तो डच्। ४ कुटा वृक्षाः। "अनोकहः कुटः शाल" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

धानकुटानुड्डीयन्ते गिरिग्रामटिकागृहेभ्यो [1] व्यावर्तमाना अपि विटपिनो न स्वफलपुष्पपत्राकारपरिचयप्रदानैर्जातीः प्रकटयन्ति उत्तरोत्तरतस्तारतारतरैरुतैरतार्त्तिमीरयन्त्यपि तरुणतित्तिरी न तरोरवतरति, आलोकालोलोकक्कृतकिञ्चिच्छोकोमकोऽपि च [2] कोको न वराकीं कोकीमुपसर्पति।

अथेदृशीमेव मनोहारिणीं शोभामवलोकयन्तौ, कम्पितकुन्दकलापस्य उन्मीलन्मालतीमुकुलमकरन्द चौरस्य पाटलिपटलपरागपुञ्जपिञ्जरितस्य शनैः शनैः फरफरायमाणशुकपिकादिपतत्रोन्मथ्यमानस्य पलाशिपल्लाशाग्रविलुलत्तषारकणिकापहरणशीतलस्य समीरस्य स्पर्शसुखमनुभवन्तौ तत्रैव पूर्वस्या अट्टालिकाया दक्षिणस्यां दक्षिणस्याश्च पश्चिमायां पश्चिमाया अपि उत्तरस्यां ततश्च पुनः पूर्वस्यामिति पौनः पुन्येन पर्य्यटन्तौ मुहूर्त्तमगमयताम्।

तस्मिन्नेव समय एकेन ब्रह्मचारिवटुना आगत्य निवेदितं यत् "सपदि प्रभातक्रिया निर्वहणीयेत्यादिशति तत्र [3] भवान् साधुशिरोमणिः"। तदाकर्ण्य बाढमित्यङ्गीकृत्य, षष्टिसहस्रवालखिल्यकाषायवसनविधूतायामिव, मन्देहदेहशोणितशोणितायामिव, [4] अरुणारुणिमरञ्जितायामिव, मोमुद्यमाननरीनृत्यमान-

---

१ व्यावर्तमाना भिन्नत्वेन प्रतीयमानाः। २ कोकः = चक्रवाकः। ३ तत्रभवान् = श्रेष्ठः।

४ अरुणस्य सूरसूतस्य (सूरसूतोऽरुणोऽनूरुरित्यमरः) अरुणिम्ना रञ्जिता।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

परःकोटि ताम्रचूडाप्रतिबिम्बसम्वलितायामिव[1], [2] पोस्फुरूय-मानस्वर्गङ्गाकोकनदपटलच्छायायामिव, भक्तजनभक्तिप्रभाव-भाविताविर्भावच्छिन्नमस्ताकन्धरोच्छलच्छोणितस्नतायामिव,[3] [4] वसन्तोत्सवोच्छालितसिन्दूरान्धकारान्धीकृतायामिव तातप्य-मानताम्रद्युतिचोरायां प्राच्यां,तत्प्रभया शोणशोणैः सोपानैरवतीर्य मारुतिमन्दिरद्वारि मस्तकमवनमय्य झटित्येव स्नानपूर्वक्रियाः समाप्य, तेनैव ब्रह्मचारिवटुना निर्दिश्यमानमार्गौ, पूर्वावलो-कितवेशन्तादारादेव प्रश्चिमतः किञ्चिदमृतोदं नाम महासरः समासादितवन्तौ।

तत्र [5] वरटाभिरनुगम्यमानानां [6] राजहंसानां पक्षतिकण्डू-तिकषणचञ्चलचञ्चूपुटानां मल्लिकाक्षाणां, [7] लक्ष्मणाकण्ठस-

---

१ कुक्कुटानां चूडा अरुणा भवन्ति अतएव स ताम्रचूड इत्युच्यते।

२ स्फुटेर्यङन्तात् शानच्। ३ छिन्नमस्ता तन्नाम्नी महा-विद्या तन्त्रेषु प्रसिद्धा।

४ अत्र वसन्तोत्सवपदेन होलिकोत्सवो गृह्यते अस्मिन् सिन्दू-रोच्छालनादिकं भवति तद् रत्नावल्यां सामवते च द्रष्टव्यम्।

५ हंसस्य योषिद्वरटा।

६ "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः। मलिनैर्मल्लि-काक्षास्ते धार्त्तराष्ट्राः सितेतरैः" इत्यमरः

७ लक्ष्मणा सारसस्य योषित।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

र्षहर्षवर्षप्रफुल्लाङ्गरुहाणां सारसानां, भ्रमद्भ्रमरझङ्कारभार-विद्रावितनिद्राणां कारण्डवानां, चतास्ताः शोभाः पश्यन्तौ, तडागतटे एव [1] पम्फुल्यमानानां मकरन्दतुन्दिलानामिन्दीवराणां समीपतएव मसृगपाषाणपट्टिकासु कुशासनानि, मृगचर्मासनानि, ऊर्णासनानि च विस्तीर्योपविष्टानां, गायत्रीजपपराधीनदशनवसनानां, कलितललिततिलकालिकानां, दर्भाङ्गुलीयकालङ्कृताङ्गुलीनां, मूर्तिमतामिव ब्रह्मतेजसां साकाराणामिव तपसां, धृतावताराणामिव च ब्रह्मचर्य्याणां मुनीनां दर्शनं कुर्वन्तौ कृतनित्यक्रियं, परिपुष्टतुलसीमालिकाङ्कितकण्ठं, सिन्दूरोर्द्ध्वपुण्ड्रमण्डितललाटं, रामचरणचिन्हमुद्रामुद्रितबाहुदण्डवक्षस्थलं, हनूमन्मन्दिराध्यक्षं प्रणतवन्तौ।

तेन चाज्ञप्तं "यद्यायुष्मन्तौ सपदि महाराष्ट्रदेशं जिगमिषथश्चेदचिरेणैव मस्तके सम्मृद्यैतद् रामरजस्तडागे निमज्जतम्" इत्यवधार्यावां तथैव व्यधिष्ठहि।

तदाज्ञया वस्त्राणि परिधाय च तत्समीपे समुपाविश्य तेन च समन्त्रजपं कुशजलेनाभ्युक्षितौ हनुमदङ्गरञ्जितसिन्दूरेणविहिततिलकौ स्वकीयौ सैन्धवौ समारुक्ष्व। ततः पञ्चषान् व्यूढवयस्कान् जटिलान्, सुपरिणाहान् वाहानारूढान् आवयोः सह गन्तुमज्ञाप्य मन्दिराध्यक्षोभाषिष्ट। "कुमारौ, इतः पुण्यनगरपर्य्यन्तं प्रतिगव्यूत्यन्तरालं महाव्रताश्रमपरम्पराः सन्ति। स-

१ विशरणार्थकाद् त्रिफलाधातोर्यङन्तात् शानच्

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

र्वत्र कुटीरेषु सन्यासिनो भक्ता विरक्ताश्चनिवसन्ति । कियद्दूरपर्य्यन्त पश्च सहाया युवयोः सहचरा भविष्यन्ति परस्तात् शिथिलिते लुण्ठकभये एकेनैव केनचिदश्वारोहेण प्रदर्शितमार्गौ सुखेन यास्यथो यथाभिलषितं देशम् । सहायकपरिवर्त्तनं स्थाने स्थाने स्वयमेव भविष्यति न तत्र युवयोः कयाऽपि [1] विचिकित्सया भाव्यम् । श्रान्तैः श्रान्तैराश्रमेषु विश्रमणीयम् निदिद्रासद्भिः कुटीरेष्वेव निद्राद्राघणीया [2] विलेपनाभ्यङ्गस्नानपानाशनसंवाहनादि सौकर्य्यं सर्वत्र सहायकाः साधयिष्यन्ति ।

ततस्तंप्रणम्य तथैव ससहायावावां प्रचलितौ । सहचरनिर्दिष्टेनैव सर्वैरविज्ञेयेन वन्यद्रुमजालरुद्धेन गण्डशैलपरिक्रमणाधित्यकाधिरोहणोपत्यकापरिलङ्घनतटिनीतरणाद्यायासदीक्षादक्षेण पथा प्रचलन्तौ मध्ये मध्ये कुटीरेषु विरमन्तौ तत्र तत्र सुस्वादुभोजनैः सकलसमुचितसामग्रीसाहय्यैः सुखेन विश्रान्तिसुखमनुभवन्तौ तत्र तत्र परिवर्तितसहायकौ [3] दिनकतिपयैरेकस्या नद्यास्तटमायाति स्म ॥ तत्रैकस्य चिञ्चावृक्षस्य स्कन्धे प्रलम्बरज्ज्वा निजाजानेयावावध्य निकटस्थपूगतरुशाखायां च वस्त्रादीनि संलम्ब्य स्नातुं जलमवागाहिष्वहि ॥ अस्मत्सहचरश्च निजाश्वस्य पृष्ठमार्द्रयन्निव तं वल्गायां गृहीत्वा पर्य्याटयितुमारब्ध ॥

१ विचिकित्सा संशयः ।
२ द्राघ भ्वा० आ० दीर्घीकारे ।
३ पोटायुवास्तोकेत्यादिना कतिपयशब्दस्य परनिपातः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ततो जलाद् बहिरागत्य[1] तिन्तिडीशाखातः शुष्कवस्त्रे परिधाय, इतस्ततः पर्यट्यापि च कां भूमिमायातौ इति निश्चेतुं नापारयाव ॥

तावदकस्माद् दृष्टं यदुत्तरतः खुरधूलिभिः पार्श्वपरिवर्तिलताकुसुमपरागान द्विगुणयन्तं लाङ्गूलचामरेणवीजयन्तं; मुखफेनैः पुष्पाणीव वर्षन्तं कञ्चित् श्यानैककर्ण शारदाभ्रश्वेतं वाजिनमारुह्य लोलत्खड्गश्चर्माच्छन्नपृष्ठदेशः कवचशिञ्जितविजितकोकिलशावकनिकरकूजितो वीरवेषःकश्चिच्छ्यामो युवा समायातीति ।

स च क्षणेनैवागत्य नौ सकलं वृत्तान्तं पृष्ट्वा विज्ञाय च प्रावोचत् ' अवगतं भवतोरेव विषये दृष्टस्वप्नः शिववीरो भवन्तौ स्मरति तत्सपद्यश्वावरुह्यागम्यतां न वां भयं किमपि व्यतीतो भवतोर्दुः खमयः समयः" इति ।

ततः साश्चर्यं सपदि वस्त्राणि परिधाय सहचरमाकार्य तेन सहाश्वावारुह्य तमनुसृत्य तत्प्रदिष्टं वासादि सौकर्यमङ्गीकृत्य सपद्येव निविवृत्सन्तं जटिलसहचरं साश्लेषमनुज्ञाप्य यथा समयं शिववीरं साक्षात्कृत्यावगतं यदेष एव महात्मा भट्टवेषेणास्मन्निकटे भीमानद्यास्तटं गत आसीदिति ।

तत्कालमारभ्याद्यावधि तस्यैव करकमलच्छायायां वसावः भगिनी वियोगत्तापश्चिरादासीत् सोऽप्यद्य निवृत्तः, पुरोहितच-

१ "प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चे" त्यमर ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

रणावपि दृष्टौ इति सर्वं शुभमेव परस्तात् सम्भाव्यते, इत्येष आवयोर्वृत्तान्तः"

ततो मुहूर्त्तं सर्वेऽप्येतद्वृत्तान्तस्यैव पौर्वापर्यस्मरणपराधीना इवासिषत । परिशेषे च पुटपाकवदन्तरेव दन्दह्यमानेन वाष्पव्रातेन आविलस्यापि अप्रकटितवहिश्श्लेषस्य [1] ब्रह्मचारिगुरोः प्रार्थनया देवशर्म्मणा तोरणदुर्ग्गसमीपे हनूमन्मन्दिरे एव निवासः स्वीकृतः तदेव च प्रवन्धुं सर्वेऽपि कुटीरादुत्थिताः ॥

॥ इति तृतीयो निश्वासः ॥

१ ब्रह्मचारिगुरोः किंमूलः शोकः इति परस्तात् स्फुटीभविष्यति।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

चतुर्थो निश्वासः ।

"कार्यं वा साधयेयम् देहं वा पातयेयम्"

(स्फुटम्)

मासोऽयमाषाढः, अस्ति च सायं समयः, अस्तं जिगमिषुर्भगवान् भास्करः सिन्दूरद्रवस्नातानामिव वरुण[1] दिगवलम्बिनामरुणवारिवाहानामभ्यन्तरं प्रविष्टः, कलविङ्कश्चाटकैररुतैः परिपूर्णेषु नीडेषु प्रतिनिवर्त्तन्ते, वनानि प्रतिक्षणमधिकाधिकां श्यामतां कलयन्ति, अथाकस्मात् परितो मेघमाला पर्वतश्रेणीव प्रादुरभूत्। क्षणं सूक्ष्मविस्तारा, परतः प्रकटितशिखरिशिखरविडम्बना, अथ दर्शितदीर्घशुण्डादण्डमण्डितदिगन्तदन्ता[2] वलभयानकाकारा; ततः पारस्परिकसंश्लेषविहितमहान्धकारा समस्तं गगनतलं पर्य्यच्छदीत्।

अस्मिन् समये एकः षोडशवर्षदेशीयो गौरो युवा हयेन पर्वतश्रेणी[3]रुपर्य्युपरि गच्छति स्म। एष सुघटितदृढशरीरः,

---

१ वरुणदिक् पश्चिमा।

२ दन्तावलो गजः।

३ "उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्विर्भावः। तद्योगे द्वितीया "उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु" इति वचनात्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

श्यामश्यामैर्गुच्छगुच्छैः कुञ्चितकुञ्चितैः कचकलापैः कमनीयकपोलपालिः, दरागमनायासवशेन सूक्ष्ममौक्तिकपटलेनेव स्वेदबिन्दुव्रजेनाच्छादितललाट कपोलनासाग्रोत्तरोष्ठः, प्रसन्नवदनाम्भोजप्रदर्शितदृढसिद्धान्तमहोत्साहः, राजतसूत्रशिल्पकृतबहुलचाकचक्यवक्रहरितोष्णीषशोभितः हरितेनैव च कञ्चुकेन प्रकटीकृतव्यूढगूढचरताकार्यः, कोऽपि शिववीरस्यविश्वासपात्रं सिंहदुर्गात् तस्यैव पत्रमादाय तोरणदुर्गं प्रयाति ।

तावदकस्मादुत्थितो महान्[१] झञ्झावातः, एकः सायंसमयप्रयुक्तः स्वभाववृत्तोऽन्धकारः , स च द्विगुणितो मेघमालाभिः । झञ्झावातोद्धूतै रेणुभिः, शीर्णपत्रैः, कुसुमपरागैः शुष्कपुष्पैश्च पुनरेष द्वैगुण्यं प्राप्तः । इह पर्वतश्रेणीतः पर्वतश्रेणी, वनाद् वनानि, शिखराच्छिखराणि,[२] प्रपातात् प्रपाताः, अधित्यकातोऽधित्यका, उपत्यकात उपत्यकाः, न कोऽपि सरलो मार्गो, नानुच्छेदिनी भूमिः, पन्था अपि च नावलोक्यते, क्षणे क्षणे हयस्य खुराश्चिक्कणपाषाणखण्डेषु प्रस्खलन्ति, पदे पदे दोधूयमाना वृक्षशाखाः सम्मुखमाघ्नन्ति, परं दृढसङ्कल्पोऽयं[३] सादी न स्वकार्याद्[४] विरमति । परितः सहडहडाशब्दं दोधू-

१ "सवृष्टिको महावातो झञ्झावातः प्रकीर्तितः ।"

२ "प्रपातस्त्वतटो भृगुः" इत्यमरः । प्रपतत्यस्मिन्प्रपातः पर्वतात्पतनस्थानम् ।

३ सादी = अश्वारोहः "अश्वारोहास्तु सादिनः" इत्यमरः ।

४ "व्याङ्परिभ्योरमः" इति परस्मैपदम् । अस्मिन् प्रकरणे

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भ्रमानानां परःसहस्रवृक्षाणां, वाताघातसंजातपाषाणपातानां प्रपातानां, महान्धतमसेन ग्रस्यमानानामिव सत्वानां क्रन्दनस्य च, भयानकेन स्वनेन कवलीकृतमिव गगनतलम् परं नैष वीरः स्वकार्याद् विरमति। कदाचित् किञ्चिद् भीत इव घोटकः पादाभ्यामुत्तिष्ठति, कदाचिच्चलन्नकस्मात् परिवर्त्तते, कदाचिदुत्प्लुत्य च गच्छति, परमेष वीरो वल्गां संयच्छन् मध्ये मध्ये [1] सैन्धवस्य स्कन्धौ कन्धरं च करतलेनास्फोटयन् चुचुत्कारेण सान्त्वयंश्च न स्वकार्याद् विरमति। तावदारब्धश्चञ्चञ्चञ्चल [2] चामीकररेखाकाराभिश्चञ्चलाभिरपि स्वचमत्कारः। यावदेकस्यां दिशि नयने विक्षिपन्ती, कर्णौ स्फोटयन्ती, अवलोचकान् कम्पयन्ती वन्यांश्चासयन्ती गगनं कर्त्तयन्ती मेघान् सौवर्णकषयेव घ्नती, अन्धकारमग्निनेव दहन्ती चपला चमत्करोति तावदन्यस्यामपि अपरा ज्वालाजालेनेव बलाहकानावृणोति, स्फुरणोत्तरं स्फुरणं गर्ज्जनोत्तरं गर्ज्जनमिति परः शतशतघ्नीप्रचारजन्येनेव कन्दरिकन्दरप्रतिध्वनिभिश्चतुर्गुणितेन महाशब्देन पर्यपूर्यत [3] सारण्यानी, परमधुनापि "देहं वा पातयेयं कार्यं वा

वाक्यस्यैतस्यावृत्तिरर्थमोजस्विनं विदधातीति दोषाऽङ्कुशवत्वात् न पुनरुक्तिर्दोषः।

१ सैन्धवस्य = हयस्य।

२ चामीकरम् = चमीकरे आकरे भवम् ("तत्रभव" इत्यण्) सुवर्णम्॥ "चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने" इत्यमरः।

३ अरण्यानी = महारण्यम्,

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

साधयेयम्" इति कृतप्रतिज्ञोऽसौ शिववीरचरो न निजकार्यान्निवर्त्तते ।

यस्याध्यक्षः स्वयं परिश्रमी कथं स न स्यात् स्वयं परिश्रमी, यस्य प्रभुः स्वयं साहसी कथं स न भवेत् स्वयं साहसी, यस्य स्वामी स्वयमापदो न गणयति कथं स गणयेदापदः, यस्य च महाराजः स्वयं सङ्कल्पितं निश्चयेन साधयति कथं स न साधयेत् स्व सङ्कल्पितम् । अस्त्येष महाराजशिववीरस्य दयापात्रचरस्तत्कथमेष झञ्झाविभीषिकाभिर्विभीषितः प्रभुकार्यं विगणयेत् तदितोऽप्येष तथैव त्वरितमश्वं चालयंश्चलति ।

अथ किञ्चित् स्रोतस्समुल्लङ्घमानोऽस्य तुरङ्गः कस्यापि दोधूयमानतरोः शाखया तथाभिहतो यथोच्छलन् भूमौ पपात सादिनं चैकतः समपीपतत,किन्तु तत्क्षणादेव सादी समुत्थितो वाजिनो वल्गां गृहीत्वा सचुचुत्कारं ग्रीवां पृष्ठं चास्फोट्याज्ञासीद् यदश्वः स्वेदैः स्नातोऽस्तीति, तत् चक्षुषी विस्फार्य पार्श्वस्थपलाशिनं [1] निपुणं निरीक्ष्य तच्छाखायामेवकानिचिन्निजवस्तू न्यासज्य दक्षिणकरधृतरश्मिरश्वं शनैःशनैः परिभ्रमयितुमारेभे अश्वश्च फेनान् पातयन् कन्धरामुद्धूनयन् [2] हेषारवैश्चिरपरिश्रमंप्रकटयन् प्रस्यन्दजलसिक्तभूभागः समुत्सृष्टपुरीषः शुष्कस्वेदो मुहूर्तार्द्धेनैव विस्मृतपरिश्रमः सगतिस्तम्भं खुरा-

१ पलाशिनं वृक्षमित्यर्थः । "पलाशी द्रुदुमागमाः" इत्यमरः । २ हेषा = अश्वस्य शब्दः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ग्रैर्भूमिमुत्खनन्, कर्णावुत्तम्भयन्, [1] लाङ्गूलं लोलयन् सादिनो दक्षिणदेशे पृष्ठं निकटयन् पुनरेनं वोढुं, परतो धावितुं च समीहां समसूसुचत्। तावदकस्मात् पूर्वस्यामतिरक्तातिप्रलम्बातिभयानका सकडकडाशब्दं सौदामनीसमदेदीप्यत, तच्चमत्काराच्चकितं चाश्वमेष यावत्स्थिरयति तावत्तडतडाशब्दं पूगस्थूलैर्बिन्दुभिर्वर्षितुमारब्ध मघवा, परं रामकार्यार्थं प्रतिष्ठमानेन मारुतेनेव न सह्यते कार्यहानिः शिववीरचरेण, ततत्क्षणमेवासौ पुनः सञ्जीभूय समुत्प्लुत्य घोटकपृष्ठमारुरोह, घोटकश्च पुनस्त्वरितगत्या प्रचलितः। यदा यदा विद्युद् विद्योतते तदा तदा पन्था अवलोकयते, तदनुसन्धानेनैव वाहोऽयंशिलातलानि परिक्रामयन्, लताप्रतानानि त्यजन्, स्रोतांस्युल्लङ्घमानो, गर्तांश्च परिजहदुच्चचाल। तावद् दूरत एवालोक्यत [2] तोरणदुर्गदीपः, इतश्च चरस्यैतस्य दृढप्रतिज्ञतां निर्भीकतां, सोत्साहतां, स्वामिकार्यसाधनसत्यसङ्कल्पतां च परीक्ष्येव प्रशशाम वृष्टिः, अम्लदलेन दुग्धमिव च खण्डशोऽभून्मेघमाला, ददृशे च पूर्वस्यां [3] कलानाथः।

अथ क्षणेनैव पार्वतनदीवेग इव निर्जगाम झञ्झावातोत्पातोऽपि। ततः नूतनवारिधाराक्षालनप्रकटितपरमहारित्यग्नां परःकोटिकीरपटलपरीतानामिव, स वालोक्यत लोचनरोचिका

१ लाङ्गलम्=पुच्छम् "लाङ्गलं पुच्छशेफयोः"। इति हैमः।
२ तोरणाख्यो दुर्गः। ३ कलानाथश्चन्द्रः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शोभा पलाशिनाम् । सादी च चञ्चश्चन्द्रचमत्कारेण द्विगुणितोत्साहो, मा भूद्द्वाररोधो मद्गमनात् पूर्वमेवेति सत्वरसत्वरो, झिल्लीरवमिश्रितकवचशिञ्जितः, वाषवारिव्रजविधूतस्वेदबिन्दुसन्दोहः साधुवादसंवर्द्धितहेषमाणहयोत्साहः सपद्येव तोरणदुर्गयामिकपादचारपरिमर्द्दितायां भुवि समाजगाम ।

अथ "को भवान् कुतो भवान्" इति [1] यामिकेन पृष्टो दत्तनिजपरिचयो द्वारपालेनाऽपि "साधु साधु महता परिश्रमेण समायातोऽसि, उच्चैर्निश्वसिति तेऽश्वः, स्विन्नानि तव गात्राणि, आर्द्राणि तव वस्त्राणि, धन्योऽसि तथापि खेदं नावहसि, समये समागतोऽसि, अवेक्षते तवैव पन्थानं दुर्गाधीशः प्रविश्यताम्, अश्व उन्मुच्यताम् सत्वरमेव च तेनापि साक्षात्कारो विधीयता" मिति सादरमालप्यमानो दुर्गं प्रविवेश ।

अश्वमुन्मुच्य परःसहस्रपतगपटलकलकलोन्निद्रस्य सुदूरवितत [2] काण्डप्रकाण्डस्य, चैकस्य [3] पनशवृक्षस्य शाखायामाबध्य, अविश्रान्तरवदुर्गाध्यक्षसमीपमगमत् ।

तत्र तयोरेवमभूदालापः,—

दुर्गाध्यक्षः । (दूरत एव) एहि एहि समये समायातोऽसि,

१ यामिकेन = प्रहरिणा ।

२ प्रकाण्डः = स्कन्धः "अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः" इत्यमरः ।

३ पनसः = कंटकिफलः 'कटहर' इति ख्यातो वृक्षविशेषः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

मुहूर्त्तं नायास्यश्चेद्. द्वारेषु रुद्धेषु बहिरेव समस्तां रजनीम-
वत्स्यः।

सादी। विघ्नास्तु अभूवन परं माहात्म्यमेतत् प्रभुप्रतापस्य यत्
तदीयाः विघ्नैर्न व्याहन्यन्ते।

दुर्गाध्यक्षः। (तं शिरो नमयन्तं जीवेत्युक्त्वा) उपविश उप-
विश।

ततो दुर्गाध्यक्षस्तु चुम्बितयौवनामप्यत्यक्तबालभावां तस्य मधुराकृतिं पश्यन् सचकितं विचारयितुमारेभे यत्, 'कथं बाल एष प्रेषितः श्रीमता महाराष्ट्रराजेन गुप्तविषयसन्धानेषु"। क्षणमवस्थाय च "द्रक्ष्यामि प्रथमं किमेतेनानीतं पत्त्रादिक" मिति निश्चित्य "भगवन् प्रभुणैकान्ते मामाहूय प्रदत्तमिदं पत्त्र-मस्ति तन् स्वीक्रियताम्" इति कटिबन्धनान्निःसार्य ददतो हस्ता-दादाय उत्थाय च स्तम्भावलम्बितदीपप्रकाशेन तूष्णीं मनस्येव पठित्वा आकुञ्च्य पूर्वोपविष्टमञ्चे [१] उपविश्य पुनः पौनःपुन्येन [२] अलिपटलविनिन्दकांस्तस्य कुञ्चितकचगुच्छान्, उत्पत्स्यमान-केशाङ्कुरखिन्नमुत्तरोष्ठम्, अतिमसृणकमलोदरकिशलयलोदरौ कपोलौ, उन्नतमंसं, दीर्घौ बाहू, माधुर्यवर्षिणी अक्षिणी, विनय-भरेणेव विनतं कंधरं, तेजसेव गौरमङ्गं, [३] दाक्षिण्येनेवाङ्कितं

१ मञ्चे=पर्यङ्कविशेषे। २ पटलम्=समूहः। 'समूहे पटलं न ना" अमरः।
३ दाक्षिण्येन औदार्य्येणेत्यर्थः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ललाटं,भद्रतयेव च स्नातं शरीरम्, विलोकयन् वारंवारं विचिन्तयंश्च, मशकैरप्यशङ्कनीयं, मक्षिकाभिरप्यनीक्षणीयं, समीरणेनाप्यनीरणीयं; मसिनाप्यमननीयं, लेखिन्याप्यलेखनीयं, पत्त्रेणापि च अप्रकटनीयं गुप्ततमं वृत्तान्तम् [1] उपबर्हलग्नपृष्ठो भ्रूमध्यस्थापिताचलदृष्टिः क्षणं समाधिस्थित इव विचारपरवशोऽभूत्।

ततश्च पुनः सादिन आननं समवलोक्य समप्राक्षीत्। "वत्स तत्र भवतः समीपात् कदा प्रचलितोऽसि ?" स ऊचे "भगवन् मार्त्तण्डमण्डले निम्लोचति"। तेनोक्तम् "कथं तर्हि प्रत्यक्षमुत्कटं चाध्वानमुल्लङ्घ्यवात्या [2] विधूय अल्पेनैव समयेन समायातोऽसि ?" स चाह "श्रीमन् ईदृश एवासीदादेशोऽत्र भवतः"।

ततः परं च "अस्मै गुप्तसन्देशाः कथनीया न वा ? एष स्वस्मादपि आच्छाद्य मदुक्तं प्रभुकर्णातिथीकरिष्यतिनवा ? यतो लिपिः कस्यापि [3] कर्णेजपस्य हस्तेऽपि पतेद् इति वाग्भिरेवोदीरणीयो मम सन्देशः, इति परीक्षयेय एनं वाक्छलैरिति"

---

१ उपवृह्यतेऽत्रानेनवेत्युपबर्हः। वृद्ध्यर्थकादुद्यमनार्थकाद्वा वृहधातोर्घञ्। उपधानमित्यर्थः। 'मसनद' इतिभाषा॥ "उपधानं तूपबर्हः" इत्यमरः॥ २ वात्या=वायुचक्रम्।

३ कर्णेजपः=सूचकः। 'स्तम्बकर्णयो रमिजपो" रित्यच् "तत्पुरुषे कृतीति" सप्तम्या अलुक्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

विविच्य दुर्गाधीशस्तेन बहुशः समालपत्, अन्ततश्च तं सर्वथा गुप्तलन्देशयोग्यमाकलय्य मनस्येव हर्षमनुभवंश्चिरं प्रशशंस शिवराजं यत् "नैतेषु कदापि सतन्द्राऽवतिष्ठते महाराजः सर्वदा योग्यमेव जनं पदेषु नियुनक्ति, नूनं बालोऽप्येषोऽबालहृदयोऽस्ति तदऽस्मै कथयिष्याम्यखिलं वृत्तान्तं पत्रं च केषुचिद्‌ विषयेषु समर्पयिष्यामि"।

एवमालपच्च,

[1] दुर्ग्गाधीशः। मन्ये क्षत्रियोऽसि ?

सादी। आं श्रीमन्।

दु०। (स्मित्वा) नान्येषामपत्यान्येवं तेजस्वीनि दृढहृदयानि प्रभुभक्तानि च भवन्ति। (पुनः सम्मुखमवलोक्य) किं ते नाम ?

सा०। (अञ्जलिं बद्ध्वा) आर्य मां रघुवीरसिंह इति वदन्ति जनाः

१ दुःखेन गम्यत इति दुर्गं दुर्गो वा। दुर्गलक्षणं तद्भेदादिकं च मत्स्यपुराणे २१६ अध्याये।

सविस्तरं निरूपितम्' "एवं विधं यथालाभं राजा विषयमावसेत्। तत्र दुर्गं नृपः कुर्य्यात् षण्णामेकतमं बुधः" इत्यादिना॥ उक्तं च बहुशः कालिकापुराणेऽपि ८५ अध्याये "दुर्गांस्तु सतत कुर्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः भूषितान् नगराद्राजा दुर्गे दुर्गे श्रियं चरेत्" इत्यादिना।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

दु० । चिरंजीव । (क्षणं विरम्य) अस्तु सम्प्रति दुर्गाद् बहिरेवं साम्मुखीने हनूमन्मन्दिरे रात्रिमतिवाहय श्वस्तु किञ्चिदुदञ्चति मरीचिमालिनि अत्रागत्य पत्त्रादिकं गृहीत्वा महाराजनिकटे यातासि ।

रघुवीरः वाढम् ।

इति शिरो नमयित्त्वा, प्रतिनिवृत्य, पनसशाखातोऽश्वमुन्मुच्य दुर्गाध्यक्षप्रेषितस्य भृत्यस्यैकस्य हस्तेवल्गादानपुरःसरं समर्प्य; अपरदासेरकेण [1] व्यादिष्टमार्गो नववारिदवारिबिन्दुवृन्दसम्पर्कप्रकटितसिन्धुरसन्दोहसन्तर्पणमधुरगन्धिं, रजनीकरकरनिकरविरोचितां, भूमिमालोकयन् मन्दं मन्दमासादमारुतमन्दिरम् । तत्र चागन्तुकानामेव निवासाय कलितयथोचितसामग्रीणां कोष्ठानामन्यतमस्मिन् प्रविश्य, गवाक्षानुन्मुद्य, वाताभिमुखं नागदन्तिकासु वर्म–वस्त्राणि चावलम्ब्य, आसन्नकूपाज्जलमुत्तोल्य, हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य, हनूमन्मूर्त्तिं दृष्ट्वा, कमपि नित्यनियममिव निर्वाह्य दुर्गाध्यक्षप्रेषितं किञ्चिदाहारादिकमुपगृह्य ग्रीष्मसुखावहानां वातानां सुखमनुभवन्; कदाचिच्चन्द्रं, कदाचित्तारकाः, कदाचिद् गिरिशिखराणि, कदाचिद् दुर्गप्राचीरम् [2], कदाचित् सुदूरपर्य्यटद्यामिकयातायातम्, कदाचिन्नतोन्नतभूभागान्, कदाचिच्च [3] अभ्रङ्कषान् हनूमन्मन्दिरकलशान्, अवलोकयन् मन्दिरस्य

१ दासेर कोऽभृत्यः । २ "प्राचीरं प्रान्ततोवृति" रित्यमरः ।
३ "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः इतिरूप ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

पश्चिमतः परिक्रमापरपादाहतिपिच्छिलपाषाणपट्टिकापरिष्कृत-वेदिकायाम् पर्यटन् कञ्चित् समयमतिवाहयाम्बभूव।

तावत् तेन[1] पयःफेनासारच्छविविजित्वरया ज्योत्स्नया द्विगुणितोत्साहेन धीरसमीरस्पर्शशान्तश्रमेण प्रस्फुरच्चन्द्रकलाकलिकाभ्रमरझङ्कारभारमन्द्रस्वरपीयूष[2] शीकरपरिमार्जितश्रवणेन समश्रूयन्त केचित् शुकोर्मूकयन्तो, हंसीर्ध्वंसयन्तः, सारिकाः सारयन्तः, कोकिलान् विकलयन्तः, वीणां च विगणयन्तः काकलीकलमयाः स्वरालापाः। श्रवणेनैव तेनावगतं यत् आलापा एते कस्या अपि बालिकायाः सा च लज्जापरवशा यतो नोच्चैर्गायति, ऊच्चकुल सूता यतो नान्यासामेवमुदारा वाक्, समीपवर्त्तिनी यतः स्फुटः स्वरः, पूर्वस्यामुपविष्टा च यतस्तत एव मूर्च्छन्ति मूर्च्छनाः[3]।

अथ कर्णाविव गृहीत्वा आकृष्टो रघुवीरसिंहो मन्दिरं दक्षिणा प्रदक्षिणीकृत्य तथैव प्रदक्षिणवेदिकया तत्क्षणमेव मन्दिरस्याग्निकोणे, कपोतपोतकगूङ्कारमधुरकपोतपालिकाधस्तम्भारम्भनिकटे समुपतस्थे। अवालोकयच्च यत् पूर्वस्यामस्ति विशाला पुष्पवाटिका, यस्यामतिमुक्तलता सौरभेण[4] विष्णुपदमपि मदयन्ति, यूथिकाः सुगन्धतरङ्गैर्हरितामपि[5] हृदयं हरन्ति, पा-

१ आसारो धारासम्पातः। २ "शीकराम्बुकणाः स्मृताः" अमरः।

३ मूर्च्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदाः। ४ विष्णुपदमाकाशम्।

५ हरिताम् = दिशाम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

दलिपटलानि अलिपटलरसनाश्चटुलयन्ति, मालतिकाश्च मरन्द-बिन्दुसन्दोहैर्वसुमतीं वासयन्ति । तस्यां मन्दिरपूर्वद्वारसम्मुखेएवास्त्येका परमरमणीयाज्योत्स्नास्पर्शप्रकटितद्विगुणतरचाकचक्या, सोपानत्रयालङ्कृतचतुरवरोहा, हंसपक्षवलक्षच्छविविजित्वरधवलग्राववेदिका । अस्यामागन्तुकानामुपवेशाय रचिता पाषाणमया एव कतिचन [1] मञ्चास्तेषामन्यतमस्मिन्नुपविष्टा बालिकैका [2] । सेयं वर्णेन सुवर्णं, कलरवेण पुंस्कोकिलान्, केशैरोलम्बकदम्बान्, ललाटेन कलाधरकलाम्, लोचनाभ्यां खञ्जनान्, अधरेण बन्धुजीवं, हासेन ज्योत्स्नां, तिरस्कुर्वती वयसा एकादशमिव वर्षं स्पृशन्ती, श्यामकौशेयवस्त्र परि-

---

१ तच्छाय र्थकान्मचेर्घञ् । यथा "मञ्चस्थं रघुनन्दनम्" "वृद्धोऽन्धः पतिरेषमञ्चकगतः" ।

२ इत आरभ्यैवास्या नायिकात्वम् । परपुरुषानुरक्तापरकीयेति लक्षणस्य तु इदन्तस्थलेष्वव्याप्तिः अनुरागानुत्पदात् । ग्रन्थकर्तृरचितसाहित्यसंहितानुसारेण तु समन्वयः। कालिदासेनापि शाकुन्तले शकुन्तलाकर्तृकदर्शनात् प्रागेव दुष्यन्तस्यानुरागः सूचितः "शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य" "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः" "सरसिजमनुबद्धम्" इत्यादिभिः । तत्रापि रसमञ्जर्यादिलक्षणानामव्याप्तिरेव, "शृङ्गाररसावलम्बनं स्त्री शृङ्गारनायिका" इति साहित्यसंहितासूत्रानुसारेणैव तत्र तत्र नायिकात्वम् । "अनूढापरोढे परकीये" इति च परकीयात्वम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

धाना श्वेतबिन्दु सन्दोहसंकुलरक्ताम्बरकञ्चुकिकां कण्ठे एकयष्टिकां[1] नक्षत्रमालां बिभ्रती, सिन्दूरचर्चारहितधमिल्लेन[2] परिशिष्टं[3] पाणिपीडनमिति प्रकटयन्ती, हस्ते पाटलिकुसुम स्तबकमेकमादाय शनैः शनैर्भ्रमयन्ती तमेवावलोकयन्ती च, अविदितवल्गुलतानतारतम्यम् मन्दमन्दं, मुग्धमुग्धम्, मधुरमधुरम्, किञ्चिद् गायन्तीति ।

यद्यपि नैतया सरस्वतीसरूपया, अज्ञाततातोत्सङ्गशयनातिरिक्तसांसारिकसुखया कदापि गायितुं शिक्षितम्, न वा गायकानां तास्ताः कर्णरसायनमूर्च्छनाः कर्णातिथीकृताः, तथापि भज्यमानमपि त्रुट्यमानमपि आम्रेड्यमानमपि, अदर्शितरागविशेषमपि आरोहावरोहध्रुवाभोगालङ्कारादिकथाशून्यमपि निजकल्पनामात्रं, तद्देशीयग्राम्यस्त्रीगानानुकल्पं, सुदीर्घस्वरणनं गानमिदं; परमसरसं, परमप्रमधुरं, परमहारि चासीत् ।

रघुवीरसिंहस्तु स्वरालापश्रवणेनैव परवशो विलोक्यैना कोऽहं, क्वाहं, केयं, किमिदम् इत्यखिलं यौगपद्येनैव विसस्मार ।

अहो[3]आश्चर्यम्, य एष फणिफणाफूत्कारेष्वपि, [4] सक्रोध-

---

१ "एकावल्येकयष्टिका, सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः" इत्यमरः ।

२ धमिल्लो मौक्तिकदामादिबद्धः केशसमूहः । ३ पाणिपीडनं विवाहः ।

४ "ओत" इति न सन्धिः = । ५ हर्य्यक्षः सिंह ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

हर्य्यक्षजृम्भारम्भेष्वपि: भल्लतल्ल जाग्रत्परिस्पर्द्धिखरनखरभल्लवनेष्वपि, [1] घनघनाघनवर्षणाविश्रृङ्खतगैरिकव्रातजलप्रपातगिरिह्वरोत्फालेष्वपि, तरलतरतरङ्गतोयावर्त्तशताकुलतरङ्गिणीतीव्रतरवेगेष्वपि, गण्डकमण्डल[2] घोणाघर्षणघोरघर्घराघोषघोरतरप्रान्तरेष्वपि, च धैर्यं नात्याक्षीत्, कार्यजात न व्यस्मार्षीत्, आत्मानं च न न्यगकार्षीत् तस्याधुना स्विद्यन्त्यङ्गानि, एजते गात्रयष्टिः, विमनायते हृदयम्, अञ्चन्ति रोमाणि, क्षुभ्यति च मनः । तत् कथमिदम्, किमिदम्, कुत इदम् अ[3] अहह सत्यम् वीरबालोऽप्येष प्राप्यावसरम् आहतो मदनमृगयुना।

तावदकस्माद् "रघुवीर रघुवीर त्वं शिववीरस्य चरोऽसि, गूढाभिसन्धिषु प्रेष्यसे, अल्पं तव वेतनं, साधारणी तवावस्था, खड्गधारावलेहनमिव कष्टतरं तव कार्यम्, किशोरम् वयः, अदृष्टदार्श हृदयम्, सर्वत्र जागरूकोराजदण्डः, अवितर्कणीया च भाविनी घटना, तन्मा स्मत्वं मुखचन्द्रावलोकनैरधरसीधुतृषाभिः, [4] कोमलाङ्गालिङ्गिषाभिर्मधुरालापशुश्रूषाभिश्चात्मानं [5] विक्रीणीष्व इत्यन्तःकरणेन स्वयमेव प्रबोधितो नैवं

१ हन्तीति घनाघनः "हन्तेर्घत्वञ्च" ऽच् घत्वमभ्यासस्य उत्तरतस्तु "अभ्यासाच्च" इति कुत्वम् "शक्रो धातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः" इति अमरः । २ घोणा नासिका

३ "अ" इत्यव्ययम् ।

४ इक्षुरसजन्यी मद्यविशेषः ।

५ "परिव्यवेभ्यः क्रियः" इत्यात्मनेपदम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

प्रमृज्य स्तम्भावष्टम्भं परिहाय, लोचनयोरुपरिस्फुरतः कुञ्चित-कचानपसार्य, शीतलं निःश्वस्य चात्मनो दशां स्मरन्नेव पुन-स्तामेव कौमारात्परं वयश्चुचुम्बिषन्तीं, कुसुमकुड्मलघूर्ण-नव्याजेन यूनां मनो, घूर्णयन्तीं, सौन्दर्यसारावतारस्वरूपामै-क्षिष्ट।

अथ सा तु "सौवर्णि सौवर्णि, तातस्त्वामाकारयति" इति कस्यापि वटोरिव वाचमाकर्ण्य "आम् एषा आगच्छामि" इति मधुरमुदीर्य, उत्थाय,वेदिकातोऽवतीर्य वाटिकायामेव दक्षिणतः सुधाधवलमेकं गृहं प्राविशत्।

रघुवीरसिंहस्य समीपत एव गतेति गमनसमये सचकितं सगतिस्तम्भं परिवृत्तग्रीवं कोयमिति चरमप्येनं क्षणमवलोकयामास। परतश्च स्यात् कोऽपीति समुपेक्ष्य गृहं प्रविष्टेत्यपरोऽपि जातो वशीकारप्रयोगप्रचारः।

रघुवीरश्च ततः प्रतिनिवृत्य पुनः स्वाधिकृतकोणकोष्ठमेवायातः।

तत्र च गवाक्षजालप्रसारितै राजतमार्जनीनिभैः कलानिधिकरनिकरैः समूह्य संशोधित इवान्धकारे, पयःपयोधिफेनैरिवास्तृते शयनीयपीठे उपविश्य, कदाचिदध इव मुखं विदधत्[1], कदाचित् कपोलं करे कलयन्, कदाचित् जालान्तरेण[2] तार-

१ "उभे अभ्यस्त" मित्यभ्यस्तसंज्ञा "नाभ्यास्ताच्छतु" रिति नुम् निषेधः।

२ "तारकं तारका तथा" इति शाश्वतः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

कमण्डलमवलोकयन्, कदाचित्किमिति मृषाचिन्तनैरित्यात्म-नैवात्मानं सान्त्वयन्, कदाचिच्च निद्रे कुत इव विद्रुतासि इत्य-शान्तिं बिभ्रत् पार्श्वतः पार्श्वे परिवर्त्तमानो हीरामेकामयापयत्।

ततश्च अहह शिववीरकार्यं त्वसम्पादितमेमवशिष्यत इति किञ्चित् संस्मृत्येव, कशयेव ताडितः सपद्युत्थाय मन्दिरपुरो-हितः क्वेति कांश्चिदापृच्छय केनचिन्निर्दिष्टमार्गस्तस्यामेव वाटि-कायां तदेव वालिकया प्रविष्टचरं गृहं प्रविवेश ।

तत्र चैकस्मिन् प्रकाण्डकोष्ठे निरैक्षिष्ट यत् एकस्यामार-कूटदीपिकायां [1] प्रदीप एको ज्वलति, कुशकाशासनान्यनेकानि आस्तृतानि, आरक्तवेष्टनेषु बहुशः पुस्तकानि [2] पीठिका अधि-ष्ठापितानि, नागदन्तिकासु धौतवस्त्राणि पट्टाम्बराणि च लम्ब-न्ते, एकस्मिन् शरावे मसिपात्रं, लेखनी, छुरिका, गैरिकमुप-नेत्रं चायोजितमस्ति, पात्रान्तरे च खादिरं चूर्णम्, आर्द्रवस्त्रवे-ष्टितानि नागवल्लीदलानि, पूगानि [3] शङ्कुला, देवकुसुमानि, एलाः, जातिपत्राणि कर्पूरं च विन्यस्तमस्ति, तन्मध्यत एव महोपबर्हमेकं पृष्ठत आश्रित्य पादौ प्रसार्योपविष्ट एको वृद्धः सम्मुखस्थश्च छात्र एकः पादौ संवाहयति, अपरश्च किञ्चित् तालीपत्रपुस्तकं दीपसमीपे पठति, वृद्धश्च किञ्चिन्निद्राम-

१ आरकूटं पित्तलम् "रीतिः स्त्रिया मारकूटः" इत्यमरः ।

२ "अधिशीङ्स्थासाङ्कर्म" ति पीठिकापदस्य कर्मता ।

३ शङ्कुला "सरौता" इति भाषा ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

न्थरशछात्रप्रश्नानुसारेण मध्ये मध्ये आलस्यमुन्मुच्य किमप्यर्द्धविशिथिलशब्दैरुत्तरयति इति।

अथैनं [1] पादसंवाहनपरश्छात्रोऽवलोक्य को भवानित्यपृच्छत्। एष च श्रीमतां समरविजयिनां महाराष्ट्रराजानां भृत्योऽस्मीति मन्दमभ्यधात्। तदवधार्य वृद्धोऽपि नेत्रे विस्फार्य निद्रामन्थरेण स्वरेण "आस्यतामास्यता" मिति प्रणमन्तमुवाच। सोऽपि प्रणम्य समुपविश्य दत्तनिजपरिचयः कुशलादिवार्त्तामालप्य क्षणानन्तरं तदादेशानुसारेण करौ सम्पुटीकृत्य न्यवेदयत्, "भगवन् प्रणम्य भवन्तं तत्र भवन् महाराष्ट्रराजः कथयति यत् साम्प्रतं शास्तिखानद्वारा पुण्यनगरमपि हस्तितवता दिल्लीश्वरेण सह योद्धुमुपक्रान्तमस्ति परमल्पीयसी अस्मत्सेना; असहयोगिनः पार्श्वस्थपृथिवीपतयः, अङ्गवङ्गकलिङ्गेष्वपि समुद्धूतध्वजाः परिपन्थिनः, शैशवादेव यवनवराकैर्महाप्रवृद्धं मम वैरं, सन्धेश्च कथामात्रमपि न सम्भोभवीति, यद्यप्यल्पेऽपि मामकाः युद्धविद्यासु कुशलाः सन्ति तथापि किं भावीति मध्ये मध्ये संशेते हृदयम्। भवांस्तु प्रसिद्धोऽस्मदेशे [2] दैवज्ञस्तद् विचार्यकथ्यतां किं भावीति"। तदवगत्य पादावाकुञ्च्य "विजयतां शिवराज" इत्यभिधाय ताम्बूलवीटिका रचयितुं छात्रमेकमिङ्गितेनादिश्य पृष्ठस्थद्वाराभिमुखं ग्रीवां

१ "संवाहनं मर्दनं स्यात्" इत्यमरः।

२ दैवज्ञो ज्योतिषिकः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

परिवर्त्य "वत्से सौवर्णि" इत्याकार्य "इयमस्मि तात" इत्यागतां च तां "वत्से तासां यूथिकामालिकानामेकां मालां प्रसादमोदकं चैकमानय" इत्यभिधाय, बाढमित्युक्त्वा तथा विहितवत्यां च तस्यां रघुवीराभिमुखं "गृहाण भुक्त्वेदं प्रसादमधुरान्नं निद्रामनुभव यादृशं च स्वप्नमवलोकयितासि तथा प्रातरेव मां कथयितासि, व्येति रजनी तद् गच्छ शेष्व" इत्युदीर्य समागतां सौवर्णीमेव मोदकमर्पयितुं मालां च कण्ठे निक्षेप्तुमिङ्गितवान् । सा च अवलोक्य तमेव पूर्वावलोकितं युवानं व्रीडाभरमन्थरापि ताताज्ञया बलादिव प्रेरिता ग्रीवां नमयन्ती, आत्मनात्मन्येव [1] निविशमाना स्वपादाग्रमेवालोकयन्ती, मोदकभाजनसभाजितं सव्येतरकरं तदग्रे प्रासारयत् । स चात्मनो भावं कष्टेन संवृण्वन् तद्धस्तादुदतूतुलत् । पुनश्च सा अञ्चलकोणं कनिकच्छप्रान्ते आयोज्य हस्ताभ्यां मालिकां विस्तार्य नतकन्धरस्य रघुवीरस्य ग्रीवायां चिक्षेप ईषत्कम्पितगात्रयष्टिश्च शनैर्यथा गतं निववृते ।

सैवेयं गौरश्यामसिंहयोरनुजा सौवर्णी या शैशव एव यवनतनयेनापहृता यस्याश्च वास्तविकं नाम कोशलेति, स चायं देवशर्म्मा ब्राह्मणो यो गौरसिंहस्य कुलपुरोहितः कोशलायाश्च रक्षकः ।

ततः प्रणम्य देवशर्म्मच्छात्रदत्तां वीटिकामादाय प्रतिनि-

---

१ "नेविंश" इत्यात्मनेपदम्, ततः शानच् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वृत्य रघुवीरोऽपि तथैव सुप्तः । को जानाति कोशलारघुवीरयोः काभिर्भावनाभिरद्यतनी रजनी व्यत्येतीति ।

[1]अथोषस्येवोत्थाय नित्यकृत्यानि निर्वर्त्य यावद्देवशर्म्मणः समीपमुपतिष्ठास्यते तावद्दौर्ग्गिकदूतेनाकारितो दुर्गाध्यक्षमासाद्य तद्दत्तं पत्रादिकं वाचनिकसन्देशं चादाय पुण्यनगरमधिवसतः शास्तिखानस्य प्रकृतवृत्तान्तं तत्प्रश्नानुसारं व्याहृत्य निवृत्य देवशर्म्माणं प्रणम्य सङ्क्षिप्य स्वप्नवृत्तान्तमकथयत् । यत् "यथा मया प्रभुणा च खड्गः समुत्तोलितः शास्तिखानश्च दृष्ट्वैवैतत्पलायतः इति" स च अङ्गुलिपर्वसु किमपि गणयित्वेव प्रोवाच यद् "यवनैः सह विजय आर्यैश्च पराजयः" । पुनश्च तं प्रणम्य जिगिषन्तमुवाच यत् "तावद् बहिरेवोद्याने पर्य्यट यावद् हनूमत्प्रसादसिन्दूरं प्रेषयामि यत्कृततिलको दुर्द्धर्षो भवति शत्रूणा" मिति । स तथेत्युक्त्वा बहिरागत्य पर्य्यटन् पूर्वेद्युः सौवर्ण्या सनाथितां वेदिकां समायातः स्मृतवांश्च पूर्वदिनवृत्तान्तमवालोकयच्च सौवर्ण्यध्युषितवरपाषाणमञ्चम् । तावन्निपुणं निरीक्ष्य दृष्टवान् यदेका एकयष्टिका मौक्तिकमाला तत्र पतितास्तीति । तां चोत्थाप्य तस्या एवेयमिति निश्चित्य तामेव समर्पयामीति विचार्यैतस्ततश्चक्षुर्निचिक्षेप । अथ व्यलोकयद् यद् वाटिकायामेव कोशलापि कदलीदलपुटकमेकं वामकरे संस्थाप्य दक्षिणकरपल्लवेन [2]कुसुमपतङ्गानुद्धूय कुसु-

१ उषसि प्रभाते ।
२ "तितली" इति भाषा ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

मान्यवच्चिनोतीति । ततश्चक्षणं विचारभारैर्निरुद्धगतिरपि शङ्कातङ्कमपास्य मालां हस्ते आदाय शनैस्तदभिमुखमेव प्रतस्थे। सा च तस्मिन्नतिसमीपमायाते पादाहतिमाकर्ण्य अवाल्लुकत्। तस्यां चातिचकितायामिव स्तब्धायामिव च रघुवीरोऽवादीत् "भगवति भवत्या इयं मालिका तत्र पतिता मया लब्धेति प्रत्यर्पयितुमायातोऽस्मि इत्यनुमन्यसे चेदेनां यथास्थानं निवेशयामि"। सा च व्रीडया कुलाङ्गनाङ्गीकृतमहाव्रतेन च स्तब्धवाक् न किंचन प्रावोचत्। रघुवीरश्च वाचयमतामपि[1] अङ्गीकारभङ्गीमङ्गीकृत्यतदन्तिकमागत्य सौवर्णीचित्रं मानसभित्तिकायामालिख्य[2] नक्षत्रमालां तत्कण्ठे प्राक्षिपत् पवित्रतमानि स्फुटतमयौवनोद्भेदलक्ष्मरहितानि तदङ्गानि च नास्प्राक्षीत्।

ततस्तस्यां मौनेनैवैकतः प्रयातायाम् स्वयं पुनर्मन्दिरद्वारमागत्य देवशर्म्मणोऽन्यतयच्छात्रेणानीतं सिन्दूरमादाय पुनरश्वमारुह्य मारुतनन्दनं संस्मृत्य तोरणदुर्ग्गात् सिंहदुर्ग्गं प्रतस्थे।

॥ इति चतुर्थो निश्वासः ॥

प्रथमो विरामः ।

---

१ "वाचियमोव्रते" इति खचि "वाचंयमपुरन्दरौचे" तिवाचोरमन्तत्वं निपात्यते ।

२ सप्तविंशतिमौक्तिकैर्विरचिता एकावली नक्षत्रमालेत्युच्यते।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शिवराजविजयः ।

[उपन्यासः]

द्वितीयो विरामः ।

अथ पञ्चमो निश्वासः ।

"वयं नो ते विप्राः प्रतिदिवसमासाद्य कृपणान्,
धनं ये याचन्ते प्रतिगणितनक्षत्रतिथयः"

(जगन्नाथकविराजः)

'हरेरद्य द्वारे शिव शिव शिवानां कलकलः"

(जगन्नाथकविराजः)

इतस्तु दृश्यतां किं भवति पुण्यनगर इति। जालमयवनाखेटव्यसनिनः शिववीरस्य शनैः शनैर्दिल्लीश्वरेणापि सह वैरं ववृधे। दिल्लीश्वरस्तु [1] शास्तिखाननामानं कश्चिद् यवनवीरं प्रेष्य पुण्यनगरं तद्धस्तादाचिच्छिदे। सम्प्रति हि पुण्यनगरे

१ शाइस्ताखां ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शिववीराध्युषितचरे महाप्रासादे सपरिवारः शास्तिखानः प्रतिवसति। आसन्ने सिंहदुर्गे च ससेनः शिववीरो विराजते। परस्परं च छलाशङ्का युद्धाशङ्काश्च जरीजृम्भन्ते।

अथैकदा रजन्यां सिंहदुर्गाविदूर एक सुकोमलशाद्वलायां कलितप्रसादायां केकिकेका[१] विहितप्रहरिप्रातिनिध्यायां भुवि, निष्कृपकृपाणपाणिः, कञ्चुकाच्छादितकठिनकवचः, कलितसैनिकभद्रवेषः श्रीशिववीरो गुप्तवेषेण परितः पर्य्यटन् दुग्धधारयेव क्षालितैर्ज्योत्स्नया प्रकाशितैः पथिभिरासन्नात्शिवमन्दिराद्वाराद्राजगाम। तत्रचद्वारि रेणुरूषितरोमकुहरं शफोत्कालित[२]मृत्स्नास्नातं, त्वरितगतिश्वासप्रश्वाससहचरितहिणत्कारसूचितक्लमम्, उत्थायोत्थाय पृष्ठमुत्कम्प्य, ग्रीवामुद्धूय पौनःपुन्येन पतित्वा भुवि विलुठन्तं कञ्चनाश्वमद्राक्षीत्। कस्यायं कुतोयमिति मनसि विचिन्वंश्च समीपमागत्य चुचुत्कारैरश्वं सान्त्वयन्तं, हरिततृणभारं च पुरतः प्रक्षिपन्तं कमपि शूद्रयुवकमप्यवालोकयत्। तं च विवर्णवदनमाजानुधूलिधूसरितचरणयुगलं, मन्थरितशरीरं, स्वेदाक्लिन्नं चावलोक्य "दूरतः कश्चन समायातोऽस्ति तद्भृत्य एवायमिति" निश्चित्य शनैरप्राक्षीत् "कस्यायमश्व" इति। स तु स्वकार्यसंलग्नोऽन्यमनस्क एव "समायातः कोऽपी" त्युदतरत्। पुनरपि 'कुत आगता यूय"

---

१ "केका वाणी मयूरस्य" अमर।

२ मृत्स्ना = प्रशस्ता मृत्तिका।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मिति पृच्छति शीववीरे च "किमिव निरर्थं प्रश्नानुद्दङ्कयसि, आलपितुमिच्छसि चेद् घटिकायुगलमतिवाह्य समाश्वास्यामि; यथा [1] पूरितजठरपिटकस्ताम्रकधूमपानैर्गलनलं कवोष्णयन्, त्वया सह वार्त्ताभिरध्वपरिश्रममल्पयिष्यामि" । तदाकर्ण्या-न्तर्विहसन्निव शिववीरः तथा करिष्यावः किन्तु कथय तावत् कुत आगता यूयम्" इति पुनरपृच्छत् । स तु घोटके दत्तदृष्टि-रेव सकोपमवादीत "कुत आगता यूयम् ? कुत आगता यूय-मिति कुतःकारैः स्फीटितौ मे कर्णौ । वय दिल्लीत आगता दिल्लीतो दिल्लीतो दिल्लीतः । कथय किं गजं ददासि घोटकं वा ?" तदाकर्ण्य शिववीरस्तत्प्रकृतिं परिज्ञाय शनैः परिवृत्य मन्दिरस्य पश्चिमदेशे पर्य्यटितुमारेभे ।

'कोऽयं, कुतोयं, चरो वा, संदेशहरो वा, कपटपथिको वा, अस्मत्पक्षपाती वा, शत्रुपदातिर्वा, कोऽप्युभयपक्षोदासीनो वेति सद्य एव विज्ञेयम्" इति विचारयन् मन्दिरपाश्चात्यप्राची-रगवाक्षादायान्तं कश्चिदस्पष्टालापध्वनिमश्रौषीत् । क्षणं विरम्य च यथा कथं चिदेवमेवमिति निश्चित्य, गवाक्षसमीपमागत्य ध्वनि-प्रतिध्वनिभिरव्यक्तांशबहुलामप्येवमुक्तिं निश्चिच्ये यत् [2]"चिराय दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतल्लजच्छायामध्युषितोऽस्मि, परं न वयं

---

१ पिटको मञ्जूषा । "पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषेत्यमरः ।

२ इत आरभ्य 'इति वक्तारम्" पर्यन्तं कस्यापि पथिककवे-रुक्तिः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

कवयः कस्यापि राजत्वं वा वीरत्वं वा प्रतापित्वं वा आढ्यत्वं वा अपेक्षामहे न वा कस्यापि साभिमानभ्रूभङ्गमुत्तुङ्गकोपाश्रिताऽखर्वगर्ववर्बरतां वा सहामहे। न तस्य तादृशं भूवलये राज्यं यादृशमस्माकं सारस्वतसृष्टौ, तस्य क्रीतदासा अपि न तदीहासमकालमेव बद्धकरसम्पुटाः यथोचितावस्थानाः पुरतोवतिष्ठन्ते यथऽास्माकं पदानि, वाक्यानि, छन्दांसि, अलङ्कारा रीतयो, गुणा, रसाश्च। स दीनारसंभारैरपि न तथा परांस्तोषयितुमलं यथा वयं केवलं वचनभङ्गीभिरेव पारयामः, अस्मच्छृङ्गाररसरसायनकमास्वाद्य जितरागद्वेषो मुनिरपि, [1] प्रतीपदर्शिनीमनुकूलयितुमाकुलः कल्पेत। अस्मद्वैराग्यकवितामाकर्ण्य रागोऽपि विरज्येत्। अस्मद्वीररसकवितां चाकलय्य म्रियमाणोऽपि युद्धे उत्तिष्ठेत् [2]। यस्य भाग्ये चिरावस्थायिनी कीर्तिः, समुद्रकल्लोलाघातसहं च यशः स एवाऽस्मान् आद्रियते,। न वयं मीनानिव पीनान् इभानिव तुन्दिभान्, भेकानिव निर्विवेकान्, [3] वृषदंशकानिव कपटहिंसकान्, काकानिवास्वादितदुर्विपाकान्, [4]वलीमुखानिव चञ्चलमुखान्, शृगालानिव कलितधूर्त्ततामालान्, द्विजिह्वानिव च द्विजिह्वान्, सजीवानिवोपवर्हान्, आत्मस्तु-

---

१ प्रतीपं द्रष्टुं, शीलमस्याः (अपाङ्गनिरीक्षणत्वात्) प्रतीपदर्शिनी।

२ "उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम्। ३ वृषदंशको बिडालः।

४ वलीमुखो वानरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

तिमात्ररुचीन्, मूर्त्तिमत इवाभिमानान्, विद्याशून्यान्, गुणिगणगुणग्रहणासमर्थान्, मिथ्यामोदरतान्, वाराङ्गनाव्रातचरणपाताघातसहान्, मद्यकीटान्, द्यूतानन्यभक्तान्, नृपंमन्यान् स्वप्नेऽपि समुपास्महे। दिल्लीश्वरपदविडम्बनमपि चाहं तादृशमेवान्यतममवगत्य क्षणेनैव तत्सम्बन्धसूत्रं त्रोटयित्वा रसिकान्तरं कमपि वीरमन्विष्यन् दक्षिणां दिशं प्रस्थितोऽस्मि। पथि चामेर [1] देशाधीशेन बहुशः प्रार्थ्यमानोऽपि स तस्यैव दिल्लीवलयकलङ्कस्य '[2]लालाटिक' इत्यवगत्य शिववीरकीर्त्तीश्च श्रावं श्रावं कर्णयोराकृष्ट इव इतः समायातोऽस्मि,। द्रक्ष्यामि किं भावि" इति वक्तारं कमपि कविं त्यक्तदिल्लीशद्वारं निजं दिदृक्षुमत्रागतमूरीकृत्य पुनः परिक्रम्य, द्वारमार्गेण मन्दिरं प्रविश्य, शिवं प्रणम्य, घण्टामाहत्य, विल्वदलमुत्थाप्य नेत्रयोः संस्पर्श्य, शिखायां संस्थाप्य, मृत्तिकाशरावस्थं भस्म अलिके [3] विलिप्य, प्रदक्षिणच्छलेन पान्थाध्युषितप्रदेशमागत्य तेनालपन्तं शिवमन्दिराध्यक्षं प्रणम्य, बद्धाञ्जलिरागन्तुकमपि "कुतः श्रीमान्कःश्रीमान्" इति सादरं समपृच्छत्।

मन्दिराध्यक्षस्तु स्वरेणाकृत्या च तं परिचिन्वन्नपि तन्नियमं संस्मृत्य न तथाऽचेष्टत यथा स विज्ञायतः स्यादपरैः।

---

१ जयपुरराज्यमेव तदानीमामेरनाम्ना प्रसिद्धमासीत्।

२ लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी।

३ अलिकं ललाटमित्यर्थः "ललाटमलिकं गोधिरित्यमरः"॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

शिववीरस्तु तेन सह चिरमालप्य, तस्य वृत्तान्तमवस्थां प्रकृतिं चावगत्य, चिराय श्रुतचरं भूषणकविरित्यभिधानं चोरीकृत्य "श्वो द्रष्टा भवान् शिवराजम्" इत्यभिधाय न्यवर्त्तिष्ट।

निवर्तमानश्च तेनापि "को भवान्" इति पृष्टः "एतद्देशीयः कोऽपि [१] "वीरोऽस्मि" इत्युदतीतरत्।

प्रातरेव च नित्यनियमान्निर्वर्त्य स्वेष्टजनसहितः सभासंस्थ एव स्वभृत्येन भूषणकविमाकारयत्।

स तु बद्धमहोष्णीषः, पादाग्रपर्य्यन्तविलम्बमानकञ्चुकः, नारिकेलफलसारसहितं यज्ञोपवीतयुगलं हस्ते आदधानो द्वारपालदर्शितेन पथा सभां प्रविश्य "विजयतां महाराजः" इति सिंहगर्ज्जनमवधीरयता स्वरेणोच्चैरुच्चार्य स्वोपहारं महाराजहस्ते आर्पयत्।

निर्दिष्टस्थान उपविश्य च स एवायं पूर्वदृष्टो वीर इति निरीक्ष्य "अहो वीरो वीरो वीरः। वीरमेवान्विष्यन् दिल्लीत इतो यावत् समायातोऽस्मि वीरमेव च प्राप्तवानस्मि। विजयतां धर्मोद्धारणधीरो [२] सपत्नोत्सारणसमीरो वीरो महाराज" इत्युदीर्य, किंचित् स्मयमानस्य महाराजस्य मुखमलोकयंस्तत्प्रशंसायां वीररसमयीं कवितामेकामपठत्।

महाराजस्तु "साधु साधु" इति व्यहृत्य पुनः पठितुमाज्ञ-

---

१ अत्र वीर इति राजभटतात्पर्येण कथनम् सिपाही इति भाषा

२ सपत्नः=शत्रु।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

त्तवान्। पठितवति च तस्मिन् सर्वेषु प्रसन्नेषु पुनरन्या दिशत् इत्येवं विंशतिवारं तेन सा व्रजभाषामयी कवित्वकामनामिका वृत्तिरपाठि। महाराजेन च तस्मै गजानां विंशतिर्वितीर्णा इत्यद्यापि प्रसिद्धम् कवितारसिकानां मण्डले।

तदेव च दिनमारभ्य तेन भूषणकविः स्वसभायां संस्थापितः।

अथ दृश्यतां ततः शास्तिखानस्य कावस्थेति।

अस्तमिते भगवति मरीचिमालिनी अन्धकारेण व्याप्तासु हरित्सु किञ्चित् किञ्चिच्चमत्कुर्वत्सु नक्षत्रेषु, शिववीरेणाध्युषितचरस्य महाप्रासादस्याट्टालिकायां निजैरात्मीयैः सहितः शास्तिखानः समुपविष्टोऽस्ति। परितश्चानेके योद्धारो[1] मौद्गलाः पर्यवातिष्ठन्त। परितो दीपमाला चकास्ति। पुष्पवाटिकाभ्यश्च प्रस्फुटदतिमुक्तकुसुमसौरभमादाय धीरः समीरः प्रवहति। शास्तिखानस्तु महत् उपधानं पृष्ठेनाक्रम्य सम्मुखस्थरत्नजटित धूमपानयन्त्रनलिकां हस्ते दधत् मध्ये मध्ये च यूथिकाकोरकपंक्तिपरिवेष्टितनलिकाग्रतः सगुडगुडाशब्दं तामकधममाकर्षन् पार्श्वस्थनाम्बूलवाहकहस्ताद् वीटिकामपि गह्णन्, उशीरजलसिक्तव्यजनवातैर्वीज्यमानः, परितः संस्थापितसतोयभाजनस्थकुसुमस्तवकैः सुरभीक्रियमाणः केनचन कार्यवाहेण सहैवमालपत्।

1 मुगल, इति भाषा।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शास्तिखानः। (मुखात् ताम्रकधूमं फूत्कुर्वन्) [1]बदरुद्दीन कथय। कीदृशस्ते प्रबन्धः पुण्यनगरे?

बदरुद्दीनः। (करौ सम्पुटीकृत्य) चमूपते, सर्वं सुष्ठु। प्रतिशृङ्गाटकं,[2] प्रतिविपणि,[3] प्रतिगोपुरं,[4]प्रति,[5] पल्लि च दोधूयन्ते दिल्लीश्वरस्य विजयपताकाः। विनादेशं न कश्चि[?] दुष्टतमसोदर्योऽपि शक्तो गोपुरावग्रणीं पदास्प्रष्टु मुल्लंघितुं वा। औद्वाहिकवरयात्रार्थं वा मृतकोद्वहननिमित्तं वा श्रीमदादेशमुद्रापत्रं समारोहम् न केऽपि पारयन्ति सर्पितुम्। साधारणतोऽपि च द्वित्राधिका न सह पर्यटितुं शक्नुवन्ति जनाः। प्रतिप्रत्यूषं, प्रत्यस्तमनवेलं, प्रतिमध्याह्नं, प्रतिनिशीथं च [7] मज्जितस्थानेभ्यः समुत्थिता, [8] मौलिविवर्यैर्निषादस्वरेणोच्चैरुच्चारिता धमद्धमद्धमकितदिगन्तराला ध्वन्यन्तरनिपातनमल्ला "अल्ल, अल्ल, अल्ल अल्ला" इति ध्वनयः, प्रतिगृहं, प्रतिप्रासादं, प्रतिहट्टं, प्रत्यट्टं, प्रत्यंगणं, प्रतिशालं, प्रतितडागं, प्रत्यारामं चोत्थितैः प्रतिशब्दैः सहस्रगुणीभूताः नभोमण्डलं तरङ्गयन्ति। न जानीमो वराकाः काका इव कुतउड्डीनाः उदूढभ्राष्ट्रा इव दुःखदन्दह्यमानहृदया महाराष्ट्राः।

---

१ बदरुद्दीन। २ शृङ्गाटकचतुष्पथम। ३ विपणिः पण्यवीथिका ४ पुरद्वारंतुगोपुरम" अमरः। ५ कुटी कुग्रामयोःपल्लि" रितिशाश्वतः।

६ रुस्तम। ७ मस्जिद। ८ मौलवी।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

शास्तिखानः । (प्रसन्नानां स्मयमानानां पार्श्वस्थानां मुखान्यवलोक्य सकपटहासम्,) अहो अहो एवं किम्!

बदरदीनः । (सादरम्) ,श्रीमन्नेवमेव । हत हतेति हतो हिन्दुहतकाः ।

शास्तिखानः । अथ शिववियोगेन प्रजाः सीदन्ति प्रसीदन्ति वा ।

बदरदीनः । भगवन् सर्वोऽप्यत्यानन्दितोऽवलोक्यते पुण्यनगरनिवासिजनः । सायं समय आसन्न एव जलैः सिक्तासु रथ्यासु क्षणे क्षणे सखडखडाशब्दं पुष्परथा[1] प्रधावन्ति । बहव एतद्देशीया अन्यदेशीयाश्च स्वच्छपरिधानाः सुसूक्ष्मवसनांगरक्षिकोत्तरीयाः वीटिकारागरञ्जिताधराः, सुवर्णादिखचितविविधयष्टिकान्दोलनचञ्चलकराः प्रतोलीषु[2] पर्यटन्ति, केचिद् उत्तरीयाणि,भो उत्तरीयाणि, नारङ्गाणि, रम्भा रम्भाः व्यंजनानि मालिका मालिकाः, पाचकम् पाचकम्, मुरलिका मुरलिकाः, क्रीडनकानि क्रीडनकानि ।मोदका मोदकाः, परिमलं परिमलमितिविविधभंगीभिः सुस्वरं स्वस्ववस्तुनिविक्रीणते । कुतश्चिदाकुञ्चिततिरस्करिणीषु[3] अट्टालिकागवाक्षिकासु विविधभूषणविहितप्रबलचाकचक्याः, प्रसाधितकेशाः अंजनरञ्जितनयनाञ्चलाः

१ उत्सवादौ सुखे न भ्रमणार्थं यद्यानमसौ पुष्परथ । असौ पुष्परथश्चक्रयानां न समारायत् इत्यमरः,, २ प्रतोलीरथ्या ३ तिरस्करणी जवनिका ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

सुवर्णकुसुमांकितपट्टाम्बरधराः मदविघूर्णितलोचनाः उद्भिन्नयौवना उन्नतकुचाः मसृणकपोलाः कपोलकण्ठ्यो वाराङ्गनाः कटाक्षजल[1] वागुराभिर्नवयुवकमृगान् पाशयन्ति । किमिव कथयामि, क्वचिदापान गोष्ठ्यः, क्वचिद् मृदंगादिध्वनयः, क्वचिद् द्यूतकोलाहलाः क्वचिद् वारवधूतौर्यत्रिकमित्यखिलमानन्दमयमवलोक्यते ।

शा० । तत्किं शिव सहचरा महाराष्ट्रा अपि प्रसादमेवासादयन्ति न तु विषादम् ?

व० । भगवन् स्यान्नाम विषादस्तेषां हृदये किन्तु वहिः प्रसादमेव दर्शयन्ति ।

इत्याकलय्य अन्येऽपि श्लाघका "भगवन् को नाम जिजिविषुः प्रसादं न दर्शयेत् प्रकटितशिववियोगविषादस्तु बलात् विषाद एव क्रियेत्" इत्याहुः ।

आसीत् तत्रैवोपविष्ट एको वृद्धो वीरश्चान्द्रखाननामा[3] । स तु केवलं रोचकमिदं मिथ्या प्रशंसनमाकर्ण्य कर्णयोस्तोद्यमान इव ग्रीवामाकुञ्च्य भ्रू युगं सन्नमय्य, ओष्ठयुगं कम्पयन् मनस्येव "धिगेतांश्चाटुकारहतकान् ये प्रशंसाभिरेव प्रभूनन्धयन्ति । प्रतिक्षण मधिकम् जाज्वल्यते शिवतिरष्कारजन्य ज्वाला महाराष्ट्राणां हृदये । गानेषु पानेषु नृत्येषु कुकृत्येषु च

१ वागुरामृगबन्धनम् ।
२ विषादो विषभक्षी ।
३ चांदखाँ इति यावत् ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

अस्मत्सजातीया एव सह युञ्जते न तु महाराष्ट्रसिंहाः। यावदारभ्य[1] चिक्कनदुर्गोऽस्माभिर्गृहीतस्तावदारभ्य महाराष्ट्रबालकोऽप्यस्मान् चिचर्वयिषुरिव सभ्रुकुटि पश्यति न तदधीन इति बिभेति। पर्वतप्रायस्य कोङ्कणदेशस्य केशरिण एते, को जानीते कदाक्रम्यास्मान् कर्तयित्वा[2] क्रव्यादेभ्यो विकिरिष्यन्ति; परन्तु कृतघ्ना एते मिथ्याप्रलापैरेव चमूपतिं वञ्चयन्ति" इत्यालपत्।

अथ पुनरारब्धवानालपितुं शास्तिखानः।

शा०। अथ कः प्रबन्धश्चिक्कनदुर्गस्य ?

व०। श्रीमन्! तत्रापि परितो नीलध्वजाः समुद्धूयन्ते। यथास्थानं[3] शतघ्न्यः संस्थापिता द्वारेषु च भटा नियुक्ताः सन्ति अन्तश्च सानन्दं सेना निवसति।

चन्द्रखानः। (मनस्येव) सानन्दं न तु सतर्कम्।

शास्ति०। (स्वयं किञ्चिद् विचार्यैव सोत्प्रासम्[4]) स सम्मुखयुद्धे प्राप्येत चेद्विजये एव को विलम्बः ?

तावत्तत्रस्थः कश्चिच्चाटुकारो[5] महामदगणिनामा सगात्रविक्षेपं प्रावोचत्।

---

१ चाकनदुर्गं इति प्रसिद्धः।

२ क्रव्यादा मांसभक्षका राक्षसाः।

३ शतघ्न्यः=तोभाः=तोप इति प्रसिद्धाः।

४ सोत्प्रासं सोल्लुंठनं सोपहासवचनमित्यर्थः।

५ महम्मदगनी।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

"भगवन् महाराष्ट्राः स्वप्नेऽपि न पारयन्ति सम्मुखं योद्धुम्, तथा साहसं कलयितुं च"।

चान्द्रखानस्तु असहमानः शनैरवोचत्—अहं तु मन्ये ते उभयं कर्तुं पारयन्ति।

शास्ति०। कथम् ?

चा०। किं न स्मर्यते चमूपतिचरणैर्यत् गतवत्सरे चिक्कनदुर्गं प्रविश्यास्माकीनसेनां ते कथमिव वीरतया साहसेन प्रावल्येन च, पश्यतामेवास्मदीयवीरंमन्यानां खण्डशः समकार्षुः! किं नैतत्सम्मुखं युद्धम्, न वैष साहसः ? भगवन् अहं तैः सह युद्धे वहुवारमागमम्। किन्तु समसेनैरपि मौद्गलर्युद्धे प्रवृत्ते तेषामेव ध्रुवो जय इति मे निश्चयः।

महामदगणी। (चमूपतेश्चान्द्रस्य च मुखमालोक्य) आः!! तत्किं वयं दुर्बला वा, असाहसा वा, अचतुरा वा, कातरा वा यत्समबलानामपि तेषामेव जयो भवेदिति ?

चा०। मैवम् किन्तु अल्पाऽपि परिपन्थिसेना[1] द्वैगुण्येनैव आक्रमणीया इत्येषोऽस्माकमभ्यासः। तेषां च द्विगुणाऽपि चतुर्गुणापि च शत्रुसेना कतिपयैरेव[2] सादिभिर्योद्धव्येति च विलक्षणो वीरस्वभावः।

शा०। (धूममाकृष्य हसित्वेव) चान्द्रखानो वयोवृद्ध इति

१ परिपन्थिनः शत्रवः।
२ सादिनोऽश्वारोहाः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

साम्प्रतं पार्वतेभ्य[१] उन्दुरुभ्योऽपि बिभेति। ("चान्द्रस्तु कोष्ण-किरातस्वरसमिव क्रोधमवगीर्य तूष्णीक एव तस्थौ)

महामद्गणी। आम् आम् आम्, सम्यगाज्ञप्तमार्यैः। उन्दुरा इवैव ते गिरिकुहरेषु निवसन्ति।

वद०। हुंहुंहुम् अन्धकारेषु बहिर्भवन्ति ताड्यमानाश्च पलायमानाः पुनः कुहराणि श्रयन्ते !!

चान्द्र०। आं सत्यं किन्तु उन्दुरा एते अस्मद्ध्वजान्, कञ्चुकान्, उष्णीषांश्च खण्डशो न कुर्युः, अस्मदालयभित्तिकातलानि च जर्जरितानि न विपध्युः, पुण्यनगरबहिः प्रदेशादेतत्पर्य्यन्तं चान्तरन्तरेव महागर्तं विधायाकस्मान् न पातयेयुः;

शा०। इह बहवो यवनविडालाः सन्ति न भयमुन्दुराणाम् (ततः सर्वेऽपि चाटुकाराः सकरतलध्वनि अहसन् चाटुकारा एव च विजिग्यिरे[२])।

ततश्चिरं यावत् महाराष्ट्रभटैः सह कथं योद्धव्यमित्येव विचारो जातः। किन्तु चिक्कनदुर्गजयसमये महता कष्टेन महाराष्ट्राः पराङ्मुखीकृता इति दुर्ग्गयुद्धाय अनुत्सहमानः शास्तिखानः प्रावोचत् "पर्वतमयोऽयं समन्ताद् दुर्गमयः कोङ्कणदेशस्तदेकैकं दुर्ग्गजयोद्योगः क्रियेत चेत् 'पादाङ्गुष्ठशिरीषाग्निः कदा मौलिमवाप्स्यति', इति प्रतीक्षाविडम्बना स्यात्; तस्मात्

१ उन्दुरुर्मूषकः।

२ विपराभ्यां जेः इत्यात्मनेपदम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

तिष्ठन्तु नाम दुर्गेषु कारागारेषु निगृहीता इव महाराष्ट्रा एव, अस्माभिस्तु साम्मुखीनयुद्धार्थमेव यतनीयम्" । चान्द्रखानस्तु एतद्विषयेषु अत्यन्तं सप्रतिभ आसीत् । स तु किञ्चिद्विचार्य्यैव करौ सम्पुटीकृत्य नीतिपरिपूर्णमुपदिदेश, यत् "चमूपते, दुर्गाण्येव महाराष्ट्राणां वलानि प्रायस्ते व्यर्थमिति मत्वाकमपि प्रशस्त भूभागं रणाङ्गणीकृत्य ध्वजान् समुद्धूय भेरीराहत्य न योत्स्यन्ते किन्तु परितः पर्वतदरीषु महारण्येषु गिरिगणावृतदुर्गेषु च निर्भयाः अवस्थास्यन्ते अस्मांश्च यदा कदाचिदेव असावधानानाकलय्य पशुमारं मारयिष्यन्तीति शनैः शनैरेकैकं दुर्गग्रहणायैवोद्योगः करणीय इति मे मतिः । सम्मुखं च युद्धायोपस्थिता अपि पलायिष्यन्ते चेद् उच्चावचीपत्यकासु गण्डशैलमयनिविडारण्यकुञ्झटिकासु दुरूहारोहावरोहपद्धतिषु सानुषु च तेषां कथामात्रमपि न प्राप्स्यतेऽस्माभिः ।

शास्तिखानस्तु चिक्कनदुर्गाधिकारयुद्धस्मरणेन हतहृदयः पुनस्तादृशं रोमहर्षणं युद्धमविधित्सुः कातरतरान्तरात्मा समुवाच "किम् । महाराष्ट्रा[१] युद्धक्षेत्रमपास्य पलायिष्यन्ते चेत् किमास्माकीना नानुधाविष्यन्ति ? अस्मत्सेनासु अश्वारोहा न सन्ति ? ते किं घोटकखुरखडखडाशब्दश्रवणेनैवार्द्धमृतप्रायान् कन्दरिकन्दरेष्वर्द्धप्रविष्टानेव शक्तिप्रोतान् न करिष्यन्ति ?"

चान्द्रखानः । 'महामान्य, [२]सक्ष्वेडं महाराष्ट्राः सम्मुखमा-

१ अविधित्सुरचिकीर्षुः ।

२ 'क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्' इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

याताश्चेद् दिल्लीवल्लभस्य निश्चितो जयः, पलायिता अपि च गृह्येरंश्चेदवश्यमेव जयः, परं पलायितानामेषामनुधावनमेव कठिनम्" ।

शास्ति० । तत्कथम् ?

चान्द्र० । भगवन्नस्माकं स्थूलकायाः सरलभूभागमात्रधावनाभ्यासिनो हयास्तदुपरि च महाकवचाः शस्त्रास्त्रमहाभारभृतः सादिन इति तेन शक्नुवन्ति उद्घातिनीषु उपत्यकासु तथा अश्वांश्चालयितुं यथा महाराष्ट्राः लघुभिः पार्वतघोटकैरुन्दुरव इव कुहरेषु [1] निविशन्ते,मर्कटा इव सानुमत्सानून्यारोहन्ति,पक्षिगणश्चोपत्यकात उपत्यकामुड्डीयेव गच्छन्ति,शशका इव च तरुलतासु सपद्यात्मानमाच्छाद्य तिष्ठन्ति तत् सपदि सेना आयोज्य सिंहदुर्ग एवाश्वनीयः । तस्मिन्नेव शिवोऽस्ति मासेन मासद्वयेन वा दुर्गमेतदस्मद्धस्तगतं भविष्यति शिवश्च वन्दीकरिष्यते । दिल्लीश्वरस्य च विजयपताकाः सर्वत्रापि कोङ्कणप्रदेशे दोधूयिष्यन्ते इदमेवाध्यवस्यति मम तुच्छा बुद्धिः, श्रीमते च यथा रोचेत तथा विधेयम् ॥

शा० । (सभ्रुकुटि) कथमिव साहसमुन्मुच्य सम्मुखयुद्धाद् विरज्यसि । (परितोऽवलोक्य) किं कोऽपि नास्ति साहसिकोऽस्मत्सेनासु यत् त्वं रणप्राङ्गसमरविद्धं मन्त्रयसे; (ततो "वयं रणाङ्गणयुद्धमीहामहे" इति परितश्चाटुवादिनोऽब्रुवन्) ।

१ "निर्विशः" इत्यात्मनेपदम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

चा०। (शोककोपोन्मथितहृदयो मुखमधः कृत्वा निःश्वस्य च) न सामर्थ्यं मम मन्त्रणस्य किन्तु श्रीमद्भिरेव स्थिरीक्रियतां यथा चाज्ञापयिष्यते तथा विधास्यति दास एषः।

इति सम्प्रधार्य धूमपाननलिकामुखं पार्श्वस्थोपबर्हे संस्थाप्य, ताम्बूलिकदत्तां वीटिकां दन्तैः संदश्य, सम्मुखसंस्थापितराजतपात्रस्थकुसुमगुच्छानामन्यतममुत्थाप्य जिघ्रति तस्मिन्नकस्मात् प्रतीहारेण प्रविश्य सजयध्वनि अभिवाद्य करौ सम्पुटीकृत्य कथितम् "दीनबन्धो सिंहदुर्गात् पण्डित एकः समायातोऽस्ति"। तदाकर्ण्य "अ एवम्? स एव तु चिरात् प्रतीक्ष्यते मया प्रवेशय प्रवेशय" इति साम्रेडमुक्तवान् शास्तिखानः॥

तावत् सर्वेषु तत्पन्थानमेव प्रविलोकयत्सु प्रतीहारेण सह सात्त्विकवेशः पण्डित एकः प्रविवेश।

तञ्च श्यामवर्णं, चन्दनत्रिपुण्ड्राङ्कितम्, आरक्तचक्रोष्णीषम्, सुन्दरश्वेतकञ्चुकम् पीतोत्तरीयशोभितकन्धरम् किञ्चित्खर्वाकृतिमपि अपीच्यदर्शनम् अवलोक्य सर्वे सभासदस्तथैवावास्थिषत।

आगम्यतामिह समीपे स्थीयतामिति स्थानं निर्दिशति शास्तिखाने सोऽपि प्रह्वीभूय किमपि आदरसूचकवचनमुच्चार्यैव समुपाविक्षत्। ततस्तेन तेषामेवमभूदालापः।

शास्तिखानः। पण्डित तव किं नाम? "पण्डितः। नास्ति देहोऽपि गेहोऽपि, नामापि मम किंचन। लोकास्तथापि भाषन्ते

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

(सकाऽऽसनम्[1]) [2]मां-महादेव, इति"।

भगवान् अस्मिन्नसारे संसारे देहो वा गेहो वा नाम वा तादृशं किमस्ति यदहं ममेति कथयामि। तथापि मां जनाः "महादेवो महादेवः" इति कथयन्ति!

(तदाकलय्य सर्वेऽपि पण्डितानां भाषणभङ्गीमभिननन्दुः)

शा०। अथ को वृत्तान्तः सिंहदुर्गस्य?

महा०।,—

"रसयन् गोस्तनीकन्दम्, स्थितोऽपि स्वर्णपञ्जरे।

(किञ्चित् कासित्वा)

[3]रसालवनवियोगज्वालाभिर्दह्यते एव कोकिलः"

शा०। किम्?

महा०। भगवन्, यद्यपि सुवर्णरचिते पञ्जरे कोऽपि कोकिलस्तिष्ठेत् यद्यपि च द्राक्षायाः कन्दं प्रत्यहं खादेत् यथापि आम्रवनवियोगदुःखेन दुःखी भवत्येव।

---

१ अयं धातुः कासश्वासादिप्रकरणे वैद्यके बहुशः प्रयुज्यते। किञ्चिद् विस्मृतवतां कृत्रिमकासनमप्यल्पसमयातिवाहनाय प्रकृतिसिद्धमिवाऽत्राऽभिहितम्।

२ विस्मृत्य स्वयं कल्पितवान् इति भावं प्रकटयितुं छन्दोभङ्गो गुणः।

३ विस्मृतवान् झटिति यथाकथाचोक्तवानिति द्योतकः छन्दोभङ्गः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शा० । किं तात्पर्य्यम् ?

महा० । चमूपते एतदेव यद् यद्यपि सिंहदुर्गे सिंहसदृशैर्वीरभटैर्युतो रत्नजटितकनकदण्डैः श्वेतचामरैर्वीज्यमानः शिववीरः सुखेन वसति तथापि पुण्यनगरवियोगस्य चिक्कनदुर्गवियोगस्य च दारुणं व्रणमिव दुःखं स बिभर्त्ति ।

शा० । सत्यं, किन्तु तस्य व्रणस्य का चिकित्सा ! दुःसाध्योऽयं रोगः ।

महा० । सोऽप्यसाध्यं न मनुते किन्तु दुःसाध्यमेव ।

शा० । तत्किं प्रधानं चिक्कनदुर्गं कोङ्कणदेशरत्नमिव च पुण्यनगरं हस्तीकृतवत्यपि मयि शिवोऽधुना मया सह युयुत्सते ? युद्धेन वा महारोगस्यैतस्य उपायं चिकीर्षति ? एवं चेत् जम्बुकस्य बुभुक्षितकेसरिखरनखराक्रान्तोरणजिघृक्षा विफला ॥

महा० । चमूपते,

[1] न कुर्य्याच्चातको मुग्धश्चेत्स्ववाञ्छितसूचनम् ।
न पूरयति किं मेघस्तत्तृष्णां जलवृष्टिभिः ?

शा० । किम् ।

महा० । प्रभो यदि चातकनामा पक्षी याचितुं न जानीयात् तत्कि मेघो जलवृष्टिभिस्तत्तृष्णां न शमयति; अर्थात यदि सम्मुखयुद्धपराभवलज्जितो महाराष्ट्रराजः स्वमुखेन सन्धये न प्रार्थयेत तत्किं भवान् स्वयमेव स्वोदारतया यथोचितदानादानैस्तेन सह न सन्दध्यात् ?

१ अप्रस्तुतप्रशंसा ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शा०। (सन्धिप्रस्तावं श्रुत्वा सानन्दः) तत्किं संधित्सते शिवः ?

महा०। चमूपते, दिल्लीश्वरेण योद्धुं कोऽभिमन्येत ? सम्प्रति तु महाराष्ट्रमण्डले प्रतिगेहं प्रतिभित्ति प्रतिमुखं च सन्धिरित्येव श्रूयते महाध्वनिः।

शा०। (हसन् चन्द्रखानं प्रति सामर्षम्) ह ह ह ! पश्य महाराष्ट्राः शम्मुखयुद्धात् भीता आहोस्विद् दुर्गरोधाद् ? साम्प्रतं कथयाम्येतैः कदर्य्यहतकैः सम्मुखं योद्धव्यमिति,त्वं तु नैजानेव स्वप्नान् पश्यसि।

तदाकर्ण्य चान्द्रखानः क्रोधारक्तवदनोऽप्यधोमुखः समतिष्ठत, महादेवश्च महाराष्ट्रनिन्दां सकष्टमश्रोषीत्। शास्तिखानः पुनर्महादेवाभिमुखीभूय तं सम्बोध्य सोत्प्रासमुवाच।

"साधु साधु पण्डित साधु, तव पाण्डित्येऽतितरां प्रसीदामि"

चाटुकाराः। आम् आम् साधु साधु महानेष पण्डितः।

शा०। अहो माधुर्य्यं संस्कृतभाषायाः।

चा०। ओः अपूर्वमेव माधुर्य्यमिदम् !!

शा०। तत्किमायातो भवान् सन्धिविषयकवार्त्ताः कर्त्तुम् ?

महा०। एवम्।

शा०। अथ दर्शय किमपि प्रमाणपत्रम् यथा त्वं शिवेनाऽस्मिन् विषयेऽधिकृतोऽसीत्यहं निश्चिनुयाम्।

महा०। तथा (इति पत्रं दर्शयामास),। ततः शास्तिखाने,

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

पत्र हस्ते गृहीतवत्येव कश्चन भृत्यो जाज्वल्यमानदीपाश्रितका-चमञ्जूषां हस्ते समादाय सम्मुख आगत्य पत्रोपरि अनुकूल-प्रकाशामकरोत्। स च द्विस्त्रिः पठित्वा मुद्रादिकं सावधान-तयावलोक्य पत्रं भुवि संस्थाप्य "भद्रं ज्ञातमिदम्। अस्ति भवानधिकृतोऽस्मिन् विषये तदारभ्यताम्" इत्यब्रूत।

महा०। चमूपते, "वयमादौ पराजिताः पुनश्च शोणितशोणझराभिः क्षोणीक्षालनं व्यर्थम्" इति निवेदयति प्रभुः।

शा०। आम्।

महा०। अतः स संधित्सते।

शा०। तथास्तु।

महा०। तत् कैर्नियमैः सन्धेयमिति स विवित्सति।

शा०। आदौ दिल्लीश्वरस्य वंशवदता करप्रदता चाङ्गीकरणीया अपि रोचते इदं भवत्प्रभवे?

महा०। तस्मै किं रोचते का वा तस्य सम्मतिरिति वक्तुं नाधिकृतोऽस्मि, किन्तु यद् आदेक्ष्यतेऽत्र भवद्भिस्तदेवास्मै निवेदयिष्यामि, स चाङ्गीकारमनङ्गीकारं वा स्वयं प्रग्रथिष्यति।

शा०। अस्तु, कथ्यतां तस्मै यत्; प्रथमतो दिल्लीश्वराज्ञा-वाहकता तत्करदता चाङ्गीकरणीया। द्वितीयतो यानि दुर्गाणि स्थानानि चाऽस्माभिर्जितानि तेषां पुनरादित्सा न विधेया। तृतीयतश्चान्यान्यपि सिंहदुर्गप्रभृतीनि कानिचिद् दुर्गाणि दिल्लीश्वरायोपहरणीयानि।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

महा०। (किञ्चिद् विचार्य्यैव) सिंहदुर्गादीन कानि कानि ?

शा०। तानि विवेच्य परस्तात् पत्रद्वारा सूचयिष्यामि।

महा०। नान्यत् ?

शा०। नान्यत्। इदमेव तस्मै कथ्यतां तत्सम्मतिश्च मह्यं सूच्यताम्।

महा०। अथास्मिन् विषये यावत् पत्रालापो नियमव्यवस्थापनं च भवेत् तावद्युद्धं शाम्यतु इत्यपि निवेदयति प्रभुः।

शा०। अलमुत्कीर्त्यापि तत्। यावन्नियमः स्थिरो न भवति तावद् यवनवीरा यत्रैव महाराष्ट्रसेना द्रक्ष्यन्ति तत्रैव तैर्योत्स्यते। गम्यतामधुना कथ्यतामेष विषयः स्वप्रभुषु।

तदाकर्ण्य "तथास्तु" इति व्याहृत्य सप्रह्वभावमुत्थाय न्यवर्तत महादेवः।

चान्द्रखानस्तु महादेवस्य वार्त्ताः श्रावं श्रावम् "अप्येष स्वयं शिववीरः अपि वा तस्यैव कश्चिदनुजः सहचरो वा, यतः संवादिनी आकृतिरनुकारिणी च वागस्ति" इति संशयानो मुहुर्मुहुः परामर्शपराभ्यां नयनाभ्यां तं निपुणं निरीक्षमाणश्च भूपतिरुग्रादृश इति स्वाभिप्रायं प्रकटयितुमप्यनीहमानः उत्थित एवास्मिन् स्वयमप्युत्तस्थौ।

महादेवस्तु मुकुरचित्रपट्टिकास्तम्भवितानद्वारकपाटाद्यवलोकनच्छलेन शनैः शनैर्निश्रेणीः कोष्ठानि प्राचीराणि शस्त्रागारं रक्षकावासं च यथाशक्ति गम्भीरमवालोकयत्। "किमिव इतस्ततः पश्यसि" इति पृष्टवति चान्यतमस्मिन् रक्षके "न किमपि,

स्यात्मे (सवेनामसंज्ञा- भव्यात्)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

अस्मिन्नेव पूर्वं शिववीर उवास, अधुना च सर्वं युष्माभिराक्रान्तमित्येव स्मृत्वा भवदैश्वर्यं विलोकयामि" इत्यवाच। अथ "गच्छ यत्र शिवोऽधुना वसति तस्मिन्नपि वयमद्य श्वो वा एवमेव विचरिष्यामः। किमिव गतं शोचसि तद्रक्षार्थमेव यतनीयमिति प्रभवे निवेदय" इति प्रौढं भाषमाणे रक्षके अङ्गारप्रतिमाभ्यां चक्षुर्भ्यां तं दहन्निव आपादमामस्तकं च द्वित्रिरवलोक्य "यदाज्ञाप्यते वीरैरिति सव्यङ्गमाभाष्य द्वारदेहलीमुल्लङ्घ्य तत्रत्यानि पञ्चषाणि सोपानानि[1] अवतीर्य[2] घण्टापथेन यातायातं कुर्वतां मनुष्याणां प्रवाहे मिश्रितो बभूव।

इति पञ्चमो निःश्वासः।

१ "निश्रेणिस्त्वधिरोहणी" अमरकोषः २ घण्टापथो राजमार्गः "दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः" इति चाणक्यः॥

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

अथ षष्ठोनिश्वासः ।

"बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्"

"पञ्चतन्त्रम्"

आसीत् शिववीरस्य परममित्रं नीतिनिष्णातो वीरवरः परमसाहसी विविधयुद्धेषु विहितशिवसाहचर्यः खड्गचालन-विद्याकुशलो माल्यश्रीकनामा। स च महादेवपण्डितवेषमाकलय्य दूतताच्छलेन शत्रुभवनं प्रविविक्षुं शिववीरमालोक्य तदनुमत्य गृहीतयवनभिक्षुवेषः,[1] नीलनिचोळाञ्चलाधस्तिरोहित-तीक्ष्णतरच्छुरिकः, कटिपर्य्यन्तविलम्बमानमेचककुञ्चितकेशः, सुशोभितकृत्रिमश्मश्रुकूर्चो, हरितपरिधानः, करेणैकेन तीव्र-तमशङ्कुकृतदण्डं, नारङ्गाकृतिमुखं, विलम्बितविविधसुसूक्ष्म-शृङ्खलाखण्डं, झणज्झणद्ध्वनिरुचिरं वाद्यमेकं वादयन्, भिक्षा-टनानार्थमिव तत् पश्चादेव प्रचलितः। यवनभिक्षुकाणां च नासीत्तथा निरोध इति गोपुराध्यक्षेण किञ्चिदालप्यैवान्तः प्रवेष्टुमाज्ञप्तः सपदि प्रविश्य, पारस्यभाषया कानिचित् छन्दांसीवाम्रेडयन् कर्हिचित् प्रपदपातितदृष्टिः कदाचिद् गगनतलं चेक्षमाणो निरपेक्ष इव ब्रह्मानन्दनिमग्न इव च महादेवपण्डि-तवेषं शिववीरमेव कदाचित् किञ्चिद् दूरतोनुगच्छन् कर्हिचिद्ध

---

[1] निचोलः प्रच्छदपटः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

स्तद्ग्राहमनुसरन् स्वयमपि शास्तिखानाध्युषितप्रासादस्य द्वारपर्य्यन्तमायातः। शिववीरे प्रासादान्तः प्रविष्टे च स्वयमेव तत्रैव पर्य्यटन् प्रासादं भूभागादट्टालिकापर्य्यन्तं निपुणं निरीक्षमाणो द्वारपालानां रक्षकाणां च तानि तानि निवेशनानीक्षमाणो भवनमेतत् परितः पूर्णतया दिदृक्षुः परितो विस्तीर्णायां पुष्पवाटिकायां प्रविष्टः।

प्रथमतःस घना हरिता लतावेष्टितद्रुमावलिर्द्वितीयतस्तमोबहुळा तमी, तृतीयतश्च नीलनिचोलोऽयजटिल इति वीक्षमाणैरप्यवीक्ष्यमाणः प्रासादं परिक्रम्येव सर्वाणि स्वाभिमतगुप्तस्थानानि सम्यगवलोक्य सप्रसादं मनस्येवाचकथत् "यदहो न दुर्घटमाक्रमणमेतस्य शास्तिखानवराकस्य नगराद्बहिरेतस्य सेना, प्रासादरक्षका अपि च प्रासादादस्माद् दूरतो मन्दुरासु वसन्ति, यथासमयं च पञ्चषाः समागत्य द्वारे तिष्ठन्ति, प्रासादस्य पृष्ठदेशे विशालमुद्यानम्, नात्र रात्रौ कोऽपि मनुष्यो विचरति, उद्यानस्य परितस्तु लोहदण्डप्रावारः, यमुल्लङ्घ्य यतस्तत एव प्रविविक्षुः प्रवेष्टुमर्हति, यत्राच्छन्नशरीराश्च परः सहस्रा जनाः परैरलक्ष्यमाणाः समस्तां रात्रिमतिवाहयितुं पारयन्ति, प्रासादे च बहवो गवाक्षा ग्रीष्मकालेऽस्मिन्नुन्मुद्रिता एव उपेक्ष्यन्ते। कस्समायाति परास्तो महाराष्ट्रहतक इति विश्वसन्तः प्रहरिणो रक्षकाश्च निर्निस्त्रिंशा एव निश्चर्माण एव च सोपेक्षं परस्परं हसन्तो हासयन्तश्च स्वप्रहरमतिवाहयन्ति। प्रासादान्तः स्थितानां चमूपतेः सहवासिनां च पानैरेव शयनैरेव च तथा समयो

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

व्यत्येति यथा ते का प्राची का प्रतीची, कः परकीयः कः आत्मीयो, दिनं वा रजनी वा, शयामहे वा उद्बुध्यामहे वा, इत्यादि चिरेण विदन्ति।"

पुनः परावृत्य प्रधानद्वारमागत्य तदधिकृतस्य प्रतीहारस्यैकस्य सम्मुखमागत्य वामहस्तेन वाद्यं झणज्झणत्कुर्वन् तस्यैव मुखमण्डले दत्तदृष्टिरनिमेषपातमवलोकयन्नस्थात्।

स च "स्वामिन्[1] किं कथ्यते ?" इति द्विस्त्रिश्चापृच्छत्। अस्मिंश्चोत्तरमददत्येव तथैवावलोकयति "स्वामिन् अपि भोद्यते किमपीति सादरमुवाच"। स तु किञ्चिन् मस्तकं कम्पयन्, मौनेनैव प्रतिनिवृत्य निवर्तनमार्गे एव कतिपयानि पदानि गत्वा घण्टापथस्य प्रान्तस्थायामेवःस्यामुन्नतवेदिकायां पश्चिमाभिमुख उपविश्य पातितोभयजानु स्थित्वा, वाद्यं पुरस्तात् संस्थाप्य मुखमधःकृत्य तूष्णीकः संतस्थे। तथास्थितस्यैव तस्य हृदये विचाराकूपारस्य तरङ्गा इव बहुभङ्गमाकलयन् यत् "अहह कथमिव समायातोऽयं दुर्भाग्यमयः समयः कोङ्कणदेशस्य, यद् यत्र गरुडाङ्किता महाध्वजाः[2] समुद्धूननैर्गगनतलोद्धूयमानपवनमपावयन् तत्र भारताभिजनसघनकलङ्का इव नीलध्वजाः समुद्धूयन्ते, यत्र कोटि जन्मार्जितमहापातकदीर्घदावदावानलज्वालामालाभिरिव हरिनामघोषणाभिर्व्यापूर्यत वसुधा तत्र कर्णकषायाश्चीत्कारमया हरिहरनिन्दानादाः कर्णौ स्फोट-

१ सांई इति भाषा। २ विष्णुमन्दिरपताका इति तात्पर्यम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

यन्ति, यत्र कदा जन्माष्टमी कदा रामनवमी कदैकादशी कदा प्रदोष इति पृच्छा समश्रूयत पण्डितमण्डलेषु, तत्र हि कदा मोहरमः[१] कदा रामयानम्[२] इत्यादिराकर्ण्यते आरब्यभाषामयो मौलिवीनां[३] वचनविन्यासः। यत्र विपणिषु सर्वदा द्राक्षा रम्भा आम्राणि नारिकेलानि दाडिम्बानि वीजपूराणि जम्बीराणि लिकुचानि पनसानि च व्यक्रीयन्त तत्राधुना वर्त्तिकास्तित्तिराः कुक्कुटा लावाः कलविङ्काः सारसा श्येना उलूकास्तत्तदण्डाश्च विक्रीयन्ते। यत्र विशालतिलकाः कलितरुद्राक्षतुलशीकमलाक्षमालिका ऊर्णाकौशेयमात्रवसनाः काष्ठपादुकारोहिणो भगवन्नामामृतरसरसनरसिकरसनाः विहिततीर्थसार्थसंचरणचरणाः स्वोचिताचाराचरणमात्रव्यसनिनो महात्मानः सप्रश्रयं सस्तवं सपादस्पर्शं च प्राणम्यन्त तत्र त एवाधुना वीथि राजपथेषु तडागतटेषु उद्यानेषु विपणिषु समाजेषु च महामांसढक्कारपूतिगन्धसम्बन्धान्धीकृतपारिपार्श्विकैः, चिरजलानवगाहनोद्भूतमहामलावलिमलीमसैः, मद्यस्वेदनिष्ठ्यूतकर्णकिट्ट[४] सिंघाणदूषिकादिविविधमललिप्तचिराक्षालितमलिनवसनैः, वारवधूच्छिष्टभोजिभिः दुराचारहतकैरवहेल्यन्तेऽवधीर्यन्ते गालिप्रदानपुरःसरं तिरस्क्रियन्ते क्वचन ताड्यन्ते निःसार्यन्ते च। अहह सम्प्रति बहवः सरोदनं सकष्टं तिलकादिधारणमर्यादां

---

१ मुहर्रम्। २ रमजान। ३ मौलवी।
४ "नासामलं तु सिंघाणं।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

त्यक्तवन्तः, अपरे च व्याघ्रवदनाघ्राणसाहससोदर्यसाहसोपबृंहिताः कृपाणधारास्विवधावमानाः प्राणानगणयन्तोऽधुनाऽपि हरे कृष्णदामोदर महादेव राधावर सीताराम नारायण वामन वैकुण्ठ रमापते गौरीपते इत्यादीनि कलिमलमथनानि अधरीकृतसुधामाधुर्याणि, सवीणावादं नारदेन रञ्जनीयानि भगवन्नामानि उच्चारयन्तः कलितपरमपवित्रवेषाः सहमानो अपि वाचोटानामरुन्तुदा वाचः कथं कथमपि स्वधर्मं निर्वहन्ति। अहह धिगस्मान् ये दुराचारागारमीदृशमात्मधिक्कारमीक्षामहे सहामहे जीवामश्च। म्लेच्छा एव भारतसाम्राज्यसिंहासनमधितिष्ठन्तु धर्मेण च शासनमूरीकुर्वन्तु। नराणां च नराधिपः इति मुद्रया स्वभावसिद्धाऽस्माकं राजभक्तिरुद्रेक्ष्यति। किन्तु केयं व्यर्थं प्रजाहत्या लुण्ठनं बलात्कारश्च। नहि लुण्ठकेषु कस्याऽपि प्रीतिर्भवति (निश्वस्य) अहहग्रहा एव प्रतिकूलाः, विधिरेव वामः, समय एवाशुभमयोऽदृष्टमेव निकृष्टं, भवितव्यमेव निन्दितव्यम् भारतवर्षस्य, अन्यथा को वा भटंमन्यो भारतीयक्षत्रियाणां बालस्याऽपि क्रीड़ाचन्द्रहासचमत्कारमपि सोढुमलम्। परन्तु ऐक्यमेव,न भवत्यऽस्मद्देशीयानाम् यदि नाम सर्वेऽपिं भारताभिजनवीरवराः सह युञ्जेरन् तद्वयं क्षणेन पारावारमपि मङ्कुमों बन्धुभिरपि कृतवैरस्य महानीचस्य एतस्य मर्द्दनं तु को नाम कठिनो व्यापारः। परन्तुराजपुत्रदेशीयमहाराजानामन्यतमः प्रधानवीरोऽयं महाराजो मरुधराधीश्वरो यवनानामेव पार्श्वग्रहतामङ्गीकृत्य अस्माभिरेव सह योद्धुं

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ध्वजानुद्धूय पुण्यनगरनेदीयस्यैव प्रकोण्डभूभागो शिविराण्य-धितिष्ठति । राजपुत्रगणशिरोमणिरामेरदेशाधीशश्च दिल्लीश्व-रस्यैव पृष्ठपोषकः, अयोध्याप्रान्तस्थाः क्षत्रियकेसरिणश्च पूर्ण-तया परवन्तः संवृत्ता इति श्रूयते । कोङ्कणदेशेतु विजयपुरादीनां प्रधानतमस्थानानां यवना एवाध्यक्षाः, वङ्गदेशे तु प्रायः क्षत्रिया एव न सन्ति सन्तोऽपि च युद्धविद्यां न जानन्ति । केवलमेक आयुष्माञ्छिववीर एव धर्मे वलात्कारमेतमसहमानः सर्वदा यवनैर्युद्धाय सज्जति, न चैतस्य ऋते परमात्मनः कोपि साहाय्यं विदधाति । हा भारत किं लुण्ठकैरेव भोक्ष्यसे, ! हा वसुन्धरे किं दीनप्रजानां रक्तैरेव स्नास्यति ! हा सनातनधर्म किं विलय-मेव यास्यसि ! हा चातुर्वर्ण्य किं कथावशेषमेव भविष्यसि! हा मन्दिरवृन्द किं धूलिसादेव सम्पत्स्यसे ! हा साङ्गवेद किं भस्मतामेव प्राप्स्यसि, ! अहह धिग् धिग् रे कलिकाल, यस्त्वं रक्षकानेव भक्षकान् विदधासि ! हन्त भगवन् महति दुराचारे प्रवृत्तेऽवतरामीति प्रतिज्ञातवानसि तत्किमि-तोऽप्यधिकं दुराचारमपेक्षसे अहह परःकोटयो मूर्त्तयो भज्यन्ते, असङ्ख्यानि मन्दिराणि भूमिसात् क्रियन्ते राशीकृतानि वेदादिपुस्तकानि ज्वालाजालैर्ज्वलयन्ते, कुलीना-नामपि कन्यकाः कदर्य्यहतकैः कुत्सिताभिप्रायेण बलादाच्छि-द्यन्ते; शिरश्छेदानां नयनोत्पाटनानां करकर्त्तनानां जिह्वाकर्ष-णानामुदरविदारणानां शूलारोपणानां च क्रीडा इव क्रियन्ते। याः प्रजाः पूर्वै राजभिरौरसप्रजा इव प्राणाधिकप्रेम्णा समपा-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

हन्त ता अधुना निरर्थं निर्दयं लुण्ठ्यन्ते पात्यन्ते घात्यन्ते ज्वल्यन्ते च । अहह नाधुनापि तव हृदये दया संचरति, भगवन् किमिति दीनबन्धुपदेन सम्बोध्यसे यासां भारतीयप्रजानां दीनतामवलोक्य ग्रावाणोऽपि रुदन्ति तासामुपरि करुणामयीं दृष्टिमपि न क्षिपसि ! हन्त कियच्छयिष्यसे । अहह अस्माकं महाक्रन्दनकोलाहलैरपि न विद्राव्यते तव निद्रा । हा तवापि कथं व्यामोहः । गरलं तु धूर्जटिना पीतं मधु च दानवैरास्वादि किं तु चित्रं यदु एष विलक्षणस्त्वयि दृश्यते व्यामोहः, । तत्र हि राजप्रासादो वा क्षीरसागरो वा दन्तिदन्तपर्यङ्को वा कुण्डलितानन्त भोगाभोगो वा इति किमपि न वेवेक्षि । अगणिततरुणावलिफूत्कृतैरिव वीज्यमानो, विमलकमलोदरसोदरसौन्दर्याभ्यां कमलकोमलकमलाकरतलाभ्यां पादयोः पीड्यमानो निःशङ्कं तस्मिन्नेव कोमलतमवेषे शेषे शेषे । तत्किं जगतः शेषे तव निद्रया भङ्क्ष्यते ? अथवा तस्यैव महागरलस्य महामद्यस्य च भगिन्या [1] कनकाङ्गिन्या समालिङ्गित इति पन्नगकुलमूलस्य शेषनागस्य गरलावलीढैर्निश्वासैः प्रतिरोमकुहरं रञ्जित इति च कलयसि काञ्चनमूर्च्छाम् मत्ततां च कथमन्यथा क्षीरधिवेष्टित एव क्षीरधिकन्यया रमेथाः । किं तु मैवं, क्षमस्वैनामनल्पजल्पकल्पनां, सर्वत्रैवासि, सर्वान् पश्यसि, सर्वं वेत्सि, सर्वमनुदयसे इति सन्त्यत्र परःसहस्राणां प्रामाणिकानां वचनानि ।

---

१ पक्षे कनको धत्तूरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

येषु विश्वस्य तव रुत्ताङ्गीक्रियते कथं तेष्वेव विश्वस्य तवेदृग्गुणिता नाङ्गीकरिष्यते । परमहह पश्यन्नपि विदन्नपि न दयसे। हन्त किं कथ्यते, जगदीश्वरोऽसि । तत् किं गजोद्धारधावनस्थगितोऽसि यन्नधावसि विप्रराचणहननवनवासव्रीडितोऽसि यन्नावतरसि, कंसच्छेदनायासस्मरणेन वा तूष्णीकोऽसि, चिरन्तन इति वलीपलितविग्रहो वा सम्पन्नोऽसि, न ज्ञायते तत्त्वम् । यादृशस्त्वं तादृशमेव वयं नमस्कुर्मः । हा विश्वम्भर काश्यां विश्वनाथमन्दिरं धूलीकृतमेतैः, हा माधव तत्रैव विन्दुमाधवमन्दिरस्य बिन्दुमात्रमपि चिन्हं न प्राप्यते,हा गोविन्द तव विहारभूमौ श्रीवृन्दावने गोविन्ददेवमन्दिरस्यापीष्टिकावृन्दः स्वच्छन्दं भषकैराक्रम्यते । प्रभो दयस्व दयस्व, कदा तव कौमोदकी मोदं जनयिष्यति ? कदा तव चापस्तापं विलथं यापयिष्यति, कदा तव नन्दको नन्दयिष्यति ? कदा तव चक्रं दुष्चक्रं चङ्क्रमिष्यते ? मा स्मास्मद पराधान् स्मोर्षीः । पाहि पाहि भगवान् पाहि" ।

एवं भावयत एव तस्यान्तर्दुःखमिव जलरूपेण द्रावयन्ती कपोलं क्षालयन्ती, श्मश्वग्राद् बिन्दूभूय कूर्चं सिञ्चन्ती भूतलमाविलं चकाराश्रुजलधारा ।

तं तथा ध्याननिष्ठमिव यवनयतिं मन्यमाना वहवोऽध्वन्याः परितोऽवातिष्ठन्त । एक ऊचे महानेष महात्माऽपर उवाच अत एव भगवत्स्मरणेन पुलकितोऽस्त्यन्योऽभाषत ईदृश एव विचित्रो भवत्यानन्दः परमात्मस्मरणस्तयेरोऽब्रत तर्हि सर्वैस्त

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गीकैरेव स्थेयं न स्याद् यथा ध्यानभङ्ग एतस्य इति मन्दस्वरेणालपतामेवैषां तस्य ध्यानभङ्गो जातः। नेत्रे उन्मील्य च भावनासहस्रै, र्येषु वर्द्धितमहामर्षज्वालाजाल आसीत् तानेवापश्यत् लशुनगन्धैः श्वासप्रश्वासैर्वमिमुत्तेजयतः परिपन्थिपथिकान्। ततः द्विगुणितकोपो ज्वलदङ्गारप्रतिमनयनो वाद्यमुत्तोल्य सहुङ्कारं ताडयितुमिवोदस्थात्। तेषु चेतस्ततः पलायनपरेषु शास्तिस्थानभवनान्निवृत्तो महादेवपण्डितोऽप्यकस्मादुपस्थाय "किमिव स्वामिन् किमिति कुपितोऽसीति" पर्य्यप्राक्षीत्। स तु तमेव ताड़यितुमिव वाद्यमुदतूतुलत् महादेवस्तु भीत इव पलायितः काञ्चन महान्धकारावृतवीथिं प्रविष्टस्तत्पश्चादेव चाश्रमपि तस्मिन्नेवान्धकारसमुद्रे निमग्नः।

प्रधानमार्गमपहाय ध्वान्तमार्गेण सानुसन्धानं प्रतिनिवर्त्तननेव महादेवस्याभीष्टमासीत् तदेव च मुद्रयानयानाय रोन सम्पन्नम्।

ततस्तु वीथिकातो वीथिकां मार्गान्मार्गमुल्लंघमानः सपद्येव दूरमायातः। अथ महादेवः स्थित्वा किञ्चित्कालं यवनयतिमपेक्षाञ्चकार। तस्मिन्नागच्छति च अन्धकारे मार्गभ्रष्टोऽयमन्यतो गत इति निश्चित्य आस्तां तावत् सङ्केतितस्थले तेन सह योक्ष्यामीति मनस्येव अवधार्य निर्भयोऽन्धकार एव नगरस्य वर्त्तमानदशामवलोकयन्निव प्रचलितः।

अस्मिन्नस्समये प्रायश एतद्वीथिवासिनः सर्वेऽपि सुप्ताः, द्वारो रुद्धाः, स्थाने स्थाने विचरन्तः प्रहरिणो वा तदुच्चाह्वानो-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

दूल्बुद्धाः अट्टालिकासु पिञ्जरावलम्बिताः शुकसारिकादयो वा क्वचित् क्वचित् शब्दायन्ते । सर्वतः सरणिषु ससणत्कारं समीरणः सरति ।

गाढोऽयमन्धकारः कज्जलस्य रेणुपटलमिव सर्वत उड्डीयते । गगनं मषिमिव वर्षति । महादेवस्तु परिचितसकलपुण्यनगरमार्गजालो वीथिकान्तरं प्रविष्टः, पूर्वंपूर्णतया पर्य्यटितचरमिदं नगरमिति अन्धतमसेऽपि सुखेन पर्य्यटितुमशकत् । तत्रैकस्मिन् गृहे गोक्षे दीप एको मन्दं मन्दं ज्वलति [1] । तस्मिन्नन्धतमसे तत एव गच्छन् तद्द्वारसम्मुखद्वारवेदिकायाम् एकत्रकृतमन्धकारमिव, मूर्च्छितं भल्लूकमिव, सुप्तं वायससमूहमिव, राशीकृतं कृष्णसर्पसंघातमिव, आकुञ्च्य स्थापितं कृष्णकम्बलमिव च किमपि श्यामश्याममद्राक्षीत् । निकट आगत्य निपुणं निरीक्षमाणश्च दृष्टवान् यदेकः प्रहरी स्वपिति, दिल्लीशनामाङ्कितरजतपट्टिकाभूषितं तस्योष्णीषमेकतोऽर्द्धं स्खलितं विशीर्यते, खड्गः शिरसः समीपे दूरत एव स्थापितोऽस्ति, उपानदेका वेदिकाप्रान्तलम्बितपादच्युता अधः पतिता, मुखनिर्गतामिलालाभिर्बाहुः स्नातः, धूलि धूसरितानि नीलवसनानि, च स्व दैराक्रियन्ते । तदालोक्य किञ्चिद्धसन्निव महादेवो "मूर्खोऽयं

१ ऐतिहासिकोऽयं वर्त्तमानकालप्रयोगः । यथा पञ्चतन्त्रे "अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः" ईदृशस्थलेषु सैत्यव्याहृतिर्बोध्या तत्समयवर्तमानता वा विभावनीया ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

यातैकयामायामेव यामिन्यां सुप्त" इति मनस्येवोक्त्वा शनैस्तस्योष्णीषं खड्गं चापजहार।

ततश्च दक्षिणतो वाणिग्वीथौ प्रविश्य यावत् किञ्चित् प्रयाति तावत् पृष्ठतः समश्रावि कश्चित् पादध्वनिः। दत्तकर्णोऽवधाय च संशयितवान् यत् "किमेतदपहरन्तं मां कोऽप्यद्राक्षीत्"; अथ दिल्लीशनामाङ्कितरजतपट्टिकामादाय कक्षिगुटिकायां संस्थाप्य उष्णीषिकामेतामेकस्यां गवाक्षिकायामुत्क्षिप्य स्वयमेकस्मिन् निविडान्धकारे कोणे खड्गं कोशान्निस्सार्य परिपन्थिनः पन्थानमवेक्षमाणः समस्थित। ततो मुहूर्त्तं यावन्नाश्रूयत कोऽपि ध्वनिर्निपुणं निरीक्षमाणेनापि च नालोकि कश्चन जनः।

ततस्तु नैज एव भ्रम इति विभाव्य पुनरग्रे प्रातिष्ठत, न्यविशत च वीथिकातो वीथिकाम्। तावदकस्मात् वामत उपवीथिकायामेव कस्यचन जागरूकस्य "जागृत भो जागृत संतमसमिदं निविडम्" इत्याद्याम्रेडय वदतस्तारध्वनिमश्रौषीत् मा स्म मामीक्षिष्टेति चदक्षत एकामुपवीथिकां प्राविक्षत्। किन्तु दैवाद् यामिकोऽप्येष घुणाक्षरन्यायेन तामेव प्रविष्टः।

महादेवस्तु अग्रे रुद्धो मार्गः पश्चाच्चोच्चैश्चीत्कुर्वन् यामिकहतकः समायाति इति कांदिशीको मार्गान्तरमलभमान उच्चामेकां वेदिकामारुह्य निष्कोषनिस्त्रिंशहस्तः सतर्कोऽतिष्ठत। तावत् प्रहरी तु तथैवाम्रेडमाम्रेडं तारस्वरेण रटन् पार्श्वस्थगृहिणां च कपटक्षुतढक्कारच्छिक्काः शृण्वन् करकलितकाचमञ्जू-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

षान्तःस्थदीपप्रकाशेन पादाग्रस्थहस्तचतुष्टयमात्रपरिमाणामिव भुवं पश्यन्नलसनयनः "कदेयं होरा समाप्नुयात् कदा वा गत्वा शयीये" तीव चिन्तयन् महादेवाऽध्युषितवेदिकाया दूरादेव निवृत्तः। महादेवस्तु "नैतस्य जीवनमधुना समाप्तं चिरायुरेष" इति मनस्येव निर्धारयन् पुनर्मार्गान्तरं प्रविश्य झटिति आकुलाभ्यामिव पद्भ्यां गच्छंस्तडागमेकमाससाद। तत्र चोच्चावचायां भुवि भग्नमन्दिरेष्वेकं शिवमन्दिरमिव प्रविश्य "अस्ति कश्चिदत्र संन्यासी"त्यपृच्छत्। ततस्तु तस्मादेकस्स एव यवनभिक्षुः अपरौ च द्वौ संन्यासिनौ निर्गतौ तैश्च।सह तत्रैवैकस्मिन् पाषाणे उपविश्य बहुश आलप्य एकेनैवं समलपत्।

महा०। उद्वाहः कदा ?

सन्या०। श्वः।

महा०। वरयात्रासमयः ?

सन्या०। यातैकयामायां यामिन्याम्।

महा०। कति सहचरा अनुमताः ?

सन्या०। वादकाद्यतिरिक्तास्त्रिंशत्।

महा०। भद्रं वयमपि सह योक्ष्यामः।

तावदकस्मान् महादेवस्य कण्ठमिव लक्षीकृत्यक्षिप्तः किञ्चिदेव लक्ष्यभ्रष्टः कश्चिद् भयानकभल्लः स्कन्धे निपपात बाण एकः। स्कन्धेस्थोत्तरीयवस्त्रे ओतप्रोतमिवैनमालोक्य यावत् सर्वे सचकितमुत्तिष्ठन्ति तावच्छक्तिरप्येका महादेववक्षःस्थलं चुचुम्ब, ताञ्च कञ्चुकान्तःस्थितवर्म्माघातेन सझणत्कारं पतन्

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

पतितामालक्ष्य यावत् ते पुरतः पश्यन्ति तावद्धृतखड्गमेकं प्रांशुं पिचण्डिलं यवनमपश्यन्।

स च "तिष्ठ रे महाराष्ट्रकुललाञ्छन, कपटदूत, सर्वां श्रृणोमि ते दुर्वृत्तवार्त्तां, किन्तु चान्द्रखाने जीवति न त्वादृशा जम्बुकवराकाः कृतकार्या भवन्ति" इत्याक्ष्वेड्य सचन्द्रहासः श्येन इवाभिपत्य खड्गं तद्वामबाहौ प्राक्षिपत्।

परं महादेवस्तु न ढिङ्ढागन्त्रपण्डितः किं तु युद्धपण्डितः खड्गविद्यायां च तथा निष्णातोऽस्ति यथा महाराष्ट्रदेश एतस्य परःसहस्राः शिष्याः अपि निजनिस्त्रिंशबलेन रिपूणां शतेन सह योद्धुमभिमन्यन्ते। यद्यपि पाञ्चालाः, सैन्धवा, मारवा, राजपुत्रदेशीया अपि च असिचालनविद्यायां जगत्प्रसिद्धाः सन्ति तथापि निपतन्ति तेषां प्रबला असयः यथा सुबहून् कदलीस्तम्भान् क्रमेलकपादास्थीनि किमधिकं लोहदण्डानपि च ते सकृदसिक्षेपणेन निकृन्तन्ति परं झटितिकारितेयं महाराष्ट्राणामेव, येऽतिक्षिप्रतरतया चन्द्रहासचालनपराः हैहया इव बहुबाहवोऽवलोक्यन्ते। सर्वश्चैष महाराष्ट्रदेशीयवीरतामहिमा शिववीरकृत एवेति सोऽयं चञ्चलचपलाचमत्कारमिव चपल[1] स्वरुसारेणेव सृष्टं कल्पान्तसप्तजिह्वस्यैवैकं जिह्वाविशेषं निजकरकलितं महाचन्द्रहासं तथा प्राहिणोद् यथा चान्द्रखानस्यासिं कन्धरं च एकेनैवाघातेन द्विरकरोत्। उक्तवांश्च यद् "अरे रे शास्ति-

१ "शतकोटिः स्वरुः" इत्यमरः। वज्रमिति यावत्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

खान मिथ्या तिरस्कारेणैवाद्य यवनवीरश्मश्रूपममेतं चान्द्रखानं धर्मराजाद्धन्यद्धनीनं कारितवानसि, एक एवासीदेष त्वत् पार्श्वेविचार्यकारी नीतिज्ञश्च तदस्मिन् मदग्निविलीढेकोनाम कठिनो वारवधूकरशरावचुम्बनचञ्चुरस्य तव विजय" इति।

तदालोक्य च चकितेनेव यवनभिक्षुणा कथितं परमेष विघ्न इव विभात्यस्मद्विवाहोत्सवस्य,यतः प्रधानोऽयं राजसभायां,श्व एवैतद्विषये घण्टाघोषो भविष्यति"। श्रुत्वैतद् महादेव उवाच "मा स्म भूद् विचिकित्सा क्वापि। अद्यायं राजसभायामनाहूतः कानिचिद्दिनान्यगच्छत्यप्यस्मिन् न कोपि संघेक्ष्यति एतस्य जीवनविषये तत्सत्वरमेष आसन्नेऽस्मिन् शुष्ककूपे निक्षेपणीयः, उपरिष्टाच्चास्य पाषाणकर्परमृत्पिण्डखण्डान् निपात्य तथाऽऽच्छादनीयोयथा निपुणं निरीक्षणेनापि न स्याच्छक्योऽवलोकयितुम्"...

तदाकर्ण्य च सपद्येव ते तथा विदधिरे। महादेवश्च शनैः शनैः पुनरप्यालप्य कतिभिश्चिच्छोणितशोणविन्दुभिरङ्कितं दक्षिणं बाहुमूलमुत्तरीयेणावृत्य पुनर्मार्गान्मार्गान्तरं प्रविशन् घण्टापथमासाद्य गोपुराभिमुखं प्रचलन् केनचित् सन्दिह्यमानश्च शास्तिखानहस्ताक्षराङ्कितं पत्रं दर्शयन् कुशलेन गोपुराद् बहिराजगाम। अग्रे एव कुटपटलीषु निलीयमान एव घनच्छायस्यैकस्य वटवृक्षस्य तले मर्मरश्रवणस्तब्धकर्णमनिमेषनयनाभ्यां सम्मुखमवलोकयन्तमश्वमेकमारूढं वीरवेषमात्मानं प्रतीक्षमाणं गौरसिंहमद्राक्षीत्। तत्समीपे च दासेरकेणैकेन

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गृहीतवल्गामपरमपि गिजार्थमानीतमाजानेयमपश्यत्। ततस्तेन किञ्चिदालप्य अविगणितपरिश्रमः स्नातोत्थित इव स्फूर्तिस्फुरितगात्रोऽनूनोत्साहः स्मयमानमुखो वामहस्तेन रश्मिं संयम्य दक्षेणाश्वग्रीवामास्पृश्याविलक्षितोत्पतनः सपदि तत्पृष्ठमारूढः। "रात्रौ कश्चनाऽस्मत्पण्डितः समायास्यतीति पत्रद्वाराप्राप्ताऽस्मत्सन्देशः शिविरस्थः [1] यशस्विसिंहमहाराजः पण्डितं प्रतीक्षते" इति कुशलप्रश्नाद्यनन्तरं गौरेणोक्तश्च तेन सह मन्दं मन्दमालपन् कृतायासोऽप्यऽनायस्तः तामेव दिशं प्रातिष्ठत।

तत्र राजपुत्रराजो यशस्विसिंहस्तु शिविरान्तः पटभवनेष्ववस्थतमस्मिन् कलितापवर्ह श्रयः, केनचिद्भृत्येन मन्दं मन्दं वीज्यमानः, उपधानस्थापितवाहुमूले कमलदले इव दक्षकरतले, ईषदरुणपाण्डुरं सायंसमयमृगाङ्कमण्डलमिव वदनं संस्थाप्य पुरःस्थितखड्गमालोकमालोकं वामहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां च वामश्मश्रुवग्रं परिमृजन्नेवमचिन्तयत्।

समायातोऽयं घोरः कलियुगो नात्र संशयः। [2] यैराततायिहतकैर्दृशाप्यवलोकितमन्नादि अस्मत्पूर्वजैः शुनकेभ्यो वितीर्णं तेऽधुना साञ्जलिजयजयध्वनिपुरस्सरमभिवाद्यन्ते, येभ्यश्चम-

---

१ जसवन्तसिंहनामा योधपुराधीश्वरो महाराजः॥

२ आततं यथा तथा अयितुं शीमस्येत्याततायी वधोद्यतः।

"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः"॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

कारमण्डलेष्वमाभिर्व्वीक्षभूमिरदीयत तेषां विजयपताका, अधुना वङ्गेषु कलिङ्गेषु अङ्गेषु मगधेषु मत्स्येषु मैथिलेषु काशिषु कोशलेषु कान्यकुब्जेषु चोलेषु पाञ्चालेषु काञ्चिषु शौरसेनेषु सिन्धुषु सौराष्ट्रेषु च दोधूयन्ते। येऽस्मादिष्टदेवनिन्दकाः सजिह्वाच्छेदमस्माभीराज्यात् निरवासिषत तेऽद्य जीवतामेव चास्माकं काश्यादिषु मन्दिराणि मर्दयन्ति तीर्थानि आपानभूमीकुर्वन्ति कमला इव विमलाचाराः कुलीनकन्याः कदर्थयन्ति, सगात्रकम्पं साश्रुपातं सकरुणं "त्रायस्व त्रायस्वेति" आम्रेडनपराणां परमपूज्यपादवेदविदुषामपि शोणितैर्भुवं शोणयन्ति। अहह धिगस्मादृशान् क्षत्रियकुलकलंकान् ये तेषां मानवाकाराणां क्रव्यादानां रुधिरैर्देवान् पितॄंश्च न तर्पयामोऽपि तु तत्साहाय्यदानेन स्वधर्मरक्षपरान् स्वबन्धूनेव चिक्लेशयिषामः। हा सर्वोऽप्ययमस्मद्देशः परतन्त्र एव संवृत्तः। केवलं महाराष्ट्रदेशे स्वातन्त्र्यस्य उद्यानं विकसितमत्रलोक्यते, अहह तदप्येतेऽनुदारा [1]भूदारा इव उल्लुलूषन्ति, परन्तु न्यक्कारचिकिर्षया वयमेव ये तुच्छानामेषामुच्छलतां म्लेच्छहतकानां चाटुकारा इव किमिदमित्यविगणय्य प्राप्तसङ्केता एव स्वबन्धुसर्वस्वमेव कृत्रिमकोपज्वालाभिर्दिधक्षामः। अथवा किं कुर्मः। पूर्वजचरणा एवास्माकं महामहिममर्यादामुल्ललङ्घिरे। आसीदेष आमरेशाधीशो वीरवरो महामानो मानसिंह एव यो बहूनां पितृपैता-

१ भूदारा वराहाः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

महिकीं पारम्परीणां प्राणाधिकमूल्यां सर्वस्वहानेनापि रक्षणीयां धर्मार्थकाममूलभूतां स्वतन्त्रतासम्पत्तिं "बलादाच्छिद्य खड्गधारासारैरखिलानात्मानं चान्धीकृत्येव दुराचार यवनराजहस्ते समर्पयतिस्म। अथवा कस्तस्य दोषः, क्रूरतमोऽयं कलिः। अभद्राणि भाग्यानि, अभव्यं भाव्यम्, पतनोन्मुखी सम्पत्तिः, विधूतप्रायो धर्मः, ध्वस्ता धीरता, चञ्चला चक्रवर्त्तिता, त्रस्ता च स्वतन्त्रता, तत् महतां विनिन्दनेन व्यर्थोऽयं वदनमलिनीकारः"।

इत्यादि बहुशश्चिन्तयत एव तस्य कतिभिश्चिदश्रुविन्दुभिः श्मश्रुमूलमसिच्यत। यावच्चैष उपधानं परित्यज्य जानुद्वयं संपात्योपविश्य करपृष्ठाभ्यां नेत्रे सम्मृज्योत्तरीयाञ्चलेन वाष्पमपाकृत्य सम्मुखमवलोकयति, तावदन्यतमः प्रतीहारः प्रविश्य रजयस्वनि करौ सम्पुटीकृत्य प्रावोचद् "देव, शिववीरप्रेषितो महादेवपण्डितो दिदृक्षतेऽत्रभवतः"।[1] तदुरीकृत्य च "ओं प्रवेशय" इत्युक्तवति महाराजे प्रतीहारोऽपि तथाऽकरोत्। ततः प्रतीहारेण सह प्रविष्टमात्रे महादेवपण्डिते यशस्विसिंहः प्रणम्य[2] आसन्नस्थानमुपवेशार्थं दक्षकरेण निर्दिष्टवान्। तं च स्वेदाक्लिन्नवदनमवलोक्य सम्यगुपवीजयितुं व्यजनिनमिङ्गितवान्। तेन वीज्यमानमपगतपरिश्रमं चकुशलादिकमपृच्छत्। स च

१ उरीकृत्य = अङ्गीकृत्य।

२ समीपे निकटासन्नौ'। इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यथोचितमालप्य विशेषवार्ता आलपितुं राजप्रश्नं प्रतीक्षमाण इव तस्थौ ।

ततस्तयोरेवमभूदालापः ।

यशस्विसिंहः । "पण्डितवर महाराष्ट्रराजस्य पत्रं तु प्राप्तवानेवास्मि । तत्र तेन यद्यदलेखि तत्तत् पठितवानस्मि । तदऽधिकं भवतः किं प्रस्तोतव्यमिति निरूप्यताम्" ।

महादेवपण्डितः । "मरुराज, नाहं नत्र भवता किमपि प्रस्तोतुं प्रेषितोऽस्मि अपि तु शोकं प्रकाशयितुम्" ।

यश० । "तत् किं पुण्यनगरेण सह प्रधानश्चिकनदुर्गोऽपि हारित इति शोकः ?"

महा० "तस्य हस्ते बहवो दुर्गाः सन्ति इति दुर्गार्थो न खिद्यते"

यश० । "अथ किं भारतचक्रवर्तिना दिल्लीश्वरेण युद्धरूपा महती विपदुपतिष्ठत इति शोकः ? ।

महा० । "क्षत्रियराज, विपत्समये धीरतात्यागः शिवेन नाभ्यस्तः ।

यश० । "तत् किमिति शोकः ?"

महा० (उच्चैर्निरश्वसत्) ।

यश० । "कथ्यतां कथ्यतां किमिति शोकः ? ।

महा० । "भगवन्, यः क्षत्रियताधूर्धरः, येन [1] राजन्वतीयं भूः

१ सुराजयुक्ता ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

योऽस्माद्दृशानामभिमानभाजनम्, यस्मिन् धर्मधारिधौरेया आ-ग्रहग्रहिलाः, यं पीयूषपूरमिव चक्षुश्चषकैश्चिराय पिपासामः, यः सनातनधर्मरक्षाया एकमात्रशरणम्, यश्च भारतीयवीरकुल-मुकुटमणिस्तमेवाद्यकदर्यहतकानां [1] पाटच्चराणां [2] जाल्मानां धर्मध्वंसिनामेतेषां दासपदलाञ्छनमालोक्य शोकाकुलो महा-राष्ट्रराजः !" ।

ततो यशस्विसिंहस्तु स्फुटमेष मां धिक्करोतीति किञ्चित् कुपितः, सतां न्यक्करणीयमेव भारतविद्रोहियवनवशवर्त्तिता-कार्यं करोमीति ग्लानः, विचित्रेयमुत्थानिकैतत्प्रस्तावस्यैति च-कितः, मामेष निरुत्तरयतीति ह्रीणः, किमितोऽपि कथयेदिति च सकुतूहलः, स्वेदापसारणच्छलेन विविधभावभङ्गतरङ्गितमाननं पटान्तेन साच्छादनं प्रोञ्छ्य उपधानं क्रोडे संस्थाप्य तदुपरि च स्थापितकफोणि [3] र्यावत् पुरतः पश्यति तावत्पुनरारभत तथैव वक्तुमहादेवः। "महाराज, दिक्करिकरदोधूयमानयशः पुञ्ज-पुण्डरीकस्य स्वातन्त्र्यपोतकर्णधारस्य क्षत्रियकुलकमलदिनेशस्य उदयपुराधीशश्रीप्रतापसिंहस्य कुलप्रसूतं स्त्रीरत्नं यस्याङ्काङ्कम्, वयुद्धिनिन्दककृपाणकरैः सघनश्मश्रुकूर्चसमाच्छन्नकन्धरैः [4] वा-मपादाकलितराजतैककटकैः दक्षकरकलितकनकवलयद्वयैः पीत-

---

1 पाटच्चराः चौराः। २ जाल्मः असमीक्ष्यकारी नीचो वा।

३ "स्यात् कफोणिस्तुकूर्परः" इत्यमरः॥

४ राजपुत्रदेशे वीराणामद्यापि प्रचलितेयं प्रथा।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

रक्तश्यामारुणार्जुनकर्बुरपाण्डुरधूसरपाटलचित्रविचित्रोष्णीषैः विविधमणिमयहाटकमालासंघट्टकिरणाङ्किताधिकविकटवक्षःस्थलैः रणाङ्गणविपोथितप्रत्यर्थिसार्थमुकुटमौक्तिकमण्डलारचितकुण्डलै, [1] सिंहसंहननैः मधुनयनैः परःशतवीरवरैः सजयजयध्वनि व्रियमाणं मरुदेशराजसिंहासनं पदा समाक्रम्य यो विराजते, यत्कथोपकथनै राजपुत्रदेशकामिन्यो बालकान् शाययन्ति; एष दिल्लीकलङ्कोऽवरङ्गजीवोऽपि सिप्रातीरे यद्बाहुविक्रममवलोक्य क्षणमनिमेषो विस्मृतात्मदेहो विस्मितस्तस्थौ, सदैव यतो विभेति साहाय्यं च समपेक्षते; अस्मिन् विश्वस्मिन्नपि भारते वर्षे नगरे नगरे ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे मन्दिरे मन्दिरे च यस्य क्षेमाय विजयाय बलवृद्ध्यै राज्यसमृद्ध्यै विपुलसम्पत्त्यै रिपुनिकरहत्यै च द्विजवरा हस्तावुन्नमय्य सनामसंकीर्त्तनमाशीराशीनुच्चारयन्ति, अस्मास्वपि केचन वीराः ऊर्जस्वलयशस्ते महापुरुषाः सन्तीति यं वारं वारं स्मारं स्मारं वयं सर्वेऽप्यभिमन्यामहे; स एव महावीरः! स एव भारतरत्नम्! स एव राजकुलभूषणम्! स एव त्र धर्मधारिधौरेयोऽद्य यवनानां पक्षमवलम्ब्य स्वकीयानामेव शिरांस्यु छेत्तुं चतुरङ्गिणीं सज्जितवानस्तीत्यवलोक्य क्षुब्धं महाराष्ट्रराजस्य हृदयम्" ॥

यशस्विसिंहं किञ्चिल्लज्जया तिर्य्यग्वदनं विमनायमानमिवावलोक्य पुनः।

---

१ संहननं शरीरम् "गात्र वपु संहननम्"।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

"वीरवर, साधारणोऽहं दूतो महाराजैः सह कथमालपनीयमिति भाषण परिपाटीमपि न जानामि, इति भाषणभङ्गीवैधुर्य्यप्रयुक्तोऽपराधो भवेच्चेत् क्षन्तव्यः, किन्तु निरीक्ष्यतां, किमर्थेयं रणसज्जा ? किमर्थं एष [1] महोपकार्यासंनिवेशः ? किमिति भयानकभल्ला भासन्ते ? किमिति चञ्चलाश्चन्द्रहासाश्चमत्कुर्वन्ति ? कमश्वयितुमेते सादिनः ? कञ्च भस्मसात् कर्त्तुं ज्वालाजटिल एष भवत्कोपदावानलः ? किं ये भवन्तमाशिषो वदन्ति तेषामेव रक्तैरेणुकाराशिमरुणयितुम् ? ये भवन्माहात्म्यसमाकर्णनेन मोदन्ते तेषामेव मेदोभिर्मेदिनीं मेदस्विनीं निर्मातुम् ? ये भवन्तं निजकुलावतंसं तेषामेव वंशंध्वंसयितुम् ? ये निरर्थं दीनाँल्लुण्ठन्ति कुलीनकन्या अपहरन्ति मन्दिराणि निपातयन्ति सद्योवृकणैः प्रजानां मस्तकैर्नयनैश्च क्रीडन्ति तानेव वैदिकमर्य्यादाविलोपनव्रतिनो वैरिहतकान् वा वर्द्धयितुम् ? महाराज यथा श्येनो वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैर्निजचञ्चचरणाघातैर्दीनान् भयविह्वलान् पतत्रिणो निहत्य व्याधाय समर्पयति स्वयं च हत्यामात्रफलभाग्भवति, तथाभूतं व्रतं न शोभते श्रीमति यन्निरर्थं स्वतन्त्रा अपि प्रजा विजित्य केवलमविचारव्यभिचारात्याचारप्रचाराय धूर्त्तानामेषां यवनानां हस्ते समर्प्यन्ते। क्षत्रियव्याघ्र, किमहं कथयामि स्वयमेव विवेच्योऽयं विषयः"।

अथ कांश्चित् क्षणान् [2] शिरःकण्डूयनैरेव यापयित्वा किञ्चि-

१ "उपकार्योपकारिका" इत्यमरः।
२ उत्तरदौर्बल्यसूचकचिन्हमिदम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

हृष्णीणोऽपि अपां संवृण्वन्निव शनैरवादीत् महराजः ।

यशस्वि० । दूतवर साधु तव भाषणभङ्गीमत्यन्तं प्रशंसामि, न तव भाषणे गौरवमवगूर्य्यते पदवैधुर्यं भ्रियते, प्रसादो निरस्यते, संशयापादकपदप्रचयो वा प्रचीयते । विलक्षणं तव पारावमालापेषु गहनगहनै, कोमलकोमलैर्मधुरमधुरैर्वाचां बिलासैर्मनो हरसि, यदेव वक्तुं प्रवर्त्तसे तन्मूर्त्तिमिव पुरतो विलिखसि, यदेव वक्तुमीह से [1] तदासारप्रसारैरिव परतिः प्लावयसि; धन्यः शिवो यस्त्वादृशान् कल्पनाकेसरिप्पी दूतत्वे नियुनक्ति । त्वदुक्तिश्रवणविरिंसैव न भवत्यस्माकम् ।

महा० । महाराज, एष साधारणोऽस्ति दूतो न जानीते उचितमनुचितं वेति सर्वथा क्षमाभिक्षुरेष जनः । (इति तत्कन्धरः [2] समास्थित)

यश० । अथ प्रकृतमाकलय । न खल्वस्माभी राजपुत्रदेशीयक्षत्रियैर्भयेन वा लोभेन वा कस्याप्युपचिकीर्षया वा अपचिकीर्षया वा यवनहस्तेषु आत्मा समर्पितः । अस्माभिरेव वारसहस्र यवनाः खड्गैः खण्डशः कृताः, अस्माभिरेव वारं वारं ते आसिन्धुकूलं विद्राविताः, पारतन्त्र्यकलङ्कमसहमानानामस्माकमेव नवनीतकोमला रमण्यो ज्वालाजालजटालेषु आत्मानं ज्वलयान्बभूवुः । एवमेवापद्केर्भवतामस्माकंवल्लराणां शतकानि

१ आसारो धारासम्पातः ।

२ सम्पूर्णकात् तिष्ठते; "समवप्रविभ्यःस्थ" इत्यात्मने पदम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

व्यतीतानि। न जानीमहे किमिवेहितं भगवत्या महामायाया यदितोऽपि अधिकारवैशिष्ट्यमेव कलयति भारतविद्रोहिसन्दोहः, वयं च अनिच्छन्तोऽपि आत्मनस्तद्धस्तगतानेव पश्यामः। अधुना तु विश्वस्मिन्नपि राजपुत्रदेशे तेषां तथाधिकारोऽस्ति यत् केवलमात्मोच्छेदायैव तैः सह विरोधः स्यात्। इति किमिव क्रियेत। भाग्यैरेतेषां कदर्थीणां परस्परमैक्यमपि नास्ति अस्माकं तद् यथोचितं निर्वहामः।

महा०। महाराज सम्यगवैमि मा स्म भूद्राजपुत्रदेशे तादृशं यौष्माकीणवलं परमस्मिन् देशे तु यवनानामधुनाऽपि तथा प्रवलोऽधिकारो न संवृत्तोऽस्ति। शतशोदुर्गाणि सन्ति। यवनरुधिरतृषितखड्गप्रचयोद्भासितभुजाः सहस्रशो महाराष्ट्रव्याघ्राः संचरन्ति। एषां च सर्वोऽपि वीरताधुरंधरान् क्षत्रियकुलमणीन् भारतगौरवाश्रयान् दत्तम्लेच्छहस्तावलम्बनान् युष्मानवलोक्य रोदिति, युष्मदग्रे सर्वोऽपि बद्धकरसम्पुटः, राज्यमेतदखिलं भावत्कं, शिववीरोऽपि भवता स्वसेनापतिष्वेवान्यतमोऽङ्गीक्रियतां दिल्लीश्वरेण च सह युद्धमारभ्यताम्। यो [1] यौवराज्यसमय एव महासमरे चित्रार्पित इव चकितीकृतो भवता, यः प्राप्तसाम्राज्यसिंहासनोऽपि विभ्यदिव श्रीमन्तमितस्ततो महायुद्धेषु सम्प्रेष्य श्रीमदनिष्टं शुश्रूषते स सर्वथा दण्डेनैव शिक्षणीय आर्यैः। अस्मिन्

१ इतिहासेषु सर्वथा प्रसिद्धमिदम् यत् यशस्विसिंहेन अवरङ्गेण च प्रत्यक्षमपि युद्धमभूत् अन्तश्चेत्सर्वदा माहावैरमासीत्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

महाकार्ये श्रीमत्प्रतिवेशी आमेरदेशाधीशो न सहयुङ्क्ते भवता चेन्निजभक्तो महाराष्ट्रराज एव विधेयो विधीयताम्। ऐक्यं नास्तीति मा स्म भूच्छोकः श्रीमताम् उद्योगैनैक्यमारभ्यताम्।

शिवो भारतीयानां पारतन्त्र्यं नावलुलोकयिषति, राज्यलोभस्तु तस्य नास्ति। इति विजये राज्यमिदमपि अत्र भवतामेव भवेत्, किन्तु यथा भारतद्रुहां यवनानां प्राबल्येन प्रत्यहं धर्मलोपो न स्यात् तथैव शिवस्याभिप्रायः।

यश०। राज्यं तु अस्माकमपि नह्यस्ति। वयमपि [1] गर्द्धाभिभूता न स्म,। शिवस्योद्देश्यं चाखिलं प्रशस्यमस्ति। शिवमवलोक्य वयमपि क्षत्रियकुलस्य सारवत्तामाकलय्य मोदामहे। किन्तु शिवस्य व्यापारेष्वेकमेवास्मभ्यं न रोचते यदेष चोराणां लुण्ठकानाञ्च वृत्तमनुसरति इति।

महा०। महाराज मैवम्! किं कुत्रापि कुतश्चिदपि समश्रौषीच्छ्रीमान् यद् निरपराधान् पथिकान् लुण्ठति महाराष्ट्रराज अहोस्वित् कस्यापि भित्तिं भित्त्वा धनमपजहार श्रीमान्!! किन्तु लुण्ठकानामेषा मत्याचारम सहमानः लुण्ठका यथा न लुण्ठेयुस्तथैतान् दण्डयति। सन्ति प्रबला, परिपन्थिनः। भवादृशाश्च तेषामेव दत्तहस्तावलम्बनाः। धर्मो हि सर्वथा रक्षणीयः। सतीत्व ध्वसनमन्दिरावपातादिरूपो घोरतरो दुराचारः सर्वथा प्रतिरोद्धव्यः। आततायिनश्चावश्यमेव दण्डनीयाः इति कथन परवशतया

[1] अतिलोभः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

नीतिविशेषस्यापि आश्रयोपेक्ष्यत इति किमियं लुण्ठकता ?

दिल्लीकलङ्कस्तु प्राधान्येन श्रीमन्तमेव द्वेष्टि। श्रीमानपि तद्दुराचारमसहमानः शिवापेक्षयाप्यधिकारस्तच्छत्रुः। श्रीमताऽपि शठेशाठ्यमिति मुद्रया कूटनीतिरङ्गीक्रियेत चेत् किमियं लुण्ठकता स्यात्।

यश०। (दीर्घमुष्णं निश्वस्य) अथ मां किमभिदधाति शिवराजः।

महा०। मारुराज, स श्रीमतः साहाय्यमभयं च वाञ्छति।

यश०। दिल्लीश्वरेण सह कृतप्रतिज्ञः कथमन्यथा विधास्यामि।

महा०। भगवन्, ये हि रोदं रोदं पादयोर्विलुठतामपि त्रायध्वं त्रायध्वमिति सहाहाकारचीत्कारै रोदसी रोदयतामपि दारा अपहरन्ति इष्टदेवप्रति[1] कृतीश्चूर्णयन्ति बालान् वृद्धांश्च सकष्टं घ्नन्ति. तेषामेषां दुर्विनीतानामाततायिनां बलेनापि च्छलेनापि च दण्डनं परमपुण्यमेव न पापम्। स्वयमेव धर्माधर्मगौरवलाघवाभ्यामालोचनीयोऽयं विषयः॥

यश०। (चिरं तूष्णीं चिन्तयित्वा आत्मनोऽपि अवरङ्गजीवस्य राज्यप्राप्तेरपि पूर्वसमयमारभ्याद्यावधि अन्तरेव जाज्वल्यमानं क्रमशो गुप्तरूपेणैव प्रवर्द्धमानं क्वचित् क्वचित्स्फुटमुपदृश्यमानं कथङ्कथमपि वीरवरजयसिंहादिभिरुपशम्यमानम्महा-

१ प्रतिकृतीः प्रतिमाः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

वैरम् विचार्य नैजमपि च महादेव तद्वशमेव सिद्धान्तं विभाव्य सर्वम्मनस्येव निगीर्य्य प्रकृतानुरूपमाह[1])। दूतप्रवर दिल्लीश्वरं "महाराष्ट्रैः सह योत्स्ये" इति कथयित्वा समायातोऽस्मि तद्योत्स्ये ।

महा० । "सत्यं योत्स्यते, स्ववंशजातानामेव क्षत्रियबालकानां वक्षश्छुरिकाभिर्विदारयिष्यते, सद्यश्छिन्नब्राह्मणकन्धरविगलद्रुधिरप्रवाहैर्भगवती वसुमती स्नपयिष्यते, यवनहस्तेषु अधिकारं समर्प्य महामांसदिग्धा च भारतभूर्द्रक्ष्यते"। इति प्रस्फुरिताभ्यामधराभ्यामरुणिमाञ्चिताभ्यां च प्रस्फारिताभ्यां नयनाभ्यामचकथत् ।

यशस्विसिंहस्तु तदाकर्ण्य स्थगित इव चकित इव[2] ह्रीत इव अवहेलित इव आक्षिप्त इव पुत्तलीकृत इव क्षणमधः क्षणं पुरः क्षणं त्रिवलीमण्डिते महादेवललाटे क्षणं च नासाग्रे दत्तदृष्टिरवागिव स्तब्धवागिव मन्त्रित इव च तूष्णीमेव तस्थौ ॥

महा० । धर्ममर्मज्ञ, प्रार्थनामात्रमस्माद्दृक्षाणां कार्यं स्वीकारे तिरस्कारे च प्रभव एव प्रमाणम् ।

यश० । पण्डित भवादृशा वा भवादृशानां मन्त्रणा वा

१ इतिहासेषु निपुणं निरीक्षणीयोऽयं विषयः । योधपुरवासिप्राड्विवाकश्रीदेवीप्रसादरचितयशस्विसिंहजीवनचरिते स्पष्टमिदं वैरचरितम् ।

२ लक्षणे तृतीया । ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तिरस्करणीया न भवन्ति। किन्तु स्वच्छेन हृदा स्वाभिप्रेतं प्रकटयति महाराष्ट्रराजे, नीतिगर्भं सधर्मोपदेशं च मन्त्रयमाणे भवादृशे वाग्मिनि अहमपि हृद्गतानां निजविचाराणामाच्छादनमयुक्तं मन्य इति तथा कथितवानस्मि। शिवस्य सर्वेऽप्युद्देशो मह्यं रोचते परं भवानेव विचारयतु प्रतिज्ञाविरुद्धाचरणं महतां कार्यं वा ?

महा०। महाराज यं भवान् दिल्लीश्वर इति ब्रूते तस्यैव राक्षसोचितानि कर्म्माणि दृश्यन्ताम्; आत्मनो जननपोषणहेतुभूतस्य वलीपलितस्य सक्रन्दनयनजलसिक्तश्वेतश्मश्रुकूर्चस्य पितुः सावहेलं निगृह्य कारागारे स्थापनं महतां कार्यं वा ? यैः सह जननीकरस्थमोदकमह[1]-महमिकयाच्छिद्य भुक्तं तात-तातेति भाषणैः क्रीडाकौतुकैश्च पूर्वं वयो व्यत्यायितम् तेषामेव सोदर्याणां सच्छलं सदर्पं सक्रौर्यं च मारणमीदृशीभिर्हत्याभिरपि सौद्दण्डभावं लज्जानावहनं च महतां कार्यं वा ? केवलमार्यस्वभावानामार्यजनानामेव क्लेशनार्थं गोहिंसनं प्रतिमाखण्डनं हीनदीनसनातनवैदिकधर्मशरणानामेवास्माकं "[2] जीवंजीवं" करग्रहणं महतां कार्यं वा ? वाराणस्यादिदेवतीर्थेषु बलात् पातितानां मन्दिराणां भग्नावशेषैः कवाटदेहलीपाषाणेष्टिकादिप्रचयैरेव [3] स्वमज्जितरचना च महतां कार्यं वा ? अन्तःस्थं किञ्चन

१ "अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः।

२ जिजियानामकः करविशेषः। इतिहासेषु प्रसिद्धः।

३ मस्जिद्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पुरातनं वैरं संस्मृत्य खरतरयुद्धेष्व अभवत एव प्रेषणम्भवदनि-ष्टचिन्तनञ्च महतां कार्यंवा? यशस्विशिवयोर्यतर एव महावीरो महाराष्ट्रयुद्धेऽस्मिन शयिष्यते ततर एव गिरिगुरुमहाभार इव भारतमहावीरः प्रशममेष्यति इति विचार्य्यैव श्रीमतोऽत्र प्रेषण-म्महताङ्कर्य्यं वा?

येषां दुराचाराणां दलनाय क्षमापि क्षमां त्यजति, समुद्रो-ऽपि मर्य्यादं त्यजति, भगवान्नारायणोऽपि च करुणां त्यजति, तेषां दुर्वृत्तानां दण्डनं भवादृक्षाणां महाराजानामुचितमुत प्रतिज्ञापालनव्याजेन महापातकवर्द्धनम् इति स्वयमेव विवि-नक्त श्रीमान्।

यश०। (किञ्चिद्विचिन्त्य) दूतवर, तव वाग्मिता मां वलेन [1] वाचंयमं विधत्ते, किन्तु शिवस्य वञ्चकता कर्णपरम्परयाऽस्म-द्देशेऽपि प्रतिगृहं प्रसृतास्ति तत् कथमहमेतस्य प्रस्तावेषु विश्वसिमि।

महा०। (सक्रोधमिव) "महाराज महाराज खलु खलु प्रोच्यैवम्!! [2] मा स्म सनातनधर्मैकशरणं महाराष्ट्रराजमेवं मिथ्याकलङ्कपङ्केनाङ्कय। को ब्राह्मणःक्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा तेन वञ्चितः? म्लेच्छेष्वेव वा सज्जनः कोऽवमानितः? अपि तु धर्ममर्य्यादाघस्मराणामपि प्रत्यर्थिनां व्यर्थहिंसा सदैवैतेन नि-

---

१ वाचं यमो वाग्यतः। "वाचं यमोमुनिः" इत्यमरः। २ मा न तु माङ्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वार्य्यते। अहह देव न शोभते युष्माद्वृक्षाणां मुखादेवं कलङ्क-नम्।" इत्युक्तवत एव महादेवपण्डितस्य चक्षुषी बाष्पबिन्दुद्व-यमुदगिरताम् महादेवश्च पटप्रान्तेन प्रामार्ट्।

तदालोक्याकस्मादेव मारुराजस्यापि प्रेमपारावारपूराप्लुत-मिव हृदयम् बाष्पोग्दारेण सिक्तमिव पक्ष्मपङ्क्तियुगलम् पुलको-दञ्चितरोमराजिभिः कण्टकितमिव शरीरम् उत्साहसुधासारैश्च मुदितमिव मनः।

ततश्च महाराण उन्नतं वरासनेन स्थित्वा "पण्डित, क्षम्य-तामद्यावधि मित्रं से महाराष्ट्रराजः साम्प्रतमहंतमालिलिङ्गि-षामि तत् सपदि दर्शय तं क्षत्रियकुलावतंसम्" ॥ इति भाषि-तवान्। महादेवस्तु तदाकर्ण्य व्यजनिनो मुखमवलोक्य महा-राजं चावलोक्यय शनैः प्रोक्तवान् यद् "अचिरादेव शिवः समु-पस्थास्यते श्रीचरणयोरन्तिकै" महाराजस्तु तृतीयेनाश्रवणीयं किञ्चन वचनीयमत्रशिष्यत इत्याकलय्य व्यजनिनं भ्रूसंज्ञया बहिर्यापयित्वा पुनर्महादेवपण्डितयपृच्छत "कथय कथय कदाहं प्रियस्य शिवराजस्य परिष्वङ्गेन म्लेच्छपक्षावलम्बनग्ला-निग्लपितमात्मानं मोदयिष्ये" इति।

अथ महादेवस्तु नम्रीभूय को जानीते किमिव तस्य कर्णे अचकथत् ॥ यशस्विसिंहश्च तदाकर्ण्य सचकितं सम्प्रफुल्लनयनं द्वित्रिश्वासमस्तकमापादं च महादेवं निपुणं निरीक्ष्य ससम्भ्रम-मुत्थाय तथैवोत्थितं महादेवं बाहू प्रसार्य सानन्दं परिषस्वजे

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

द्विस्त्रिर्गाढमालिङ्ग्य च स्वाधिष्ठितोन्नततूलिकास्तरणे उपधान-समीपे महादेवेन सहोपविश्य मुहूर्त्तं यावत् सगोपनं शनैः शनै-र्बहुसंललाप तावत् निशीथसमयसूचको भेरीनादः समश्रावि महादेवस्तु समाकर्ण्य तत् प्रतिनिव वृत्सुरिव उदतिष्ठत् सपदि सप्रश्रयं महाराजं न्यवेदयत् 'करुणाकर, श्वो रात्रौ पुण्यनग-रात् कियत्क्रोशान्तराले एव केनापि व्याजेन स्थीयतां महारा-जेन" महाराजः समपृच्छत् "तत् किं पुण्यनगरमपचिक्रंसते भवान् श्वः" ?

महा०। औद्वाहिकी वरयात्रा भवित्री

यश०। बाढम् अहमपि श्वो वाताहतभीमाशीकरशीतली-कृते क्रमुककानने मृगयाभिरात्मानं विनुनोदयिषामि।

महा०। आम् अतिसमीचीनमदः।

यश०। (मन्दं स्मयमानो महादेवमुखमवलोक्य) धन्यो-ऽसि पण्डित, खरतरफक्किकासु विप्रतिपत्तिषु च ते महाभ्यासः।

महा०। (कन्धरां नमयित्वा स्मित्वा च) असंख्यावच्छे-दकतानल्पकल्पनकल्पतरौ तर्कशास्त्रे एव मम महान् अभ्यासः। येन खड्गा आस्माकीना अवच्छेदकादुरात्मानो यवनम्लेच्छाश्च अवच्छेद्या इति शिक्षितवानस्मि।

यश०। किन्तु छात्रता चिरं त्यक्तेति तद्विद्याशैथिल्यमपि सम्भोभवीति।

महा०। महाराज भवत्कृपया छात्रतां त्यक्त्वा अध्यापकता-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

मङ्गीकृतवानस्मि, साम्प्रतं परःसहस्रा मम च्छात्रा एव विवादे विजयमासादयितुमलम्।

चिरत्य क्ता ध्ययनस्यापि मे विद्यया दिल्लीश्वरोऽपि विस्मितवानस्ति।

अथ द्वावपि हसन्तौ मन्दं मन्दमालपन्तौ द्वारपर्य्यन्तमायातौ। निवर्तमानं महादेवमनुमन्यमानः श्रीमान् मरुधराधीशः पुनः प्रोवाच "द्रष्टव्यं, युद्धविषये यथालापो जातस्तथैव विधेयम्"।

महा०। आम् श्रीमन्। तथैव विधातुं विनिवेदयिष्यामि तत्र भवन्तम्।

यश०। आ एवम्। विस्मृतवानस्मि। तथैव विधातुं महाराष्ट्रराष्ट्रसृष्टिपरमेष्ठी निवेदनीयः श्रीमान् शिववीरः।

ततो बाढमित्यभिधत् महादेवः प्रचलितो मरुमेदिनीपरिवृढोऽपि च किञ्चित् स्मयमानोऽन्तः प्रविवेश॥

इति षष्ठो निश्वासः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शिवराजविजयः ।

अथ सप्तमो निश्वासः ।

अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमुचितः
समीरोऽयं वेलादरविदलदेलापरिमलः ।
इयं प्रावृड् धन्या नवजलदविन्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि किमपि कर्तुं मृगयते ॥

(कविरत्नभानुदत्तः)

"गर्जगर्ज क्षणं मूढ"

(चण्डी)

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौताननाः ।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वद्वैरिनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥

(स्फुटम्)

अहह चिराम्राय भ्रान्तमस्मन्मनः पुण्यनगरान्धतमसवीथिकासु क्षणं तोरणदुर्गोपत्यकोद्यानभ्रमणैरात्मा विनोदनीय इति दृश्यतां कीदृश आनन्दसन्दोहोऽत्रेति । तोरणदुर्गसमीप एव सुदृढं सुन्दरं मारुतिमन्दिरं ततोऽपि पूर्वतः क्रोशार्द्धं याव-

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

द्विस्तृतं रमणीयमुद्यानम्, अद्य व्यतीतोऽयमाषाढः कदाचिज्ज-लदपटलाच्छन्नम् कर्हिचिच्च निर्मेघमपि सान्द्रनीलं गगनतलमा-लोक्यते, क्वचिन्मयूरनृत्यानि, क्वचिच्चातकविरावाः, क्वचिज्जलप्रा-वाहाः, क्वचिद्धारासाराः, क्वचनेन्द्रगोपसंसर्गाधिकमनोह-राणि, शाद्वलानि प्रतिभान्ति। पञ्चषाणि दिनानि चण्डकरकरैः संसारं संताप्य अद्य कैश्चिन्मेघखण्डैः किञ्चिद्व्याप्तं नभ इति उष्णता किञ्चित् कृशिमानमालम्बते।

मारुतिमन्दिरात् किञ्चिद्दूरं वाटिकामध्ये सुदृढौ द्वौस्त-म्भौ तयोरुपरि तिर्य्यक् विन्यस्तो दारुस्तम्भः एतन्मध्यत एव विलम्बमानं शृङ्खलायुगद्वयम् एतत्प्रान्ते च विलम्बमाना प्रतिकोणासक्तैकश्रृङ्खला सुरुचिरा पीठिकेति सुभगेयं दोलि-का। सर्वतोऽप्यस्यां शिल्पिशिल्पचमत्कारः। विविधा लताश्च स्तम्भौ वेष्टयित्वा सर्वाङ्गीणपारस्परिकसंश्लेषेणेव प्रफुल्लास्त-थावतिष्ठन्ते यथा विविधकुसुममयी भ्रमद्भ्रमरनिकरझङ्कृता दोलिकेयं दर्शनमात्रेण चक्षुष्मतां मनोहरति। एतद्दोलिकाधि-ष्ठितशाद्वलस्य मध्ये मध्ये श्वेतश्यामादिपाषाणनिर्मिता रमणीया [1]आसन्द्यः प्रत्यासन्दि चोभयतः प्रफुल्लसुमाः [2]क्षुपाः प्रतिक्षुपमा-लवालेष्वपि सकोरका विविधा अङ्कुराः शोभन्ते। वर्तुलक्षेत्रं

१ आसन्दी आसनविशेषः वेत्रासनमितिप्रसिद्धम।

२ क्षुपा ह्रस्वे शाखा शिफे येषामेवम्विधा लघु वृक्षः शिफ वृक्षमूलम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

न्चैतत् परितः कुसुमिताः कदम्बकुटास्तेषां चैकैकमन्तरा महाफला माकन्दद्रुमाः मध्ये मध्ये च विहितपार्श्वस्थपादपाश्लेषाः मन्दमन्दमनिलालोला लता लसन्ति ।

अमूं दोलां समवयस्कास्तिस्नश्चुम्बितयौवनाः सुन्दर्यः समारूढाः । एका हस्ताभ्यां शृङ्खले धृत्वा मध्ये समुपविष्टा इतरे च धृतशृङ्खले अभितः समुत्थिते स्वोपवेशाघातैर्दोलां दोलयतः

वासांस्यासां महाराष्ट्रकन्योचितानि अतिरमणीयानि । ये एते उत्थायमुत्थायंदोलां चालयतस्तयोर्दक्षतो वामतश्च विभज्य प्रसाधिताः केशाः पीतरक्तकौशेयसूत्रग्रन्थनपात्रवाता [1]ङ्किकवरी विविधमणिजटित [2]वालपाश्या कनककुसुमालङ्कृतं शिरः, सुवर्णसूत्रवेष्टनाविष्कृतबहुलसुषमा कुण्डलीकृत्य वेष्टिता वेणी, सिन्दूररेखाङ्किता कवरीमध्यरेखा मौक्तिकगुच्छाङ्कितसुवर्णाभरणालङ्कृता नासा, आरक्तकौशेयकञ्चुकिकाच्छन्नमारब्धकुचोन्नतिमहोत्सवमवलोचकनयनवशीकरणं वक्षः, कर्णिकायुगलचोचुम्ब्मानं दोलनश्रमोद्भूतस्वेदकणिकापटलपरिलक्षित समीरसरणान्दोलित [3] चूर्णकुन्तलवीजितं कपोलयुगलं, सौवर्णमौक्तिकराजितग्रैवेयकाङ्किता कम्बुग्रीवा, दोलादोलनदोदुल्यमान [4] ल-

१ कवरी केशवेशः । २ वालपाश्या सीमन्तभूषणम् ।
३ चूर्णकुन्तलाः कुटिलकेशाः । ४ लम्बिका आनाभिलम्बितकंठिका ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

लितललन्तिकालालितमुरः, पञ्चकच्छभङ्ग्या परिहितं हरितं परिधानम्, हंसककाञ्चीकङ्कणादिमण्डितान्यङ्गानि। या चेयम् मध्यतः समुपविष्टा सा तदपेक्षयाऽपि अल्पं वयो जुषाणा धम्मिल्ल [५] समुल्लसन्मूर्द्धभागा कुङ्कुमबिन्दुसुन्दरललाटा-कज्जलाञ्जनरञ्जितलोचनयुगला नागवल्लीदलरसना रक्ताधर-विवर्द्धितरसिकजनपिपासा वृन्ताकश्यामां कौशेयसूत्र-रचितां समावृत्तार्द्धबाहुं सुवर्णसूत्ररचितलतावितानरोचित-प्रान्तां कञ्चुकीमभिनवसमासादितमांसलताभावेन वक्षसा बिभ्रती दोलदोलनवेग भंगपरवशतया उच्छालमुच्छालमुरसि निपतन्तीं नक्षत्रमालां कुचप्रदेशाधस्तात् परिवेष्टितशोणचैलाञ्चलापातिनीमपि तदुपरिभागे प्रत्यक्षतो दरीदृश्यमानपूर्वार्द्धां धारयन्ती, सुवर्णविजित्वरवर्णा मूर्तिमतीव शोभा धारितदेहेव प्रेमपरम्परा कलितावतारेव च रतिरासीत्। शनैः शनैर्दोलायाः वेगो ववृधे। एकतो गच्छन्ती दोला यावन्निवर्तते तावत्तस्यां दिशि स्थिता साङ्गहार [१] मुपवेशमुद्रया दोलां तथा हन्ति यथा सा साधिकवेगं परतो निवर्तते स्म ततोप्यवधिपर्यन्तं गतायां च तस्यां तद्दिशि सज्जा इतराऽपि तथैवानुकरोति द्वयोरपि गत्योरन्तरेषु मञ्जीररशनादीनां विलक्षणं शिञ्जनं भवति प्रतिगतं प्रत्यागतं च तासां सर्वासां वासांसि वारमेकमेकतः

[५] मौक्तिकदामादिबद्ध केशसमूहो धम्मिल्लः।

[१] अङ्गाक्षेपसहितम्

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

परतश्च परतः समुड्डीयन्ते, कर्णाभरणीकृतानां पाटलिकुसुमानां केशेषु व्यासञ्जितानां मल्लिकाकोरकाणाँ सर्ववस्त्राणामुपरि-लम्बमानानां च विशिथिलदलानि परिस्खलन्ति स्म, एवंदोला-दोलनासक्ताभिरेव ताभिरारब्धा मृद्वामधुरमाध्वीकमधुरिमधि-क्काराधिका रथारिणि प्रफुल्लोल्लासतल्लजमल्लाररागानुसारि-णीयं गीतिर्गातुम् ॥

तथा हि ।

वनपटली बहु वर्षति तोयम् ।
घनपटलीनमुखः पथिकोऽयम् ॥
बहुधारानाराश्च समुदिताः ।
बहुधा रागै रसिका मुदिताः ॥

एवं किञ्चित्कालगाने नैव श्रान्तयोस्तयोः पार्श्वपरिवर्तिन्योः स्वेदैः कपोलौ क्षालितौ, वसनमार्द्रितं, कञ्चुकी कुचयोर्दृढं संलग्ना वपुर्वेपथुना [1] चुम्बितं श्वासप्रश्वासयोर्गतिस्त्वरिता आननच्छटा [2] च काञ्चन कमनीयां शोणताशोभामकलयत् । ललिताविशाखाभ्यां विमानेन गगनतलं नीयमाना राधिकेव चेयमपरा दोलापट्टिकोपविष्टा नीपशाखाग्रचुम्बिदोलावेगमनुह-माना कदाचिद् भुवं कर्हिचिद् आत्मानं कदाचन द्रुमाग्रान् कर्हि-

१ वेपथुना कम्पनेन ।

२ प्रत्नः समूहतात्पर्येण प्रयुक्तचरोऽपिच्छटाशब्दः साम्प्रति-कैश्छवितात्पर्येण प्रयुज्यते ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

चन समीरवेगाहतनिजवसनाग्रताड्यमानदोलावलम्बिश्रृङ्खलाम् कदापि तारस्वरगानश्रवणविद्रावितनिद्रान् कदम्बशाखासन्धिविलम्बिनीडान्तरालरिङ्गणान् सितपीतसृक्कणीन्[२] अप्राप्तपक्षतिपुष्टीन् अर्द्धोन्मिषितलोचनान् विहितमञ्जीरानुकारिरावान् पिकशावकान्, कर्ह्यपि दोलान्दोलनदोल्यमानदोलाग्रविलम्बिलतांप्रताननिपत्यमानकुसुमस्तबकान् अवलोकयन्ती; भ्रमरिकाकलितदृष्टिः प्रतिगतिभेदं पतन्तीव कम्पमानेव आहतेव भीतभीतेव मुग्धाक्रियासमभिहारेण वक्तुमारब्धवती "अलमलम् विरमतं विरमतं पतामि पतामि" इति।

अथ तयोरेका "सौवर्णि, किमिव बिभेषि, आवयोर्मध्ये स्थितासि शृङ्खलाग्रहणासक्तां मुष्टिं मा शिथिलय न पतिष्यसि। साम्प्रतमेव विहिताभ्यासा चेत् पत्या समं सुखेन दोलाविहाररसं रसयिष्यसि" इति सस्मितमालपत् सौवर्णी च "चारुहासिनि अलं हासैः। भ्रमति मे चक्षुः क्षुभ्यति मनः तत्सपदि स्थिरीकुरु दोलाम्। अये विलासिनि नास्ति मम तथा क्षमता यथा भवत्योस्तद् न पारयामि विरम विरम" इति उभयतो ग्रीवां परिवर्त्य मन्दं सक्षोभमिवाचकथत्। ततस्तृतीयाऽपि "प्रियसखि किमिव क्षुभ्यसि। पश्य विरतमावाभ्यां दोला च क्रमशो मन्दीभूता स्वयमेव स्थिरा भवित्री।" इति सप्रेम समवादीत्।

२ सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

अथ प्रमालापपरायणास्वेव तासु स्थिरीभूतायां दोलायां चारुहासिनी विलासिनी च पूर्वमवतीर्णे तद्धस्तावलम्बनेनैव च सभयं सौवर्ण्यप्यवतीर्णा क्षणं च चक्षुषी निमील्य चारुहासिनीस्कन्धमेव गृहीत्वा सावेगं स्थितवती परस्तात् प्राप्तधैर्य्या सम्मुखस्थासन्द्यां समुपाविशत्। चारुहासिनी विलासिनी च महाराष्ट्रदेशीययोषे इति दोलारोह एतयोः स्वाभाविकः। दोलनप्रयुक्तं वैकल्यं वा शैथिल्यं वा चक्षुर्भ्रमरिकां वा मनोग्लानिं वा एते न जानीतः स्म। ते खिन्नखिन्नसर्वाङ्गिण्याविति कदलीदलखण्डेन आत्मानं वीजयन्त्यौ पर्य्यटितुमारेभाते। एवमितस्ततः शाद्वले पर्य्यटन्त्योस्तयोः पार्श्वस्थमल्लिकास्तबकपरिक्रमणपरवशमिलिन्दवृन्द[1] दत्तदृष्टेः सौवर्ण्याश्चैवमभूवन्नालापाः॥

विलासिनी। अस्माकं सौवर्णी न किमपि वेत्ति।

चारुहासिनी। (समन्दस्मितम्) आं न किमपि। यतो मुग्धा।

विला०। अज्ञातयौवना च।

चारु०। (सहासम्) सत्यं दुग्धमुखीयम्।

(उभौ सौवर्णीमालोक्य जहसतुः)

सौवर्णी०। (सकपटकोपम्) भवतीभ्यामेव रोचन्ते भवत्योः क्ष्वेलनानि।

विला०। मैवं मैवं क्षमस्व क्षमस्व त्वं सर्वं वेत्सि।

---

१ मिलिन्दवृन्दो भ्रमरसमूहः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

चारु० इयं राजपश्चाध्यायीं पठन्ती आत्मानमपि विस्मरति गीतगोविन्दस्य च "उरसि मुरारेरुपहितहारे" इत्यादि गीतानि गायन्त्येव बाष्पप्रवाहेणाञ्जनमधररागं वक्षः केसरं च क्षालयति तत् किं न वेत्ति ? किन्तु अस्मदग्रे आत्मानं मुग्धतममेव परिचाययति । (पुनरुभौ अहसताम्) ।

सौवर्णी० । सख्यौ, यदि मामेवं हेपयथस्तदहं गच्छामि युवामेवात्र विहरतम् । (इति उदतिष्ठत्) ।

विला० । (सौवर्ण्या बाहुं गृहीत्वा) उपविश उपविश । नावामेवं परस्तादालपिष्यावः ।

सौवर्णी० । (तूष्णीमुपाविशत्)

चारु० । (समीपस्थायामासन्द्यामुपविश्य विलासिनीं चोपवेश्य) सौवर्णि सत्यं कथयति विलासिनी । यदि नाम तुभ्यं प्रेमवार्ताः आत्मीयोचितालापाश्च न रोचन्ते तत्किमग्निहोत्रविधिं वा योगसाधनपद्धतिं वा कथयावः । तथैवचेत् तव तात एव वेदान्तोपदेशैस्त्वामपरां गार्गीं विधास्यति किमस्मत्साहचर्यैः किं वा सखि सखीति मुधैवावां सम्बोध्य वञ्चनैः ।

विला० प्रिये मा स्म उपेक्षिष्ठाश्चारुहासिन्या वचनम् । आवामेव तव प्रीतिपात्रेअन्तरङ्गित्वगर्विण्यौ । आवयोरप्यग्रे कदापि किमपि न वक्षि । अन्तरेव कञ्चन अनुरागमिव वहसि, कदाचिद्विमनायसे अस्माभिः शृङ्गाररसस्नातानां* बहूनामान-

* गीतगोविन्दादि काव्यानुभवजन्योऽयं रसानुभवः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मान्यवलोकितानि सन्ति, त्वं तु सदैवास्माभिः सह क्रीडसि कथं त्वया गोपितोऽप्यप्रकटो भवेत् तवानुरागप्रवाहः। त्वमेव केवलं स्पष्टं न ब्रूषे, किं तु तव नवाभ्यस्तापाङ्गप्रचारे दृशौ आलीढतालीदलच्छविः कपोलपाली[1] सह्रीस्तम्भनिः श्वास-मान्थर्यमाधुर्यस्वरभङ्गा आलापाश्च सर्वं स्फुटयन्ति। तदल-मितोऽपि वाह्यैरालापशतैः। सत्यं कथय किमिव चिन्तयसि केन च मयाभाग्येन सहचरितां स्वमूर्तिं स्वापेषु पश्यसि।

(सौवर्णी पादाङ्गुष्ठनखेन भुवमालिखन्ती तूष्णीमेव समतिष्ठत)।

चारु०। सौवर्णि तव दुःखेन दुःखिते आवामिति विश्वसिहि। त्वां हि कदाचित् सर्वा अस्मान् विहाय उद्यानं प्रविश्य एकान्ते तरुतले उपविशन्तीं क्वचन रहसि शिलासु उपविश्य करतले कपोलं संस्थाप्यानिमिषाभ्यां दृग्भ्यां किमपि चिन्तयन्तीं, कर्हि-चित् कुञ्जान्तः प्रविश्य गजदन्तफलके कस्यापि प्रतिमूर्तिमिव लिखन्तीं, कदाचन पाण्डुगण्डतलविसृत्वराण्यश्रूणि पटप्रान्तेन मार्जयन्तीं, क्वचित्लुण्ठितेनेव वञ्चितेनेव प्रनष्टेनेव अपहृतेनेव च हृदा कञ्चिद् धवलिमानमिवाङ्गेषु वहन्तीं दर्शं दर्शं भिद्यत इवावयोर्हृदयम्। किमिव कुर्वः शतधा पृष्टासि सहस्रधा विश्वा-समापितासि न वक्षि न च सूचयसि। किन्तु विश्वासपात्रे-ऽस्माद्दृक्षे सखीजनेऽनुचितमेतत्। सर्वतः संवृतोऽग्निरधिकं ताप-

[1] पाली प्रान्तः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यति, अनुद्गीर्णं विषं प्राणानपहरति, असूचितो व्याधिरप्रतीकारो वर्द्धते, तदयमीदृशो दृढो निरोधस्तेऽनुरागस्याधिकमेव त्वां दुःखाकरिष्यतीति सहाये सखीजने किमिव नान्तर्ज्वरं विभजसि यथावायपि समदुःखसुखे भवेव।

सौवर्णी तु करस्थं कुसुमस्तवकं क्षिप्त्वा दक्षकरतले एव कपोलं संस्थाप्य, निरन्तरपरिक्रमणक्रमक्लान्तं कमलपल्लवोदरे सुप्तं कलानाथमिव कदर्थयन्ती विरहजन्मना धवलिम्ना भस्मनेव रूपिता, वदरपाण्डुना गण्डेन उष्णश्वासप्रश्वासावातशुष्कगाधरेण स्वेदजुषा च वपुषा कञ्चन दुष्प्रतीकारमाधि[1] प्रधानं व्याधिं स्पष्टयन्ती, चक्षुषो धवलयता कपोलौ मलिनयता अधरं ताडयता रागमपहरता वक्षसि शतधारीभूय पट्टसन्धिषु प्रवहता वाष्पबिन्दुसन्दोह[2] प्रवाहेण स्वान्तस्थं धैर्यं गाम्भीर्यं च वहिः प्रवाहयामास।

तां तथा निःशब्दरोदनेनापि रोदसी रोदयन्तीं सधडत्कृतिना वक्षसा विवर्णेन वदनेन शून्यया दृष्ट्या विकलया च अङ्गयष्ट्या अतिस्फुटीकृतप्रियविरहक्लेशामाकलय्य परवशतामङ्गीकुर्वदिव हृदयं भज्यमानामिव वाचं रुध्यमानमिव कण्ठं वेपमानमिव विग्रहं प्लाव्यमानमिव च चक्षुः कथं कथमिव स्ववशंवदं विधाय ते अश्रुमार्जनैः कदलीदलवीजनैः शान्तवचनैश्च सान्त्वमामासतुः।

अथ क्षणानन्तरमात्मानमात्मनैव स्थिरयित्वा चारुहासिनीं विलासिनीं च सम्बोध्य वक्तुमारभत सौवर्णी। यत्—

१ आधिः मानसीव्यथा। २ सन्दोहः समूहः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

"भगिन्यौ भवत्यावेव मम जीवने भवत्यावेव ममाधारौ भवत्यावेव च सर्वथा बन्धू इति भवत्यौ विहाय कोऽन्योऽस्ति यदग्रे मानसं सुखं वा दुःखं वा प्रकटयेयम् । किन्तु वितथ एव भाग्यहीनायाः मम व्यतीतं वृत्तान्तम् । नाहं जननीक्रोडक्रीडा-सुखं स्मरामि, नाहं तातलालनसुखस्य स्वप्नमपि पश्यामि, नाहं स्वदेशस्य स्वजन्मभुवश्च कथामपि शृणोमि न वाहं चिरविनष्टयो-र्भाग्यैः पुनः प्राप्तयोरपि भ्रात्रोः सहवाससुखमनुभवामि । अहह मातापितृविहीनाया भाग्यहीनाया दीनाया मम भ्रातरावेव तु आधारभूतौ, हन्त तयोश्च प्रत्यहं सम्मुखस्था खड्गधारा प्रतिक्षणं च पार्श्वपरिवर्तिनः प्रत्यर्थिनः[1] । द्वारदेशमालोकयन्ती वासरं व्यत्यापयामि । हन्त स्वप्नेष्वपि रणाङ्गणगतावेव सोदरौ पश्यामि इति नास्ति मे कदापि सुखलेशः मृगतृष्णासु तृष्णाभिरापतन्ती मृगीवच यं प्राणनाथं मन्यमाना"——इति अर्द्धोक्तावेव नि-श्चयस्य व्यरमत्[2] ॥ ततस्तयोः "कथय कथय मा स्म रोदीः कस्मिन् मनोऽनुरक्तं कः प्राणनाथतासनाथितः को भवत्या मनोमन्दिरं प्रविष्टः" इति साम्रेडं कथयत्योः पुनराह सौवर्णी यत् "यं च प्राणनाथं मन्यमाना मनोरथसन्तानवितानैरात्मानं व्यथयामि, तस्य मासान् यावत् कथामात्रमपि न लभे । आव-सथमपि नवेद्मि । पात्रेऽयमभिलाषः सुपरिणामोयं चित्तबन्ध इत्यपि न जानं, केवलमेनं [3] प्रातिपदिकंचन्द्रमिव कदाचित्

१ प्रतिकूलमर्थयन्ते पीडयन्ति ये ते प्रत्यर्थिनः शत्रवः ।
२ व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपदम् । ३ प्रतिपच्छन्दंन

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

क्षणाय दूरतोऽवलोक्य चिरदाहदग्धं हृदयहतकं शीतलयामि। दुःखकथाकथनसमये दुःखमधिकमधिकं वर्द्धत इति भवतीभ्यां पृष्टाऽपि न ब्रवीमि अनुरुद्धापि च अपवृणोमि। तत् सख्यौ अलं माद्दृक्षाया हतभाग्याया मुखमप्यवलोक्य परःशता रत्नभूता रणाङ्गणेषु प्रत्यहं शेरते मम तु विधिना मृत्युरपि ललाटे नालेषि॥ इति कथयन्त्या एव तस्या हस्तं गृहीत्वा चारुहासिनी समवादीत् हला[1] मा स्म वदस्तत्। मातापितृसुखं सर्वे सदा नानुभवन्ति, विरहदुःखमननुभूय न कोऽपि प्रेयसा संभुङ्क्ते, केनापि पारावारतरङ्गरिङ्गणाघ्रातमसोढ्वा मुक्ता नाप्यन्ते, शतशःशङ्कुलाभिरनुत्कृत्ता देवमूर्तिः सुसिंहासनार्हां[2] सुषमां न कलयति, तत् समाश्वसिहि"। ततश्चिराय नासां वहुविधो मन्दं मन्दमालापो जातः अथाकस्मादेव समश्राविकस्यापि बालस्येव "अन्तिके अन्तिके" इति दूरा हूतिः।

ततः सौवर्ण्या "चारुहासिनी, तवानुजस्त्वामाह्वयति" इति अवाचि। चारुहासिनी च विलासिनीमपि "उत्तिष्ठ प्रजावति, गच्छावः" इति कथयित्वा "गोपाल, एषो आयामि तद् गच्छ अम्बां कथय" इति ततोऽप्युक्ता सौवर्णी बहु सान्त्वयित्वा[3]

द्वितीयाग्रहणम्। प्रतिपदि चन्द्रस्यादृश्यत्वात्। "प्रतिपच्चन्द्रमिवप्रजा नृपम्" इतिभारविः।

१ सखीसम्बोधने हलाशब्दः प्रयुज्यते।

२ भप रेमा।"

३ सोल्लासं सोपहासम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

सोत्प्रासमनुमतिमासाद्य प्रचलिता तामेव च विलासिन्यप्यनुससार । अनयोरेका मन्दिराध्यक्षमहाराष्ट्रब्राह्मणस्य पुत्री अन्या च पुत्रवधूः तयोर्गतयोः पुनरेकैवोपविश्य स्वकटिपटप्रान्तासञ्जितमेकं गजदन्तपट्टिकाफलकमुत्सार्य करे धृत्वा तत्र स्वयमेव लिखितां रघुवीरमूर्तिमालोकयन्ती स्वयमपि चित्रलिखितेव यावत्कांश्चन क्षणानतिवाहयति तावत् पृष्ठतः स्थितस्येव कस्यचन श्वासभङ्गमश्रौषीत् । सपदि पृष्ठतः परिवृत्य च तमेव चिरचिन्तितं प्राणाधारं रघुवीरमदर्शत् । चकित चकितेव च झटिति समुत्थाय मुदिता मोहिता कम्पिता भीता ह्रीता चैकतो नतमुखी फलकं गोपयन्ती सन्तस्थे । रघुवीरस्तु तस्मिन्नेवावसरे वेगेन हयेन समायातो मुहुरत्रायातीति केनापि सवैलक्ष्यमवीक्षितः, सपदि वृक्षस्यैकस्य शाखायामाजानेयवल्गामायोज्योपवनपर्य्यटनेन स्वेदानपनेतुमकस्मादितः समायात इति अधुनापि खिन्नकपोलयोर्ललाटे च चूर्णकुन्तला[1] भ्रमरकाश्च श्लिष्टा एव, श्मश्रुप्ररोहस्थली मौक्तिकव्रातेनेव स्वेदबिन्दुव्रजेनाङ्किता्व, ततोऽपि चाऽकस्मात् चिरचिन्तिता चिरसन्दृष्टा चिराभिलषिता च प्रेयसी रहसि संदृष्टेति पुनरुद्वेल्लित इव स्वेदप्रवाहः । रघुवीरो ह्यद्यैवाऽस्मिन् प्रान्ते समायाति तदैव केनापि व्याजेन हनूमन्मन्दिरस्यापि परिक्रमां करोत्येव एतद्वाटिकाया अपि धीरसमीरस्पर्शसुखमनुभवति यथा सम्भवं सौवर्गी साक्षात्कारेण

१ ललाटलम्बिता अलकाः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

च चिरतृषिते नयने सन्तर्पयति एतेन सौवर्ण्या सह समालापस्यापि पञ्चषा अवसराः प्राप्ता इति रघुवीरेणैतस्याः कमलोदरसोदरे करे दन्तिदन्तफलकालिखिता[1] स्वप्रतिकृतिरपि साक्षात्कृता, प्रेयस्या विलुलितवारिबिन्दुवज्रे लोचने अपि चालोकिते तदेनां स्वविरहदुःखदुःखितामाकलय्य स्वयमपि दुःखितःप्रोवाच प्रिये किमेतत्, अहह किमिति ताम्यसि शुष्यसि, ग्लायसि खिद्यसे च। मुधा मादृशे पथिकजने पराधीने रज्यसे। हन्त अहमेव वा किं करोमि अश्वपृष्ठमेव मे गृहमसिरेव मम कुटुम्बम् परिश्रम एव मे धनम् स्वामिभक्तिरेव मे यशस्तत् कथं मादृशमशरणमनवस्थं चिन्तयन्ती चेतश्चञ्चलयसि, प्रत्यहं शुष्यन्तीं तव गात्रयष्टिमालोक्य स्वप्नेष्वपि उद्विजे। कतिवारं सौवर्णि सौवर्णि मा स्म खेदयथा आत्मानमिति स्वपन्नेवाहं चीञ्चकार विललाप उत्तस्थौ करौ प्रससार रुरोद च[2]। सप्रश्रयं प्रार्थये, विरम विरम मा स्म[3] जटालाभिश्चिन्ताज्वालाभिः कुसुमानीव कोमलान्यङ्गानि धाक्षीः, इति।

सौवर्णी तु पटान्तेन चक्षुषी परिमृशन्ती परिवर्तितवदना मन्दं मन्दमभ्यधात्। "वीर अभाग्य एष जनः, अस्वायत्तं हृदयम्, विगलितं धैर्य्यम्, पराधीनं चित्तम्, अस्थिरं मनः, दुर्निवारः प्रेमप्रवाहः, दुरन्तोऽभिलाषः अप्रतिरोधा कर्मरेखा,

१ प्रतिकृतिः प्रतिमा। २ ईदृशएव लिट उत्तम पुरुषप्रयोगावसरः ३ जटालाभिर्नाम जटायुक्ताभिः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

तत् किमिव वच्मि, किमिव भावयामि। न जाने कीदृशं वज्रादपि निष्ठुरं हृदयं भवादृशानां व्यरचि विधात्रा, ये स्वसमर्पित जीवनानामनन्यशरणानां वचनमात्रेणापि विश्वासमापाद्य सुधासारसारैरिव ज्वलज्जीवजीवन[1] जीवातुभूतैरालापैरालोकैरपि च दुःखदावदन्दह्यमानं देहं न शीतलयन्ति"। इति कथयित्वा अश्रूणि मुञ्चन्तीं स्वप्राणाधारभूतामालोक्य विस्मृतात्मा सपदि समीपमागत्य स्वकक्षगुटिकातः पटखण्डं निस्सार्य स्वहस्तेन तद्बाष्पाणि अपहरन्, छिन्नैर्मौक्तिकैरिव च स्वचक्षुःपतितैः[2] कवोष्णैर्बिन्दुभिस्तद्धम्मिल्ल[3] मतल्लिकामासिञ्चन् भग्नेन स्वरेण मन्दमगादीत् रघुवीरः॥

'किमत्र संशेषे, कोऽत्र सन्देहः, कात्र विचिकित्सा? कौमारब्रह्मचर्यमहाव्रतेनैव गात्राणि जर्जरयिष्यामि त्वामेव वा परिणेष्यामीति दृढो मे नियमः। त्वं क्षत्रियकन्यासि सुक्षत्रिय एवैष जनः। त्वं राजपुत्रदेशीयासि तद्देशीय एव चाहमनुरागश्चोभयतस्तद् यदि तवाग्रजौ पूज्यपुरोहितश्चानुमन्येत तत्प्रकटमेव तूर्णमेव च स्यात् परिणयः" ॥

इति वदत्येव तस्मिन् "सौवर्णि कुतोऽसि अग्रजस्त्वां प्रतीक्षते आगच्छ आगच्छ" इति देवशर्मच्छात्रविशेषविहितेव दूरा-

१ "जीवातुर्जीवनौषधे।"

२ मन्दोष्णैः "कवच्चोष्णो" इति केः कवादेशः।

३ मतल्लिकाशब्दः प्रशस्तवाचकः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

द्युतिराकर्णि सद्य एवाच तौ कर्णयोः किमप्यालप्यैवैदतः सौ-वर्णी परतश्च रघुवीर इति द्वावपि शाद्वलमेनद् रिक्तमकुरु-ताम् ॥

तत्र तु गौरसिंहो देवशर्मणः पुरोहितस्योपवेशभवने समु-पविष्टो देवशर्म्मणैवमालपति स्म ।

गौरसिंहः । गुरो अद्यापि प्रधाना काचन घटना भविश्रीति श्रीमत आशिषमेव ग्रहीतुमायातोऽस्मि ।

देवशर्म्मा । (प्रणमतः पृष्ठं संस्पृश्य) विजयी भूयाः ।

गौरसिंहः । आर्य्य अपि मे भगिनी सौवर्णी प्रसीदति ?

देव० । आम्, प्रसन्नास्ति । अथवा किमिव प्रसीदेत् । राजवंशजातापि मातापितृविहीना भ्रातृसाहचर्यसुखमप्यननु-भवन्ती वृद्धस्य मे सेवया कथं कथमपि दिनानि गमयति । अधुना तु एतस्या विवाहचिन्ताऽपि भवद्भ्यामावहनीया । कन्यका हि श्वशुरालये क्लेशिता अपि वरं न चान्यत्र सुखि-न्योऽपि ।

गौर० । आर्य आवयोरपि मनसि वारं वारमुदेति एष विषयः । किन्तु कोऽपि योग्यो वर एव न हृदयमारोहति । अपि स्मरति भवान् तातेन कस्मै चिद्दातुमेषा मनसि कृता ?

देव० । स्मरामि, अम्बराधीशानां कुलजातः कश्चिद् वीर-सिंहो नाम अन्यतमो भूस्वामी आसीत् । स चैकदा सपुत्रस्तव तातेनोत्सवविशेषे समाहारितो बभूव । तत्पुत्रेण रामसिंहेन

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

सह सौवर्णी चिरमक्रीडत् । अन्यैः समवयस्कैर्बालैश्च क्रीडास्वेवतयोर्विवाहखेला व्यधायि । तदाकर्ण्य प्रीतः खड्गसिंहः स्वमित्रं सुचरितं वीरं प्रत्यज्ञासीत् ।यद्‌ “यद्युभौ चिरं जीवेतां तर्हि कोशला रामाय दास्यत” इति ।

गौर० । अपि ज्ञायते सन्ति ते कुशलिनः ?

देव० । (निश्वस्य) विचित्रा घटना भगवतः । तस्य सेनानिवेशशैथिल्यमेकदा समवलोक्याम्बराधीशेन जयसिंहेन तस्याखिला भूसम्पत्तिरपहृता । पत्नी चैतस्य विसूचिकापीडिता पुत्रमुखे दत्तदृष्टिरेव चरमं निरश्वसत्[१] । वीरश्च सपुत्रपुरोहितो रामेश्वरयात्रायै गतो नाद्यापि ज्ञायते क्वास्तीति ।

एवमालपत्स्वेव तेषु सौवर्ण्यपि समागता प्रफुल्लनयना च गौरस्य समीपे समुपविष्टा । गौरोऽपि तत्पृष्ठे दत्तहस्तः कुशलादिकं पृष्ट्वा यावत्किमप्यालपति तावदकस्माद्‌ रघुवीरोऽपि तत्रागत्य देवशर्म्माणं प्रणम्य सादरं गौरमुवाच ।

आर्य क्षम्यतां किञ्चन अत्यावश्यकं निवेदयिष्यामि । अथ तयोरेवमभूदालापः ।

गौर० । कथय कथय किं कथयसि ?

रघु० । इतः पश्चिमतो गव्यूत्यन्तराले कतिभिश्चन यवनसादिभिरावृत्ता बहुभिर्मल्लहस्तैर्धानुष्कैः शाक्तीकैश्च सुरक्षिता शिबिकैका नीयते । निरचैषमवेदिषं च यत् कस्मैचित् प्रयोज-

---

१ ममारेत्यर्थः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

नाथ गोलखण्डपर्यन्तं दिल्लीश्वरः समायातोऽस्तीति तत्साक्षात्कराय तद्दुहिता[1] रसनारी यातीति तदत्रार्याः प्रमाणम् इति ।

गौर० । आः किमुक्तम् । दिल्लीकलङ्कस्य कन्या ?

रघु० । एवम् ।

गौर० । योऽस्मावार्याणां दारानपहरति, सतीर्दूषयति तस्यैव कन्याद्य महाराष्ट्रसिंहानां कन्दरद्वारि मृगीव स्वयमापतिता ?

रघु० । एवमेव निश्चीयते ।

गौर० । आर्यपुरोहित, सौवर्ण्योपहारकस्य यवनयुवकस्य हत्ययापि न शाम्यति मे क्रोधस्तदद्य परवधूकन्याहरणं कथमिवा[2]रुन्तुदमिति [3]अवरङ्गजीवहतकमनुभावयिष्यामि तदनुमन्यतां त्वरितमार्यैः ।

इति प्रणम्य सह रघुवीरेण सपदि निवृत्तास्तोरणदुर्गात् कांश्चिदतिचतुरान् सैन्धवारोहान्[4] सह नयन् स्वाधिष्ठितचरकुटीरतः कटिपटाच्छन्नच्छुरिकान् सान्तर्भल्लकृत्रिमदण्डहस्तान् शतं[5] मस्करिवेषान् वीरान् सह नीत्वा येन पथा सा शिबिका समानीयते तस्मिन्नेवैकत्र पर्वतप्रान्ते गण्डशैलावृतस्थले वर्षा-

१ रौशन आरा इति प्रसिद्धा ।

२ अरुन्तुदः मर्मपीडकम् । अरूंषि मर्माणि तुदतीति व्युत्पत्तिः। तुद-खश् मुम् च ।

३ औरंजेब ।

४ सैन्धवारोहाः सादिनः ।

५ मस्करिणः परिव्राजकाः । "धारयन् मस्करिव्रतम्" इति भट्टिः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

वारिपूर्णमेकमल्पं कुण्डमालोक्य विषाक्तं विधाय तत्प्रान्तप्ररूढकुसुमस्तवकेष्वपि घ्राणमात्रेण मूर्च्छावहं गरलमायोज्य तत्परिसरवद्नागे एव सर्वे समाच्छन्नाः समतिष्ठन्त।

तावत् समायातास्ते सगणाः शिविकावाहाः। "अहो रम्यमिदं स्थानं क्षणं विरम्यतामुदकादिकं पीयतां परतो यास्यत" इति वदन्तः, उपविशोपविश तिष्ठ तिष्ठ रुन्धि रुन्धि इति सर्वे तत्रैवविरेमुः। यावत्ते किमपि बुभुक्षव इतस्ततः समवलोकयन्ति तावदकस्मादेको वृद्धः करधृतगात्रावलम्बदण्डः [1] पिटकमेकं वहन् दृष्टः। अरेरे [2] दशमिहतक, किमास्तेपेटायां कुतो यासीति पृष्टोऽसावीषत्त्रस्त इव "न न न न किमपि भ भ भगवन्" इति कथयन् त्वरितं चलितः। ते तु सर्वे गृह्णीध्वं गृह्णीध्वं हरध्वं हरध्वं लुण्ठत लुण्ठत हत हतेति तं वराकमहम्पूर्विकया लुलुण्ठुः। स च कृत्रिमपथिकः सकपटक्रन्दनगलज्जलंमुखं क्षालयन् तिरोबभूव।

एते च तत्पेटकात् मधुरमोदकवृन्दमाप्य परस्परं विभज्य बुभुजिरे। इति अशनायापिपासयोः प्रतीकारयोः प्रत्येकं मूर्छकद्रव्यमयमास्वाद्य सर्वेऽप्यशयिषत। तन्मण्डलाध्यक्षस्य तु समीपे शूलाकृतं मांसं काचपात्रपरिपूरितं मद्यं चासीदिति स तदास्वादनमात्रासादिततृप्तिः केवलं जागर्ति स्म। अथाकस्मात्

१ "पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषे" त्यमरः।

२ नवतेरूर्ध्वं दशमी साऽवस्था भेदोऽस्त्यस्येति दशमी अतिवृद्धः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सतडतड़ाशब्दं वर्षन् कश्चन मेघखण्ड उपरिष्टात् समायातः । न कोऽप्युदस्थादित्यवलोक्यात्यन्तं समशयिष्टाध्यक्षः । स्वयं स्वास्तरणमेकस्यास्तन्नस्य च्छायातरोर्मूले आकृष्य वाहकानाहूयमानां शिविकान्तः स्थां रसनारीम् 'मन्ये न कोऽपि जागर्ति सर्वेऽत्यन्तगाढनिद्रया सुप्ता एते[1] दास्याः पुत्राः" इति बोधयित्वाऽखिलान् पादाघातेन कराकर्षणेन चालोक्य सत्यं मूर्च्छितानवगत्य शीतलयितुं सुगन्धिकुसुमानि जिघ्रापयिषुः पार्श्ववर्तिक्षुपाग्राद् गुच्छकमेकमाचिनोत् । तत्समीपे समागच्छंश्च नवकुसुमस्तवकरूपदर्शनमोहितो गाढं ,स्वयमेवाघ्रात् तत्क्षणाच्च भूमौ पतितो मुमूर्च्छ । वृष्टिरप्यकस्मात् प्रशममाप तत्क्षणादेव संन्यासिकदम्बसस्वलितः कतिपयैः सादिभिरनुसृतो गौरसिंहोऽप्यायातः । एते कपटसन्यासिनस्तु यवनस्पर्शे घृणामावहन्तोपि क्षात्रधर्ममाकलय्य झटिति तत्कञ्चुकैर्दिल्लीश्वरनामाऽङ्कितरजतफलकालङ्कृतोष्णीषैस्ताद्दृशपित्तलपट्टिकाङ्कितकटिबन्धैश्चात्मानमलंचक्रुः । एवं केचन तरुशाखालम्बितान् वाजिन उन्मुच्य वल्गादियोजनैः सज्जीकृत्य वलितवारवाणाः सुप्तसादिशस्त्रैरेव धानुष्काः काण्डीराः शाक्तीकाः याष्टीकाः पारश्वधिकाः प्रासिकानैस्त्रिंशिकाः कौन्तिकाः फलकपाणिनश्च भूत्वा तानारुरुहुः । अपरे तत्रैव परिवर्तितवेषा 'जङ्घाला[2] इतरे च वाहकतामङ्गीकृत्य पालङ्कीमुत्थाप्य सर्वैः सह तोरणदुर्गा

---

१ षष्ठ्या आक्रोशे इत्यलुक् ।

२ जङ्घावेगवती अस्त्यस्येति जङ्घालो धावकः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

भिमुखमेव चल चलेति चेलुः। एवं रसनारीमेनां तोरणदुर्गे संस्थाप्य दुर्गाध्यक्षं च यथोचितादरैस्तत्करतु रक्षितुं च प्रार्थ्य जवनं निजमाजानेयमारुह्य [1] तन्निगालमास्फोट्य सहरघुवीरेण क्वचिदास्कन्दितैः [2] क्वचिद् धौरितकैः क्वचिद् वल्गितैः निम्लोचति मार्तण्डमण्डले प्लुतैः सपदि सिंहदुर्गमायातो गौरसिंहः।

अस्मिन् समये पश्चिमाशाकुण्डलमिव मार्तण्डमण्डलमस्ताचलचूडाशोणोष्णीषतां भेजे। सिंहदुर्गप्राचीराभ्यन्तर एव निःशब्दं वीराः युद्धसज्जां विदधति स्म। भूषणकविर्वीररसकवितापाठैरखिलानामुत्साहं द्विगुणयति स्म। वीरा अन्तर्लौहं वर्म्म परिधायतदुपरिमाञ्जलिकवर्णैर्वारवाणैरङ्गरक्षिकाभिश्चाऽऽस्मानमाभूष्य सारसनं [3] बध्वाऽऽयसशीर्षाच्छादकस्योपरि स्वदेशीयं चक्रोष्णीषं धारयन्ति स्म।

अथोच्चाया एकस्या वेदिकाया उपरि महाराष्ट्रराजः शिववीरः समारूढः समवालोकयत् यत् पूर्वस्यां रिङ्गत्तरङ्गभङ्गाहतीरा शीतलसमीरा धलद्धलद्ध्वनिधीरा गम्भीरा नीरानाम्नी नदी प्रवहति। दक्षिणा प्रतीच्यां च गिरिराजीनां परतो गिरिराजयः स्वकीयैरभ्रंलिहैरुच्चोच्चैः सानुभिरधित्यकास्थैररण्यानीसंस्थानैर्मेघमालामण्डलभ्रममुत्पादयन्ति। उदीच्यां च सुदूर-

---

१ निगालः गलोद्देशः।

२ "आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्। अश्वानां गतयः पञ्च"। इत्यमरः।

३ "यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः। बध्नन्ति तत् सारसनम्" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

विस्तृतं हरितशाद्वलं ततश्च पुण्यनगरमवलोक्यते । दुर्गमिदं शैलशिखरस्थमिति [1] दूरवीक्षणनलिकातो वीक्षणेन विलिख्य स्थापितं चित्रमिव साकल्येन नगरमिदमालोक्यते स्म । शिववीरस्तेन सह द्वित्राणि मित्राणि च सतर्कं सविविधभावभङ्गं नगरमेनदालोकयन्ति । रजन्यामेतस्मिन् नगरे केव दुर्घटा घटना भविष्यतीति च पर्य्यालोचयन्ति स्म ।

अस्मिन् मण्डले बहुदर्शी शिवपितृकरपल्लवच्छायायां यापितबाल्यवयस्को युद्धविद्यानिष्णातः श्रीमुरेश्वराख्य एको वीरवर आसीत्, अपरः, आन्नाजीस्वर्णदेवाभिधो ब्राह्मणो येन स्वबाहुबलेन सर्वोऽपि कल्याणप्रदेशः कल्याणदुर्गं च शिवस्य वशमानीतमासीत् इतरश्च अन्नजीवदत्तो येन स्ववीर्येण वर्षचतुष्टयात् प्राक् पानालयदुर्ग्गं यवनदुर्ग्गं च शिवस्य हस्तगतं कृतम् । तदेते त्रयाऽपि सम्मुखमायाता एवं चालेपुः ।

मुरेश्वरः । आर्य किं सत्यमेव स्थिरीकृतं यदद्य मां वा स्वर्णदेवं वा न सह नेष्यति श्रीमान् ?

शिवराजः । वीरवर, क्षम्यतां, नाहं युष्माकं धैर्यं गाम्भीर्यं चातुर्यं वीर्यं वा विस्मरामि । परमलमनुरोधैरद्य । केवलमाशीर्भिरेव संवर्द्धयतामेष जनः । निश्चयेनाहं युष्मदाशीःसंवर्द्धितो विजेष्ये । दैवात् वीरगतिं गतश्चेद् भवत्सु कुशलिषु पुनरपि स्वतन्त्रमेव महाराष्ट्रराज्यम्, पुनरपि प्राप्तशरणो वैदिको धर्म

[1] दुरबीन इतिभाषा ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पुनरपि च कम्प एव वक्षस्सु भारतप्रत्यर्थिपत्नीनाम् । युष्मासु मया सह भारतभुवं विरहयत्सु च कस्मिन् धुरं धारयिष्यति धर्मः, कमालम्बिष्यते भारतभि ᷊नस्वातन्त्र्यभारः, कस्याग्रे च रोदिष्यदि नवोन्नतिमासादयन्ती महाराष्ट्रजातिः तदलमालप्यान्यत् । सहसहचराय मे स्वस्ति उच्यतां, यथा लीलयैवैतान् प्रमत्तहतकान् विजये ।

ततस्तेषु आशीराशीन् वदत्सु सपदि प्रविश्य प्रणनाम गौरसिंहः । शिवेन सप्रेमाशीराश्युदन्त पृष्टश्चोवाच "भगवन् वरयात्राप्रस्थानात् प्रागेव वधूप्रवेशो जातः" । अथ "किमिति किमिति" पृच्छति सर्ववीरमण्डले स विशकलय्य सर्वमकथयत् रसनारीलाभचरितम् कुशलेन तोरणदुर्गे स्थापनवृत्तान्तं च । तदाकर्ण्य चात्यन्तप्रमुदिताः सर्वे "अतिमाङ्गलिकमिदं, मूर्तिमतीयं जयश्रीर्निश्चितो जय आर्यचरणाना" मिति प्रोचुः ।

शिवराजस्तु "गौर यद्यपि अल्प ते वयस्तथापि युद्धकार्येष्वनियुक्तोऽपि बहुधा कां तोषितवानसि, तदस्मिन् युद्धयात्रासमये मङ्गलमाचक्षाणोऽवश्यं पुरस्कार्या इति सादिनां पंचसहस्र्या अध्यक्षतायां त्वां विनियुनज्मि अङ्गी कुरु"इत्यगादीत् अथ समस्तकनमनमङ्गीकुर्वति गौरे, शिवेङ्गितेन तत्पदार्हाणि वासांसि[1] विश्राणयति सुरेश्वरे तत्पदसूचकमेकं सुवर्णपट्टकं वक्षसि ससुवर्णकोशं खड्गं च कटिप्रदेशे शिवः स्वहस्तेन स्वयमायो-

१ ददति सति ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

जयत्। तदुदारतावर्णनकवितारचयन्तं पठन्तं च भूषणं मौक्तिकमालया सम्मान्य यावत् पुरतः पश्यति तावद् दृष्टं पुरतश्चिरसहचरो माल्यश्रीको नयनजलाक्षालितकपोलः सहगमनानुमतिं वाञ्छतीति तन्निषेधमनुचितं मन्यमानस्तत्प्रार्थनामङ्गीकृत्य चरणयोः पतितं रघुवीरमपश्यत्। "किं किं कथनीयं वा किमपि" इति पृष्टः स प्रावोचत् "महाराज, तद्दिने तोरणदुर्गात् सपदि पत्रादिकमानीतवन्तं मामवलोक्य, प्रसन्नः पारितोषिकं प्रत्यज्ञासीदार्यः"।

ततः शिवराजः प्राह "सत्यं दास्यते किन्तु त्वरासमये साम्प्रतमसाम्प्रतं[१] तद्याचनम्। तथापि कथय किं याचसे"। रघुवीर उवाच "भगवन्निदमेवाभ्यर्थये यदनुगन्तुमाज्ञाप्योऽयं विधेयः"। तदाकर्ण्यात्यन्तचकितः शिवराजः प्राह "चित्रं। संदेशहरपदे नियुक्तोसिअतिशिक्षितवीरकार्यप्रवाहे च पतितुं साहसमाधत्से, कथमेतत्"।

रघुवीर आह "महाराज, स्वकुटुम्बेऽहमेकोऽस्मि विनष्टं मामवगत्य न कोपि रोदिष्यतिः प्रभुं तोषयितुं शक्ष्यामि चेत् आयतिर्मे मङ्गलमयी"।

शिवस्तु विलम्बस्यानवसरमाकलयन् झटित्योमित्युवाच। स च शिरसा भुवं स्पृशन् प्रणम्य युद्धसज्जोऽभूत्। अथापि प्रच्छिषमाणं गौरं सम्बोध्य शिवराजेनाभाणि "त्वंतु सादिनां

१ अयोग्यमित्यर्थ "युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने, अमरः"।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

पञ्चशतीं सह नीत्वा पुण्यनगरस्य पूर्वतः प्रतीक्षस्व, यदि रक्तमेकमग्निपुष्पं गगने समुड्डीयमानं पश्येस्ततस्त्वं बलात् प्रविश्य प्रत्यर्थिनामाक्रमणं विधास्यसि; इतश्च पश्चिमतः स्वर्णदेव आर्यः"। स च तथेत्युक्त्वा तथाकर्तुं प्रचलितः । स्वर्णदेवोऽपि [1] चोमिति स्वीचकार ।

शिवराजोऽपि "प्रतीक्ष्यतां जननीं प्रणम्यागच्छामि" इति व्याहृत्यान्तः प्रविष्टो मुहूर्तानन्तरं च पटान्तेन चक्षुषी परिमृशन् निरगात् आललाप च ।

शिवः । अपि सज्जा यूयम् ?

माल्यश्रीकः । आम् प्रस्तुता वयम् ।

शिवः । अथ विजयतां त्रिपुरमथनो देवदेवः ।

सर्वे । विजयते महादेवो, विजयते सनातनधर्मो विजयते च श्रीमान महाराजः ।

रघुवीरः । (पुष्पमालामर्पयन्) तोरणदुर्गस्थमारुतिमन्दिराध्यक्षेणार्पितेयम् । शिवः जय जय हनूमन् त्रायस्व (इति सादरं प्रसादमालां कण्ठे स्थापयतिस्म)

ब्राह्मणाः (कुङ्कुमाक्षतदानपुरःसरम्) "अक्षतान् विप्रहस्तेभ्यो नित्यं विन्दन्ति ये नराः । तेषां विवृद्धिमायान्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम्" ।

"शत्रवः पराभवं यान्तु, शाम्यन्तु घोराणि, शाम्यन्तु पापा-

१ "ओमाङोश्च" इति पररूपम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

नि, हताश्च ब्रह्मद्विषः, हताश्च परिपन्थिनः, हताश्च विघ्न-कर्तारः, श्रीरस्तु"।

माल्यश्रीकः।"यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततोजयः"।

एवं सर्वे इष्टदेवंस्मरन्तो माङ्गलिकशब्दानुच्चारयन्तो महता कोपेन रिपुनिकरं दिधक्षन्त इव दुर्गादवातरन्।

सिंहदुर्गात् पुण्यनगरपर्य्यन्तं शिवराजेन तूष्णीमदीपप्रकाशा अवाग्विलासा सेना सन्निवेशिता स्वयं च पञ्चविंशतिं वा उत्साहधनान् धीरान् सह नीत्वा पुण्यनगरप्रवेशद्वारसमीपे एव गहने गाढान्धकारे आम्रवणे प्रतीक्षमाणः समतिष्ठत।

तावद् "ढं ढं ढम्" इत्यश्रावि वाद्यनिनदः आलोकिषत च स्थूलवर्तिका महाद्युतयो दीपाः। परस्परमालोक्य तैः कथितमियं सा वरयात्रेति। अथ समीपमायाते तस्मिन् वरयात्रामण्डले शनैःशनैरेते सर्वेऽपि तैरेव सह मिलिताः सुखेन पुण्यनगरं प्रविष्टाः।

यत एव सपादाताः सवाडवाः, घाण्टिकचाक्रिकायुधिकवैजयन्तिकवादकादिसहिताः कृशानुक्रीडाकलनकौतुकिन एते यान्ति स्म तत एवगवाक्षेभ्यः क्रोडास्थापितस्तनन्धया गृहिण्य उच्चकुचाग्रास्फालितगवाक्षदण्डाः स्वप्रेमपात्रप्रियजनदन्तक्षतव्रणविषमताम्बूलोरागरञ्जिताधराश्चिरण्ट्य[1]श्चाङ्गुल्या इदमिदमिति निर्दिशन्त्यः पश्यन्ति स्म।

---

१ चिरण्टयो युवत्यः। "चिरंटी तु सुवासिन्यां स्याद् द्वितीयवयः स्त्रियाम् इति विश्वप्रकाशः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

शनैरायात एष समारोहः शास्तिखानाध्युषितगृहद्वारपर्यन्तम्। शास्तिखानसीमन्तिन्योऽपि धमद्धमद्धनिसमाकर्णनजातकुतूहलाः निराद्भूततन्द्रा मन्दाक्ष[1] मन्दप्रचाराः प्रतिसीरा[2] अपसारमपसारं लशुनपलाण्डुगन्धकटुभिर्जृम्भापरम्पराभिर्नासामौक्तिकानि मलिनयन्त्यो लोलत्कुण्डला दोलल्ललन्तिकाः स्खलद्वसनाः वलद्वसना मदव्याघूर्णितनयना विहितमेचककुञ्चितकचप्रचयसंचयना अञ्जनरञ्जिताभिर्दृग्भिरिन्दीवरमाला इव वर्षन्त्यो रोलम्बकदम्बमिव क्षिपन्त्यो वीक्षितुमारेभिरे। समारोह एष शनैः शनैः परतो निर्यातः किन्तु अन्यूनास्त्रिंशद्वीरास्तद्भवननेदिष्ठवाटिकोविटपान्धतमसच्छायास्वेव समलीयन्त।

वरयात्राकलकलः शान्तः स्त्रियः पुनः स्वशयनीयेषु शयिताः। अन्धकारो ववृधे। नागरिकजनरवोऽस्तः पथि पथिकानां गतागतं निवृत्तम्। श्यामश्यामैर्मेघैस्तिमिरसान्द्रता द्विगुणिता। झिल्लीरवानुसृतो नैशीथः स्वभावसिद्धोऽनाहता[3]नुकारी ध्वनिरश्रूयत। प्रतीहारा अपि गृहीतभित्तिकाश्रया घुरघुरायितघोरघोणाः श्लथत्करवालाः समशयिषत।

अथ अर्द्धसुप्ताभिर्महामदमहिलाभिः प्रासादपृष्ठतः सीत्कारमयं खटखटाप्रधानं किञ्चन शब्दजातमिवाश्रावि किन्तु निद्रया गाढमाक्रान्ताभिर्नापार्य्यत उत्थातुं निर्णेतुम् वा। धमधमा

---

१ मन्दाक्षं ह्रीः। २ प्रतिसीरा जवनिका। ३ नादविशेषो योगशास्त्रप्रसिद्धः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ध्वनिरेष द्वैगुण्यं प्राप्तः। महानसगृहे इष्टकाग्रावपात इव चान्वभावि। ततस्तु भीताः स्त्रियः उत्थाय पल्यंकेषूपविश्य किमिदं कुत इति परस्परमालपन्दासीं प्रोचुः "हण्डे हण्डे गत्वावधेहि रन्धनगृहे किमिव सशब्दमास्खलितम्" सा तु निद्राभरमन्थरा प्रावोचत्। 'भट्टिनि शेष्व, कोऽपि विडाल आखुं गृह्णन् समापतितो भवेत्।"

क्षणानन्तरं पुनराकर्णि तथैवेष्टकापातव्रातः। अथ द्वित्राः स्त्रियो भीतभीता रन्धनालयद्वारदेशमुद्धाट्य मन्दालोकेन दीपेनालुलोकन्त यत् पञ्चषा महाराष्ट्रचौराः भित्तिं भित्वा अन्तरायाताः सन्ति अन्ये चैकस्मात् परमपरस्ततोऽपि परमपर इति विकोशखड्गाः प्रविशन्ति। तास्तु सचीत्कारं प्रतिनिवृत्ता गृहावग्रहणीसमुद्धाताहतप्रपदाः प्रघाणे[1] निपतन्त्यः कान्दिशीका अट्टे स्थितस्ततो धावमानाः घोरनिद्रया सुप्तं सेनान्यं समवृबुधन्नचकथंश्च यद् "नग्नासिहस्ता महाराष्ट्रा गृहे प्रविष्टा" इति। सेनानीस्तु महादेवपण्डितालापं स्मरन् सुप्त इति स्वप्नेऽपि बद्धकरसम्पुटं सन्धिं प्रार्थयमानं स्वाग्रतः स्थितं शिवराजं पश्यन्नासीत्। अकस्मादुत्थापितश्च क्षणमुपधानं क्षणं पल्यङ्कपट्टिकां क्षणं सीमन्तिनीजनग्रीवां समालिङ्गन् परतः प्राप्तचेतनः समज्ञासीद् यत् पुण्यनगरं वशंवदं विधाय महाराष्ट्रा अन्तःपुराक्रमणमपि व्यधुरिति। अथैष सपदि समुत्थाय येनैव पथा पलायितुमियेष तत एव सखड्गं महाराष्ट्रवीरं मूर्तिमन्तमिव

१ बहिर्द्वारप्रकोष्ठके।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मृत्युमुपस्थितमवलोक्य पुनः प्रविश्य स्वाधिष्ठितविशालकोष्ठस्य प्रधानद्वारं पक्षद्वाराणि च व्यधात्। स्त्रीभिः सहितः स्वयमेकल एव च पुरुषोन्तःस्थः प्रच्छन्नतया पालायितुं व्यचेष्टिष्ट।

इतस्तु कश्चित् कोलाहलमिवाकर्ण्य द्वारदेशस्था रक्षकाः, पार्श्वकोष्ठेषु [1] चन्द्रशालासु मण्डपेषु च सुप्ता अपरे वीराः समुत्थाय श्येना इव समापतन्। महाराष्ट्रैः "हर हर महादेव" इति, यवनैश्च "अल्ल अल्ल अल्ल" इति युद्धारम्भसूचको महानिनदोऽक्रियत। तस्मिन् घोरेऽन्धकारे दीपप्रकाशसाक्षिकम् कुट्टिमेऽट्टे प्राङ्गणे च खड्गखणत्कारक्ष्वेडाहुङ्कारध्वनिप्रतिध्वनिधर्षितप्रतिवेशिनिचयं मुहूर्त्तं यावत्तुमुलं युद्धमभूत्। आक्रान्तमाक्रान्तं जितं जितमिति वर्द्धितोत्साहैर्महाराष्ट्रैराक्रान्ता आक्रान्ता जिता जिता इति भग्नोत्साहा यवनाः परितोविशस्यमानाः स्वमज्जरुधिरमेदोनिचयैर्मेदिनीं मेदस्विनीं पङ्किलां च समकार्षुः।

तावत्प्रासादबहिर्भाग एकमग्निमयं रक्तं कुसुमाकारं स्फुलिङ्गनिकुरम्बवमपि गगनं चुचुम्ब।

शिवराजस्तु सेनापतिमेवान्विष्यन् शुद्धान्तदिश्यापतितो मार्गमवरुध्य स्थितं द्वाविंशतिवर्षदेश्यमेकं सुन्दरं यवनयुवकमवालोक्य चान्द्रेण संवादिनीमिव तदाकृतिं निर्धारयन् उक्तवान् यत् "मन्ये चान्द्रखानस्य पुत्रोऽसि" स ऊचे 'ओम्' इति।

शिवोऽभाणीद् "अपसरापसर किमिति मृषा स्वपितृशोणि-

---

1 चन्द्रशाला प्रासादोपरिस्थगृहम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

तद्दिग्ध मत्करवालधारातीर्थे शरीरं विसिसृक्षसि, समालोक्य तव मुग्धं मुखमण्डलं करुणापरवशः क्रौर्यमाचरितुं नोत्सहे" ॥

इति कथयत एव तस्य अकस्मादुत्प्लुत्य शितधारं खड्गं मूर्द्धिन प्राहिणोत् स रिपुबालः। शिवस्तु स्तिमित उत्प्लुत्य यावदेकतस्तिष्ठन् स्वखड्गत्सरुं दृढं करेणाकलयति तावदद्राक्षीद् यत् भयानकशल्यया कयाचित् हृदयं भित्वा परतोऽपि निस्सृताग्रया शक्त्या तीव्रं विद्धो भूमौ शायितोऽस्ति शत्रुरिति॥ तावद् दृष्टवान् यत् पिचण्डिल एकोऽपरः कृष्णकूर्चप्रचयचुम्बितवक्षोभागो ज्वलद्भ्यामिव विस्फारिताभ्यां नयनाभ्यां दिधक्षन्निव सक्ष्वेडम् अरे रे अपसद शास्तिखानपुत्रहस्तेनैव ते [1]निधनं स्थिरीकृतं धात्रेति प्रकटमवलोकयन्तु सर्वे इति कथयन् शक्तिमुदतूतुलत्। तच्छक्तिं छेत्तुं खड्गं सज्जीकुर्वन्नेव च केनापि भूमौ निपात्यच्छुरिकया विदार्यमाणं वेपमानावयवं शत्रुमदर्शत्। एवमुत्थितं च विघ्नहतारं शत्रुशोणितशोणीकृतकरद्वयमिन्द्रगोप [2]द्युतिद्योतितविन्दुवृन्दाच्छादितवारवाणं निपुणमवलोक्य 'रघुवीर' इति पर्य्यचेष्ट। ततश्च "साधु रघुवीर साधु, न विस्मरिष्यामि ते वीरताकार्यमिदम्" इति। व्याहृत्य, प्रणमतः पृष्ठं स्पृष्ट्वा पुनरग्रतो यावज्जिगमिषति तावदकस्मात् अट्टालिकातो भटानां विंशतिरिव सोत्फालं शिवस्य परितः

---

१ निधनं मरणम्। २ इन्द्रगोपो रक्तोऽस्यवर्षाभवत्वात्। इन्द्ररक्षितः रक्तवर्णः कीटविशेषः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

समापतत् । शिवस्तु चन्द्रहासचालने अद्वितीय इति झटिति केषांचिदविहितोत्फालानामस्पृष्टतलानां गगन एवोदरं संविदरमकार्षीत्, परेषां परिपत्योत्तिष्ठासतामेव शिरोधरामशिरोधरां व्यधित, अन्येषां मेदोमांसपिच्छिलकर्दमचलितांघ्रिरणानसंचरणानकृत, इतरेषां च खड्गोत्क्षेपणोत्क्षिप्तान् करान् निजासिवृक्णवाहुमूलानुदक्षैप्सीत् । क्रमशश्च रघुवीरोऽपि द्वित्रानपातयत् । तस्मिन् समिद्धक्रोधाः पञ्चषा युगपदेव परितः समापतन् यवनभटाः । तं चाभिमन्युमिव महारथैराक्रान्तमालोक्य सगर्जनं चन्द्रहासचक्रेणेव समावृतः समापतत् शिववीरः । चन्द्रहासचालनचातुरीमहिम्ना च खड्गेनैव तेषामाघातान् प्रतिरुन्धन् तेषु वहून् यमसदनमनैषीत् । तावदन्येऽपि महाराष्ट्राः परितः श्येना इवापत्य काकोलानिवातिलोलांस्तान् दोलायोग्यान् अकार्षुः । एवं हतेषु वहुषु परेषु पतितेष्वार्तनादेन प्रासादं ध्वनयत्सु प्रशान्तोपद्रवः पुनरग्रेऽवरोधमवरोद्धुं प्रचचाल महाराष्ट्रमण्डलीमण्डनः । तत्र रुद्धान्यरराणि पादाघातैः प्रासनिपातैश्च भित्त्वा "हर हर महादेव" इति गर्ज्जनैरन्तर्निविश्यादर्शत् । यद् गवाक्षिकातः सर्वाः स्त्रियः पूर्वमुत्तार्य पश्चात्सेनानीरपि उत्तरतीति । शिवराजस्यैकेन चरेण खड्गः क्षिप्तः । तस्य च प्रसारितकरस्याङ्गुलिद्वयमेव च्छिन्नं तावत् सोत्फालमन्धकारमहोदधौ निमग्नः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

इतस्तु दानवा इव मानवान् महाराष्ट्रा म्लेच्छान् घ्नन्तीत्यालोक्य व्यर्थहत्या शिवेन निवारिता। "विजितं सनातनधर्मेण, विजितं महाराष्ट्रराजेनेति" महानभूज्जयध्वनिः। "सम्प्रति साधितं साधनीयम्, पलायितः शास्तिखानो नायास्यति सम्मुखमिति क्षिप्रं सिंहदुर्गः आसादनीयः" इति शिवेनाज्ञप्तास्त्यक्तरुधिरारक्तवसनाः प्रासादनागदन्तिकावलम्बितैरेव बहुभिर्वसनैर्वेष्टिताःकतिचन प्रत्यर्थिपरिचारकवसनपट्टिकाशस्त्रैरालोचकान् यवनभ्रमसमुत्पादयन्तो निर्भयाः सर्वेऽपि घोरान्धकारायां यामिन्यां प्रचलिता निर्विघ्नं पुण्यनगराद्बहिरागत्य यथा संकेतमाक्रमणेन विजितबाह्यसेनासन्निवेशं रुम्यगुन्मुद्रितसर्वगोपुरं संस्थापितनिजयामिकद्वाररक्षककं स्वर्णदेवगौरसिंहाधिष्ठितं बलं साक्षात्कुर्वन् गव्यूतिं यावदन्धतमसे एवोच्चावचं[1] पाणिन्धमम्ध्वानं व्यतीत्य ततः शतशो दीपान् संज्वल्य पुण्यनगरस्थैः कान्दिशीकैः पराजितप्रत्यर्थिभिः प्रजाभिश्च वीक्ष्यमाणाः कुशलेन सिंहदुर्गमारुरुहुः॥

* इति सप्तमो निश्वासः *

---

१ पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा। अन्धकाराद्यावृत इति यावत्, तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्दयन्ते। "उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्चे" त्यनेन सिद्धम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

शिवराजविजयः ।

अथ अष्टमो निश्वासः ।

"वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च ।
तासु तेष्वऽप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः" ॥
(कुवलयानन्दे)

तोरणदुर्ग्गे तु रसनारी काभिश्चन मूर्छितप्रायाभिरुत्थाप्य समानीताभिः पुनः प्राप्तसंज्ञाभिश्चेटीभिः सहितामञ्चासन्दीपल्यङ्कवितानतूलिकोपबर्हादिसकलपरिच्छदपरिष्कृतायामतिरम्यहर्म्याट्टालिकायामवरुद्धा कायाता केन संयता किं भावि इति किमपि न वेत्ति स्म। तत्परिचर्य्यायामितरा महाराष्ट्रदेशीया अपि दास्य आसन् किन्तु ता अपि रसनार्या बहुशः प्रलोभिता अपि सप्रश्रयं पृष्टा अपि तेषु विषयेषु वाचमेव यच्छन्ति स्म।

रसनारी हि नित्यं प्रातर्निर्मलं कोष्णं यूथिकामल्लिकाचन्दनादिवासितं स्नानीयं पानीयमानीय स्थापितं कर्पूरकाश्मीरपाटीरक्षोदरचित [1] मुद्वर्त्तनञ्च रजतपात्रेषु निन्यस्तं, [2] पटवासवासितानि सुसूक्ष्माणि सौवर्णप्रान्तानि नानावर्णकौशेयकुसुमरचनाविचित्रितानि वासांसि प्रसाधनीं [3] दर्पणं धूपं सिन्दूरं कुसुम-

---

१ शरीरनिर्मलीकरणद्रव्यम् "उबटन" इतिभाषा ।

२ वसनवासकः कुङ्कुमादिचूर्णविशेषः । ३ कङ्कतिकाम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मालाः अङ्गरागं चूड़ाबन्धं च प्रस्तुतमेवावलोकयति स्म विविधासु दासीषु सतैलाभ्यङ्गं सोत्सादनमर्दनं[1] सकेशमार्जनं च स्नानसेवां विहितवतीषु धारितधौतकौशेया, द्राक्षाद्रवदाडिम्बदुग्धादिमहामधुरमहोपस्कारमयीं माहारसामग्रीमुपलभते स्म। क्षणे क्षणे जातीपत्रकेसरकर्पूरलवङ्गैलासुवासितानि ताम्बूलानि प्रहरेप्रहरे पाटलसुगन्धिताम्रकपिष्टकाङ्गारकपरिपूर्णसाच्छादनकहाटकानत्रिकालंकृतोर्ध्वभागं केतकतोयपूरितपयःपात्रैः परिलसितमूलम्, काञ्चनचञ्चूचमत्कृतप्रलम्बनलिकासम्वलितं धूमपा यन्त्रम् सर्वदा च व्यजन चामरपतद्ग्राहहस्ताः[3] दास्यः इत्यखिलं सुसज्जमेवावलोकयति स्म ।

क एवमाद्रियते कस्य कक्षे आपतिता कोऽधुनाऽपि मर्यादां न भनक्ति इति तया किमपि ज्ञातुं न शक्यते स्म।

पुरुषः कोऽपि निकट एव नायाति निजचेटीद्वारा कथंकथमपि पृष्टश्च मूक इव न किमपि वक्ति, इति विचित्रं चरित्रं पश्यन्ति विलक्षणमिदं कारागारमलौकिका अत्रत्या मानवा इति मनस्येव तर्कवितर्कैश्चिरचिन्तानिमग्नाऽभूत्।

अथैकदाट्टालिकायां पर्यटन्त्या दक्षिणा सुदूरं विस्तृतानां

१ उत्सादन मुद्वर्तनम् । "उद्वर्त्तनोत्सादने द्वे" इत्यमरः ।

२ ताम्रकम् तमाकू इति भाषा।

३ पतद्ग्रह एवं पतद्ग्राहः 'पीकदानी' इति लोके ख्यातः । 'प्रतिग्राहः पतद्ग्राह" इत्यमरः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

काननानामभ्रंलिहानां शैलशिखराणां कालिन्दीसलिलसौन्दर्य-विजित्वरातिहरितवनौषधिवृन्दव्याप्तानामुच्चावचतलान्तःस्रव-त्प्रस्रवणस्रां तत्समीपनर्त्तनानमेघनादानुलासि[1] लास्यल-लितान मुपत्यकानांद्रुमाद् द्रुमं शाखातः शाखां गण्डशैलं दन्त-काद् दन्तकं पादाच्च पादं सपत्रकम्पनं सचञ्चुचाञ्चल्यं सग्री-वाभङ्गं[2] सपक्षतिकण्डूयनं सतनूरुहस्फुरणं सकूजनं च प्रडीनो-ड्डीनसंडीनैरुड्डीय गच्छतां कलविङ्कानां कर्करेटूनांकिकीदिवीनां कपोतानां कोकानांकाकानां कीराणां,क्रौञ्चानांकुररणां च शोभाः पश्यन्त्या अकस्मादश्रावि पादध्वनिरिव बहूनाम् । झटिति तत आगत्य द्वारोपरिस्थगवाक्षाच्चालोकितवती यदेक ईशच्छ्यामलः सुन्दरो विधृतमौक्तिकमाणिक्यमरकतगुच्छाङ्कितोष्णीषः सौव-र्णसूत्ररचितकञ्चुकः जाम्बूनदकौशेयकुसुमचित्राञ्चितप्रावार[3] परिलसितवामस्कन्धः महार्हवज्रकप्रचयाकलितकोशस्थचञ्च-न्द्रहासावलम्बितकटितटः मरकतमणिमहामालालक्षितगलः कमनीयो युवाऽऽगच्छतीति तस्याऽग्रे पश्चात् पार्श्वयोश्च समा-गच्छतः शतशो भुशुण्डिका[4] तोमरपट्टिशलोवगदण्डाकलितक-

---

१ मेघनादानुलासी मयूरः ।

२ पक्षतिः पक्षमूलम् । ३ "द्वौप्रावारोत्तरासङ्गौ" इत्यमरः ।

४ भुशुण्डिका बन्दूक इति भाषा । शुक्रनीत्यादिग्रन्थेषु प्रसिद्धा । यद्यपि तत्समये अद्येव बहुशः प्रचारो नासीद् भुशुण्डीनां तथापि बहुभिर्वीरैस्ता अधारिषत ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रान् भटान् परांश्च छत्रचामरवेत्रव्यजनहस्तान् अनुचरान् आलोक्य निश्चितमेष एवाध्यक्षो दुर्गस्य तस्य एष एव च सम्बो- भोति [1] परिवृढोऽस्मल्लुण्ठकगणस्येति मन्यमाना किञ्चिद् भी- तेव स्तब्धेव खिन्नेव क्षुब्धेव उद्विग्नेव च सा समवित्त।

अथ रसनारी स्वोपवेशदेशंप्रविश्य स्विन्नां गण्डस्थलीं या- वत्पटान्तेन परिमार्ष्टि तावत्प्रतिसीरामुत्क्षिप्य [2] झटिति प्रविश्य शिरोनमनपुरः सरमादराचारं विदधदवलोकितः स एव वीरवरः इयं तमादरेङ्गितैः तद्वचनसुधाधारापिपासिताभ्यामिव कर्णाभ्यां परमैकतानताजडीकृताभ्यामिव नयनाभ्यां चित्रार्पिते- वाभूत्। महाराष्ट्रराजस्तु बद्धकरसम्पुटः समवर्तत न च विन्दु- मपि विसर्गमपि चाब्रूत [3]। ततः पराधीना तदाकारसौजन्य- लावण्यगाम्भीर्यादराचाराद्यवलोकनमोहिता रसनारी स्वयमे- वारभ्यैवमालपत्॥

रसनारी। आगम्यतामियमासन्दी सनाथ्यताम्।

शिवराजः। यदाज्ञाप्यतेऽत्र भवत्या (इति एकस्यामासन्द्यां महाराष्ट्रराजोऽपरस्यां च रसनारी सार्द्धहस्तोच्छ्रायायाः कौशे- यवसनाच्छन्नायाः सजलकुसुमस्तवकालङ्कृतमध्याया वर्तुल- पीठिकायाः प्राक् प्रत्यक् च उपाविक्षताम्।

---

१ प्रभुः। "प्रभौ परिवृढः" इति निपातनात् सिद्धम्।

२ "प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा" इत्यमर।

३ केवल विन्दुवौ विसर्गौ वा नोच्चारयितुं शक्नय इति भाषण- सौष्ठवमेतत्। तूष्णीकः समष्ठितेति तात्पर्यम्॥

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रसनारी। वीर अति सभाद्दृतापि सुखं स्थापितापि दुःखितास्मि तमाम्,यतो यत्नैरपि न ज्ञातुमशकं निजधन्यवादभाजनं धन्यधन्यं कमपि।मान्यवदान्यं यत्प्रदत्तं द्राक्षादाडिमजातमास्वादमास्वादं केकिकेकाकोकिलकूजतानि श्रावं श्रावं दर्शं दर्शं चोपत्यकाशाद्वलेषु शम्बर[1]शल्लकीशशक शिवापलायनानि दिनानि गमयामि।

शिवराजः। आर्यै अपि कस्यापि महाराष्ट्र वीरस्य [2] शिवराज इति नामधेयं श्रीमत्याः कर्णशष्कुलीमस्पार्क्षीत् ?

रस०। (क्षणं चिन्तयित्वेव) किं पार्वतोन्दुरुः शिव इति ?

शिव ("दिल्लीकलङ्का वराका एते मां पार्वतोन्दुरुमेवाख्यान्ति" इति स्वगतमेव विचार्य किञ्चिद्दीन इव पुनरुन्नतीभूय) भद्रे महाराष्ट्रराजः शिववीरः।

रसनारी। (समौग्ध्यम्) तत् किं पार्वतोन्दुरुः कोऽप्यन्यः ?

शिव०। अत्र भवती न वेत्ति मर्म्मैतस्य। अस्माकं सदैव युद्धानि भवन्ति श्रीमत्यास्तातचरणैः सह, वयं सदैव तान् विजयामहे तदीयानि कदर्य्याणि आचरणान्यवलोक्य च "दिल्लीकलङ्का इमे" इति कथयामः। ते च दग्धहृदया अस्मान् पार्वतोन्दुरून् प्रचक्षते, परन्तु यथा तत्र तातस्त राजा तथा शिववीरोऽत्र राजा। तत्र तातस्य प्रजासु तु येषां दारा [3]अपहि-

१ शम्बरो मृगभेदः।

२ पूर्वं क्षत्रवीर इति नामादिकं नोक्त्वा अधुनातु अकस्मात् 'शिवराज' इति कथ्यते। श्यमौत्सुक्यातिशयो भङ्गी॥

३ पुल्लिङ्गोऽयं सदा बहुवचनान्तो दारशब्दः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यन्ते येषां देवमन्दिराणि निपात्यन्ते येषां च तीर्थस्नानानि बलाद्विलुप्यन्ते ते प्रतिप्रभातं प्रतिसायं च वाष्पवारिविन्दुसन्दोहै राननं क्षालयन्तो दग्धहृदया धमद्धमद्धमद्धमनीधावमानरुधिरधाराद्दुर्धर्षवदना हस्तावुन्नमय्य तव तातस्योच्छेदाय शपन्ति, शिवराज्ये तु प्रजाः प्रतिक्षणमाशीराशीनुच्चारयन्ति। त्वत्पितृराज्यं बहिरेव न तु प्रजानामन्तःकरणे, शिवस्य तु राज्यं महाराष्ट्रदेशीयप्रजानामन्तर्बहिश्च।

रत्न। (सलज्जम्) तत् किं शिवराज्ये यवना अपि मोदन्ते?

शिव। सर्वासां प्रजानां समान एव मोदः न भवति शासनकाले जातिनामाद्युद्दङ्कनमावश्यकम्।

रत्न। ततः किमिति अहमपहारितास्मि?

शिव। मा स्म भूच्छ्रीमत्याः काचन बलात्कारभीतिः! बहुभी रुधिरप्रवाहैर्भगवती विश्वम्भरा स्नापिता बहवश्च युद्धाहतवीरमण्यो रोदिता इति यदि भवतीमाश्रित्य भवत्याः पित्रा सह सन्धातुं शक्येत तद् यत्नायैव समानीता मङ्गलमयी अत्र भवती। नैतद् मौद्गलराज्यं यत्र प्रजानामपि भवेद् बलात्कारसाध्वसम्। अत्र तु महाराष्ट्राणां राज्यं यत्र परिपन्थिनामपि युवजनमनोमोहनेनातिमधुरेण कौमारातप रेण वयसालिङ्गिता अपि सौन्दर्यसारविरचिता इवापि दुहितरः सम्मान्यन्ते न तु अवहेल्यन्ते। [1] अत्र भवत्येवात्र प्रमाणम्।

१ अत्र तत्रपूर्वकोभवच्छब्द आदरार्थक इति न त्रात्रशब्दस्य पौनरुक्त्यम्॥

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रस । (तदाकर्ण्य शिरो नमयित्वा अपाङ्गक्षिप्तलोलतारकेण लोचनेन शिवमुखमसकृदीक्षमाणा उरोजयोः स्रंसदिव वस्त्रं पुनः स्कन्धयोः क्षिप्त्वा) अथ क्वासौ महाराष्ट्रराजो मोदितसकलसमाजो रणधीरः शिववीरः ? तं दिदृक्षत एष जनः।

शिवः । (समुत्थाय) एषोऽत्र भवत्याः सम्मुखे एव बद्धकरसम्पुट [1] उपतिष्ठते शिवस्तदाज्ञाप्यताम् काजन सेवा।

रस० । (ससम्भ्रममुत्थाय) आ एवमेतत् ? अपि श्रीमानेव महाराष्ट्रराजो यो मामेवं धृष्टवादिनीं मनोरमैर्नम्रालापैर्लज्जयते ! उपविश्यतामुपविश्यताम् । मनसाप्यकल्पनीयोऽयमीदृशः स्वभावः, यत् सपत्नोऽप्यादरेणेव सयत्नो भवान् ।

ततः परमुपविष्टयोर्मुहूर्तं यावत् वहव आलापास्तयोः परस्परं चकितयोर्मुदितयोरनुरक्तयोश्चाभूवन् [2] ।

अथ समादर्य तदनुमतिमासाद्य सिंहदुर्गं प्रतिनिवर्तमानो मार्गे एव महता हिमगिरिखण्डेनेव कर्पूरपूरनिर्मितेनेवचन्द्रचन्द्रिकाचयरचितेनेव मूर्तेनेव महाराष्ट्रयशसा दुग्धधवलेन घोटकेन धावमानः, कतिभिश्चन सप्रज्ञादमयनैरुत्साहमिव

1 "उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्य" मित्यात्मनेपदम् ।

2 रसनारी तु वस्तुतोऽङ्कुरितानुरागा सवृत्ता शिवस्य तु औपचारिकोऽनुरागस्तदग्रे स्फुटीभविष्यति ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वनद्भिः प्रत्यर्थिप्रतापमिवारुणरश्मिवन्धं सत्वरेन करेण वशयद्भिः निजविजयध्वजेनेव मन्दमाघूर्णमानेन कशाग्रेण हयान् हेषयद्भिः कटितटविलम्बिविलोलकरवालैरुष्णीषपरप्रान्तदोदुल्यमानानिलचलविलोलवालजालैः सादिभिरनुगम्यमानो माल्यश्रीकः समागच्छन्नालोकि॥ समापमागतास्ते सर्वे जय जीवेत्युच्चैः शिवराजमाचाराशीराशिभिः सममानयन्। माल्यश्रीकस्तु "विजयतां श्रीमान्, प्रतिहतममङ्गलम्, हताः परिपन्थिनः" इत्युदीर्य किञ्चन रहस्यं निवेदनीयं न्यवीविदत्।

अथ शिवेङ्गितमासाद्य सर्वेष्वश्वारोहेषु धनुषां विंशत्यामिव दूरतः कृतमण्डलेषु मन्दमन्दं तुरगनिगालास्फोटनपुरःसरं प्रचलत्सु शिवस्य वामतः शनैः स्वमश्वं चालयन् मन्दं मन्दमगादीन्माल्यश्रीकः।

माल्यश्रीकः (जनान्तिकम् [1]) न्यवेदयमेव ह्यो रात्रौ श्रीमच्चरणेषु यत् पुरुषमयं पारावारप्रवाहमिव सह नयन् दिल्लीकलङ्कस्यावरङ्गजीवस्य तनयो मायाजिह्मो [2] महाराष्ट्रैः सह योद्धुमायातीति।

शिव। आम् ततः परमुच्यताम्।

माल्य। स तु इतो गव्यूतिसप्तकान्तराले एवोपकार्य्याः [3] समासज्यावसरं प्रतीक्षमाण आसीत्।

---

१ त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तिके जनान्। अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम्" ॥

२ 'सुल्तान् मुअ्राजिम्' इति प्रसिद्धः। ३ उपकार्य्याः शिविराणि।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

शिव । आसीदस्ति वा ।

माल्य । प्रभो आसीदेव सम्प्रति तु श्रीमच्चरणानांवशंवदः संजात इति विशकल्लय निवेद्यते ।

शिव । सप्रसादं हसन्निव आकाशे दृष्टिं बध्वा, अहह । अरे रे अवरङ्गजीव ! महाराष्ट्रान् वञ्चयितुमिच्छसि ? न वेत्सि अस्मदीया बाला अपि त्वादृशांस्तृणाय मन्यन्ते । (माल्यश्रीकाभिमुखम्) अपि सत्यं निगृहीत एषः ?

माल्य । महामान्य, कोऽत्र संशयः । स भवान् यस्य प्रतापो नृसिंहस्य सटांकपर्दिनो जटांपन्नगराजस्य स्फटां[1] च स्पृशम् जाज्वल्यते ।

शिव । अथ विशकल्यस्य क्रमशः कथ्यताम् ।

माल्य । आर्य्य, निवेदयामि भूतार्थम् । मायाजिह्म एष लम्पटराजस्य पुत्र इति कथं नानुहरेत स्वपितरमिति । महाराष्ट्रदेशे आगतमात्र एव, 'एतद्देशीयाः कीदृश्यो वारवनिताः कीदृश आसां वेषः कीदृशं गानं कीदृक्च नृत्य' मिति लाम्पट्य-गर्भमभिलाषं प्रकटितवान् ॥

शिव० । ततस्ततः ।

वृत्तान्तममुं पाञ्चसाहस्त्रिको गौरसिंहः समाकर्ण्य मायाजिम्हे मायां रचितवान् ।

शिव० । आचार्य्य एष मायाकल्पनेषु । ततस्ततः ।

---

१ फणाम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

माल्य० । प्रभो गौरः प्रकृत्यैवातिसुन्दरः, तत्रापि [1] दिवाकीर्तिमाहूय मसृणमुखःसंवृत्याधररागमञ्जनरञ्जनं वारवधूयोग्यमाभरणजातं प्रच्छदपटं च धारयित्वा पटवासवासितदिगन्तरो रतिप्रतिकृतिरिव स्मितैः कटाक्षक्षेपैर्मधुरवचनैः सजघनकम्पपादक्षेपैः सकृत्रिमकुचवेपनवलिभङ्गललितकञ्चुकिकादर्शनैर्यूनां मनोमन्मथोन्मथितं विदधत् ब्रह्मचारिकुटीरवासिसन्यासिनामेव परिवर्तितवेषैः कैश्चित् कलितमृदङ्गैरपरैस्तान पूरिकातालझर्झरकैरन्यैर्व्यजनपतद्ग्रहताम्बूलकरङ्कमञ्जीरपोटलिकादिवाहकैरितरैश्च पञ्चषैः कलितदासी रूपैरनुगम्यमानः सौवर्णप्रच्छदाच्छन्नामतिरमणीयामेकां शिविकामारुह्य वीरैरेवाकलितभारवाहवेषैरुह्यमानस्तदीयशिविरमण्डलमासाद्य "पद्मिनीनाम्नी जगत्प्रसिद्धा महाराष्ट्रदेशीया वाराङ्गना समागच्छति" इति समसूसुचत् ।

शिव० । ततः ।

माल्य० । ततो नामश्रवणमात्रेण पुलकितः प्रफुल्लितः खिन्न आनन्दितश्च मायाजिह्मा रङ्गशिविरं प्रवेष्टुमादिदेश ।

शिव० । रङ्गशिविरम् ?

माल्य० । प्रभो लम्पटानां शिविरसन्निवेशेषु रङ्गशिविरमपि भवति; यत्र केवलं दुरोदरं वा वारवधूविलासो वा [2] नर्मशर्माणि

---

१ दिवाकीर्त्तिर्नापितः ।

२ नर्म क्रीडा ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

वा पानरङ्गशाला वा भवति । तत्र न सर्वेऽपि [1] निविशन्ते; किन्तु कैश्चिदेवात्यन्तमन्तरङ्गैर्विषयभोगभाजो भवन्ति भट्टारकाः [2]।

शिव० । एवम् । ततः किमभूत् ?

माल्य० । आर्य, तन्निदेशेन रङ्गशालाद्वारि शिविकामास्थाप्य सह सर्वैरनुचरैरन्तः प्रविवेश पद्मिनी । तत्रैकत्रास्तीर्णा वितस्युच्छाया कनकसूत्रमयी तूलिका, तदुपरिस्थापितास्तादृशा एव त्रय उपबर्हाः सम्मुखतः सौवर्णो वर्तुलास्तरणो सुसज्जितं प्रलम्बनलं कटुमधुरामोदामोदितदिगन्तरं धूमपानयन्त्रम् एकतो राजतपीठिकायां विन्यस्तानि अन्तःस्थरक्तपीतारुणद्रवाभाभारधारास्थापितास्तरणानि मध्यस्थदीपद्योतद्योतितद्दीप्तिप्रचयविहितबहुलचाकचक्यानि अधोमुखविन्यस्तविविधकाचचषकवृत्तानि माध्वीकमैरेय [3] जगलवारुणीपरिपूरितानि उद्‌र्ध्वमुखानि काचपात्राणि, परितोऽष्टापदरचितमष्टापदं [4] रत्ननिर्मिता शारिवाटिका; दन्तिदन्तसाररचिताः पाशकाः, परितो विलम्बमानेषु नानावर्णकाचकुसुमस्तवकेषु ज्वलन्तः शतशो दीपाः, कोणेषु तूष्णीं स्थिता व्यजनयुजो [5] भरण्यभुजश्चासन् ।

१ "नेर्विश" इत्यात्मनेपदम् ।

२ भट्टारका अध्यक्षाः । ३ जगलो मद्यकल्कः । "मेदको जगलः समौ" इत्यमरः । ४ अष्टापदं पाशकक्रीडार्थं शारिकाधारस्वरूपं चतुष्पाटीसमाख्यं वस्त्रम् ।

५ भरण्यं वेदनं भुङ्क्ते इति भरण्यभुक् वैतनिकः कर्मकरः । "भरण्यभुक् कर्मकर" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

शिव०। ओम्।

मालय०। तत्र प्रविश्यैकतः स्थित्वा किञ्चित्प्रतीक्षमाणायामेव पद्मिन्यां झटिति द्वित्रैर्वयस्यैर्वृतस्ताम्बूलचर्वणचञ्चलरदनवदनो विस्फारिताभ्यामिव नयनाभ्यांपिबन्निव, विविधपरिमलपरिमर्द्दिताग्रयाघोणया[1] जिघ्रन्निव च मायाजिह्मः प्रविश्य पद्मिनीदत्तदृष्टिरेव तूलिकामञ्चकार।

अथ ताम्बूलपरिमलैलालवङ्गपत्रकपटवासदानादानैरेव कियन्तं समयमतिवाह्य, सहासं सस्मितं सानुरागं सकटाक्षविक्षणं सभ्रूभङ्गं सकन्धरपरिवर्त्तनं च पद्मिन्या सहालप्यमुहूर्तं ससाधुवादं तद्गानानन्दं चानुभूय। पारितोषिकं निजकण्ठहारं समर्प्य, रजन्याः प्रथमप्रहरव्यत्ययसूचकं सहमुरलीरणनं भेरीनादमाकर्ण्य, सहचरान् विसृज्यैकाकी संवृत्य, किञ्चित् समीपमुपसृत्य शनैः पद्मिनीं पानगोष्ठीसहचारस्वीकार भिक्षां ययाचे। सा च समयमाज्ञेव लज्जमानेव सग्रीवाभङ्गमवनतमुखी कपटह्रिया स्वयं स्वस्मिन्नेव निविशमाना तूष्णीङ्कारेणैवाङ्गीकारमाचक्षाणा चूर्णकुंतलमूलं कण्डूयितुमारेभे।

शिव०। ततः ?

मालय०। ततो भ्रूभङ्गेन पद्मिनी सहचरानपि पुरुषान् द्वारदेशे प्रतीक्षितुमाख्याय तेषु गतेषु चित्रासु पद्मिन्यश्चेटिकास्वेव वर्त्तमानासु मायाजिह्मो हाटकामत्रादुत्थाप्य पञ्चषा

---

१ नासिकया।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

एलाः पद्मिन्याः करे आर्पयत् । सापि सखीहस्तादेकं रजत-सम्पुटमादाय ततो वीटिकाद्वयं सुवासितं पूगचूर्णं ताम्रकसा-रलेहं च तस्मै प्रयच्छत् ।

शिव० । साधितं पद्मिन्या । ततः ?

माल्य० । भगवन् स तु वीटिकामास्वादयन्नेव चर्वयन्नेव प्रेमवार्तां विदधदेव शनैः शनैस्तन्द्रापरवश इव विनैव मैरेयशरावचुम्बनं मदपराधीन इवोपवर्हं पृष्ठेनाश्रयीकृत्य शनैः शिरोऽपि तस्मिन् समासज्य निद्रापरवशोऽभूत् । पद्मिनी तु मूर्छक-महौषधमिश्रितं किञ्चित् परिमलं नासापुटयोः संयोज्य तमधिकं मूर्छयित्वा तस्य वस्त्राण्यपहृत्य स्वकीयेनांशुकेन तदङ्गमावृत्य स्वयं च पोटलिकास्थेनापरेण दासीयोग्येन वाससा दासीभूय बहुरूपविद्यया क्षणेन स्वाकृतिं च परिवर्त्य मायाजिह्मपटैरुपवर्ह-मेकं शृङ्गार्यं शाययित्वोत्तरीयेण चैकेन आच्छाद्य चेटीभिः सह कलितपद्मिनीवेषं मायाजिह्ममुत्थाप्य बहिरानीय पश्यतामेव भ्रान्तानां द्वारपालानां 'अहो महानद्य विहितः सरकः[1] कादम्बरीयमतितीक्ष्णाऽवदंशमप्यास्वादयितुं न पारयन्ति प्रविश शेष्व पालङ्क्याम्[2] " इति सहचरीरालपन्ती शिबिकायामतिष्ठिपत् । एका चेटी द्वारपालमेकं शनैरकथयत् " अत्र भवान् युवराजः

---

१ सरकः सुरापानम् । ' सरकोऽप्यनुतर्पणमित्यमरः ।

२ यद्यपि पालङ्की शाकविशेषस्तथापि तद्वर्णसदृशवर्णरञ्जित-त्वाद् शिबिकापि पालङ्की कथ्यते ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

शेते तद् निर्मक्षिकमेव विधेयम् भवद्भिरिति" स च "अस्माकमन्तः प्रवेष्टुं नाधिकारो वयं नग्नखड्गहस्ता अत्रैव पर्य्यटितुं नियुक्ता" इति उदतारीत्। वाहकाश्च [1] पाल्यङ्कीमुत्थाप्य चल चलेति चेलुरनुचराश्च सहैव गच्छत गच्छतेति जग्मुः।

शिव०। (आकाशे दृष्टिं बध्वा) धिक त्वां रे मायाजिह्म! सम्यग् गृहीतोऽसि!

माल्य०। भगवन् ततो नल्व [2] द्वयान्तराले प्रतीक्षमाणानश्वानारुह्य त्वयक्तचेशीवादकादिवेशा वीराः सावधानतया मायाजिह्ममसुं ब्रह्मचारिकुटीरे समानीतवन्त सन्ति। तदत्र प्रभुचरणा एव प्रमाणम्।

शिव०। अथ कावस्था तत्सेनासन्निवेशस्य?

माल्य०। वीर, प्रातरेव ते प्रनष्टं [3] मायाजिह्ममालोक्य विवर्णाः पृष्ठत एव प्रस्थितवन्त इत्यश्रौषम्।

शिव०। अथासौ मायाभवने स्थापनीयो भोजनासनादिभिश्च सत्करणीयोऽहमेनमव परे द्रक्ष्यामि।

[4] अथोमित्युक्त्वा कुटीराभिमुखं प्रस्थिते माल्यश्रीके सिंहदुर्गाभिमुखं च पुनः प्रचलति महाराष्ट्रभूपरिवृढे पश्चिम-

---

१ पल्यङ्कस्येयं पाल्यङ्की। २ नल्वः चतुश्शतहस्तमितदेशः। "नल्वः किष्कुचतुश्शतम्" अमरः।

३ नशेः षान्तस्येति णत्वनिषेधः।

४ ओमाङोश्चेति पररूपम्।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

घट्टमहापर्वतश्रेणीतः समुत्तीर्य समुद्धूतध्वजाः सन्देशहराः पञ्चसादिनः फेनाबिलवल्गैर्हेषाविहित जयध्वनिप्रातिनिध्यैः सचामरैरिवोत्थितपुच्छैः कलितकमलदलद्वयैरिवोद्ध्वकर्णैर्हर्षवर्षस्नातैरिव स्विन्नैर्घोटकैर्धावमाना दूरादेव जय जयेतिवादिनः। कोंकणेश्वरश्च तान् समासादिशुभसंवादानवगत्य निजाजानेयरश्मिमाकृष्य स्वागतिं निरुरोध भ्रूसंज्ञयैव च किमति पप्रच्छ। तेषुजयध्वनि धाराभिर्धराधरं धाराधरं[1] धरां च ध्वनयत्सु तेषामेकः समुपसृत्य साञ्जलिबन्धं प्रणम्य प्रावोचत् "भगवन् विजयस्व विजयस्व सर्वोपि खानदेशः सकलोपि च पोतपरम्पराप्रधावमानसांयात्रिकसकौतुकवीक्षितः पारावारवीचिव्रजमार्जितः कोङ्कणदेशः श्रीचरणानां हस्तगतः सम्पन्नः। सागरसंसर्पिप्लवकूपकानां[2] मस्तकेष्वपिमहाराष्ट्रमण्डलाखण्डलस्यैव जयपताका गगनतलं विलोडयन्ति। विजयतां विजयतां विजयतां महाराजः। सेनापतिना पत्रमिदमर्पितम्" इति कक्षगुटिकातो निस्सार्य पत्रमेकमार्पयत्।

शिव० (पत्रावरणमुन्मुञ्चन) अपि जानास्यवस्थां '[3]सुरतयुद्धस्य'?

---

१ धाराधरो जलधरः। २ प्लवस्तरणिः। कूपको गुणवृक्षः। "मस्तूल" इति प्रसिद्धः।

३ गुर्जरदेशे 'सूरत' नाम्ना प्रसिद्धः प्रदेशः

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सन्देह०। विजयतां भट्टारकः। एकैनैव अह्नाविजिताः सर्वेऽपि भारतद्रुहः। साम्प्रतं सुरतनगरस्यापि गृहे गृहे चत्वरे चत्वरे प्राङ्गणे प्राङ्गणे च देवस्यैव विक्रमकथा गीयते।

शिव०। पत्रं प्रसार्य मुद्रां विलोक्य सहचरांश्चानन्ददृशा सम्भाव्य) विलिखत्येतद् धीरेन्द्रसिंहः विजयध्वजापरनामा।

तदाकर्ण्य सर्वेऽपि शिवसहचराः सगुल्फाहति[1] सवल्गा-स्फालनं च सप्तीन्[2] समीपमानीय किमितिकिमितीति सोत्क-ण्ठाः समस्थिषत। ततस्त्वरितया दृशा ऊर्द्ध्वमधश्चावलोक्य सहचरस्यैकस्य हस्ते दत्वा समन्दस्मितं पठितुमाज्ञप्तवान्। सोऽपि च "महाराष्ट्रराजस्य नास्ति लेखपाठादिषु पाटवम्" इति स्मरन्। सपदि तद्धस्ताद् गृहीत्वा वारमेकं मनसैव पठित्वा झटिति पठितुमारब्धवान् यद्।

"विजयतां पाथोधिपयःपूरपरिवर्तिपरःशतपोतस्थसांयात्रि-कसमूहजेगीयमानकीर्तिचन्द्रिकाचुलुकनचातकीभूतकोङ्कणकल्-याणखानदेशादिमहामण्डलप्रजागणः सद्यश्छिन्नप्रत्यर्थिपृथिवी-पतिकन्धराविगलत्कवोष्णशोणशोणितप्रवाहपरितर्पितशाकिनी-डाकिनीभूतमण्डलीविलोडितताम्रश्मश्रुगण्डमुण्डमालामण्डित-चण्डीकः सनातनधर्मरक्षणसक्षगः रिपुनिकरसम्पत्तिसीम-न्तिनीधम्मिल्लवेल्लितमल्लिकामतल्लिकामाल्यसुवासितकरपल्लवत-

१ गुल्फेन कुद्वावाहन्यमानाः सपदि चलन्ति हयाः।

२ सप्तयः हयाः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ह्लजः परः सहस्रश्रीसंवलितः श्रीमहाराष्ट्रमण्डलाखण्डलः। श्रीचरणेषु विविधप्रणतिततिपुरस्सरं सजयध्वनि सविजय ध्वजान्दोलनञ्च विनिवेदयत्येष विजयध्वजनामा सेनापतिपद-सनाथितः; यद् ये हि कलितमर्क[1] यात्रिवेशा वारं वारं हीनदीनप्रजा बाधमानाः महाराष्ट्रैर्युयुत्सव आसन्, तेषु शतशोमहाराष्ट्ररिष्टिधारातीर्थे मुक्तिं गता अपरे च पलायिताः। अत्राल्पीयसी दिल्लीकलङ्केन प्रेषिता अपरा च सुरताधिष्ठितैर्यवनचणिग्भिर्योजिता चमूरपि अस्माभिर्योद्धुं चन्द्रशाखान् कोशेभ्यः कर्षितवती तैश्च इह श्रीमच्चरणौ स्मृत्वाऽस्मद्वीरैर्युद्धमारब्धम्। मुहूर्तं तुमुलमभूज्जन्यम्। परतश्चाद्यतखड्गैरस्मद्भटैर्वैभिद्यमानाः केचन पुरन्दरमन्दिरमपरे गिरिकन्दरं भेजुः। साम्प्रतमस्मद्धस्तगताः शतं पोताः सुरतनगरं खानदेशो निखिलश्च कोङ्कणदेशोऽस्ति तदत्र श्रीचरणाः प्रमाणम्” इति।

तदाकर्ण्यातिप्रसन्नः क्षणमालप्य “अथागम्यतां, सिंहदुर्गे लप्स्यत उत्तरपत्र” मिति कथयित्वा इङ्गितज्ञैः समीरं ग्रसमानैरिव विरदङ्गरिङ्गमोहमानैरिव तुरङ्गैः सपदि सिंहदुर्गमायातः।

सन्यासिकुटीरे तु दिल्लीश्वरतनयं तथानीतमालोक्य ब्रह्मचारिगुरुणा सह सर्वेऽपि तत्पार्श्वस्था मुमुदिरे गौरं च पर्य्यायतः सर्वेऽपि सानन्दं परिषस्वजिरे। गौरस्तु सुप्तस्यैव तस्य पुरुषरूपं परिवर्तयामास।

---

१ मक्का इति भाषा।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

तस्मिन् गततन्द्रे च सर्वेऽपि सादरं जयजीवेति कथयन्तः "आज्ञाप्यतां कापि सेवा दिल्लीवल्लभकुमारेण" इति प्रोचुः।

स च वारंवार माश्चर्यपुषी तन्द्रासम्पर्कजुषी चक्षुषी चिरालस्यमन्थराभ्यां हस्ताभ्यां सम्मर्द्य क्षणमात्मानं क्षणं कुटीरं क्षणं परितः परिसर्पिणो जनान्, क्षणं सान्द्रश्यामताश्यामीकृत-दिग्वलयं वनम्, क्षणं च क्वचन कलितविकोशखड्गैर्भटैः क्वचन ब्रह्मपाठपरैर्ब्रह्मचारिभिः क्वचन श्मश्रुकूर्चकेशजालजटालैर्जटिलैः क्वचन बाहुयुद्धमभ्यस्यद्भिः खड्गचालनचातुरीमासादयद्भिर्व्यायामोत्तेजितोच्छ्वासैर्धूलिधूसरैःपटुभिर्बटुभिर्विहितविविधक्रीडं शाद्वलम्,क्वचन, साक्षिकुञ्चनं भुशुण्डीमुत्तोलमुत्तोल्य[1] चिञ्चा-किशलयाग्रेषु लक्ष्यमनुसंदधतो वीरांश्चालोकमालोकं चकित-चकितो भीतभीतो लज्जितलज्जितः वाचंयम एवावर्तिष्ट।

तावदागत्य माल्यश्रीको गौरमालिङ्ग्य मुहूर्तमालप्य युवरा-जमपि"श्रीमतो निवासाय प्रासाद एकोतिरुचिरः प्रस्तुतोस्तीति शिविकां सज्जीकृत्यानीतवानस्मि करुणया सनाथ्यताम्, तत्रैव च यथोचितसेवादेशैरस्माद्दृशोऽनुगृह्यतां च" इति सादरमाल-पत्।

स तु हाटककरहाटच्छविकपोलो[2] लोलतारको मुखमवन-मय्य विविधभावभावनाभज्यमानभावो नोमिति न वा नेति अचकथत् तन्निर्दिष्टां शिविकामेव चारोहत्।

---

१ तिन्तिडीवृक्षः। २ "करहाटः शिफाकन्दः"।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

एवं तं सह नीत्वा याते माल्यश्रीके शाद्वले कटमास्तीर्योपविष्टेषु सब्रह्मचारिगुरुषु तत्रत्येष्वखिलेषु, प्रजागरमन्थरोऽपि क्रियासमभिहारेणाहूयमानो गौरसिंहोऽपि तत्रागत्य गोष्ठीमध्यं भेजे।

कथमिव किमिव संवृतं गतयामिन्यां कैः कौशलैः काभिर्मायाभिः कैरुपायैः काभिर्विद्याभिः कैर्नियोगैः काभिः प्रवञ्चनाभिः कैः प्रकारैः काभिश्च घटनाभिरानीतवानसि मायाजिह्ममेतं कथं दीपोद्योतविद्योतचतुर्गुणितचाकचक्यचञ्चच्चन्द्रहासभासाभयानकानां प्रहरिणां चक्षुःषु रेणुकाराशिमाहितवानसि कथं वा गगनोद्भेदाभ्यासेनेव निशिततरैः वाताघातक्षालितैरिव चमत्कुर्वद्भिः परितः प्रसर्पिभिर्मयूखपूरैरिव विहितातपत्रविडम्बनैर्भल्लैर्भयङ्करकरान् प्रतीहारान् मोहितवानसीति सकुतूहलं सोल्लासं सादरं साश्चर्यं च पृष्टवत्सु तेषु संक्षिप्यैव एवमेवमिति सर्वं यथातथं सूचितवान्। तदाकर्ण्य साधुवादवर्षाभिः कुटीरमापूरयत्स्वखिलेषु ब्रह्मचारिगुरुराह "कथं न स्याः, परमवीरवरस्य खड्गसिंहस्य पुत्रोऽसि पिता तव बाल्य एव व्याघ्रमृगयाव्यसनी समभूत्, यौवने च बहुभिश्चतुर्गुणबलैरयुध्यत, वार्द्धके च रणाजिरे एव वीरगतिं गतो मार्तण्डमण्डलं भित्वा नन्दनवनविहारमाससाद। ततस्तु अतिकुतूहलसमाविष्टेन गौरेण सह तस्यैवमभूवन् वाचां प्रचाराः।

गौ०। अपि मम तातचरणैः सह आसीदाचार्याणां परिचयः?

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ब्रह्मचारिगुरुः। (किञ्चित् निश्वस्य) आ त्रीदतितराम्।

गौरः। (अधिकाधिककौतुकग्रस्तानामखिलानां मुखमव-लोक्य) आर्य, क्षम्यतां प्रौढिरेतस्य भवदनुकम्पापात्रस्य, एष चिररात्राय भवन्तं ब्रह्मचारिगुरुनामधेयम्, महाराष्ट्रराजस्य शुभोदयोदर्काभिलाषिणम्[1], कोङ्कणपृथिवीपरिवृढस्य परमस्नेह-पात्रम् विक्रमव्यापारव्यत्यायितयौवनम्, सदा सदाचारप्रचार-परम्, हविष्यभोजिनम्, विविधदेवाराधनानुष्ठानैकतानम्, कश्चन क्षत्रियकुलकलसं मन्यते।

महाराष्ट्रभाषां चैवं मधुरतया सुस्पष्टमुच्चार्य्यालपति भवान् यन्न भवत्यल्पीयस्यपि मे विचिकित्सा[1] भवतो महाराष्ट्रदेशी-यत्वे। महाराष्ट्रदेशीयमहाशयेन च सह उदयपुरनिवासिनो मम तातपादस्य दुर्घटः परिचयः। तद्यावद्विशकलय्य नोच्यते ताव-न्नशाम्यत्युद्वेगः शङ्कापङ्कपङ्किलस्य हृदयस्य। तद् यदि नाम न भवेत् किमपि गोपनीयम् नीतिविरुद्धं वा तन्मादृशानुचरज-नानुरोधात् कृपया निर्वचनीयोऽयं वृत्तान्तः। इत्यभिधाय मौन-माकलयति गौरे सकुतूहलमेकाग्रेषुचाखिलेषु क्षणं स्थिरीभूयो-च्छ्वस्य समारभत व्याहर्तुं ब्रह्मचारिगुरुः।

ब्र०। नास्म्यहं महाराष्ट्रदेशीयः। जनिर्भूर्मम राजपुत्रदेशः।

---

१ उदर्कः उत्तरकालः, भाविशुभफलं वा।

१ "विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः। अश्वस्यैकाहगम इवि सन् प्रत्ययः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

महाराजश्रीजयसिंहनिर्मितात् जयपुरनगरात् आरादेवाश्वीन[1] एको जितवारनामा[2] ग्रामोऽस्ति तदध्यक्ष एवाहमासम् । मथुरायात्रां कुर्वतोः खड्गसिंहस्य मम च पित्रोः स्नेहः प्रगाढो जात इति तन्मूलक एव आवयोरपि परमः प्रेमा बभूव । सोऽपि बहुवारं मम भवनं सनाथितवान् अहमपि चानेकशस्तत्र गत इति ।

गौ० । अप्यापृच्छे[3] अपि कथयिष्यति कथमिहायातो भवान् कथं वा त्यक्तवान् निजमाधिपत्यम् ?

ब्रह्मचारिगुरुः । गौर वयं महाराज जयसिंहस्य अधीना बान्धवाः सेनानियमेन भूमिभुजः[4] । अकस्माज्ज्वरितेषु कतिपयेषु सादिषु बहुभिः[5] कर्णेजपैरीर्ष्यापरवशैः किमप्युक्तोऽसूचितमात्रो महाराजः समायातः सादिसङ्ख्यामूनामवलोक्य विनैव विचारं मम सर्वस्वमाहर्तुं स्वसभायामकथयत् । मम पत्नी तु ततोऽपि पूर्वमेव स्मृतिमात्रविषया संवृत्ता । ततोऽहं दशवर्षदेश्यं रामसिंहं तनयं सह नयन् रामेश्वरयात्रां विधातुकामः पूर्वं द्वारकां गतस्ततश्च पोतमारुह्य रामेश्वरदर्शनार्थं प्रचलितः ।

---

१ "त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनकेन गम्यते"

२ साम्प्रतं जटवारा इति ख्यातः ।

३ "आङ्नुप्रच्छ्योः" इत्यात्मनेपदम् ।

४ 'जागीरदार' इति प्रसिद्धाः ।

५ कर्णेजपः सूचकः ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

गौरः। रामेश्वरयात्रासमाख्यां तनयस्य नाम रामसिंह इति स्वयं च खड्गसिंहस्य गेहं बहुवारं गत इति निष्कृष्टार्थं शृण्वन् देवशर्म्मणा कथितां च नूत्नामेव कथां स्मरन् समाधिस्थ इवैकतानः उदन्तमेतं शुश्राव।

ब्रह्मचारिगुरुः। ततः परं यत् संवृत्तं तस्य तु कथनेनाऽपि स्मरण मात्रेणापि च कम्पते मे हृदयम्। तथापि किं कुर्य्यां वज्रेण रचितं हृदयं मानवानां, यस्य स्मरणमात्रेण रोमाण्यञ्चन्ति वपुर्वेपते मनो मथ्यते चित्तंचञ्चलतते लोचने लोलतो जीवनं च जर्जरीभवति, तदेव दुःखं, तदेव व्यसनं, तामेव च यन्त्रणामनुभूयाऽपि जीवामि। इति वदन्नेवोच्छ्वस्य अपाङ्गसङ्गिनो द्रिघ्रान् वाष्पविन्दून् पटप्रान्तेन अपाहरत्।

गौ०। तात, परिवर्ती संसारः अवितर्कणीया दैवघटना, अवश्यम्भाविनो भावाः, सुख दुःखमय एव च संसारः, कस्य दुःखासम्भिन्नं सुखम्, कस्य निःशेषं पूर्णा अभिलाषाः, कस्य अपरिचितपश्चात्तापसंघर्षं हृदयम्, तत्पौर्वापर्य्येणालोच्य धैर्यमेव धारणीयं धार्मधारिधौरेयैः।

ब्रह्मचारिगुरुः। (वाष्पं निरुध्य) अथाकस्मादेव सहडहडाशब्दमाकुलयितुमारब्धवती वात्या, पारावारश्च पयसः पर्वतानिव तरङ्गभङ्गान् रचयितुमारब्धवान् पोतेन चास्माकमारब्धम् दोलयेव दोलितुत्। तावदुद्विग्नानिवकर्णधारानालोक्य महान्तं क्रन्दनकोलाहलं कलितवन्तः सकला यात्रि निकराः। ततो भयभ्रान्तनयनस्य रामबालस्य करं गृहीत्वा समागतः पुरोहितो मां

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

झटित्यवादीत् 'प्रभो नायमवसरः शुष्कचिन्तया क्षणमध्यति-वाहयितुम् । अस्मिन्नुडुपे बहवः कार्पासभाराः सन्ति, तेषामेकं दृढं कराभ्यां धृत्वा भवता प्लवप्रान्तस्थेन भाव्यम् । भवान् किञ्चित् तुन्दिभ[1] इति न पारयिष्यते बालमेनं सह रक्षितुम्, तदहं[2] पृथुकमेनमात्मना सह गोपायिष्यामि" इति व्याहृत्य स्वपृष्ठदेशे उत्तरीयेण अतिव्यस्तं रामसिंहं दृढं बध्वा कार्पासभा-रमेकमानाय्य तदुत्तहस्तावलम्बनस्तस्थौ । अहमपि च तथैव विहितवान् द्वावपि चावां परमेश्वरं स्मरन्तौ परितो दोधूयमान-स्योदन्वतो दोदुल्यमानैर्लोललोलैः कल्लोलैश्चङ्क्रम्यमाणौ कर्हि-चिद् लोकालोकमाकृष्य लोकालोकमिवोल्लिलङ्घयिषुमस्ताचल-चूडावुम्बिनं लोकलोचनमालोकमालोकम् कदाचित् वाष्पवि-न्दुस्नातश्मश्रुं पुरोहितं रोरुद्यमानमस्माभिः स्वयं रोदनात्मुखैरपि कथमपि बोबुध्यमानं बालकं च दर्शं दर्शं युगमिव मन्वन्तर-मिव कल्पमिव च काँश्चित् क्षणानजीगमाव । अथ खलवतैकेन तरङ्गाघातेन क्षणं विस्मृतात्मानौ परतश्च चक्षुषी उन्मीलयावां दृष्टवन्तौ यत्र स पोतो न तत्स्थानं न वा ते तथाभूताः सहचराः विक्षुब्धेनापि मया धैर्यमवायावलम्बि यद् धृतकार्पासभारोऽहं कदाचित्तरङ्गोत्तमाङ्गे कदाचिच्चतरङ्गतले तरामि, अपरे च तथैव कार्पासभारान् अभीः क्षेरणीः, सेवनानि, आनायान्[3] कुवेणीश्च

1 "तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी" इत्यमरः ।
2 पृथुको बालकः । "पृथुकौ चिपिटार्भकौ" इत्यमरः ।
3 आनायो मत्स्यजालः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

धृत्वा सचीत्कारं तरन्ति । तेषामेव च मध्ये मम पुरोहितोऽपि क्रन्दमानं रामं पृष्ठे सह नयन् वीचिभङ्गैराहन्यत इति, क्षणत एव च तरङ्गभङ्गैराहता न वेद्मि के कुतः प्रयाताः पञ्चषा एव च वयं तथाभूता अवशिष्टाः ।

एवमतिलोलं [२] कोलमकूपारस्य तलं प्रवेश्य प्रशान्तो झञ्झावातः । उदन्वानपि तरङ्गोच्छालनवेगं कथमपि मन्दमकार्षीत् । तदा मया केवलं पुरोहित एव धृतकार्पासभारः सम्मुखमालोकि इतरे च नावेदिषं वीचिपातघातैः कुतो नीताः । इतः सूर्य्यस्याऽस्तमनसमयस्ततः समागच्छन्ती घोरा रजनी, तटस्य कथापि नासीत् उपरि गगनमधश्च सागरः, परितः प्रसर्पिणो वातघाताः, परिकलितालिपुञ्जाकारा अपि भयानकास्तरङ्गभङ्गाः ।

अथ शनैःशनैः समुद्रेणाहमेकतोऽप नारयितुमारब्धः पुरोहितश्च परतः । उभयोरनिच्छतोरपि अन्तराल आवयोरवर्धिष्ठ । क्षणानन्तरमेव च स मम चक्षुषोः पन्थानमतीतः । ततोऽहं कदाचित् रामं कर्हिचित् पुरोहितं च स्मरन्, कर्हिचित् व्यतीतं निजजीवनं चिन्तयन् कदाचित् समाप्तमिदं दुःखान्तमायुरिति भावयन्, कर्हिचित् सक्रन्दं परमात्मानं ध्यायन्, प्रतिपदं पयःपूरेण प्लाव्यमान इव, तिमिङ्गिलैर्गीर्यमाण इव, ग्राहैर्ग्रस्यमान इव, सामुद्रिकसत्वैरास्वाद्यमान इव, परीवाहैरुह्यमान इव, यमेन नियम्यमान इव, कालेन कालयमान इव, मृत्युना च

२ कालः प्लवः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

मार्यमाण इव तारकितं गगनम्, तरङ्गितम् सागरम्, प्रेङ्खितं वीचिप्रचयम्, क्षारक्षोदक्षीयमाणं चात्मानमवलोकयन् न वेद्मि कैः कैः क्रन्दनैर्धैर्यधारणैर्भगवत्स्मरणैश्च [1] तमीमतिवाहयाम्बभूव ।

अथ शनैः समुद्रफेनेष्विव लीयमानेषु तारकानिकरेषु [2] उडुपे इव प्रतीच्यां निमग्ने उडुपे सरस्वतस्तरङ्गो [3] च्छालितांस्तोयकणान् माणिक्यानिव विदधत् प्राचीं कुङ्कुमबलाहकनिकराक्रान्तामिवाकार्षीद्भगवान् भास्वान् । अस्मिन् समये वीचिक्षोभोऽतिमन्द आसीदित्यपारयमहं सुदूरमीक्षितुम् । उद्ग्रीवेणापि विस्फारितचक्षुषापि च नालोकि पुरोहिता वा भूभागो वा ।

समुद्रेण तूर्मिघातैः प्रागेव प्रेर्यमाणश्चिरानन्तरमद्राक्षं गुणवृक्षकमिव कस्यापि पोतस्य । क्षणेनैव वायुना समुद्धूयमानाः पटाः परतश्च वेगेन मदध्यासितामेव दिशं समुपसर्पन् प्लव एको दृष्टः [4] । तन्नियामकाश्च कथमपि उद्धृतकरं मामवलो

१ रात्रिम् । "न वेद्मि" इति साहचर्येण परोक्षत्वभासनाल्लिट् ॥ २ उडुपश्चन्द्रः पोतश्च ।

३ "सरस्वान्सागरोऽर्णवः" । ४ गुणानां नौकाकर्षणरज्जूनां बन्धनाधारः वृक्षः नौकाकर्षकदामाधारो दण्डविशेषः "मास्तूल" इति लोके प्रसिद्धः ।

५ पृथिव्या गोलत्वादेवमेव समुन्द्रे दृश्यते प्रथममुपरिभागः पश्चाच्च क्रमशोऽधोभागः पोतानाम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

ष्येव वायुविधूतान् पटान् विचाल्य मामेव लक्षीकृत्य समायाताः कथं कथमपि मामुत्थाप्य स्वपोते समुदस्थापयन्। अहन्तु तत् स्थानं प्राप्यैव निश्वस्य पतितश्चिरं मूर्च्छामाप्नम्। ते तु तैलउस्मर्द्दनादिभिर्म्मां सुखयन्तः सुरतनगरप्रान्त आगत्य मामुद्बोध्य दुग्धादि पाययित्वा तटे व्यसृजन्।

अहन्तु क्षारोदक्षारनीलीकृतवर्णः सुरतनगरे परिभ्रमन् रामचन्द्रमन्दिरमेकमवाप्य तत्रैव विरक्तभिक्षुकाणां मध्ये निवसन् मन्दिराध्यक्षेण चिकित्सित [1]उल्लाघोऽभूवम्। एकदा विहितनित्यनियमं तं स्वपुत्रपुरोहितयोः कुशलविषये समपृच्छम् स च चिरं ध्यात्वा अब्रूत यत् मा स्म प्रसिष्ठाः अमङ्गलचिन्तया, क्वापि समुद्रतटे संलग्नौ तव पुत्रपुरोहितौ, त्वदपेक्षयाधिकं तौ कुशलिनौ स्तः।

अथ "भगवन् कथं तत्साक्षात्कारो भवेद्" इति पृष्टश्च मां मन्त्रमेकमुपादिक्षत् उक्तवांश्च यद् "आसन्ने तव तनयस्य उद्वाहसमये तेन तव सम्मेलनं भविष्यति तावदेनं मन्त्रराजं जप। अहं तु तत्र वारं वारं लुण्ठकोपद्रवमवलोक्य तुरुष्कमौद्गलगोरण्डपाठीनादीनां [2] महासम्मर्दं च सम्भाव्य इतोऽस्मिन् देशे समागतोऽस्मि। न जाने कदा जीवन्तं रामं द्रक्ष्यामि" इति।

गौरः। विचित्रा दैवघटना विचित्र एव चायं भवतो वृत्ता-

१ रोगनिर्मुक्तः। २ तुरुक, मुगल, गोरे, पठान्" इति प्रसिद्धानाम्।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

न्तः। अवश्यमेव कश्चित् समयमतिवाह्य मन्त्रबलेन द्रक्ष्यति आर्यः स्वपुत्रस्यापि मुखम्। अपि पृच्छेयम् कथमिव महाराष्ट्रराजेन समालापो जात इति ?

ब्रह्मचारिगुरुः। भीमायास्तटेस्नात्वापरावर्तमानस्य ममैकदा द्वाभ्यां म्लेच्छलुण्ठकाभ्यां सह मेलनमासीत्। तयोरेकेनोक्तम् "त्यज सर्वं वस्त्रादिकमन्यथा व्यापाद्यसे" इति। तत्क्षणमेव मयैकया प्रबलचपेटिकया स तथाभिहतो यत्पीतं रक्तं श्याममिव च दिक्चक्रमालोकयन् निरुद्ध निश्वासो भ्रान्त्वा भूमिमालिङ्गितवान्। द्वितीयश्च निस्त्रिंशं कोषादाकर्षन् मामभिचलितः तस्य हस्ताच्चार्द्धकृष्टमेव कृपाणमहमाच्छिद्य त्सरुणा तथा मस्तके हतवान् यथा सोऽपि मूर्छितः स्वसहचरस्य चरणयोः पतितः। तत्खड्गं गृहीत्वा चाहं कुशलेन न्यवर्तिषि।

घटनामेतां दूरतोऽश्वं चालयन् महाराष्ट्रराजोऽदर्शत्। स च मार्ग एव मत्समीपमागत्य स साधुवादं मम जातिमभिप्रेतं च पृष्ट्वा पञ्चषान् भृत्यान् मम सेवायां नियोज्यास्मिंस्तडाग तटे पर्णकुटीरे मामस्थापयत्। अहं च सर्वथा तस्य जयमीहमानो यथा शक्यं यतमानश्चात्र तिष्ठामि मन्त्रम् च साधयामि। महाराष्ट्रराजोपि मम निखिलं वृत्तान्तं न वेत्ति।

गौर०। (मनसि बहुशश्चिन्तयन्) आर्य क्षम्यतां श्रीमतो नाममन्त्रश्रवणेन कर्णौपिपावयिषत्येष जनः।

ब्रह्मचारिगुरुः। किमिव नाम्ना, यदा मम परितो गच्छतां

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

गजानां घण्टानादैर्दिगन्तोऽपूर्यत तदा तु स्वप्नेष्वपि शत्रूणां कर्णकुहरं निविशमानं ममापरमेव किमपि नाम आसीत्। अधुना तु ब्रह्मचारिगुरुरित्येव वदन्ति जनाः।

गौर०। क्षम्यतां, परमं मम कुतूहलं तदेव श्रोतुं नाम श्रीमतः।

ब्रह्मचारीगुरुः (चिरं तूष्णीं स्थित्वा) वत्स तदानीं मां वीरेन्द्रसिंह इत्यवदन्जनाः।

गौर०। (प्रणमन्) आर्य तत्किं स्मर्यते यद्‌ ममपित्रा कश्चन सम्बन्धोपि प्रतिज्ञात इति।

ब्रह्मचारिगुरुः। वत्स सर्वं स्मरामि किन्तु तत्कथोपकथनैर्दुःखमेव वर्द्धतेतमामिति अलमालप्यामुष्मिन् विषये।

गौर०। आर्य्य अलं तद्विषये शोकावहनेन। न भवन्ति भवादृशैः सनियममनुष्ठितानि मन्त्रसाधनानि विफलानि। रामसिंहं वयमपि विशिष्य मार्गयिष्यामः।

एवमालपतोरेव तयोरकस्मादुपावर्त्तत हयारूढो रघुवीरसिंहः। झटिति रामसिंहमयी दृष्टिरपतत् तदुपरि सर्वेषाम्। यदि जीवेद्‌ वयसा रूपेण चेदृश एव सम्भोभूयेत रामसिंह इति विचारयति वीरेन्द्रसिंहे किमिति पृच्छति च गौरे "महाराजः स्मरति अत्र भवन्तं" इति मन्दं गौरसिंहमभ्यधाद्‌ रघुवीरसिंहः। सोऽपि चोमित्युक्त्वा झटित्य वाजिनमारुह्य तेन सह सपदि प्रतस्थे।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रघुवीरस्तु कियन्तमद्धानमतीत्य विकचसारसं[1] सारस-कारण्डवादिकदम्बकूजितं सर एकमवलोक्य "अहंचिरतृष्णागलितोत्साहं वाहं पानीयं पाययित्वा अनुपदमेवायामि तावद्गत्वा विलोकनीयः श्रीमता महाराजः" इति कथयित्वा गौरं प्रस्थाप्य स्वयं वाहवल्गां तत एवाचकर्ष । तत्र च सैन्धवस्य मुखात् फेनक्षालितखलीनं[2] रश्मिमपसार्य्य तत्पृष्ठमारूढ एव जलं पाययन् शरस्तटशाद्वले पर्य्याटयंश्च परिश्रममपनेतुमारब्धवान् ।

अस्य तु सर्वक्षणे सौवर्णीमूर्त्यैव चित्रितं चित्रफलकमिव चित्तमित्यस्मिन्नेकान्ते पुनरुद्भूवँस्तद्विषयिण एव मानसाः कथाप्रचाराः । यत् "किमिव करोमि, अल्पं मे महत्त्वम्, क्षुद्रोऽधिकारः, असिधारावलेहनमिव कार्यम्, प्रत्यहं वर्द्धमान उपद्रवो महाराष्ट्रदेशे, स्वप्रेम्णा क्रीतवती मे हृदयं सौवर्णी, सा महतां कुलरत्नम् महाधिकारस्य श्रीमतो गौरसिंहस्य भगिनी कस्यापि कृत पुण्यस्य जनस्य जनुः सफलयितुमवतीर्णा, तथापि सा मदर्थमेव रोदिति, दूयते, खिद्यते, क्लिश्यति, रोमाञ्चति, सीदति, स्विद्यति ताम्यति च । न जाने, केनेवान्तरात्मना प्रेरितोऽहमपि तथैव पाणिपीडां प्रतिज्ञातवान्, अहह कथमेतत् सम्भवेत्, मनोरथोऽयं चिरेणापि साधयितुं दुःशकः, मन्म-

१ सारसं कमलम् ।
२ वल्गाया अश्वमुखस्थो लौहभागः खलीनं कविका चोच्यते ॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यस्तु प्रतिक्षणमेव मनोमथ्नाति, अहह तस्यास्तानि तानि भावितानि, तानि तानीङ्गितानि, तानि तानि भ्रूविभ्रमणानि, तानि तानि प्रेक्षितानि, तानि तानि हसितानि, तानि तानि च रुदितानि शल्यानीव निमग्नानि मम हृदये, स्वप्नेऽपि तामेव सुदतीं मदर्थं रुदतीमवलोकयामि "प्रिये प्रिये मा समृणालकोमलान्यङ्गानि चिन्तासन्तापज्वालाजालावलीढानि कार्षीः" इति सक्षोभं विलपँश्च भग्ननिद्रा समुत्थाय परितस्तामेव कटाक्षपातैर्मां निघ्नतीमिवान्वेषयामि अहह कथं तां प्राप्नुयाम्, कथं तां परिणयेयम्, कथं वा तदधरसीधुरसनास्वादनेन सुधासुखमधरीकुर्य्याम्। हन्त कष्टं जीवनं मादृशानाम्! किमिव नाहं युद्धभूमिषु विनाश्ये! हा दैव किं प्रियावियोगदुःखेनैव हृदयहतकं शोषयितुं जीवयसि।

एवं चिन्तासन्तानवितानपरवशः सोऽश्वमरुह्य चलितश्चित्तपरवशतया सिंहदुर्ग्गं यामि इति मनसि निधाय प्रस्थितोऽपि तोरणदुर्ग्गं प्राप्तस्त च चकितः काम परवशतां धैर्यविरहं च निन्दन् मारुतिमन्दिरपूर्ववाटिकां प्रविष्टः एकस्मिन् कुञ्जे उपविश्य निःशब्दं रुदतीं च तामेव प्राणप्रियां ददर्श। सा तु दृष्ट्वैनमुत्थाय, "कितव, सुसमये समायातोऽसि, तिष्ठ, यावदहं त्वां पश्यन्त्येव शाखिशाखायात्मानमुद्बध्य प्राणांस्त्यजामि" इति रोषारुणाभ्यां नयनाभ्यामनिमिषमीक्षमाणा व्याहृतवती। रघुस्तु "प्रिये कथय किमिव संवृत्तं, केनावहेलितासि केन क्ष्वेलितासि? तोरणदुर्ग्गनेदीयस्यस्मिन् महाराष्ट्रराजभटसङ्घट्ट-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

रक्षिते उद्याने कस्य वा शक्तिस्त्वां धर्षयितुम्" इति न्यवीविदत् सा तु पुनराह। "वीर, रक्षक एवात्र भक्षकः। योऽयं क्रूरसिंहाभिधोऽश्वारोहाणां पञ्चशत्या अध्यक्षोऽत्र तोरणदुर्गप्रान्तरक्षकत्वे नियुक्तः स स्वयमेव केनापि व्याजेनागत्य मामवलोक्य हसति भ्रुवौ नर्त्तयति करकम्पनैराह्वयति, मन्दं मन्दं किमप्यभिदधाति च। अद्य तु उद्याने पुष्पाण्यवचिन्वतीं मामकस्मादुपगत्य चिरं "प्रिये, प्राणेश्वरि, अनुगृहाण पाणिं मे, गृहाणेति अवादी। मया बहुशो धिक्कृतश्च "जाने त्वं रघुवीरेऽनुरक्तासि तत् सपदि तं मदसिविलीढमालोक्य मां वरिष्यसि" इत्युक्त्वा कपोतरक्ताभ्यामिव नेत्राभ्यां विदारयन् मम हृदयम् निरगात्। तदाकर्ण्य दुःखितो रघुवीरश्चिरं तां सान्त्वयित्वा क्रूरे कुपितः सिंहदुर्गं प्रास्थित। अकस्माच्च तस्मिन्नेव दिने पुण्यनगरात् पूर्वस्यां सेनास्थाने स्वसादिसमूहेन सह स्थातुं क्रूरसिंहेन महाराज्यस्य आदेशः प्राप्त इति स तथाऽकरोत् अत्र चान्यः ससादिगणो रक्षक आगत इति किञ्चत् शान्तः सौवर्ण्या आधिः।

एवं विलक्षणा संवृत्ता दैव घटना, यदेकतः पुत्रवियोगदुःखितः पुनस्तत्प्राप्तये साधनाविशेषमनुतिष्ठन्[१] वीरेन्द्रोऽवसीदति, अन्यतः सौवर्णी विवाहचिन्ताग्रस्तौ रामसिंहालुलोकयिषालोलुपलोललोचनौ गौरश्यामौ विषीदतः, परतो रघुवीराय

१ असिर्धेनुरिव यस्याः सा असंर्धेनुतुल्यत्वेन तद्वत्सतुल्या छुरिका।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

लज्जया विरहय्य वितीर्णेव उत्कण्ठया, समाकृष्य समर्पितेवेन्द्रियगणेन, कुसुमेषु घातैर्वशंवदां विधाय विनिवेदितेव मदनेन किङ्करीकृत्योपहृतेव कामेन, दुर्मदमदनमर्दैर्मोमद्यमानाप्यधिकं सम्मद्य प्रदत्तेवानुरागेण; सकलगुणगणान् विगणय्य विक्रीतेव हृदयेन कोशला रघुवीरं चिन्तयन्ती दिवसान् गणयति।

ततो रसनारी च महाराष्ट्रराजस्य मधुरालापैरिव क्रीता, मन्मथोन्मथितेन मनसेव विक्रीता कथमेतेन परिणीता भवेयम्, कथमेनेन सह विहरेयम्, कथमेतस्य चिरविहारविस्रमरान् स्वेदकणानात्मनः शाटीप्रान्तेन परिहरेयम्, कथमेतस्य "प्रिये पूर्णाद्धशाऽवलोकयानुगृह्णीष्व माम्" इति चाटुवचनरचनानि समाकर्णयेयम्, कथमिव चास्मै स्वमनोरथं सूचयेयम्; एष वैदिकधर्मानुष्ठानायैव दत्तहस्तावलम्बनस्तत् कथमेष म्लेच्छराजतनयां मामर्द्धाङ्गिनीं विधित्सिष्यति, अहह, हताहं, किमिति म्लेच्छगर्भात् सम्भूताऽस्मि, चक्रवर्तिनन्दिनीति व्यर्थो मेऽभिमानः, वरं राजपत्नी न तु राजकन्या, न जाने कस्मै दित्सते मा तातः? अवश्यमनुचरायैवानुगतायैव च कस्मैचन दास्यति, न तु स्वतन्त्रोमहाराष्ट्रराजसदृशो महाराजः कश्चन तस्य प्रेमपात्रम्। तत्किं लज्जया विरज्य, धैर्यमवधीर्य, गुणान् विगणय्य, वाक्शलतामूरीकृत्य, धृष्टतां शिरसि संस्थाप्य, अभिमानमवमान्य, चापलं चावलम्ब्य स्वयमेव किमपि अमुष्मिन् विषये प्रकटयामि? परं न वेद्मि प्रकारमपि ईदृशेप्रेमाचारे स्वाभिलाषप्रकाशनस्य। एतद्विषये एतस्य सत्कारोऽपि तिरस्कारः आदरोऽपि न्यक्कारः,

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

स्तवोऽपि परिभवः, आलापोऽपि विलापः, सेवनमपि परिदेवनम्[1] भाषणमपि च भषणम्;[2] हा हतास्मि दुराचारेण मारेण। "इति जल्पन्ती केनचन धवलिम्नेवालिङ्ग्यमाना पाण्डुरतयेव स्नाप्यमाना, रोमपञ्जरेणेव निगृह्यमाणा, स्वेदबिन्दुसन्दोहैरिवाभिषिच्यमाना, प्रेमनिगडबद्धा अनुरागकारागारसंयन्त्रिता, कदाचिदुच्छ्वसती कदाचिदश्रूणि मुञ्चन्ती कदाचिच्छून्यं जगदाकलयन्ती कदाचित् तदभिनिविष्टचेतना सम्मुखस्थितमिव च महाराष्ट्रराजम् पश्यन्ती खिद्यते। इतः क्रूरः क्रूरतया रघौ क्रूरं कर्म चिकीर्षुः कोशलाकामनया क्लिश्यति। ततो रघुवीरोऽपि क्रूरक्रूरतामाकलय्य ग्लायति। इति बहूनां हृदये चिन्तान्तानवितानाा ज्वालामुखपर्वता इव जाज्वल्यन्ते।

इतश्च मायाभवने सादरं संस्थापितोऽपि मायाजिह्मो नतरां केनापि सह सम्भाषते, नतमां वा कमपि पूर्णदृशावलोकयति स्म। एवं चिरचिन्ता पूरपूरितोऽद्यहन्ये श्वो विनाश्य इति स्वस्मिन् नृशंसं कर्माशङ्कमान एवैकदा कैश्चित्सहचरैः सह समायान्तं महाराष्ट्रराजमद्राक्षीत्। यावदेष तत्प्रभाधर्षित उत्थाय, किमपि विमृशति स्म तावत्स स्वयमेव सादरमुवाच यद् "भद्रं भवतु राजकुमारस्य। न मां पूर्वमदर्शद् भवान् इति सूचयामि, मां जनाः शिवराज इति कथयन्ति। कुमारस्यापि पित्रा सह मम

१ कृतस्य कर्मणोऽनुचितत्वधियाऽनुतापः।

२ भषणं श्वरवः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

बहूनि युद्धानि जातानि, भवन्ति च । श्रूयते श्रीमानपि मया योद्धुमेव प्रेषित इति, परं स्वच्छतया वा साधुतया वा, मुग्धतया वा, अल्पवयस्कतया वा, संग्राममननुष्ठायैव मम गृहमायात इति स्वागतम् । कच्चिद् यथासमयं यथोचिताचारैरुपतिष्ठन्ते दासेराः ? "कच्चित् प्रसीदति वा भवान् ? उपविश्यतामुपविश्यताम्" । इत्युक्त्वा तमुपवेश्य स्वयमप्युपविष्टः । एवं साम्रेडमापृच्छ्यमानः कुमारोऽपि ह्रीपत्रशः कथमपि सम्मुखं मुखं विधायोक्तवान्, "राजन्नहं शत्रुपुत्रोऽस्मि, योद्धुं चायातोऽस्मि इति निगृहीतश्चेद्धन्तव्यो दण्डयितव्यश्च न तु सत्कारैस्तिरस्करणीयः स्वागतवाणीबाणैश्च मर्मसु वेधनीयः ।" ततस्तावेवमलापिष्टाम् ।

शिव० । कुमार, केयं कथा ? राज्ञां पारस्परिमाः सन्धिविरोधरूपा भवन्त्येव सम्बन्धा इति दैवान्मे विरोधस्तत्र पित्रा त्वं तु यथा दिल्लीनायकस्य लालनीयस्तथा ममापि इति दर्शं दर्शं तव यौवनोद्भेदसुभगान्यङ्गानि प्रीतिरेव मे वर्द्धतेतराम् ।

कुम० । एवं चेत् कथं निगृहीतोऽस्मि, स्वतन्त्रः कथं न क्रिये ?

शिव० । कोऽत्र निग्रहः ? केवलं मम साक्षात्कारायात्र वासितो भवान् । अधुनातु यथा रोचेत तथा विधातुं शक्यते । अस्मिन् देशे न कदाप्यायातो भवान् इति कुतूहलं चेदवलोक्यन्ताम् विवि-

१ दासेरा भृत्याः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

धानि दुर्गाणां पर्वतानां वनानां च [1] रामणीयकानि । निविवर्त्तिषते चेत् सुखेन गम्यतां स्वदेशे निर्विघ्नमास्माकीनाः सादिनः प्रतियापयिष्यन्ति आयुष्मन्तम् ।

कुमा० । (तदौदार्येण चकित इव) महाराष्ट्रराज, किमिव व्यामोहयसि ! न भवति मे निश्चयो यन्महत्यावाहिन्या सह भवतो राज्यमात्मसात्कर्तुमायाते मादृशे श्रीमानेवं दयिष्यत इति ।

शिव० । आः कोऽत्र संशयः ? नैतद् भवस्तातचरणानां राज्यम्, यत्र विश्वासघातो, हत्या, लुण्ठनं दाहश्च वशंवदानामपि क्रियते । राज्यमिदम् महाराष्ट्राणाम् । नात्र दारापहरणम्, नात्र रक्ष रक्षेति व्याहरमाणानां वधो, न चात्र वशमागतैः सह विश्वासघातव्यापारः । सुखेन स्वगृहे इव यथेच्छं विहरतु भवान् ।

तदखिलमिदं सदाचारसौष्ठवाधिकमधुरं वचनामृतं कर्णपुटाभ्यां पीत्वा, स्वपितुर्दौरात्म्ये घृणामावहन्, महाराष्ट्रराजस्य निगृहीतेष्वपि सदाचारं बहु मानयन् चिरमालपत् शिवराजेन मायाजिह्मः ।

ततः "अद्य सपदि समायास्यति कश्चिन्मया प्रेषितो, भवन्तं च पुण्यनगरं कानिचिच्च दुर्गादीनि दर्शयिष्यति" इत्यभिधाय प्रस्थिते महाराष्ट्रराष्ट्रविविधवनाथे कैश्चिन्नतिकाम्बोजैरश्वारो-

---

१ रमणीयस्य भावः रामणीयकम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

हैरनुसृतः श्यामेनैकेन सुवर्णवल्गेन राजतखलीनेन मौक्तिकस्तवकराजिराजितनिगालेन रत्ननिचयरुचिरोचिःप्रचयच्छुरितबालधिना सुवर्णसूत्रग्रथितप्रान्तपीतकौशेयोपवेशनिकाच्छन्नमध्येन कशाङ्कितकक्षेण धृतरश्मिनैकेन नियन्त्रा मन्दं मन्दमानीयमानेन [1] वनायुजेन सहितः श्यामसिंहः समुपतस्थे।

मायाजिह्मश्च तेनालप्य हयमेनमारुह्य श्यामेन सह प्रथमं पुण्यनगरं प्राविक्षत्। तत्र च गृहे गृहे गीतानि, द्वारि द्वारि रम्भास्तम्भान्, कुट्टिमेकुट्टिमेऽवलम्बितमाणिक्यदीपिकानुल्लोचाम् [2], वीक्षमाणः ग्रैवेयकालङ्कृतकन्धरान् सिन्धुरान् [3] उच्चैःश्रवस इव वान्धवान् सैन्धवान् धारिताभिनववस्त्रान् पौरान् समुद्धृतविजयध्वजांश्चाखिलान् गेहानुपलभमानः, भेरीपटहझर्झरादिनादांश्चाकर्णयन् "अप्यस्ति कोऽप्यद्य उत्सव विशेषः"? इति श्याममपृच्छत्। स च "अद्य एक पदमेव महाराजो दिल्लीश्वरं सौरतान् विद्रोहिणः, पोतयोधिनः सामुद्रांश्च पराजितवान् इति महोत्सवोऽस्मिन् राज्ये ?" इति समुदतारीत्, मायाजिह्मश्चसलज्जमश्रौषीत्। अथ ततो निवृत्तः सिंहदुर्गमायातस्तत्रत्यान् विजयध्वजानालोक्य किञ्चिदन्तर्गत्वा च शास्तिखानशि-

१ वनायुदेशे जायते इति वनायुजः प्रशस्तघोटकः (अरबी)

२ वल्लोंचो वितानम।

३ सिन्धुर्मदजलमस्यास्तीति सिन्धरो हस्ती। "मदान्धसिन्धुरघटे" ति गङ्गास्तवः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रोमूषणादीनि बहूनि विजितयाच्छद्यानीतानि वस्तूनि दृष्ट्वा ह्रीत इव हतोत्साह इव चकित इव च ततोऽपि निवृत्तः, पथि महदेकम् महाप्रघणं [1] शारदघनघनाघनविडम्बनं [2] भवनमद्राक्षीत्। तत्र प्रविश्य च रजतेन कनकेन च निर्मीयमाणा शिवराजनामाङ्किताः मुद्रा निष्काणि च दृष्ट्वा ततः प्रचलितो राजदुर्गमाससाद। दूरादेव दुर्गस्य समीपवर्त्तिनि प्रशस्ते शाद्वले च परःसहस्रानश्वारोहान् उन्मुखयन्तं भ्रमयन्तं च महान्तं कर्कमारूढं [3] युवानमेकं समलुलोकत्। कोऽसाविति पृष्टश्च श्यामसिंहः "कुमार एषमे ज्येष्ठो भ्राता महाराष्ट्रराजस्यान्यतमः सेनापतिरस्ति" इति व्याहार्षीत्।

तावदेकतो [4] धौरितकेनाश्वारोहशतकेनानुगम्यमानः स्वयमपि पारसीकमेकमारूढस्तथैव धावमानोऽलिलोलकुन्तलो नवीनैररुणैर्वाजोभिरपरिचीयमानो रघुवीरसिंहः समागतः समादरमुद्रयाकुमारं सम्भाव्य श्यामेन भ्रूसञ्ज्ञयैव पृष्टो "मान्य, शास्तिखानयुद्धे मयि प्रसन्नेन प्रभुणा शतमश्वारोहान् ममाधिकारे निरूप्य तदध्यक्षतायां नियोजितोऽस्मि" इति समस्तकनमनमभ्यधात्। तेन "भद्रं भद्रं दिष्ट्या दिष्ट्या" इति सप्रसादमुक्तश्च पुरतः प्रचलितः।

१ "प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके" इत्यमरः
२ घनघनाघनस्सान्द्रमेघः।
३ कर्कः श्वेताश्वः। "शुक्लोऽश्वः कर्क उच्यते"
४ धौरितकं हयगतिविशेषः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

अथ मायाजिह्मो राजदुर्गं परितः परिक्रामयन् कुतश्चित् सेनानिवेशान्, कुतश्चित् पदातिनिकरविरचिता व्यूहरचनाः कुतश्चिद् धडद्धडध्वनिपुरःसरं विहायसि प्रयुज्यमाना भुशुण्डिकाः, कुतश्चिद् [1] ह्रादिनीनिर्ह्रादं ह्रेपयन्तीः [2] शतघ्नीः, कुतश्चिन्मिथ्यायुद्धरचनया चन्द्रहासचालनचातुरीम् प्रासालनसाहसम् पट्टिशप्रयोगपाटवम् इषुवर्षणकौशलं च दर्शयतोऽनेकान् वीरान्, कुतश्चिच्च ध्वजमुत्थाप्य भारतस्य सनातनधर्मस्य महाराष्ट्रराजस्य च जयमुद्घोषयतः प्रमोदपूरप्रफुल्लान् पौरान्; पश्यन् विविधविभावनाभङ्गभज्यमानहृदयः पुनर्मायाप्रासादं निववृते।

श्यामसिंहस्तु तं तत्र प्रवेश्य स्वयमपि महाराष्ट्रराजस्य विजयोत्सवे राजदुर्गे समागतानां सम्भावितमण्डलानां साकारे प्रताप इव महति स्वर्णसिंहासने समारूढं मूर्त्तिमता यशसेव छत्रमण्डलेन सुशोभितं प्रजाभिराद्रियमाणं महाराष्ट्रराजं द्रष्टुं राजदुर्गं प्रचलितः।

इति अष्टमो निश्वासः॥

द्वितीयो विरामः॥

"१ ह्रादिनी वज्रमस्त्रियाम्" अमरः।

२ शतं हन्तीति शतघ्नी अस्त्रविशेषः। (तोप) इति लोके।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

शिवराजविजयः ।

(तृतीयो विरामः)

अथ नवमो निश्वासः ।

"दैवी विचित्रा गति" ।

(स्फुटम्)

"नेताऽमन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत ।
कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ।"

(जगन्नाथः)

ऋतुरेष शरत् ।[1] साम्प्रतं पुण्यनगरप्रान्ते अकालेऽपि वसन्ते इव पुंस्कोकिलाःकाकलीकलकलैर्दिगन्तं वधिरयन्ति। मिलितमलयानिललोला लवङ्गलता दोलन्ति । मधुगन्धान्धमधुव्रतव्रातविधुता माकन्दमञ्जर्यो माञ्जुल्यं वमन्ति । नितान्तविरहक्लान्तपरमश्रान्तशून्यस्वान्तकान्तजनज्वालाजटालदावज्वलनजाज्वल्यमानाङ्गारककदम्बमिव पाटलपटलमुल्लसति । पुष्पपरागैः पीतः मकरन्दबिन्दुसन्दोहैरार्द्रः प्रफुल्लतालिङ्गनैः

---

१ जयसिंहद्वारां निग्रहरूपानिष्टस्य सूचकमिदं दुःशकुनं जातम् । एतन्निश्वासस्योत्तरार्द्धे जीवनप्रभातच्छाया ।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

शीतः कुञ्जसंश्लेषैश्च धीरः समीरो वहति स्म। दुःशकुन-रूपत्वादागामिभयसूचकेऽपि वसन्तप्रायत्वात् सुखम-येऽस्मिन् समये तोरणदुर्गाद् अनतिदूरं पूर्वस्यां कुसुमवाटिका-याम् स्वयं महाराष्ट्रराज एकाकी पर्यटति स्म। तत्र च भ्रमद्-भ्रमरैश्चोचुम्ब्यमाना मल्लिकाः पश्यन्, दोदुल्यमानैः करपल्ल वैरिव पल्लवतल्लजैः पार्श्वपरिवर्तिद्रुमान् स्पृशन्तीर्वासन्तीरव-लोकयन्, पुंस्कोकिलकाकलीप्रतिवचनानीव कोकिलकलत्रकुहू-कारानाकर्णयन्, अहरहर्जय महाराष्ट्र राजेति साम्रेडमाकर्णने-न विहिततदनुकरणविरावाभ्यासाः सारिका विभावयन्नकस्मात् परस्परग्रथितं कुसुमभारनिबिडं मिलिन्दव्याप्तं लताप्रताननिचयं हस्ताभ्यामुभयतोऽपसार्य [1] निविशमानाम् अष्टादशवर्षदेशीयां, धारितहारितपरिधानां, कण्टकाकर्षश्लथद्वसनदरी दृश्यमान-मीषदुन्मिषितमुरोजयुगलमञ्चलेनाच्छादयितुं यतमानां, प्रफु-ल्लकमलभ्रमेणोचवदनमभिपततोमधुकरान् ससम्भ्रमं सभ्रूभङ्ग-मीक्षमाणां, कपोलपालिलग्नपरागरागेण होलिकामहोत्सवने पथ्येनेवावतरन्तीं, मल्लीवल्ली संघर्षोन्मथितेनाधररागेणाधि-कमधिकं तर्षमिव जनयन्तीं, शुकशावकरावानुकारिमञ्जुमञ्जी-रमन्दशिञ्जितां, गृहीतकुसुमस्तवकामेकांयवनकामिनीनद्राक्षीत्। सातु दृष्ट्वैव महाराष्ट्रराजं दक्षकरमुत्थाप्य शिरो नमयित्वा, स्वं समानवसनदर्शिततताटङ्कनिचया रशनानिः स्वनेनेवकिञ्चन

[1] "नेविंश" इत्यात्मनेपदं ततः शानच्।

१६

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

वचनीयमिति सूचयन्ती लोलल्लन्तिका [1] सूक्ष्मवसनान्तर्दीप्यमानवालपाश्या वद्धकरसम्पुटा एकतोऽवतस्थे ।

महाराजस्तु तां तथाभूतामालक्ष्यैवमालपत् ।

(महाराजः) भद्रे का त्वं कुतः समायाता किमीहसे किं विवक्षसि कथमेकाकिनी वनेषु भ्रमन्ती न लज्जसे न वा बिभेषि रमणीया तवाकृतिर्वर्णनीयं वयः इति कथं न स्वगेहे स्वकुटुम्बेन समं वससि, किमिति चाञ्चल्यमंगीकृतवत्यसि ? स्फुटं वद ।

(यवनी) महाराज, अत्र भवत्यादिल्लीवल्लभस्य तनयायाः सहचरीं मामवैतु श्रीमान् । श्रीमती तु [2] चन्द्रशालागवाक्षजालिकातो वनानीक्षमाणा श्रीचरणमपश्यदिति किमपि संदिश्य मां प्रेषितवती । अहं च केवलं तदाज्ञापालनव्रतं शिरसा वहन्ती समायाताऽस्मि कस्या वा अपरस्याः साहसो भवेत् महाराजस्य समीपे एवमुपस्थातुम् ।

महा० । अपि राजकुमार्य्याः सहचर्यसि ?

सहचरी । (साभिवादम्) आम् महाराज ।

महा० । कच्चित् कुशलिनी अत्र भवती ?

सहचरी । महाराज कुतः कुशलम् ।

महा० । किं तत् ?

---

१ आनाभिलम्बितकण्ठिका ललन्तिका ।

२ चन्द्रशाला शिरोगृहमित्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सहचरी। महाराज, अत्यन्तं खिद्यते सा !

महा०। तत्किम् ? किं भृत्या नावहन्ति तदाज्ञाम् ! सत्कारे नियुक्ता न सत्कुर्वन्ति ! समये नोपस्थाप्यते सामग्रीजातम् ! विनयं न रक्षन्ति रक्षकाः ! दिल्लीगमनाभिलाषो वा विकलयति राजकुमारीम् ?

सहचरी। महाराज नेदं किमप्याशङ्कनीयम्।

महा०। तत्किमेतद्देशीयवायुजलादिकंनभवति तदनुकूलमिति शिथिला राजकुमारी ?

सहचरी। दीनबन्धो, नास्ति सोऽपि हेतुः खेदस्य ।

महा०। तत्किं मयैव किमप्यपराद्धम् ?

सहचरी। आःशान्तं पापम् ! नैतत्स्वप्नेष्वप्याशङ्क्यते आतिथेयेषु कोङ्कणचक्रवर्तिषु ।

महा०। (क्षणं चिन्तयित्वा) अथापनयतु मे सन्देहं सहचरी। किमिति खिन्ना राजकुमारी ?

सहचरी। [1] महाराज, न विद्मः को नाम व्याधिर्धुनोति राजकुमारीम्। साऽस्माभिरतिसावधानतया सेव्यमानापि प्रतिक्षणमनिमिषपातनिरुद्धनिःश्वासं वेक्ष्यमाणापि रोमाञ्चति, खिद्यति, सीत्करोति, ताम्यति, विलयति, वेपते, उद्भ्रमति,

---

१ यद्यपि केवलं रसनार्या एव महाराजविषयकोऽनुरागो व्यज्यते न तु महाराजस्यापि तथाऽपि अनुरागस्य आश्रयालम्बनत्वात् परकीयात्वम्। अनूढात्वं च प्रकरणवशात् स्फुटमेव।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

रोदिति ग्लायति, क्लिश्यति, मुह्यति, मूर्च्छति च। धीरं समीरमाघ्रायाधिकं खिद्यते, शीतमयूखमालोक्याधिकं तप्यते, कोकिलकलरवमाकर्ण्य कर्णयोस्तोद्यमानेव कराभ्यां कर्णकुहरं पिधायान्तर्निविशते, अस्माभिर्हास्यमानापि न हसति, विविधविलासरामणीयकेष्वपि न रमते, पाटलिपटलकलिकामालामपि ज्वलनज्वालाजालावलीमिव वेवेत्ति। किं कथयामि केवलं दक्षतो वामतश्च परिवर्तनैर्दीर्घनिश्वासैः सजृम्भाङ्गुलिस्फोटनैश्च सा क्षपां क्षपयति।

महाराष्ट्रराजः। (स्वस्मिन्नेव) तत् किं मदनव्याधिरेषः! अस्तु शृणोमि तावत्।

सहचरी०। महाराज, सा साऽञ्जनवारिधारासम्पातसम्मर्दमलिनौ पाण्डुरौ कपोलौ, तापतप्तनिश्वासाहतिशुष्कमधरं, कर्पूरपूरचूर्णमञ्जिम्ना केनचिद् धवलिम्ना कृशिम्ना च समालिङ्गितान्यङ्गानि वहति। कदाचिद् विमनायमाना किञ्चित्पुस्तकमादाय पिपठिषन्त्यपि वाष्पजलैः पत्राण्या विलयति। कर्हिचिच्चक्षुषी निमील्य विरहमयानिकानिचिच्छन्दांस्याम्रेडते। कदाचन कोणात् कोणं पर्य्यटन्ती कुड्ये लम्बमानं महाराजचित्रफलकमालोकमालोकं वाष्पविन्दुव्रजव्याजेन धैर्यमिव वमति। कर्हिचन फलकार्पितामेवात्र भवतो मूर्तिं सम्बोध्य चिरमालपति उपालभते, प्रार्थयते, स्तवीति, वन्दते च। अथ फलकमिदमुत्तारयति, करे करोति, वक्षसि धत्ते, निपुणमीक्षते, गाढं चुम्बति, चिरमालिङ्गति, शिरसा च वहति। क्वचन स्वहस्ते-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तापि श्रीचरणानामिव मूर्त्तिमालिखति, आत्मनश्च प्रतिमां तद्वामत एव विन्यस्यति, ततश्च क्षणं मोदते, क्षणं हसति, क्षणं विषीदति क्षणं क्रन्दति, क्षणमालपति, क्षणं च विलपति इति किमिव कथयामि, कुमार्या आदेशो मां मुखरितवानिति अपराधश्चेत् क्षन्तव्यो महाराष्ट्रराजैः ।

महाराष्ट्रराजस्तु तां तथाभिधाय शिरो नमयित्वा बद्धकरसम्पुटामकेतः स्थितामालोक्य रसनार्याश्च स्वस्मिन्ननुरागमवधार्य, तत्क्षणमेव प्राप्तावसरेण [1] धैर्यघस्मरेण स्मरेण व्याकुलीक्रियमाणः क्षणं किमपि नोक्तवान् मारविकारप्रनारभारजर्जुरितमाकारं च कथं कथमपि कुसुमस्तवकावचयैः कलकूजितपूजितपतत्रिकुलकलितशाखानुसन्धानैः, तत्क्षणत्रोटितकदलीदलवीजनैः स्वेदापनोदनैश्च निगूढवान् । तां सहचरीं तु त्राय तां महाराजस्त्यक्ष्यति प्राणानत्र भवती यदि न रक्ष्यते श्रीचरणैरित्यभिदधानाम्, "ओम्, निवेदय भवतीमेषोऽहमायामि [2]" इत्यभिधाय विसृष्टवान् ।

तस्यां प्रयातायां च चिरं बहुशश्चिन्तयन् मुहूर्तमतिवाह्य स्वयमपि शनैः शनैस्तोरणदुर्गशिरोगृहं सनाथयामास । तत्र च तथाभूतया रसनार्या सादरमुपवेशितः स्वयं सखीजनेऽपसृते वारं वारं रसनार्या मुखं पश्यन् करतलन्यस्तकपोलां रसनारीं

१ घस्मरः भक्षकः ।

२ "वर्त्तमान सामीप्ये वर्त्तमानवद् वा" ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

व्यजिज्ञपद्, यद् "भद्रे, श्रुतवानस्मि सहचरीमुखादखिलं वृत्तान्तं, तथापि भवत्या मुखादपि शुश्रूषे[1] कोऽयं कथमयं कीदृश्चायं खेद इति"।

सा तु अतरलतारकेण क्षुण्णपद्मशोक्षणेन क्षणं राजमुखमैक्षिष्ट। ईक्षमाणैव च स्वेदसलिलसन्दोहैः स्नपितेव महाराष्ट्रमण्डलाखण्डलाय वाष्पविन्दुमौक्तिकावलिमिवोपहरन्ती श्वासप्रश्वासझञ्झावातोड्डीनधैर्या शोकाङ्कुरैरिव रोमनिकरैर्निगृहीता भयेनेवाकम्पत।

[2] अथ "कथ्यतां, कः क्लेशः कुमार्याः किं वाभीप्सित" मिति वदति महाराष्ट्रराजे सा वेपमानैरङ्गैरिव निवार्यमाणा, मन्मथोन्मथितेन मनसेव मूकीक्रियमाणा, उद्वेल्लितैर्बाष्पैरिव कण्ठे रुध्यमाना, अवहेलितया ह्रियेवावहेल्यमाना, अनासादितचरेण साहसेनेव हस्यमाना, मदनमदेनेव च माद्यमाना न कञ्चन वाचां प्रचारमुरीचकार।

अथ क्रियासमभिहारेण महाराजेन सान्त्व्यमानाऽभ्यर्थ्यमाना च, अञ्चलान्तेन स्वेदैः सह लज्जामिवापसार्य, कदलीदलवीजनव्याजेन किञ्चनावशिष्टं धैर्यमप्युद्धूय, वाष्पापहरणकैतवेन विवेकमपि च सम्मर्द्य, कर्णार्पितकर्णिकारपापत्यमानमधुकरनिकरविधूननच्छलेन निर्मक्षिकमिव विदधती, परितोऽ

१ 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनि' इत्यात्मनेपदम्।

२ अत्र लज्जामदनो भयोद्बोधवत्त्वेन स्वाध्यत्वं सूचितम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वलोकनच्छद्मना वास्तुदेवीश्रवणमत्राशङ्कमाना, वक्तुकामापि स्वाशयं प्रकटयितुं यतमानापि स्फुरितोत्तराधरापि च विरह-ज्वालावलीढवसनया प्रकाशमनाजिगमिषन्त्या भगवत्या सर-स्वत्या वारितेव पुनर्मौनमेवाकलयत्।

ततस्तच्छोकदर्शनातिखिन्नेन महाराष्ट्र[1] कुम्भिनीस्तम्भेन पौनःपुन्येन प्रार्थितम्। "भद्रे अकथितकारणो वर्द्धते खेदः। यदि दूतीप्रेषणेन मामनुगृहीतवत्यसि तत् कथं मानसखेदहेतु-कथनेनाधिकं न कृतार्थयसि। नात्र कश्चन तृतीयः। न भवति भवत्या वाणी षट्कर्णा[2]। प्रागान् संशयमारोपयसि, न च वक्षि। लज्जां मानयसि, न तु जीवनम्" इति। परतश्च निश्वा-सानुपातिभिर्मधुपैरिव परिपीतायां, खेदसागरे इव निमग्नायां, वाष्पप्रवाहेणेव क्षालितायां, मदनदहनेनेव दग्धायां, नखविले-खैरिव कर्तितायां, दीर्घोच्छ्वासैरिव विधूतायां, महाराजवच-नैरिव विलुण्ठितायां च त्रपायां, चक्षुषी प्रमृज्य अभिमुखीभूय वक्तुमारभत रसनारी।

[3]"महाराज सर्वं विदितमार्यस्य, केवलं पुनरुक्तिरियं भवित्री

---

१ "गौरिलाकुम्भिनीक्षमाः" । इत्यमरः

२ षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः 'इतिप्रसिद्धम्। वक्तृश्रोतृभ्यामन्योऽ-पिशृणोतिचेत् मन्त्रस्यषट्कर्णता स्यात्।

३ अल्पोक्तिरेवोचिता परं यवनीस्वभावोऽत्र दर्श्यते। तत्रापि रसनारी अत्यन्तं काव्यप्रिया काव्यकर्त्री चेतिहासेषु प्रसिद्धा कथं नस्यात् सा वावदूकेति द्योतयति स्वभावं ग्रन्थकारः।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

मदुक्तिस्तथापि वारं वारमापृच्छ्यमानापि यदि वाचं यच्छेयं प्रत्युत्तरं च न प्रयच्छेयं तत्परमापराधिनी स्यामिति निवेदयामि यत्, महाराज एव कारणं ममाधीनाम्। न शोभने महाराजे एवं वनिताजनवञ्चनं व्यर्थमर्यादाविकत्थनं च"।

महाराजस्तु ईदृशीं भङ्गीमाकर्ण्य दिल्लीश्वरदुहितुर्लोलतां निर्भीकतामभीकतां[1] चटुलतां चतुरतां कवितां चविभावयन् पुनरुवाच "भद्रे विशकलय्य कथ्यतां कोऽनाचारःप्रादर्शि जनेनैतेन"?

रसनारी०। महाराज, किमिवाच्छन्दयसि। विचित्रास्तव मायाः विलक्षणास्तव घटनाः। यदा यदा मां साक्षात्करोषि, तदा तदा अनया तु मूर्त्या आचारं विनयं मर्यादामेव रक्षसि, किन्तु उत्थाय प्रस्थितोऽपि मायामय्येव मूर्त्या चक्षुषोरग्रत एव वर्वर्त्सि। अहह साहचर्य्यमेव न त्यजसि, सहैव पर्य्यटसि, सहैव भुङ्क्षे, सहैव च शेषे। निद्रायामपि मम कदाचिदंशुकं स्पृशसि, कर्हिचित् कपोलयोः स्वेदानपहरसि। केयं चातुरी यदेकया मूर्त्या मर्य्यादाया ध्वजं वहसि परया च अचिन्तनीयमाचरसि। हन्तकुत आयासि, मुद्रितं[2] कवाटयुगलमपि नोद्घाटयसि, शृङ्खलामपि न चालयसि, सहचरीभिरपि नेक्ष्यसे,

---

१ "कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः" इत्यमरः॥

२ कुं वात् वटति। वट-वेष्टने अण्, द्वाररोधकः काष्ठखण्डः। कपाऽम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

अनन्यश्राव्यमालपसि, निभृतमेव वहसि। चित्रं चित्रं चित्रगतोऽपि च स्मयसे। अवलोकमवलोकं तवैतां मायामत्यन्तं बिभेमि खिद्ये, उन्माद्यामि च। को वा न मुह्येदीक्षमाण ईदृक्षाणि विक्षणानि इन्द्रजालानि। तत् समये समायातोऽसि, निवेदवत्यस्मि निखिलमितिवृत्तं साम्प्रतम् तु न शक्नोमि जीवितुमिति पश्यत एव तव प्राणांस्त्यजामि। स्मरणीयाऽहं कोऽप्यपराधश्चेद् भ्रमविहितः स क्षन्तव्यः" इत्युक्त्वाऽञ्चलप्रान्तेन आत्मानमुद्बन्धुमिव यतमानां करे धृत्वा सान्त्वयन् शीतलयंश्च पुनराह महाराष्ट्रराजः।

महाराजः। भद्रे मुधैव मामुपालभसे। यदा गम्भीरं निरीक्षिष्यसे परीक्षिष्यसे च तदा स्पष्टं समीक्षिष्यसे यन्मात्राणुरपि दोषो मामकीनः। श्रीमत्या एव हृदयं, मनो, वाञ्छा, यौवनं, कामो, रागाश्चात्रापराध्यति धन्यमात्मानं मन्ये यच्छ्रीमती दिल्लीवल्लभनन्दिनीगर्वमपहाय पार्वतीन्दुरुनाम्ना प्रसिद्धिं गमितेऽपि मय्यनुरक्तवती आनृण्यं चास्यानुग्रहस्य मन्ये न कदाप्युपयास्यामि, परमिदमत्र विभावनीयम्। पित्रा अप्रदीयमानो यं कञ्चिदेवाङ्गीकुर्वती व्यभिचारिणी बचनीया भवती[1] वदावदानाम्। मातापितृभ्यामदत्तामात्मसात्कुर्वंश्च लम्पट इति निन्द्यते। तदाज्ञा चेदत्र भवतीमहं सादरं स्वसेनया रक्ष्यमाणां कुशलेन तातभवनं प्रापयामि, तातेनानुमता च मां सूचयिष्य-

१ "वदो वदावदो वक्ता" अमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

सि मद्‌पक्षेयांप्यतिसुन्दरमतिकमनीयमति सम्पद्मतिप्रार्थनीयं तुरुष्कारव्यपारस्यदिदेशराजकुमारेषु वा अन्यतमं वरं वरयिष्यसि। मा स्म अकृतार्थमात्मानंमंस्थाः। यै पुण्यबलैर्दिल्लीवल्लभकुले जातासि तैरैव कञ्चन चक्रवर्तिकुमारं वासन्तवासन्तीव सहकारं कलयिष्यसि।

एवमालपद्‌भ्यामेव ताभ्यामन्वभावि कश्चन धूमगन्ध इव। यावच्चेतस्ततः पश्यतस्तावद्‌ गवाक्षद्वारेण प्रविशन् शुण्डशुण्डादण्ड इव चण्डो धूमोऽवलोकितः। यावच्च तद्विचिन्तयितुं यतते तावदग्निरग्निरग्निर्वह्निर्वह्निर्वह्निर्ज्वाला ज्वाला ज्वालेति प्रचण्डोऽश्रावि क्षुब्धानामिव दौर्गिकाणां कोलाहलः तत्कोलाहलश्रवणसमकालमेवात्युद्विग्ना रसनारी त्रायस्व त्रायस्वेति वन्दती महाराजं बाहुलताभ्यां गाढमवेष्टयत्।[१] महाराजोऽपि तां तथा भीतभीतां किञ्चिदुदञ्चिताभ्यः कुचाभ्यां वक्षस्थलं पीडयन्तीं बाहुपाशवेष्टितग्रीवां सवेपथु गाढमाश्लिष्टामवलोक्य [२] माभैषीरित्यभिधाय कराभ्यां क्रोड उत्थाप्य सपदि द्वारदेशान्निस्सृत्य बहिरायातः। सहचर्योऽपि च

---

१ माभूद् विफलमनोरथा रसनारीति महता कौशलेन तदिष्टालिङ्गनं दर्शयति साहित्याचार्यःप्रकटयति च वक्ष्यमाणप्रकरणोपयोगि दुःशकुनान्तरम्।

२ बङ्गदेशे माभैर्मा ैरिति प्रसिद्धं तत्तुप्रामादिकमेव, अन्यथान्तरं वा कथमपि स्वीकरणीयम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

कान्दिशीका [1] भयभ्रान्तनयना भट्टारको भट्टारको भट्टिनी भट्टिनी इति उच्चैः प्लुतेनेव स्वरेणाकारयन्त्यस्तत्रैव समागमन्।

तावदुद्धूतमकृशं कृशानुमालोक्य दौर्गिकाः सर्वेऽपि यौगपद्येन कृतोद्योगाः जलयन्त्रैः शमयाम्बभूवुः।

ततस्तु गृहीतकण्ठां रत्ननारीमालोक्य "आः कथमाश्लिष्ट एवास्मि यवनराजतनयया" इति तदभिमुखीमेष जन इत्यभिधायानेकपुरुषदर्शनेन लज्जमानां झटिति निर्दिष्टगृहे प्रविष्टां राजकुमारीं त्यक्त्वा महाराजः सोपानैर्नीचैरवातरत्। तत्र च "महाराज आकस्मिकोऽयमज्ञातकारको ज्वालाजालः संजातो जातवेदसस्तदमङ्गलमिव सूचयति, सूचयति चाऽमङ्गलमेव अकालकुसुमोद्गमः, तस्मात् सपदि ज्योतिर्विदं देवशर्म्माणं पण्डितं दृष्ट्वा शान्तिरस्य काचन विधेया फलं च प्रष्टव्यम्'' इत्यभिदधत् आत्मीयानालोक्य स्वयमेवैकाकी सहचरान् प्रतिनिवर्त्य देवशर्मणः साक्षात्काराय हनुमन्मन्दिरमयासीत्। दुर्गद्वाराद्बहिर्निर्गतमात्र एव च कांश्चिद् दूरत आयातान् चरानद्राक्षीत्। तैरुक्तम्।

"महाराघ्रविश्वम्भरेश्वर [2] वीराण महारण्येनेव सिंधुरा-

१ "कान्दिशीको भयद्रुत" इत्यमरः।

२ विश्वम्भरा पृथ्वी। "रसा विश्वम्भरा स्थिरा" इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

णां घट्टयेव वाजिनां वीचिभिरिव, च परिवतोऽम्बरेश्वरो[1] जयपुरसंस्थाननिपुणो महाराजजयसिंहो दिल्लीपक्षं पुष्णन् योद्धुमागत्याविदूरत एवोपकारिका आयोज्य श्वो वा परश्वो वा समरमारिप्सतेऽत्र भवन्त एवात्र प्रमाणम्" इति ।

महाराष्ट्रराजस्तु आं, तदागमनसूचना दूतचरैः पूर्वमेव दत्ता इत्यभिधाय, तत्क्षणात् सर्वानपि दुर्गाध्यक्षान् सेनापतींश्च रणसज्जयापेक्षितुं सूचयितुमादिशत् । मात्रायामेकस्यां च व्यतीतमात्रायां तोरणदुर्गे महानेकः शतघ्नीनिर्ह्रादो जातः । परतश्च युद्धसज्जासूचकाः सर्वेभ्योऽपि दुर्गेभ्यस्सेनासन्निवेशेभ्यश्च सघर्घराघोषा घोरघोरा घनाघननिर्घोषनिभास्तोभ[2] निस्वनाः प्रादुरभूवन् । घोरंघोषममुमाकर्ण्य कथमुद्विग्ना रुनारीति तदितरः को वेत्ति । महाराष्ट्रराजस्तु हनूमन्मन्दिरमासाद्य मारुमूर्तिं दण्डासनेन[3] प्रणम्य देवशर्माणं तत्रैवाकारयत् । सोऽप्यागतः साशीर्वादं महाराजेन सह तत्रोपविष्टः पृष्टश्च प्रोवाच "महाराज, न भवत्येषोऽग्निदाहः समयं विनैव वासन्तकुसुमोद्-

---

१ अम्बरम् आमेरनाम्नाप्रसिद्धा राजधानी। अनेनैव महाराजेन जयपुरं नामनगरं समधिवासितम्।

२ "णभतुभहिंसायाम्" इति तुभेर्घञ् तोभः । भाषायां तोष इति प्रसिद्धः ।

३ साष्टाङ्गः प्रणयतिरेव योगभाषायां दण्डासनेन प्रणाम उच्यते ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

गमश्च शुभस्तद् दुष्फलमेतस्य हवनैर्विविप्रपूजनैर्दानैश्च प्रशमनीयम्" इति ।

महाराजस्तु तदैव मन्दिरपुरोहितमाहूय देवशर्मनिदेशानुसारेण हवनपूजनादिकं विधातुमाज्ञतवान् परतश्च जयसिंहयुद्धविषये पृष्टवान् । देवशर्मा तु "महाराज, एतेन समरेऽनुष्ठितेऽवश्यं महाराष्ट्राणां पराजय इति । सर्वथा सन्धातव्यमित्याह । महाराष्ट्रेश्वरोऽपि चिरं चिन्तयित्वा "सत्यं, बहुतरैर्युद्धैः साम्प्रतं स्थगिता मे सेना, वीराश्च केचन सुरतदेशे केचित् कल्याणदेशेऽपरे सामुद्रकेष्वनूपेषु कच्छेषु द्वीपेषु च नवासादितराज्यं प्रबध्नन्ति, समायातश्च महत्या सेनया वीरराजः । कुशलास्य सेना, दूरदर्शी च जयपुरेश्वरोऽस्ति । ततस्सम्भाव्यते तादृक्षमेव यथोच्यतेऽत्र भवता तथैव विधातुं यतिष्ये" ।

देवशर्म्मा । विजयतां महाराजः

महाराष्ट्रराजः । (प्रणमयोत्तिष्ठन् देवशर्म्माणं निपुणं निरीक्ष्य) दैवज्ञशिरोमणे सदैव भवानस्मच्छुभं चिन्तयति आशिषो वदति, ग्रहनक्षत्रादिगणनैः फलकथनैः सदुपदेशैः साहाय्यं च विदधाति, तत्कथ्यतां कथमस्माभिरानृण्यमासादनीयम् !

देवशर्म्मा० । महाराज सर्वथा सुखी वर्ते । न किमपि याचनीयम् ।

महा० । तथापि ।

देव० । वेत्ति महाराजोऽहं गौरसिंहस्य पुरोहित इति ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

महा० । सर्वं श्रुतवानस्मि भवतामितिवृत्तम् ।

देव० । गौरस्य भगिनी मयैव लालिता पालिता, मयैव च साम्प्रतमपि रक्ष्यते ।

महा० । अवगतमस्ति ।

देव० । तस्या एव विवाहार्थं वयं सर्वेऽपि चिन्ताकुला इति कमिव निवेदयाम ऋते प्रभुवर्यात् ।

महा० । वरः कोऽपि स्थिरीकृतः ?

देव० । (सनिश्वासम्) राजन्, पित्रा यस्मै दातुं प्रतिज्ञातमासीत् स क्वास्तीति न ज्ञायते, किन्तु ज्यौतिषगणितेनैतद्देश एव सम्प्रति तत्स्थितिरनुमीयते । तत्पिता च कलितमुनिवेषो वीरसिंहोऽपि प्रभुमेवोपजीवति ।

महा० । आ एवम् ! स्मृतमखिलम् । गौरद्वारा तदपि श्रुतवानस्मि ।

देव० । तद् यथासम्भवं स एव प्रनष्टो[१] वीरसिंहपुत्रो रामसिंहोऽन्वेष्टव्यो यथा बहूनां स्याज्जीवनमन्यथा तु यथोचितमाचरितुं प्रभव एव प्रमाणम् ।

महा० । देव, तामहं निजामेव दुहितरं मन्ये । तद् जयसिंहसेनासमुद्रस्य सन्धिना वा विग्रहेण वा पारं गत्वा पूर्णैरुद्योगैर्वीरसिंहपुत्रं परिमार्गयिष्यामि दैवादसफलोद्योगश्च कस्मैचिदन्यस्मै योग्याय वराय स्वहस्तेन वितरिष्यामि । मा स्म भूदत्र

१ "नशेः षान्तस्य" इति न णत्वम् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

सन्देह आर्यस्य । आज्ञाप्यतामधुना प्राप्तकालं यते । प्रणमामि ।

इत्युक्त्वा आशिषो गृहीत्वा प्रचलितो महाराजः सिंहदुर्गमागत्य स्वविश्वासपात्रं [1] स्तन्यजीवं माल्यश्रीकं स्वं वृद्धं पुरोहितं च सन्धिवार्त्ताः स्थिरयितुं बहुश एवमेवमिति कर्णे कथयित्वा जयसिंहं साक्षात्कर्तुं विससर्ज । महाराजानुमतो भूषणकविरपि तत्साहचर्येण जयसिंहशिविरमुद्दिश्य चलिता ।

तौ च महाराजजयसिंहेनालप्यागतया महनीयमहोभिर्महितं महाराष्ट्रमहीमहेश्वरं समासाद्य एकान्ते प्रावोचतम् "महाराज, भूषणकविता सहितावावां द्वावपि पण्डितवेषमाकलय्य महाराजजयसिंहस्य शिविरं गतौ । सोऽस्मत्संवादं प्राप्यैवान्तः प्रवेष्टुमाजिज्ञपत् । अस्माभिस्तु प्रविश्यैव साशीराशितन्निर्दिष्टस्थाने स्थितम् । स भूषणकवेः पूर्वपरिचित इति प्रथमं तेनैव मुहूर्तमालपत् । भूषणकविमुखेन श्रीमत्प्रशंसामयीं व्रजभाषाकवितां श्रुत्वाधिकममोदिष्ट । युष्मद्वृत्तं तत्पारितोषिकवृत्तान्तमाकर्ण्य भूषणद्वारा तत्समभिव्याहारेणैव महाकवेः सप्तशतीकारस्य विहारिणः प्रशंसाविशेषं श्रुत्वा चाऽधिकं ह्रीण [2] इवाऽभूत् । तत इतरान् भ्रूसंज्ञया स्थानं निर्मक्षिकयितुं

१ वब्रजी नाम्ना प्रसिद्धम् ।

२ महाराष्ट्रराजेन एकामेव कवितां भूषणमुखाच्छ्रुत्वा बहवो गजा ग्रामादयश्च वितीर्णाः; जयसिंहेन तु जगत्प्रसिद्धस्य विहारिकवेः काव्यानां सप्तशतीमुरीकृत्यापि केवलं सप्तशती स्वर्णमुद्राणां वितीर्णेति लज्जाकारणम् ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

सूत्रयित्वाऽस्मदभिमुखो बभूव। महाराज, किमित्र कथयावः, कथं एवाभूत्तदग्र आवयोः पाण्डित्याडम्बरः। स तु स्वयमेव शास्त्रज्ञः ज्योतिषां निगूढं तत्त्वं वेत्ति। कानिचिदेव वर्षाणि व्यतीतानि, यत्तेन ज्योतिर्यन्त्रलयाः [१] वाराणस्यादिप्रसिद्धस्थानेषु व्यरचिषत। अथ क्षणानन्तरं स्वयमस्मानपृच्छद् युद्धविषये। किमधिकं कथ्यत, चिरमालपितमस्माभिः, किन्तु दृष्टं यज्जयसिंहोऽयं नावजलखानो न शास्तिखानो न वा यशस्विसिंहोयः कथमपि वशयितुं शक्नेत। यद्देशीया गौरसिंहसदृशा अल्पवयस्का अपि नीतिमर्मज्ञाः, किं नाम कथनीयं स्यात् तद्देशीयमहाराजानां विषये। स प्रबलयासेनया समायातोऽस्ति शीघ्रमस्मद्दुर्गरोधं विधास्यति। एकैकशश्च दुर्गाण्याच्छिद्य साकल्येनाऽस्मान् विजिगीषते।

महा०। अपि कथमपि सन्धातुमपि तेनाङ्गीकृतम्।

माल्य०। भगवन् स्पष्टीकृत्य तेनोक्तम् यद् "वृद्धोऽस्मि

१ काश्यां मानमन्दिरनाम्ना प्रसिद्धं दशाश्वमेधतीर्थादुत्तरतो गंगातटे वर्तमानमिदमभ्रंलिहं महानिकेतनमद्यापि काशी यात्रिणामतिदर्शनीयं वर्वर्ति। एतस्यैव वर्णनायां कैलाशवासिना C. I. E. पण्डितबापूदेवशास्त्रिणा वर्तमानमहामहोपाध्यायपण्डितसुधाकरशर्मणा च ग्रन्थोऽलेखि एतस्यैवोत्तरतः शिवराजविजयकारस्याऽपि भवनं शोभते।

-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

क्षत्रियोऽस्मि, द्विर्भाषणं न जाने । यदि सन्धिरत्रते महाराष्ट्रराजस्तद् दिल्लीश्वरस्याप हृतदुर्गेष्वधिकारस्त्याज्यः करप्रदता च ऊरीकार्येति" उक्तवांश्च यत् "नाऽस्मत्त उपधिराशङ्कनीयः । स्वच्छेन हृदा समागत्य महाराष्ट्रराजेन स्वयमेव मया सह स्थिरयितव्योऽयं विषयः" । इति । तदत्र प्रभुचरणा एव प्रमाणम् ।

तदाकर्ण्य महाराष्ट्रधराधनी किञ्चिन्निश्वस्य "तथाऽस्तु, यथोचितं श्वो रात्रौ विधातास्मः । इत्युक्त्वा स्वान्तरङ्गमित्रमण्डल्या सह बहु सम्मन्त्र्य, सर्वेषामपि च विजिघृक्षायामसम्मतिं संधित्सायामेव च सम्मतिमाकलय्यमाल्यश्रीकं पृष्ठवान्, "मया तेन सहालपितुं कथं तत्सेनाव्यूहं विभिद्य प्रवेष्टव्य" मिति । स उवाच "भगवन्, जयपुराधीश्वरमुद्राङ्कितं प्रवेशकपत्रमानीतवानस्मि, इति न कोऽपि प्रविशन्तं श्रीमन्तं किमपि वक्ष्यति" । ततस्तथा तथेत्युक्त्वा सर्वेऽप्युत्तस्थुः ॥

परेद्युर्होराद्वयमतीतायां रजन्यामकस्माच्छिविरान्तरुपविष्टं महाराजमम्बराधीश्वरं प्रतीहारः प्रविश्य प्रावोचत्, "भगवन् महाशयः कश्चन एकाकी द्वारदेशे[1] वितिष्ठते पृष्टश्चात्मनो नाम शिव इत्येव ब्रूते तदत्र प्रभुचरणा एव प्रमाणम्" इति ।

---

१ "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम् ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

महाराजस्तु "आम् परिचिनोमि" इत्युक्त्वा स्वयं द्वारदेशमागत्य, बहुशश्चित्रेषु कारुवरैर्लिखितास्तन्मूर्त्तीरदर्शदिति दर्शनसमकालमेव महाराष्ट्रराज इति निश्चित्य सादरमालिङ्ग्यान्तर्निनाय। स्वोपविष्टविष्टरे एव च तमुपवेश्य तेन सह स्वयमपि स्थित्वा तेन सहैवमालपत् ॥

जयपुरराजः। महाराष्ट्रराज, भवान् एतेन साधारणेन वेषेण स्वयमागत्य मामधिकं सम्मानितवानस्ति इति स्वागतं श्रीमते। अत्र स्वगृहे इव व्यवहरणीयं न कोऽपि संशयावसरः।

महाराष्ट्रराजः। महाराजस्यामुना स्नेहेन सनाथितोऽस्मि। महामान्य, यद्यहं स्वगृहे इव न व्यवाहरिष्यम् समधेक्ष्यं च तर्हि कथमेकाकी सेनाव्यूहप्रचण्डदुर्गान्तःस्थे शिविरे समागमिष्यम्, परन्तु क्षत्रवंशावतंसानां भारतीयमहाराजानां युष्माद्दृक्षाणामुदारहृदयानां दास एवैष जनः। गतदिवसे द्वौ पण्डितौ श्रीचरणानां समीपमायातौ यथा च तद्द्वारा आज्ञां लब्धवानस्मि तथैवानुष्ठितवानस्मि ॥

जय०। सत्यं पण्डितवेषौ द्वौ भावत्कावायातौ भूषणकविसहितौ।

महा०। (किञ्चिल्लज्जितवान्[१])।

जय०। अस्तु, तद्द्वारा यथा सन्देशं प्रहितवानस्मि तत्सम-

---

१ शिवेन तु पण्डितावित्येवोक्तम् जयसिंहस्तु पण्डितवेषौ कौचन द्वौ इति परिचिच्ये इति लज्जास्थानम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

र्यते भवता ! यदि भवान् सन्दधीत तद् भवतो विद्रोहाचरणं विस्मृत्य दिल्लीवल्लभो भवन्तं प्रेमपात्रं मन्यते भवतो रक्षादिविषये प्रतिज्ञातवानस्मि स्वीक्रियेत चेत् तथा विदध्याम् । राजपुत्रदेशीयोऽयं वृद्धः, एतदुक्तिर्वज्रलिपिरिवान्यथा न भवति ।

ततस्तृतीयस्य कथयापि रहिते तस्मिन्प्रदेशे तादृशमाकर्ण्य परितोऽवलोक्य किञ्चिद्विमनायमानेइव तूष्णीके [1] महाराष्ट्रमहाराष्ट्रपतौ पुनराहाम्बरेशः ।

जय० । वीर, भवानेकाकी अत्र सामायत, आत्मानं च समर्पितवानिति ग्लानेन न भाव्यम् । यदैव रोचेत तदैव मदश्वशालात एकमुत्तममाजानेयमारुह्य मद्भटैः रक्षित एव स्वालयपर्य्यन्तं यास्यति, परतश्च रणाजिरे जयो वा पराजयो वा भवेत् किन्तु नाऽस्मत्तो लेशोऽपि विश्वासघातस्य शङ्कनीयः ।

महा० । (तादृशीमुदारां वाचं निशम्य विस्मित इव;) महाराज दृढं विश्वसिमि तद्विषये नाऽस्ति मम खेदः ।

जय० । तत्किं ग्लानिमिव वमति मुखमण्डलं भवतः ?

महा० । ग्लानेरनल्पं कारणमस्ति ।

जय० । नात्र पञ्चमः कर्णोऽवधत्ते, [2] तत् स्पष्टमुच्यताम् ।

महा० । वीरवर, येषां राजपुत्रदेशीयक्षत्रकुलच्छत्राणां प्रतापगानैर्बाल्यं व्यतियापितवानस्मि, यै राजन्वतीयं भारतभूः,

---

[1] महाराष्ट्राणां यन्महत् राष्ट्रं तस्य पतिस्तस्मिन् । पतिः समास एवेति घिसंज्ञा ।

[2] आवां द्वावेव न तृतीय इति भावः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ये च एकमात्रमालम्बनं सनातनधर्मस्य, भारतगौरवस्य, भारताभिजनस्वातन्त्र्यस्य च; तेषामेव महाराजमद्यम्लेच्छानां सेनापतिमवलोकयतो विदीर्यते मे हृदयम्।

जय०। अपीदमेव कारणं खेदस्य भवतः? वीर यदातारुण्यमासीदस्मद्देशीयक्षत्रियप्रतापतपनस्य तदा यवनराजानां वक्षःस्थलेषु छुरिकालेखनीभिर्भारतजयः क्रियासमभिहारेणास्माभिरलेखि, किन्तु सदा समानो न व्यत्येति कालः। ग्रीष्मे शोषितमहानदोऽपि भास्करो हिमे हिमकणिकाभिस्तथाऽऽत्रियते यत्तदवलोकनमपि दुःशकं भवति, । तदधुना क्षत्रियप्रतापस्य वार्द्धक्यसमय इति दैवघटनयाऽस्माकं पारवश्यं सम्पन्नमस्ति। न जानीमहे कदा वा कल्पपरिवर्तनं भवितृ, यदा पुनः स्वातन्त्र्यसुखमासादयेत् भारतं वर्षम्। नाधिकमस्मिन् विषये वचनीयं यतः सर्वमवगतं वीरस्य।

महाराष्ट्र०। आर्य अवगतमस्ति, अत एव च पृच्छामि यत् यैः सह एवं चिरन्तनो वृद्धो द्वेषः कथमद्य तदाज्ञा शिरसा धार्यते?

जय०। मन्ये जानीते भवान्, यदस्माकं सत्यप्रतिज्ञताया महान् पक्षपातः।

महा०। आम्, जाने।

जय०। तद् यदा वैरमासीत् तदा रणाङ्गणमासाद्य निष्कृपकृपाणप्रहारैर्यवनकूटकोटिकन्धराकोष्ण [1] रक्तप्रवाहैस्तुन्दिलीकृता

[1] "कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णम्" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भगवती चण्डिकाः यदा च कैरपि कारणैर्वशंवदताङ्गीकृता तदाऽऽज्ञां वहामि । राजपुत्र देशीय क्षत्रियाश्छद्मना न कुर्वन्ति विद्रोहाचरणम् ।

महा० । किं सदा सर्वैः सह सत्यं पालनीयम् ?

जय० । आः किं कथ्यते ? अत्राऽपि सन्देहः ? किं महाभारते जरासन्धस्य अर्जुनस्य युधिष्ठिरस्य वा न श्रुतानि कथानकानि ? राजपुत्रदेशीयक्षत्रियाणां किं नाश्राविषतेतिहासा भवता ? अस्माकं कथनमेव पत्रं कथनमेव च मुद्रा ।

महा० । सत्यं, किन्तु मरुधराधीश्वरो महाराजश्रीयशस्विसिंहोऽपि सनातनधर्मरक्षायाः प्रधान एव यामिकः, स तु सनातनधर्मरक्षायै यवनवंशावतंसध्वंसं चिकीर्षन्नस्मत्सहयोगमकार्षीत्, तत्साहचर्यं चात्याक्षीत् ।

जय० । श्रुतमस्माभिः यदवधि मरुराजः सिप्रातीरे दिल्लीश्वरेण विजितस्तदवधि वहिः सन्धिं दर्शयन्नन्तर्द्वेष्टीति । परं छलमिदं गर्हितमनुष्ठितं तेन ।

महा० । अथ किं म्लेच्छानां भारतविद्रोहिणामप्यपकारः स्वदेशीयानां च साहाय्यं गर्हितं कार्यम् ?

जय० । मम तात्पर्यं न वोबोद्धि भवान् । ननु कथयामि च्छलं गर्हितम् । यदि स प्रत्यक्षतो विरोधमनाच्छादयन् समयोत्स्यत दिल्लीश्वरं विजित्य यौधिष्ठिरध्वजाधारे धरातले ध्वजमुदधूनयिष्यद्वा भारतस्वातन्त्र्यपोतकर्णधारधुरमवक्ष्यत्, समराङ्गणे प्राणानत्यक्ष्यत् मार्तण्डमण्डलमभेत्स्यत्, सकुसुम-

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

वृष्टि दिवं च असनाथयिष्यत् तत् तद्यशोगीतिगानै राजपुत्रदेशः समपूरयिष्यत । परं यदवधि सच्छलमकार्षीत् तदवधि बाला अप्यस्मद्देशीयास्तं निन्दन्ति । वीर यदि सत्येन स्वधर्मरक्षा न भवति तत्किमसत्येन सम्भवीति ? यदि च प्राणदानैरपि स्वदेशो दुराचारात् त्रातुं न शक्यतेऽथ च्छलेन शक्ष्यते ? कुलीनाः प्राणानगणयन्तो धर्मं रक्षन्ति न तु कदाचारैर्धर्मं विघट्टयन्ति ।

महा० । (किञ्चित् कुपित इव) वीरवर वयमपि धर्मार्थमेव प्राणान् न गणयामः । महाराष्ट्रा अपि भीरवो न सन्ति महाराष्ट्रा अपि स्वार्थं न कुर्वन्ति सङ्ग्रामम् । किन्तु काश्यादिस्थानेषु विहितानत्याचारान् श्रावं श्रावं कर्णौ स्फुट्येते, हृदयं च विदीर्यते इति न शक्यते सोढुमिति यथा सामर्थ्यं सम्मुखं परतश्च युक्तिभिरपि विजयामहे । धन्यं युष्माकं सत्यं यदऽवलम्ब्य काशीस्थ विश्वनाथविन्दुमाधवादिमन्दिरमूलच्छेदकौतुकिनो व्यर्थहत्याकाण्डव्यसनिनो लम्पटाः प्रबलीक्रियन्ते । युष्मादृशैरेव वीरवरैर्गौराङ्गविहितहरिकीर्त्तनपूता वङ्गभूमिर्म्लेच्छहतकानां हस्ते समर्पिताऽधुना गवां ब्राह्मणानां च रक्तैः स्नाति । महाराज, दृश्यतां धर्मशास्त्रं हत्या साहाय्यमपि हत्याविशेष एव ॥

जय० । वीर, वर्द्धस्व । शास्त्रश्रवणैरेव केशाः श्वेतिताः सन्ति । न तत्र बहु वचनीयम् । किन्तु प्रवञ्चनां नाङ्गीचिकीर्षत्येष वृद्धः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

महा०। (क्षणं तूष्णीं स्थित्वा) महाराज:, तत्किं सदा यवनपदृदलितयैव स्थास्यते हतभाग्यया भारतभूम्या, दन्दल्यमानेनैव वर्तिष्यते चातुर्वर्ण्येन, बम्भज्यमानेनैव वा भविष्यते सनातनधर्मेण ! अहह अस्मदीये कोङ्कणदेशे कोटिशो जनाः सुखेन स्वधर्ममनुतिष्ठन्ति, भेरीराहत्य सनातनधर्मस्य जयमुद्घोषयन्ति, चन्द्रचुम्बिकलशाग्रेषु माधवमन्दिरेषु च सशङ्खनादमारार्तिकमहोत्सवान् अनुभवन्ति, किन्तु निखिलमिदमद्य श्रीमता संशयमारोपितम् । यदि वशंवदतामङ्गीकुर्यां तदधुनैव सुखेन यवनाः प्रविश्य प्रतिमन्दिरं पार्श्वतो[1] मज्जितस्थानानि निर्माय कलहमारप्स्यन्ते । यदि[2] भवताऽऽहवद्यूतधुरीकुर्य्यां तत् प्रथमं भगवती भारतभूर्ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च मांसरुधिरकर्द्दमेन पङ्किला भवित्री, परतश्च भवादृक्षेषु भारतरत्नेषु प्रजामण्डलं निष्कण्टकीकृत्य यवनराजहस्ते समर्पितवत्सु पुनस्तदेव मन्दिरमर्दनम् तीर्थमन्थनम् वेदच्छेदनं धेनुध्वंसनं च पदे पदे संवत्स्यते । अहह प्राणानगणयित्वा रक्षितोऽपि मयायं देशोऽद्य भवच्चन्द्रहासचन्द्रिकाचुम्बितोऽसाध्येन दुर्दशाज्वरेणोल्लीढः ! किमिव करोमि ! महाराज, पूर्वं जहि मां तीक्ष्णेन छुरिकाग्रेण परतश्च देशमिमं यवनहस्तगतं विधास्यसि, (इति कथयन् कांश्चिदश्रुबिन्दूनपातयत) ।

जय०। (तदाकर्ण्य स्वयमपि म्लान इव मुखं परिवर्त्य

१ मस्जिद ।

२ आहूयन्तेऽरयोऽत्रेत्याहवो युद्धम् । आ + ह्वे—अप् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

चक्षुषी सम्मृद्य) महाराष्ट्रराज "भवितव्यं भवत्येव नारिकेलफलाम्बुवत्" । तदलं महता शोकेन दृश्यतां किं किं न कृतं राजपुत्रदेशीयैः क्षत्रियैः ? किन्तु ये युद्धक्षेत्रे धारातीर्थे करप्रदतांग्लानिं चिक्षालयिषन्तो जीवनमपि तृणाय मन्यमाना देहमपातयन् तेषां पुत्रपौत्रा अधुना करप्रदाः संवृत्ताः । प्रबलैः सह विरोधो न भवत्येव सुखकरः । यदि भवान्मामपि युद्धे हन्यात् तत् सम्राजा कश्चन परः सेनानीः प्रेषयिष्यते, तस्मिन्नपि च दैवाद् हतेऽपरोऽपरः समायास्यति इत्येवं न सम्भवत्यन्तो महाराष्ट्रदेशदुर्दशायाः । यत्र च चिरं युद्धानि भवन्ति । तत्रैव प्रायशो रोगा आपतन्ति तत्रैव दरिद्रता पदमादधाति तत्रैव च क्रमशः सर्वं महर्घतामाप्नुवद् भयानकं दुर्भिक्षं जनयति इति चिरयुद्धहतोत्साहाः प्रजा भटाश्च हतोत्साहा भवन्ति । इति ईदृशेष्वेव अवसरेषु सन्धी राजधर्मः ।

महा० । (क्षणं विमृश्य) महाराज, भवान् वृद्धो दीर्घदर्शी राजधर्ममर्मज्ञश्चेति मामप्यनुशास्तु । नाऽहं यवनरुधिरतर्पितं खड्गं राजपुत्रदेशीयक्षत्रियरक्तैरारक्तयितुमिच्छामि, न वा मम सहचराः स्वबान्धवाविशेषैर्भावत्कैर्योद्धुमुत्सहन्ते । तद् यदाज्ञाप्यते तदेव मे शिरोधार्यम् । यथा श्रेयो भवति तथैवानुशास्योऽयमनुगतः ।

जय० । वीर सन्धिरेव श्रेयान् । कोङ्कणदेशे धर्मविप्लवोऽपि चैवं नाऽशङ्कनीयः । यतो भवान् केवलं करं दास्यति स्वप्रजाश्च स्वयमेव पालयिष्यति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

महा० । यदि ते बलान्मम शासने हस्तं क्षिपेयुः ।

जय० । मा भैषीः । अहं प्रतिजाने । न भविष्यति तथा यथा राजपुत्रदेशीयभूपेषु करप्रदेष्वपि तत्र न हस्तक्षेप एषाम् तथाऽत्रापि संभत्स्यंति ।

महा० । महाराज, बाल्येऽहं चिरं स्वप्नानपश्यम् यद् दुराचारैर्म्लेच्छैः सह प्रतियोद्धुं स्वदेशस्य स्वातन्त्र्यं धर्मं च रक्षितुं मां स्वयं भगवती दुर्गा आदिशतीति । तादृशस्वप्नावलोकनवर्द्धितोत्साहः क्रमेण यदकरवं तन्मन्ये तिरोहितं नास्ति श्रीमत्निकटे । तदधुना विमूढ इव पृच्छामि कीदृशा मे स्वप्नाः कीदृशं चानुष्ठितवानस्मीति ।

जय० । वीर, अस्मद्देशे स्त्रियोऽपि तव गीतीर्गायन्ति । भारतस्य सुपुत्रोऽसि भारतस्य रत्नमसि, आर्यवंशस्य ध्वजोऽसि । सत्यास्ते स्वप्नाः । अनुपमं तवोद्देश्यम् । भगवती सफलयतु तव मनोरथान् ।

महा० । राजन् प्रतिदिनं वर्द्धमाने यवनप्रतापे कथंस्युः सफला मनोरथाः ।

जय० । वीर, क्वास्ति वर्द्धमानः प्रतापः ! एषां दुराचारकीटैरेवायं जर्जरितान्तः सारः संवर्तितोऽस्ति, तन्निश्चितमिमां वाचमवगच्छ । मौद्गलराज्यम् न चिराय स्थास्यति । इदमधुनैव महापातकैः कृत्तमूलं संवृत्तमस्ति । परतश्च प्रतिदिनमेतस्य क्षय इति काशीस्थविन्दुमाधवविश्वनाथादिमन्दिरसमीपस्थमहामजितस्थानेषुघूकारैर्घूका घोरं घोषं विधास्यन्ति वरटाः सरटाः

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

करट्टाश्च क्रीडिष्यन्ति, [1] तैलपायिकाश्च निष्ठाभिर्मलिनयिष्यन्ति।

महा०। दीनबन्धो, भवादृशेषु सहायेषु कथमेवं सम्भवति।

जय०। अहं वृद्धोऽस्मि। न चिरं जीवामि। यावतीनां प्रजानां च हृदये जाज्वल्यते वैरवह्निः। एतदीया [2] मण्डलशासका अनुचरा अपि गूढं द्विषन्ति। कथं शासनमुरीकरणीयमिति बहुश एनं पत्रद्वारा बोधितवानस्मि। [3] नैषोऽस्मदुपदेशाञ्छृणोति, प्रजाः पीडयति, बान्धवेष्वपि वैरायते, निजधर्मधुरीणानां मौलिवोनामपि च न कर्णेकरोति वाचः। आ जन्मविनिपातानि भवन्ति ईदृशशासकाध्युषितानि सिंहासनानि॥

महा०। शान्तं पापं, प्रतिहतममङ्गलम्। चिरं जीवतु महाराजः (क्षणं द्वौ अपि तूष्णीकौ स्थितौ। परतश्च पुनः किंचिद्विचार्य प्रोवाच महाराष्ट्रराजः)।

महा०। अहं चिरमनुध्ये इति दिल्लीश्वरः कथं मैत्र्यावर्तिष्यते इति संशये।

---

१ 'जतुकाजिनपत्रास्यात्परोष्णीतैलपायिका" इत्यमरः।

२ सूबेदार, नवाब, इत्यादिपदबोध्याः।

३ महाराजजयसिंहेन अवरङ्गजीवं संबोध्य लिखितमेकं पत्रं तन्मुद्राङ्कितं परम्पराप्राप्तं काशीस्थाम्रवाजश्रेष्ठिरायनारायणदासमहामहोदयानां निकटे आसीत्। तद् यथास्थितं भारतेन्दुहरिश्चन्द्रमहाशयेन प्राप्तम् तद्द्वारा शिवराजविजयकारेण साक्षादवलोकितं भारतेन्दुना च निज 'बादशाहदर्पण' नामधेये पुस्तके प्रकाशितम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

जय०। भवन्तमतिमात्रमित्रं मंस्यते दिल्लीश्वरो यदि भवान् तस्य किमपि कार्यं साधयेत्।

महा०। किं तत्?

जय०। कार्यत्रयमुपस्थितमस्ति।

महा०। किं किम्?

जय०। प्रथमतस्तु गोलखण्डमायाते दिल्लीश्वरे तत्समीपमागच्छन्ती तद्दुहिता श्रीमती रत्ननारी मार्गे एव कैश्चन लुण्ठकैरपहृता, सान्वेषणीया।

महा०। (मनस्येव प्रसीदन्) द्वितीयम्?

जय०। द्वितीयतो भवतैव सह योद्धुं प्रस्थितो राजकुमारो मायाजिह्मःकुत्राऽप्यटवीष्वपभ्रष्टः सोऽविनाद्याऽपि लब्ध इति सोऽपि मार्गणीयः।

महा०। (मनसि स्मयमान इव) आम्। तृतीयम्?

जय०। तृतीयतस्तु विजयपुरेश्वरेणाहवोऽनुष्ठेयः।

महा०। (सहर्षम्) एतत् त्रयमपि साधयिष्यामि।

जय०। इताऽप्यधिकं किं नाम स्यात् कारणं तोषस्य? परं विजयपुराधीशेन योत्स्यते भवानिति न सन्देहः, किन्तु शिष्टं कार्यद्वयं साधयिष्यत्येव इति कथं विश्वसेयम्[1]।

---

१ "नाविश्वसेदविश्वस्तम्" "आश्वसेयुर्निशाचराः" भट्टिः। गणकार्यमनित्यमिति व्याख्याकारः प्रदीपकारश्च॥ गणकार्यस्यानित्यतामङ्गीकृत्य निरर्गलतया सर्वमर्यादोच्छेदस्तु न विधेयः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ततः शनैः शनै रुभयोर्बहव आलापा जाता । परिशेषे च जयपुराधीशेनोक्तम् सर्वमवगतवानस्मि । शवएव मायाजिह्म' रसनारीं चात्र प्रेषयतु यथा स्वपत्रेण सह तौ दिल्लीं प्रेषयामि। अत्र भवति चात्यन्तं दिल्लीश्वरस्य तोषं सम्पादयामि ।

महा० । यदाज्ञाप्यते ।

जय० । स्वीकृता भवताधुना सकरप्रदता मैत्री ।

महा० । सर्वोऽपि भवदादेशः शिरोधार्यः । ततो जयपुराधीश्वरः प्रतिष्ठासमानं महाराष्ट्रराजं सप्रेम संबोध्य प्रोक्तवान् "अस्तु साम्प्रतं जिगमिषति भवांश्चेदास्माकीना भटा भवन्तमनुगच्छन्तः सिंहदुर्गपर्य्यन्तं कुशलेन प्रापयिष्यन्ति" । स तु "आर्य परमुपकृतोऽस्मि सकरुणभाषणेनानेन । रात्रौ एकाकिभ्रमणमेवातितरां रोचते मह्यम् । त्वरितगामी आजानेयो वहिरस्ति क्षणेन मां नेष्यति" इति सप्रश्रयमुक्तवान् । ततउत्थाय ससादरसम्भाषणं प्रचलिते शिवराजे अम्बरेश्वरोऽपि द्वारपर्य्यन्तमागत्याश्लिष्य विसृज्य स्वयमन्तः प्रविवेश ।

महाराष्ट्रेश्वरोऽपि निजमाजानेयमारुह्य निवृत्तो गूढवेषरत्नैरात्मीयैरनुगम्यमानश्च क्षणेन सिंहदुर्गमागत्य जनन्या सह विविधैरालापैश्चिरं विहित जागरो मन्थरैरङ्गैश्चिन्तासंतानैकतान एव सुष्वाप ।

महाकवीनां समादृतानि पदानि तु प्रयोज्यानि । तादृगनित्यताज्ञापकं तु। "तनादिकृञ्भ्यउः" इत्यत्र कृञ्ग्रहणम् ॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

अथान्येद्युः प्रातरेव तोरणदुर्गं प्रविश्य रसनारीमकथयद्दु यत्।

"भद्रे कष्टमुपस्थितं महाराष्ट्रदेशे यदेष जयपुराधीश्वरो भवत्याः पित्रा प्रेषितः,कटकानां[1] कोटिभिर्योद्धु मायातोऽस्ति। न जाने भवत्यास्तातचरणः किमित्येवं,युद्धलोलुपोऽस्ति। वीराणां बहूनि लक्षाणि अस्मत्कोपकृशानुषु दग्धानि। इतोऽपि च न शाम्यति भवत्याः पितुर्युयुत्सा। मया निगृहीताऽपि भवती केवलं सत्कृता। मया वशे कृतोऽपि च भवत्या भ्राता केवलमादृतः। तातचरणश्च भवत्या एवं मैत्रीमपि दर्शयति मयि शत्रुतयैव च व्यवहरति। नेदं भद्रोचितं कार्यम्"।

तदाकर्ण्य सनिश्वासं सचकितं च प्राह रसनारी "तत्किं भ्राता मे भवत्कारागारे निगडबद्धः" ?

महाराजः। भद्रे नास्माभिरीदृशा निगडैः किन्तु प्रेम्णा बद्ध्यन्ते। मया स्वपुत्र इव सोऽपि महाप्रासादे स्थापितोऽस्ति।

रस०। कतमोऽसा भ्राता ?

महा०। कुमारमायाजिह्मः।

रस०। कथमत्रायातः ?

महा०। साऽस्माभिर्योद्धुमायात आसीद्।

रस०। अथ—

---

१ कोटिशब्दोऽत्र बहुत्वं द्योतयन् समूहं सूचयति।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

महा० । अथ सुन्दरस्य यूनः कुमारस्य हत्यामनिच्छद्भिरस्माकीनैः कथमपि स्वहस्तगत एव कृतः ।

रस० । अथ तस्य स्वच्छन्दप्रचारो रुद्धो वा ?

महा० । न किमपि । स्वच्छन्दं सोऽस्मासु विचरति ।

रस० (सास्रम्) चिराय नापश्यमहं तातमायाजिह्मम् । तद् दर्शयतु भवान् सपदि मे भ्रातरम् ।

महा० । मुहूर्त्तेन द्रक्ष्यति भवती । (इत्युत्थाय दुर्गाध्यक्षं तमानाययितुमादिश्य पुनरुपविश्य) गतदिवसेऽहं जयपुराधीशस्य शिविरं गत्वा बहुशः सन्धिवार्त्तां कृतवानस्मि किन्तु,—

रस० । किं सन्धिं नाङ्गीकरोति ?

महा० । अङ्गीकरोति किन्तु,——

रस० । आम् कथ्यतां किमीहते सेनापतिः ।

महा० । सेनापतिर्भवत्या एवाधीनं मनुते ।

रस० । उच्यतामुच्यताम् । अद्यैवाहं गत्वा तं युद्धाद् वारयिष्यामि प्रतिनिवर्तितुं च वक्ष्यामि । कथ्यतां किं तेनोक्तम् ?

महा० । राजकुमारि, स वक्ति यत् "महाराजाधिराजो दिल्लीश्वरः कुमार्याः कुमारस्य च पदवीमलभमानोऽत्यन्तं खिद्यते । यदवधि स भवतोः प्रनष्टतामश्रौषीत् तदारभ्य मित्रैर्न हसति, राजसभां नाधितिष्ठति, कलाकौशलानि नावधत्ते, आलापमूर्च्छना न शृणोति, उद्यानेष्वपि च

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

न पर्य्यटति; हा वत्स मायाजिह्व, हा वत्से रसनारि, इति स क्रन्दविलपितोद्भूतैर्बाष्पैरेव श्मश्रुं कूर्चं च स्नपयति ।

तत्र भवती महिषी अन्या भोगिन्यश्च हाहाकारैरेव समयं गमयन्ति" ।

रस० । (साश्रु०) हा तात, हा मातः । (इति रोदिति)

महा० । समाश्वसितु, समाश्वसितु भवती, शीघ्रं द्रक्ष्यति भवती पितरौ ।

ततश्चिरं यावत् सान्त्वनामयं नीतिगर्भं दर्शितपितृस्नेहवर्षं चालपत् कुमार्या सह महाराष्ट्राध्यक्षः ।

तावत् प्रतीहार्य्या प्रविश्योक्तम् "भगवन् दिल्लीश्वरकुमारः समायाती" ति । स तु श्रुत्वैवोत्थाय बहिर्निर्गत्य तं प्रणमन्तमालिङ्ग्यैकाकिनमन्तः प्रावेशयत् ।

तत्र स भगिनीमवलोक्य कथं चमच्चकार कथं वा ताभ्यां परस्परं प्रेमभाराः विभराम्बभृविरे, काभिर्वा कथाभिः कतिचन क्षणा अतिवाहयाञ्चक्रिरे इति तावेवाविन्ताम् ।

किं यत्क्षणानन्तरं स्वस्वागमनगाथामुदीर्य तौ द्वावपि महाराष्ट्रराजप्रशंसापरवशौ बभूवतुः । उभाभ्यां निरचायि च यत्, गत्वैव दिल्लीनगरीं दृढं तातचरणोऽभ्यर्थनीयो महाराष्ट्रराजेन सह सन्धातुम् । कुमारेणोक्तं "भगिनि, तातः शत्रुसम्बन्धिनो निगृह्य पशुमारं मारयति । [1] महाराष्ट्रमेघवाहनश्चास्माद्वृक्षान्

[1] मेघवाहन इन्द्रः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

प्राप्यापि प्रेमपूरप्रवाहैरेव परिपोषयति इति स्पष्टं कथयिष्यामि तातमेतेन युद्धं शमयितुम्" । तत उक्तं कुमार्या यद् "भद्र, श्रूयते महत्या सेनया जयपुरेश्वरो महाराष्ट्रान्[२] छलभनाशं प्रणाशयितुं प्रेषितोऽस्ति ।

मायां० । आः ! अधुनैव गत्वा निवारयामि जयपुरेश्वरम् ।

रस० । भद्र, श्रूयते युद्धमधुनापिनारब्धवान् सन्धिश्च प्रस्तूयते ।

ततः पित्रोर्दुःखविषयेपि सास्रं कथितवती कुमारी । कुमारोऽपि सबाष्पमाकर्ण्य बहिरागत्य महाराजं प्रणम्यसगद्गदमुवाच यत् 'महाराज, श्रीमतः स्नेहस्य चिराय ऋणी संवृत्तोस्मि कुशलिनीं भगिनीमालोक्य चोपकारभाराक्रान्तः शिरोऽप्युन्नमितुं न शक्नोमि । न जाने कैर्व्यवहारैरानृण्यं प्राप्स्यामि" ।

महा० । आयुष्मन्, कथं न कथयेः, महतां कुमारोऽसि । किन्तु साम्प्रतं जयपुरपुरन्दरो योद्धुमायातोऽस्ति । विहितसन्धिप्रस्तावे च मयि कथितवान् यद् "यदि कुमारी कुमारश्च सुखेन दिल्लीश्वरान्तिकं व्रजेतां, तदवश्यं सन्धास्यति महाराजाधिराज इति" स च शिविरस्थः कुमारं प्रतीक्षते ।

मायां० । एष प्रतिष्ठे यदि अनुमन्ये । अवश्यं सन्धानीयं तातेन ।

---

२ शलभमिव नाशयितुमित्यर्थः । "उपमाने कर्मणि च" इत्यनेन णमुल् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

अन्यथा नाहं तस्य न स मम।

ततो महाराष्ट्रपतिस्तं प्रतिपूज्य सादरं स्वीकीयैः सह विसृज्य रसनारीसमीपे पुनरगच्छत्। रसनारी तु अनुभविष्यमाणेन शिवविरहेण ग्लाना, मुहुर्मुहुस्तातसेनाप्रेषणश्रवणेन कुपिता, मातापितृस्नेहस्मरणेन च विकला प्रस्थातुं[1] नोमिति न वा नेति वक्तुं पारितवती।

महाराष्ट्रेश्वरश्च तां चलप्रकृतिमगम्भीरस्वभावां चावगत्य "भद्रे अलं विषादैः। दिल्लीं गत्वा पित्रोर्दुःखं शमय, मांस्नेहेन सनाथयसीत्यपि कयाचन मुद्रया प्रकटय, तेनानुमन्यमाना च मामप्यनुगृहाण, अन्यथा तु युद्धे संवृत्ते त्वत्पितरं जिघांसति मयि श्व एव वा परश्व एव वा तव स्नेहः कार्श्यमासादयेत्। उत्तिष्ठ, वीरतनयासि, राजकुमार्यसि, न शोभते त्वयि एतादृक्षश्चिन्तावितानः" इति प्राबोधयत।

सा च चलप्रकृतितया यथा बोधिता तथैव वर्द्धितोत्साहा सन्धिं विहितमिव, पित्रनुमतिमासादितामिव, पाणिग्रहणविधिं प्रबध्यमानमिव, आत्मानं च महाराष्ट्रराजेनस्निह्यमानमिव मन्यमाना सपद्युत्थाय, सप्रेम समालिङ्ग्य तन्निर्दिष्टशिविकामारुह्य बहुभिः सखीभिः परिवृताऽनेकैः सादिभिः पादातिकैश्चानुगम्यमाना श्रीजयसिंहाध्युषितशिबिराभिमुखं प्रतस्थे।

अथ कालान्तरे महाराष्ट्रराजोऽपि अम्बराधीश्वरस्य निकटे

1 "ओमाङोश्च" इति पररूपम्।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

गतः स चैनमवलोक्यालिङ्ग्यातिप्रेम्णावादीत् "वीर कुमारौ दिल्लीं प्रेषितवानस्मि । अनेनोपकारेणात्यन्तं मोदिष्यते दिल्लीवल्लभः । गृह्यतामिदं सन्धिपत्रं यानि दुर्गाणि भवता दिल्लीश्वरेण सह युध्वा बलाद् गृहीतानि तानि निवर्तनीयानि यथाल्लेखं च किञ्चन प्रतिवर्षं देयम् महाराष्ट्रमुकुटस्तु ओमित्युक्त्वा सन्धिपत्रं गृहीत्वा किञ्चिन् मलिनमुख इव संवृत्तः । जयपुरेश्वरस्तु "वीर वर्द्धस्व अलं शोकेन समय एष ईदृश एव साम्प्रतमुत्तिष्ठ महाराज साहाय्यं युद्धेषु विधेहि । विजयपुरेश्वर एष दिल्लीश्वरस्याज्ञां न पालयति इति एतेन सह बहूनि समराणि भूतानि भवन्ति च। तदत्र कौशलं दर्शयित्वा दिल्लीश्वरस्य दक्षिणो बाहुः संवर्तस्व" इत्युवाच ।

महाराष्ट्रराजस्तु अनयाऽपि मुद्रया चिरन्तनसपत्नस्य विजयपुरेश्वरस्य दमनादेशश्रवणेन स्फुरितबाहुः सेना आयोजयितुं तत्क्षणादादिदेश ।

आसीदासन्नमेव विजयपुराधीशस्य, गिरिशिखरस्थमेकं, रुद्रमण्डलाभिधं, महद् दुर्गम् । तदेव हस्तगतं विधातुं कौशलमाचचार शिवराजः । एकान्ते गौरसिंहमाकार्य रात्रौ रुद्रमण्डलस्य पूर्वतः सेना आयोज्य प्रस्थातुं, परभटेषु सम्मुखमायातेषु च पृष्ठतः शनैः शनैरपसरणच्छलेन तान् पुरतो नेतुमादिशत् स्वयं च महान्धतमसे [1] अन्यजीवमाल्यश्रीकस्तन्यजीवरघु-

[1] 'अन्नजी मालश्री' इति नाम्ना इतिहासेषु प्रसिद्धः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वीरादिसहितः सहस्रं वीरान् सह नीत्वा रुद्रमण्डलस्य पृष्ठतो निभृतं प्रचलितः।

महानेष उच्चो गिरिः। अन्धतमसं व्याप्तम्। अविदितचरः पन्थाः। तथापि क्वचिदुत्प्लुत्य, क्वचिच्छाखा आलम्ब्य, क्वचिदुपविश्य क्वचिन्निर्झरजलान्तः प्रविश्य,क्वचिल्लताजालान्यपसार्य, क्वचिद्विद्धान् कण्टकानपनीय, कथं कथमपि दुर्गस्य नेदीयस्यामधित्यकायामायातः। तावदपश्यत्, यद् दुर्गप्राचीरे एका सदीपा काचमञ्जूषा अपराऽपरापि च स्थापितेति। ततो वयमाशङ्किता इति निश्चित्य सर्वे तरुच्छायासु विलीनाः। मुहूर्तानन्तरं पुनस्तूष्णीमुपगच्छन्तो ददृशुर्यत् पञ्चषा यवनवीराः प्राचीरे पर्य्यटन्तः सतर्कमधो वीक्षन्ते इति। पुनस्तेषु तरूणामधो विलीनेषु अन्धतमसवशादनीक्षमाणा मर्मरकारणमलभमाना दौर्गिकाः पुनर्निवृत्ताः। मुहूर्त्तानन्तरं चैते पुनरग्रे प्रचलिताः। ततः किञ्चित् जाते पादाघातशब्देऽकस्माद् दुर्गप्राचीरस्योपरि एको द्वौ दश शतं वहवश्च सशस्त्राः पुरुषा दृष्टाः। तेऽपि नेदिष्ठान् दृष्टवन्त इति वृक्षतलेषु लीयमानानपि [1] प्रत्यर्थिनः शक्तिशराघातै स्ताडयितुमारेभिरे। ततः पुरतः समागत्य प्रत्यक्षं योद्धुमारब्धवन्ता शिववीरेण निर्दिष्टाः, दृष्टा वयमिति किं व्यर्थव्रातसहनैरात्माच्छादनैश्चेति स्वयं बोबुध्यमानाः सक्ष्वेडं सर्वे शिवसहचराः "हर, हर, महादेव" इत्युदीय प्रत्य-

१ प्रत्यर्थिनः शत्रवः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

क्षीभूय, शाखिशाखान्तरोदरसुप्तपक्षिपटलानुन्नियन्तश्चन्द्रचन्द्रिकासाक्षिकं घोरं युद्धं विधातुमुपक्रान्तवन्तः। यवनशरभल्लाहता बहवो महाराष्ट्रवीराश्चन्द्रमरीचिचाकचक्यचमत्कृतामधित्यकां कोष्णरुधिरपातैः स्नपयन्तः शिवविजयकुङ्कुमेनेव चर्चयन्तः, ससूर्यभेदं स्वर्गं प्रतिष्ठमानाः शिवं प्रणमन्त इव च पेतुः। महाराष्ट्रशरासनमुक्तैः [1] शिलीमुखैराहता यवनवीरा अपि च बहुशः प्राचीरमुभयतः पेतुः।

अथ यावन्महाराष्ट्राधीशश्चिन्तयति यत् "किमेतेनेदृशेन क्रीडनकेनेव युद्धेन! मध्ये मध्ये विहता वीरा उभयतः पतन्ति। अस्माकं चञ्च प्रवेशश्च दुर्गेऽस्मिन्न भवति। [2] होराद्वयानन्तरं मार्तण्डमण्डलमुदेष्यति। ततस्तु कथमपि न पारयिष्यामोऽधिकवलानेतान् विजेतुं तत् सपदि केनापि कौशलेन प्राचीरमारुह्य दुर्गस्यान्तः प्रवेष्टव्यम्"॥

तावद्दृष्टवान् यदेको नववयस्को महाराष्ट्रवीरो घोरं युद्धमगणयन्, उपर्य्यधः कतिपयान् शिलाखण्डान् चित्वा भित्तिकार्पितभल्लसमाश्रयो लाघवेनोत्प्लुत्य प्राचीरमारुह्य "विजयते महाराष्ट्रराज" इति उच्चैरवदत्।

तं च तथारूढमालोक्य यवनाः सदन्तघर्षं सन्दष्टदशनच्छदं निस्त्रिंशान् कोशादाकर्षन्तः शक्तिमुत्तोलयन्तः शरासनान् टङ्कु

१ शिलीमुखा बाणः।

२ अहोरात्रस्य चतुर्विंशतितमो भागो होरा।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

वन्तश्च परितः समापतिताः। तांश्च भूमिष्ठा अपि महाराष्ट्रवीराः शरघातैरविध्यन् प्राचीरारूढमात्मसहचरं च समरक्षन्। तदालोक्य गौरवगरिष्ठोऽपि लाघवेनोत्पत्य सहचरैरप्यवितर्कितोत्पतनो वीरशिवः स्वयमपि प्राचीरमारुह्य परितः समापतितान्प्रत्यर्थिनः कदर्थीकृत्योभयतः समपातयत्। ततः सोत्क्ष्वेडम् "आरुह्यतामारुह्यता" मित्युक्त्वा धाविता महाराष्ट्राध्यक्षैः रक्षाहिता बहवो महाराष्ट्रवीराः सोत्फालं प्राचीरमारोहन्, हस्तावलम्बेन चान्यान् बहून् क्षणेनोदतूतुलन। क्षणं तत्र घोरं युद्धमभूत् तावदकस्माद् दृष्टं यत् कश्चन "हर हर महादेव" इति तारस्वरेणोच्चारयन् खड्गं चालयन् सोत्फालं दुर्गान्तः पतितोऽस्ति। सोऽयं रघुवीरसिंहो यः सर्वेभ्यः प्रथममेव प्राचीरमारूढः प्रथममेव च दुर्गान्तः प्रविश्य साहसमप्यकार्षीत्। तेन सहैव वीरराजशिवोऽपि शार्दूल इव जघन्यवन्यमण्डले समापप्तत्। तन्निरीक्ष्य शतशो महाराष्ट्रवीरास्तथैव सकूर्दनं दुर्गान्तः प्रविष्टास्तत्र च मुहूर्त्तं तुमुलं युद्धमभूत्॥

दण्डद्वयेनैव शतशः यवना हताः अपरे च जीवन्त एव निगृहीताः शान्तमिव च युद्धम्। ततो महाराष्ट्रवीराः [1] स्थूलदीपान् संज्वलय्य दुर्गमध्यस्थप्रासादाभिमुखं चलिता, दृष्टवन्तश्च यद् दुर्गाध्यक्षो गृहान्तः प्रविष्टो द्वारञ्च लौहशृङ्खलकीलैर्दृढतरैः

---

१ स्थूलदीपा "मशाल्" इति प्रसिद्धाः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

कपाटैरमुमुद्रदिति। निरीक्ष्यैतत् क्षणं विचार्य महाराष्ट्रराजः सगर्जनमुवाच "दुर्गाध्यक्ष, स्वामिभक्तिं दर्शितवानसि, यथाशक्ति दुर्गं रक्षितवानसि. व्यर्थोऽधुना लज्जया गृहप्रवेशः, तत् स्वयं वहिर्निर्गच्छसि चेद् जीवन्तं त्यक्ष्यामः इतरथा तु प्रासादेन सह त्वां क्षणेन धक्ष्यामः" इति॥

दुर्गाध्यक्षो [1] रहोमत्तखानस्तु क्रियासमभिहारेण शृण्वन्नपि न वहिर्निरगात्। अथ महाराष्ट्रराजस्याज्ञामवाप्य तदीया इन्धनैरावृत्य प्रासादममुं ज्वलयितुमारेभिरे। ततः समन्ततो विहायसं लिहन्तीषु देदीप्यमानासु शिखासु अवीरयोग्यं मृत्युं प्राप्तोऽहमित्याशङ्क्य खड्गहस्तो गवाक्षिकात उत्प्लुत्य, भूमौ पतितो रहोमत्तखान उवाच। "किमिति ममैकस्य प्राणार्थं महामूल्यं महार्घवस्तुजातपूरितं महाप्रासादं दहथ ? एषोऽस्मि। यथेच्छं प्रहरत। स्वाम्यर्थेऽहं [2] प्राणानुत्सृजामि"।

तदाकलय्य परितः परिपतितेषु महाराष्ट्रवीरेषु महाराष्ट्रपतिरगादीत्।

"वीरोऽसौ वीरोऽसौ, न हन्तव्यो न हन्तव्यः। किन्तु जीवन्नेव ग्रहीतव्यः" इति। तत एकाकिन्यपि सुसज्जनिस्त्रिंशानां महाराष्ट्रवीराणां मण्डले सखड्गचालनं दक्षान् वामांश्च मार्गांश्चरति तस्मिन् यवनवीरे, अकस्माद् विद्युच्चमत्कार इव

१ रहमतखां इति प्रसिद्धः।

२ "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सोत्कालमापत्य रघुवीरः सत्सरुं तस्य मुष्टिं जग्राह। यावच्चैषको[1] यतत आच्छेत्तुं स्वहस्तं तावद् अपरे वीरा दृढं गृहीत्वा तत्कराच्चन्द्रहासमाच्छिद्योष्णीषिकापटेन बाह्वोः स्कन्धे च समबन्धन्। महाराजाज्ञया च अनेकशतनिगृहीतजनाधिष्ठिते कोणगृहे तमपि निक्षिप्य कपाटे सममुद्रन्।

ततः प्रासाददाहं शमयित्वा कथं कथमपि अन्तः प्रविश्य अट्टालिकामारुह्य महाराष्ट्रराजो दृष्टवान् यत् पूर्वतः सञ्जात एवारुणोदयः। तत्प्रभया किञ्चित् किञ्चिद् भासमाने भूभागे च सुदूरमवलोकितवान् यत् परिपन्थिपदातिनां षट् सप्त वा शतानि स्वाभिमुखमेव धावमानानि समायान्तीति। अतर्कयच्च यदवश्यमेते गौरसिंहसेनाकोलाहलाकृष्टाः सुदूरं पूर्वतो गता आसन् तत एव च प्रासाददाहज्वालामाला अवलोक्य इतो निवृत्ताः कोपकषायिताः समायान्ति तत् सपद्येव एतैः सह युद्धस्य सकौशलं कश्चन प्रबन्धो विधेयोऽन्यथा तु निःशेषमेवैतेऽस्मान् समुच्छेत्स्यन्ति।

अथ महाराष्ट्रराजः क्षणं स्वमित्रैः सह सम्मन्त्र्य दुर्गाध्यक्षप्रासादमेव प्रविश्य यथास्थानं सेना आयोज्य दुर्गयुद्धार्थमेवावातिष्ठत। क्षणं विमृश्य च स्वप्रधानवीरानाहूय पुनरुवाच। मित्राणि, यद्यपि आयस्तमस्मन्मण्डलं, सव्रणा बहवः पदातयः, साम्मुख्यं द्विगुणैः परिपन्थिभिस्तथापि सकाशमा-

---

१ "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः" इत्यकच्।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

गच्छन्तीं शत्रुसेनामालोकयतोऽपि स्थातुं नोत्सहते मे चेतः। सदैव प्रसह्याक्रम्य युद्धवानस्मीति गृहे आत्मानमाच्छाद्य वर्त्तितुं नोररीकरोत्युरः। अप्यस्ति कश्चिद्वीरो यः शतद्वयं भटान्सह-नीत्वाग्रत एव गत्वा शस्त्रक्रीडया वराकैरेतैः सपत्नैः क्रीडेत्। विश्वसिमि, एतेषां पृष्ठलग्न एव गौरसिंहोऽपि ससेन आयातीति यावदितोऽस्मत्सेना होरार्द्धमिव समरदुरोदरेण यापयिष्यति तावद् गौरोऽपि तत आगत्य कृपाणधाराभिरेतान् स्नपयिष्यति। इति कथयतां कः समुत्सहते, द्वे शते वीराणां सह नीत्वाऽग्रत एव सपत्नान् शक्तिपातैः सत्कर्तुम्" ? इति। तदाकर्ण्य "सज्जा वयम् शिरसा वोढुमादेशमि" ति सर्वे प्रोचुः। ततः परितो विलोकयन् महाराष्ट्रराजो रघुवीरसिंहमपि बद्धाञ्जलि सम्मुखस्थमालोक्य व्याजहार "रघुवीर, अद्य त्वमेव युद्धमारब्धवानसि, त्वमेव च मध्येऽपि पराक्रमं दर्शितवानसि, त्वमेव चाधुना युद्धं समापय पूर्णपारितोषिकभाक् च भव"।

तदवधार्य प्रणम्योमित्युक्त्वा रघुवीरः शतद्वयं साहसिकान् पत्तीन् सह नीत्वा समापत्योच्छलितकोपैर्यवनवीरैः सह युद्धमन्वतिष्ठत्। सपत्नापेक्षया त्रिगुणितेष्वपि विस्मितप्रायेषु च तेषु ससिंहनादं प्रासासिरिष्टितोमरक्षेप तत्परेषु अकस्मात् पृष्ठतो "हर हर महादेव" इति व्याहरन्ती गौरसिंहसेनाऽपि समापसत्। ततः क्षणेनैव बहुषुविनष्टेषु परेषु च निगृहीतेषु शत्रुवर्गेषु जयध्वनिं प्रख्यापयन्तः सर्वेऽपि समागत्य महाराष्ट्रराजं

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

प्रणम्य विजयदुर्गविजयवैजयन्तीरुड्डीय्य भेरीराहत्य जयनादैर्गगनं व्यलोडयन् ॥

तावत् अरुणपीतप्रकाशेन दरीदृश्यमानासु सकलभित्तिकासु वनस्थलीषु उपत्यकास्वधित्यकासु अट्टालिकासु च महाराष्ट्रराजः ससाधुवादमखिलान् सम्मान्य नित्यक्रियाभिरात्मानं सुखयितु विससर्ज; उक्तवांश्च गौरसिंहं यत् 'स्वयं गत्वा महाराजममन्त्रेश्वरं रुद्रमण्डलविजयवृत्तान्तमवगमय, ब्रूहि च यदपराह्णेऽद्य रुद्रमण्डलप्रासादे साधुवादपारितोषिकादिवितरणैः प्रदर्शितयुद्धकौशलान् भटानधिकमुत्साहयितु सभा भवित्री तत्रोपस्थाय महाराजेन द्विगुणं सनाथनीया समितिः" इति। तस्मिंस्तथाप्रस्थिते दुर्गप्राचीरद्वारादिस्थानेषु यथोचितं विश्वस्तचिरन्तनस्वामिभक्तभटानायोज्य सभास्थानमुपस्कर्तुं कांश्चिदादिश्य स्वमनसि स्वास्थ्यमाससाद ।

अथ तथाऽनुष्ठितवत्स्वखिलेषु, विहितभोजनादिक्रिये परतः किञ्चिन्निद्रामुद्रयेव विद्रावितमान्थर्ये जयपुराधीश्वरे, पश्चिमाशामवनमति मार्तण्डमण्डले, चण्डमरीचिपूचयेषत्प्रतप्तवाताघातपूतापशुष्यत्फल पत्रशाखाप्रशाखेषु वृक्षक्षुपव्रततीव्रजेषु, होराद्वयात् परत एव सम्पत्स्यमाने सायङ्काले, रुद्रमण्डलस्थमहाप्रासादसम्मुखे प्रविततभूभागे सुवर्णसूत्रप्रचयरचितलताकुसुमचित्रविचित्रस्य विविधवर्णवर्णनीयस्तम्भशतोच्छ्रितस्य पुष्पदामशताकृष्टबद्धस्य कौशेयोल्लोचस्य अधस्तात् आस्तीर्णेषु कौशेयास्तरणेषु महासभा समतिष्ठत। तत्र हि कनकसूत्रगुम्फि-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

तप्रान्तासनाच्छादितायामेकस्यां वितस्त्युच्छ्रायतूलिकायां महोपवर्हलग्नपृष्ठो जयपुराधीश्वर उपविष्टः । तत्रैव च तद्वामतो [1]महाराष्ट्रराष्ट्रत्रिविष्टपेष्टोऽपि समवर्तिष्ट । परितो यथाधिकारं क्रमशो द्वयोरपि राज्ञोः कृपापात्राणि उपविष्टानि । वितानस्य परितश्च बद्धपङ्क्तयो योद्धारः सुसज्जाः समतिष्ठन्त । प्रभाकरप्रभाप्रचयप्रपातप्रहतानां तत्कटिबद्धमहारजतरजतादिपट्टिकानां[2] स्कन्धोन्नमितशक्तिभल्लानां कटिविलम्बितकृपाणसौवर्णत्सरूणां वेष्टितगण्डयुगलचिबुकानां राजतलेपलिप्तलौहश्रृङ्खलोष्णीषिकाबन्धनानां च चाकचक्यमवलोचकलोचनमतीतडत् । कलितमहाध्वजाः परितः प्रसर्पिणो वीराश्च सभेरीनादं श्रीशिवराजस्य महाराजजयसिंहस्य च जयमजूघुषन् ।

ततोमहाराष्ट्रराजः संक्षेपेण रुद्रमण्डलविजयवृत्तान्तमश्रावयत् जयसिंहं, स च ससाधुवादमखिलानुत्साहयाम्बभूव । ततो महाराष्ट्रराजो गौरसिंहश्यामसिंहक्रूरसिंहमाल्यश्रीकादीन् प्रत्येकमङ्गुल्यानिर्दिश्योक्तवानेत एव प्राधान्येन विहितसाहाय्या ममेति । जयसिंहश्च तान् प्रशशंस स्वहस्तेन चैकैकमसिधेनुकादानेन [3] पर्यतोषयत् ।

अथ रघुवीरं निर्द्दिश्य शिवराजः कथितवान् "महाराज,

---

१ "स्त्रियांक्लीबेत्रिविष्टपम्"इत्यमरः । त्रिविष्टपेष्ट इन्द्रः ।

२ "महारजतकाञ्चने" अमरः ।

३ "छुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

एष एव वीरवालो रुद्रमण्डलजयस्यप्रधानकारणम्। अयमेव प्रथमं युद्धमारब्धवान्, अयमेव शरप्रपातमगणयित्वा प्रथमं प्राचीरमारूढः, अयमेव रिपुनिकरव्याप्ते दुर्गे प्रथमं सोत्फालमन्तः प्रविष्टः, अयमेव दुर्गाध्यक्षं निगृहीतवान, अयमेव च परस्तात् समापतन्तीं यवनसेनां त्रिगुणामप्यल्पीयस्या सेनया पराजेष्ट[1]"। तदाकर्ण्य रुवें प्रासीदन् ऋते दन्दह्यमानहृदयात् क्रूरसिंहात्। अम्बराधीशस्तु उत्थाय तस्मै स्वहस्तस्थं महासिमयच्छत्, साधुवादेन च समतूतुषत्। सोऽपि राजद्वयं प्रणम्यासिं कटिदेशे लम्बयित्वा निर्दिष्टस्थाने उपाविक्षत्। महाराष्ट्रेश्वरश्च "अयं पाञ्चसाहस्रिकतायोग्यः" इति शनैरम्बरेशकर्णे आलपत्, सोऽपि चान्वमूमुदत्[2]। किञ्चित् किञ्चिदिदमनेकैरेव श्रुतं क्रूरसिंहस्तु तदाकलय्य शूलेनेव कर्णयोस्तोद्यमानो भ्रुवावाकुञ्च्य मुखमवनमय्य तथैवास्थात्।

ततो महाराष्ट्रेश्वराज्ञया सर्वेऽपि निगृहीता वीरा आनायितास्तत्काश्च। ततो दुर्गाध्यक्षो रहीमत्तखानोऽपि तत्रानीतो निर्मुक्तबन्धनस्सम्मुखमवनतशिराः स्थितः। तमालोक्य महाराष्ट्रराज उवाच।

"वीर, साधु दर्शितवानसि युद्धकौशलम्। उचितमाचरितवानसि स्वामिपिण्डस्य। जयः पराजयश्च न स्वाधीनः। यदि

१ "विपराभ्यांजेः" इत्यात्मनेपदम।

२ अनुमोदनं स्वीकारः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

विजितोऽसि; गृहीतोऽसि, बद्धोऽसि, तत् क्रीडा नोचिता । पलायनं वा, रक्ष रक्षेति रोदनं वा, क्रीडास्पदं, न तु वीरतापुरस्सरं बन्धो वा, प्राणत्यागो वा । तदधुना मुक्तोऽसि । रोचते चेत् अस्माननुसर अथवा स्वच्छन्दं विजयपुरेश्वरमेवानुसर" ।

स तु "वीरराज, अत्यन्तमुपकृतोऽस्मि, औदार्य्येणानेन किन्तु यस्मिन् हस्ते विजयपुररक्षार्थं खड्गं वहन् जीवनं यापितवानस्मि नास्मिन्नेव दग्धहस्ते विजयपुरविरोधिनां साहाय्याय निस्त्रिंशमाकलयितुमुत्सहते मेचेत:" इत्युक्तवान् । ततः शिवराजेन यथोचितं विगृहीत्युक्तो गच्छन् कतिभिश्चिदेव पदैः परावृत्य पुनः प्रोक्तवान् "महाराज, वृद्धोऽस्मि बहुभिर्युद्धवान् किन्तु न भवादृशो वीरराज एव दृष्टो, न वा भावत्का इव योद्धार एव दृष्टाः । तथापि निवेदयिष्यामि यद् भवत्सेनासु सर्व एव राजभक्ता न सन्ति । केचन विद्रोहिणोऽपि कपटेन स्वं राजभक्तं प्रदर्श्य भवत्कृपापात्रतामपि वहन्तो गूढं विद्रोहमाचरन्ति । तादृशेनैव केनचित् प्रथममेव सतर्कीकृता वयमन्यथा अल्पेनैवायासेन [1] जय्यमासीत् भवादृशेन दुर्गमास्माकीनम् । तत्सानुसन्धानं शोधनीया स्वसेना श्रजाम्यहम्" इति । उक्त्वा चैतत् प्रचलितः ।

महाराष्ट्रराजस्तु कोपारुणीकृतनयनः परितः पश्यन् सर्वान् सेनापतीन् सम्मुखमेकलेखायामुत्थाय स्थातुमाज्ञप्तवान् ।

[1] "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

सर्वेषु तथाकृतवत्सु चोक्तवान् "हन्त भो महाराष्ट्रमण्डलेऽपि स्वामिविद्रोहः ? अपीदं रोचते युष्मभ्यम् ?"।

सर्वे। विद्रोहाचरणं महापापम् न रोचतेऽस्मभ्यम्।

महा०। न रोचते चेद् यदि ज्ञायते सपदि कथ्यतां को विद्रोहीति ?

सर्वे। न जानीमहे। न जानीमहे।

ततः क्षणं सम्पूर्णा सभा निर्मक्षिकसंचारा संवृत्ता। सर्वेऽपि "कस्य प्राणा अवसन्नाः, कस्य जीवनं समाप्तम्, को मृत्युना विक्षितः, को वा कृतान्तेन पाशित" इति चिन्तयन्तस्तूष्णीका जडीकृता इव चित्रलिखिता इव चावर्तन्त।

अथ पुनरेवं निर्णेतुमारब्धवान् महाराष्ट्रपतिः।

महा०। अथ ज्ञायते ह्यः कश्चिद् अनुपस्थितो वा विलम्ब्य समायातो वा ?

क्रूरसिंहः। महाराज कश्चन श्रीचरणानामनुग्रहपात्रमेव विलम्ब्य समागतः प्राणदानप्रतिज्ञया सनाथयेयचेत् कथयेयंनामापि।

महा०। न भयं ते। कथय केन विलम्बितम्।

क्रूर०। रघुवीरसिंहोऽत्यन्तविलम्बेनागतः।

(ततः सर्वेषु क्षणं चकितेषु निभृतं चावस्थितेषु)

महा०। मूर्ख, सत्यं कथय। दृष्टवानस्मि रघुवीरस्य पौरुषं भक्तिं च, न तव मिथ्याकलङ्केनाङ्कित भवेद् रघोर्यशः॥ रघुवीरस्योन्नतिमाकलय्य खिद्यसे इति प्रलपसि। तत्सत्यं वद अन्यथा अधुनैव न भवसि।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

(इति शक्तिमुदतूलत)

रघुवीरः (सपदि अञ्जलिं बद्ध्वा) महाराज, क्रूरसिंहो मिथ्या नाभिधत्ते। सत्यमहं किञ्चिद् विलम्ब्य समायातः। क्रूरो न हन्तव्यः।

तदाकर्ण्य सकलाऽपि सभा जडीकृतेव मोहितेव समाहितेव च संवृत्ता। अथ पर्यन्तेन स्वेदमपहृत्य शिवराजः क्रूरेण चक्षुषा रघुवीरं दिधक्षन्निव समगादीत्।

शिव०। मूढ, तर्हि किमिति विलम्ब्य समायातोऽसि?

क्रूरः। रघुवीराभिमुखम्। कथय कारणं कथय।

शिव०। क्षिप्रं कथय। किं न वेत्सि मदाज्ञाऽनुमुल्लङ्घनस्योल्वणं फलं; यद्विलम्बितवानसि?

(ततो भुवमालोकयन् बद्धकरसम्पुटो रघुवीरः किमपि न प्रावोचत्। तदाकलय्याधिकं शङ्कितो महाराष्ट्रराजः पुनरवादीत्)

महा०। मूढ! विद्रोहिन्! मिथ्यैव स्वामिभक्तिं प्रकटयसि।

रघु०। प्रभो, विद्रोहो वा मिथ्याचारो वा नास्मत्कुलधर्मः।

महा०। तत्किमिति विलम्बितवानसि?

रघु०। (मनसैव "सौवर्णि, तत्र साक्षात्कार एव विलम्बकारणं तदत्र किं कथयामि" इति विभावयन् भुवमालोकयन् पादनखेन धरातलमुल्लिखन् निःशब्द एव समस्थित)

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

महा०। (अत्यन्तं खिन्नः खिन्नश्च पटान्तेन स्वेदं परिहृत्य) आः कथं स्वप्नमिव पश्यामि। यस्यैवं मधुरागीः, यस्यैवं पराक्रमः स एव च्छली !!

रघु०। महाराज, अनीहमानस्यापि मे विलम्बो जातः, किन्तु च्छलं वा स्वामिविद्रोहं वा न जानामि।

महा०। मूढ़; ईदृशैः कथनैः प्राणरक्षायत्नो व्यर्थः।

रघु०। प्रभो, स्वामिनोऽन्नेन पुष्टमिदं शरीरं स्वामिन एव कृपाणेन विलीढं भवतु। यस्य तोषश्चिरमजीवयत् तस्यैव रोषो व्यापादयतु। नाहं प्राणरक्षार्थं यते न वा अपराधक्षमां याचे। किन्तु यत् सत्यं तद् ब्रवीमि नाहं स्वामिविद्रोहापराधी, न वा च्छलं जाने, किन्तु न जाने केषां दुरदृष्टानां फलस्वरूपो मे विलम्बः समभूत। सत्यमिति कथयामि। विलम्बापराधस्य जीविकाच्छेदो वा शिरश्छेदो वा यथा रोचेत तथा दण्डो विधेयः। विद्रोहाचरणं न कृतवानस्मि।

महा०। वाचाल, कपटिन्, तिष्ठ। पश्यन्तु सर्वे विद्रोहिणो दण्डम्।

(इति शक्तिमुदतिक्षिपत्)

रघु०। महाराज अत्र भवतो भ्रमापनोदनाय तत्त्वं कथितवानस्मि। वाचालो नास्मि। अस्मत्कुलं कपटस्य कथामपि न जानाति। जननीमपि न स्मरामि। बालस्यैव तातोऽपि सागरे मग्नः प्रभुरेव जननी जनक ईश्वरश्च। मयि मृतेऽपि वृद्धो गुरुर्वा नववयस्का एका अपराव्यक्तिर्वा रोदिष्यति नान्यः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

श्रीमतश्चरणं ध्यायन् सुखेन प्राणांस्त्यक्ष्यामि। किन्तु यथाभवानेव पश्चाद् दुःखेन न तप्येत तथा विचार्य हन्तव्योऽयं बालः।

महा० नाहमधिकं शुश्रूषे तव व्यर्थप्रलपितम्।

(इति कथयित्वा शक्तिं सज्जीकृतवान्)

(ततो जयपुराधीश्वरेण बहुशः सान्त्वितोऽपि शक्तिं संस्थाप्यापि क्रोधेनास्थिरः प्रोक्तवान्) न त्वादृशानां निकटे जयपुराधीशानां खड्गः शोभते तत् प्रतियच्छ।

रघु०। (खड्गं सम्मुखेऽस्थापयत्।)

महा०। दूरतो भव नाहं त्वादृशानां मुखमवलुलोकयिषामि।

रघु०। (साष्टाङ्गं प्रणम्य निर्गतः)

अथ मुहूर्त्तानन्तरं किञ्चित् प्रकृतिमापन्ने महाराष्ट्रेश्वरे महाराजजयसिंहेन मन्दमुक्तम्। "वीर, एकदा निर्दोषं स्वबन्धुं वीरेन्द्रसिंहं कलङ्कितवानस्मि। स तु वैभवं त्यक्त्वा न जाने क्व गत इत्यद्यापि स्मारं स्मारं खिद्ये। ततः कथयामि दण्डे त्वरा न विधेया। मन्ये अस्मिन् विषये बहु अवशिष्यते। तद् अङ्गीकरोषि चेत् प्रातरहमपि वास्तविकविद्रोहिणं निश्चेतुं यते।

महा। नात्र मम विमतिः।

जय०। अथ कथ्यतां प्रातः सर्वेऽप्येते मच्छिबिरमायान्त्विति।

महा०। क्रूरसिंह, प्रियमाल्यश्रीक, भवन्तः सर्वेऽपि प्रधानवीराः, प्रातरेव महाराजजयपुराधीश्वरस्य शिबिरं गच्छन्तु, पृष्टाश्च सत्यं वदन्तु।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

जय० । सादिनः सत्वरं प्रेष्याः । ये रहोमत्तखानमपि स-त्वरं परावर्त्य अत्रैव स्थापयेयुः रघुवीरं चानयेयुः ।

महा० । माल्य, तथा विधेहि । माल्यश्रीकस्तथा विधातुं सादिनो धावितवान् । सायं समयमासन्नमवगत्य च सर्वे समुत्तस्थुः ॥

इति नवमो निश्वासः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

अथ दशमो निश्वासः ।

"मानो हि महतां धनम् "

गङ्गातीरमपि त्यजन्ति मलिनम् ते राजहंसा वयम् ।"

(स्फुटम्)

अथ प्रातरेव महाराजजयसिंहो विसृज्य पर्य्यङ्कं, 'रघुवीरो निर्दोष' इत्येव स्वप्नेषु पश्यन् प्रातर्विधेयकर्मणो निवृत्य सभामधिष्ठाय चिरं निरणैषीत् । तेनाहूय "सत्यं वद केन सूचितोऽसि । न ते भयम् । यथा निर्दोषो न भवेद्दण्डितस्तथा विधेहि" इति पृष्टो रहोमत्तखान उवाच "महाराज, अस्त्येकः क्रूरसिंहाख्यः सेनापतिः । तस्यैव साहाय्येन शास्तिखानेन पुण्यनगरं गृहीतमासीत् तेनैव वयमपि सूचिताः" ।

ततःकोपकषायितेन महाराजेन क्रूरमानाययितुं सादिनः प्रेषिताः । स तु रात्रावेव गृहं त्यक्त्वा क्वापि पलायित इत्याकलय्य निश्चितस्तस्य दोष इति निरचायि । ततो रघुवीरमानाययितुं हयारोहान् विसृज्य संवादमाप्तवान् यत् सभातो निर्वासितो रघुवीर आवासं गत्वा गुरुं गणेशशास्त्रिणं साष्टाङ्गं प्रणम्य "अद्य निर्दोषोऽपि प्रभुणा विद्रोहीति कोपविषयीकृतोऽस्मि । धिङ् मे दुरदृष्टम्" इति मुक्तकण्ठं रुदित्वा वृद्धं गणेशशास्त्रिणां रोदयन् गृहान्निर्गतो न परावर्तत इति ।

इत्याकलय्य सर्वैः समं यावत् खिद्यते महाराजस्तावदक-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

स्मात् प्रविवेश दुःखेन कोपेन च विह्वलो गणेशशास्त्री । उक्तवांश्च "महाराज, महाराज, अपि भवादृशानां सम्मुखे उचितोऽयमन्यायप्रचारः ? किं रघुवीरसदृशानि कुलीनानामपत्यानि विद्रोहमाचरन्ति ?

अहह "हाहा मिथ्यैव कलङ्कितोऽस्मि" इति भूमौ विलुण्ठ्य रुदतो बालस्य मूर्तिः खचितेव मद्धृदये । महाकुलस्य मानधनो बालो न जाने क्व गतः, न च जानेऽसौ मानहानिखिन्नो व्याघ्रवदने वा, वाहिनीप्रवाहे वा पतिष्यति; गरलं भक्षयिष्यति, तपोभिर्वा शरीरं जर्जरयिष्यति । हन्त हतोऽस्मि, को मां वृद्धं तात तातेति मधुरभाषणपुरस्सरं सेविष्यते" तदाकर्ण्य गणेशशास्त्रिणा सहैव सर्वेऽपि वाष्पधाराभिर्गण्डावस्नपयन्[1] ।

ततो रघुवीरान्वेषणाय बहूनश्वारोहान् विसृज्य गणेशशास्त्रिणं पुनरुवाच महाराजः । "वृद्ध, ह्यो " रघुवीरोऽपि कुलगौरवमशंसत् भवानपि चाम्रेड्य तत्कुलकथां स्मरति । तस्य वीरता व्यवहारः, गम्भीरं भाषणमौदार्यपूरितं हृदयं, तेजस्विनी आकृतिश्च कुलमेव परिचाययन्ति । किन्तु विशिष्य विज्ञातुमेतस्य भवतश्च वृत्तान्तं चपलं मे चेतः । मन्ये भवन्तमपि कदाचन दृष्टवानस्मि भवतो भाषणभङ्गी चानुकरोत्यस्मद्देशीयानां परिपाटीम् । तद् विशकलय्य प्रोच्यतां कुत्रत्यो भवान् किमितिहासश्च रघुवीरः" ।

१ "ग्लास्नावनुवमां च" स्नपयति स्नापयति इत्युभयं भवति ॥

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

तदाकर्ण्य वृद्ध उवाच "महाराजं, इतिहासममुं श्रुत्वाऽधिकं खेदमावक्ष्यति भवांस्तदलं शोकसमुद्रमन्थनैः" । ततः पुनः पुनराग्रहेण पृच्छ्यमानो वृद्धः शृण्वत्सु, मालयश्रीकगौरसिंहादिषु समवादीत् । "देव, किं न स्मर्यते भवता जितवारभूस्वामी भवद् बन्धुर्यो भवता विनैव अपराधमवहेलितः सर्वस्वं त्यक्त्वा राजपुत्रदेशमेव त्यक्तवान्" ।

कथं न स्मर्यते । आजन्म स्मरिष्यामि, पश्चात्तापैश्च हृदयं हक्ष्यामि (पटान्तेन बाष्पं परिमृजन्) । ततः ।

गणेशशास्त्री० । तस्यैवाहं पुरोहितोऽस्मि तत्रैव मां भवान् बहुशोऽद्राक्षीत् ।

जय० । आः स भवान् (इत्युत्थाय प्रणनाम)

गणेश० । (आशिष उक्त्वा) तेनैव सहाहमपि प्रचलितः ।

जय० । किं तेनैव सह ? वीरेन्द्रेणैव सह ? किं वीरेन्द्रसिंहोऽधुनापि भवदाश्रमे सहास्ति ? अपि तमालिङ्ग्य चिरतापव्यथां पर्यवसाययिष्यामि ?

गणे० । महाराज, प्रभुणा वीरेन्द्रेणैव सह निर्यातोऽस्मि वयं सर्वेऽपि प्रथमं द्वारकाधीशं द्रष्टुं प्रचलितास्ततो महता पोतेन मुम्बापुरीं निवर्तमाना अकस्माद् झञ्झावाताघातात् पोतपातमन्वभवाम । ततः सपदि मया वीरेन्द्रकुमारो रामसिंह उत्तरीयवाससा स्कन्धे बद्धः । दैवाच्चावाभ्यामुभाभ्यां पुरोहितयजमानाभ्यां कार्पासभारद्वयं लब्धं तदवलम्ब्य यावत् पुरोऽव-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

लोक्य [1] सांयात्रिकक्रन्दनश्रवणसंजातं रोमोत्कम्पमन्वभवाव तावन्मन्दरगण्डशैल इव पारावारतलमगात् पोतः।

क्षणं तरङ्गैरान्दोलयमानो वीरेन्द्रसिंहो दरीदृश्यमानोऽपि, ऊर्म्मिराशिभिर्न जाने कुतो नीतोऽहं च रामसिंहसहितो मूर्छितप्रायः समस्तां रात्रिं वीचिप्रचयैर्दोदुल्यमानोरुणोदयसमये समपश्यं यत् केचन सांयात्रिका आवां स्वपोते उत्थाप्य पयोधिपयःक्षारक्षरितप्रायां त्वचं तैलैर्मर्दयन्तीति। अथ कालेनो [2] ल्लाघावावामितः पुण्यनगरमायातौ रामसिंहो दुरवस्थासमये स्वनामापि ख्यापयितुं लज्जमानो रघुवीरनाम्ना आत्मानं परिचाययन् महाराष्ट्रराजस्य चरेषु प्राप्तजीविकः संवृत्तः। इतः परमवगत एव वृत्तान्त एतस्य भवताम्। हा रामसिंहो मां वार्द्धक्ये विहाय न जाने क्व गतः। (ततः क्षणं सर्वेऽपि सच्चिन्नाः समवर्तन्त। गौरसिंहादयोऽपि च परस्परमवलोक्य किमपि व्याजिहीर्षव इव महाराजं विवक्षुमाकलय्य पुनस्तत एव दत्तकर्णाः समतिष्ठन्त) ॥

जय०। (सजलनयनः समुच्छ्वस्य) शास्त्रिन् रामसिंहो जीवति। मत्प्रेषिताः सादिनस्तमन्विष्य सपद्यानेष्यन्तीति विशिष्य सम्बोभवीति। अन्यथापि स नात्मानं व्यापादयिष्यति। यतो नास्मत्कुले जाता मूढयोषित इवात्मानं घ्नन्ति। सोऽपि

१ "सांयात्रिकः पोतवणिक्" अमरः। समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा सयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति प्रयोजने ठक्।

२ "उल्लाघो निर्गतो गदात्" इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

निश्चयेन गूढपौरुषं प्रदर्श्य समये पुनरात्मानं परिचाययिष्यतीति प्रमाणीकरोति मे हृदयम्।

गणेश०। महाराज, तथास्तु, चिरंजीवतु कुमाररामसिंहः, स एव मेऽवलम्बः। न जाने तत्पिता प्रभुर्वीरेन्द्रो नक्रैर्भक्षितो वा, तरङ्गैरेव कथावशेषीकृतो वा, तटं प्राप्यापि कृतान्तेन वीक्षितो वा, क्वापि पुत्रशोकाकुलो जीवति वेति।

गौरसिंहः। शास्त्रिन्, महाराज, जीवति वीरेन्द्रसिंहो वीरवरः। नेदीयस्येव ब्रह्मचारिकुटीरे जटिलवेषेण वसति। स्वपुत्रं रामसिंहमेव प्राप्तुं देवमाराधयति। वयमपि चिरं कुमाररामसिंहममार्गयाम परन्तु रघुवीर एवायमिति परिचयो न लब्धः। हा दैव विचित्रा ते घटना यदर्थं तातो देवशर्मा वयञ्च चिराय रुदिमः स कण्ठगतो मणिरिव न ज्ञातः।

ततः सर्वेचिरं बहुविधं वीरेन्द्रादि विषये आलेपुः। परतः सर्वैः सह जयपुरपुरन्दरः स्वयं कुटीरं गत्वा ब्रह्मचारिवेषं वीरेन्द्रमालिलिङ्ग उक्तवांश्च यत् "मयि क्षमां विधाय द्विगुणं राज्यमङ्गीकृत्य सनाथ्यतां राजपुत्रदेश इति" सोऽवोचत् "महाराज, न भवतो दोषः। भवत्येव भाग्यम्। अहं तु कुमाररामसिंहस्य मुखं दृष्ट्वा काशीं गत्वा वयो निःशेषयिष्यामि। महाराजेन रामसिंह एवान्विष्यतां तस्मै एव राज्यं दीयताम्। अन्धोऽहं यत् प्रत्यहं पश्यन्नपि नाज्ञासिषं यद् रघुवीरो मे रामसिंहः"।

अथ गणेशशास्त्रिणापि वीरेन्द्रः समालिङ्गितः परतश्च खेदमया बहव आलापा अभूवन्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

परम्परयावृत्तान्तमिमं शृण्वन्नेव महाराष्ट्रराजोऽपि कुटीर मायातो वाष्पैः कपोलौ क्षालयन् "ममैव अविचार्यकारितायाः फलमेत" दित्यसकृदुवाच । तावत्प्रविश्य भृत्येनैकेन कथितं "जयतु जयतु जयपुराधीश्वरः । तत्र भवतः सम्राजः पत्रमादाय दिल्लीतः सादिन आयाताः शिविरद्वारि तिष्ठन्ति । अत्र प्रभवः प्रमाणम्" ।

ततो वीरेन्द्रं गणेशं च बहुशः सान्त्वयित्वा सर्वेऽपि समुत्थाय स्वहयानारूढाः वायुवेगेन निर्दिष्टशिविरमायाताः । अन्तः प्रविश्य पत्रं पठित्वा जयपुरेश्वरः सर्वान् विसृष्टवान् रहसि च महाराष्ट्रेश्वरेणालपत् ।

जय० । राजन् पत्रमिदं दिल्लीश्वरस्य ।

महा० । आम्, अवगच्छामि ।

जय० । भवतो मेलनेन प्रसीदति सम्राडिति प्रकटयति ।

महा० । प्रसादोऽयमत्र भवतः ।

जय० । भवन्तं साक्षात्कर्तुं महाराजस्य महानभिलाषः ।

महा० । (क्षणं तूष्णीं स्थित्वा) तत्किं सम्राडित आजिगमिषति ?

जय० । नहि नहि । तत्रैव भवन्तं सन्निकीर्षति ।

महा० । महाराज, भवद्वचने सर्वथा विहितविश्वासोऽस्मि, किन्तु न भवति मे प्रत्ययलेशोऽपि यवनेषु । तत् स्वगृहमागतं चिरविरोधिनं चेन्निगृह्णीयात् !!

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

जय०। मैवम् मैवम्। अहं तस्य पितुस्समीपे चिरं युद्धकार्यमकरवम्। तन्मामत्यन्तं सम्मानयत्येषोऽपि।

इति निश्चिनोमि अस्मासु मध्यस्थेषु न प्रतीपमाचरिष्यति सम्राट्।

महा०। (चिरं चिन्तयित्वा) महाराज चिरं यवनैर्युद्धवानस्मि इति स्मरन् मे शत्रुतां निश्चितं निग्रहीष्यति मां सम्राडिति न जाने कः कथयतीव मम कर्णे लिखतीव च हृदये।

जय०। शत्रुरपि संहितो मित्रं भवति। ततोऽपि भवान् कुशलिनं त्यक्तवान् कुमारं मायाजिह्मं समर्य्यादां यापितवान् कुमारीं रसनारीं सपराक्रमं विजितवान् रुद्रमण्डलमहादुर्गमिति किं तेन न स्मरिष्यते?

महा०। आर्य, ये काशीमथुरादितीर्थस्थानानि निर्थंभ्रंशयन्ति, मन्दिराणि निपातयन्ति, प्रतिमाश्च चूर्णयन्ति तेषां न सम्भाव्यते सौजन्यलेशोऽपि तत् क्षम्यतां, युद्धं मत्तुमुपदिशति न च मेऽन्तरात्माऽङ्गीकरोति दिल्लीयात्राम्।

जय०। (क्षणं विचिन्त्य) अथ मन्यतां, मया लिखितं भवदस्वीकारं श्रुत्वा पुनर्भवता सह युद्धमारभेत?

महा०। तद् योत्स्ये।

जय०। एतस्मिन् विषये सत्वरता नोचिता। निरीक्ष्यतां ससेनोऽहमेव समीपे निवसामि। यदि भवता सह योद्धुमहमेवादिश्ये?

महा०। (विचिन्त्य) महाराज, मम कृपाणः स्वदेशीयानां

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

शोणितं न पिपासति इति पूर्वमेव उक्तवानस्मि । परं दिल्लीगमने निग्रहमाशङ्कते मे हृदयम् ।

जय० निग्रहो नाशङ्कनीयः । कुशलेन भवन्तंपुनरत्र परावर्तयितुमहं प्रतिजानामि । मम पुत्रो रामसिंहः स्वसहकारेण भवन्तं सभायां नेष्यति सत्करिष्यति च कुमारमायाजिह्मपि पत्रं लिखामि । सोऽपि ससम्मानं प्रतियापयिष्यति ।

महा० । श्रुतं श्रीमता गोवधप्रतीकारविषये सम्राट्समीपे पत्रमेकं प्रेषितमासीत् किन्तु तन्नाङ्गीकृतं तेन । एवमेव पुनर्भवदीयमन्त्रणाश्रवणे बधिरीभूय यदि इऽतोपि स मयि पापमाचरेत् ?

जय० । तर्हि अहमपि स्वदेहत्यागेन प्रायश्चित्तमाचरिष्यामि ।

महा० । शान्तं पापं, शान्तं पापम् । यथाज्ञाप्यते तथा करिष्यामि ।

जय० । अथाधुना मध्याह्नक्रिया निर्वर्तनीयाः । सपद्येव च दिल्लीयात्रा विधेया ! तद्विषयेऽपरस्मये आलपिष्यामः ।

ततो महाराष्ट्रपतिः स्वःलयमायातो जयपुरेश्वरश्चस्वशिविर एव भोजनादिक्रिया निरवर्तयत् । ततः किञ्चिच्छयनेन किञ्चित् पर्य्यटनादिना च दिनमयापयत् ।

अथास्तङ्गते मरीचिमालिनि, सर्वतो व्याप्ते महान्धकारे, चपलितकञ्चूपुटासु प्राचीमवलोचमानासु चकोरीषुशनैरुद-

१ अवरोधः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

गान्निशानाथः।[१] समयोऽयं शरदन्तस्य, ऋतुरेव हिमः, शीतलः समीरः सरति, द्विगुणीकृतं वस्त्रं रोचते, चिरमरुणा सन्ध्या रात्रीभूता। ईदृशे समये तोरणदुर्गसमीपे हनुमन्मन्दिरात् पूर्वतः पुष्पवाटिकायामासन्दीषु उपविष्टास्तिस्रो बालाः परस्परमेवमालपन्ति स्म।

प्रथमा०। सौवर्णि, समाश्वसिहि समाश्वसिहि कदाचिदलीको भवेदेव वृत्तान्तः! चारुहासिनि, सान्त्वय सान्त्वय सहचरीम्।

चारुहासिनी। प्रिय सखि, सत्यं वदति विलासिनी। यावन्निश्चितस्य न ज्ञायते यावच्च प्रामाणिकैर्न कथ्यते तावन्मुधा शोकैरात्मनो ग्लपनं व्यर्थम्।

सौवर्णी। (अञ्चलेन बाष्पमपहृत्य) विलासिनि, चारुहासिनि, गतदिवसमारभ्यैव विमानायमानं मे चेतः। रात्रौ निद्रामपि न लब्धवती किञ्चिल्लब्धनिमेषा च भयङ्करान् स्वप्नान् दृष्टवत्यस्मि, मध्याह्ने च भोजनशालायाः पृष्ठतो गच्छतोर्न जाने कयोरालापमिमं भयानकमश्रौषम्, सत्यतां चैतस्य विह्वलीभवद् हृदयमेव मे प्रमाणीकरोति। भगिन्यौ, क्षत्रियकन्याऽहं, दृढा मे प्रतिज्ञा। तमेव वरयिष्यामि ब्रह्मचर्येणैव वा शरीरहतकं शोषयिष्यामि।

---

१ शरदि जयसिंह आयातः। अयं हिमसमयः। दिल्लीं गच्छतः शिवराजस्य मार्गे शिशिरः। वसन्तारम्भे शिवो दिल्लीं प्राप्तः कारागारे च ग्रीष्ममनुबभूवेति सर्वोमवदातम्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

चारु०। प्रिय सखि सिद्ध्यन्तु ते मनोरथाः। तमेव प्राप्स्यसि, तमेव वरयिष्यसि। अञ्जनीसूनुस्साधयतु ते कार्यम्।

सौ०। (निःश्वस्य) आः किं तादृशा आकृतिविशेषा विद्रुह्यन्ति ? कथमेष मिथ्या कलङ्कः स्थानं लब्धवान् ?

विला०। प्रिये यदि मिथ्यैव कलङ्कस्तदचिरादेव स्वयं महाराष्ट्रराजः पश्चात्तापैस्तप्यमानः पुनस्तमन्विश्याभ्यर्हिततरे पदे नियोक्ष्यति। दैवघटनायामलं शोकेन॥

सौ०। शोको हि कलङ्कविषये। यद्यहं युद्धे तस्य क्षत्रियधर्मेण प्राणत्यागमप्यश्रोष्यम्, तत् सुखेन तन्नाम संस्मृत्य स्वयमपि प्राणान् व्यसर्क्ष्यम्। परं कलंको न सह्यते क्षत्रियैः।

तावद् दूरतोऽन्तिकेऽरिके इति समश्रावि बालस्येवाह्वानम्। ततः सपदि समुत्थाय चारुहासिनी ततोऽभिमुखीभूय "गोपाल, एते समागच्छाव" इत्युच्चैरुच्चार्य सौवर्णीं बहुशः सान्त्वयित्वा भ्रातृजाये उत्तिष्ठ याव" इति विलासिनीमपि सह नीत्वा मन्दिराभिमुखं प्रययौ।

सौवर्णी तु, व्यामूढेवोत्थाय क्षुपात् क्षुपं, कुटात्[१] कुटं, प्रति पर्यटन्ती, कदलीदलखण्डमाच्छिद्य तेनैवात्मानं वीजयन्ती, आत्मनमपि विस्मरन्ती, पूर्वतो बहुदूरं निर्गता, तडागपर्यन्तमायाता, विकसतानां भ्रमद्भ्रमरझङ्कृतानां कैरवाणां शोभामवलोकयन्ती सोपानैरवतर्तुमारब्धवती च अकस्माच्छु-

१ "अनोकहः कुटः शालः" अमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

श्राव [1] निःश्रेणिप्रान्तस्थशिलावेदिकास्थस्य कस्यापि "उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिल" मिति हनूमत्स्तोत्रपाठम् । झटिति तत उन्मुखीभूय पश्यन्ती चावालोकयद् यत् कश्चिदं सद्धयलम्बमानधूसरितजटाजूटो दीपशिखादीप्तिद्योतमानविशालकुङ्कुमतिलको भगवच्चरणचिन्हाङ्कितललाटः पीतमृत्तिकाचूर्णच्छुरितवदनवक्षोबाहुदण्डस्तुलसीकमलाक्षमालाविलम्बितगलो रामनामाऽङ्कितवसनवेष्टितमूर्द्धा पीतवसनपरीधानोमृगचर्म्मासनस्थः समीपस्थिततुम्बीपात्रस्तेजः पुञ्जमिवोद्धमन् अल्पवया ब्रह्मचार्यस्तीति । तं यथा यथा नेदीयांसं प्रदेशमासाद्य गम्भीरमवलोकितवती तथा तथा गाम्भीर्यमौदार्यं तेजःप्रचयं चाधिकमधिकमुपलभमाना स्तवसमाप्तौ तेनाऽपि वीक्षिता शिरसाञ्जलिं वद्धा प्रणनाम । तेन च जयति "श्रीरामचन्द्र" इत्युक्ता बद्धकरसम्पुटा समपृच्छत् "स्वामिन् किमपि निविवेदयिषत्येषा दीनदीना अवला" ।

स्वामी० । (किञ्चिद् गणयित्वेव) जाने, कस्यापि क्षत्रिययूनो विषये प्रश्नः ।

सौ० । (चकितेव) भगवन् धन्यं भवतस्तपोवलं, न किमप्यज्ञातं स्वामिनः । परतः कथ्यताम् ।

स्वा० । स तु प्रभुणा विद्रोहीत्यवहेलितः !

सौ० । अपि सत्यमेतत् ? हा कष्टम् ।

---

१ निश्रेणिस्त्वधिरोहणी" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

स्वा०। (पुनर्विचिन्त्य) तथ्योऽयं वृत्तान्तः।

सै०। ततः ?

स्वा०। ततः स नाहमपराधीति प्रभुमसकृदुक्त्वा प्रणम्य गृहादिकमखिलं विसृज्य क्वापि निर्गतः।

सै०। धिक्! नाहं तादृशमुदारस्वभावं कुलीनं युवानं विद्रोहीति विश्वसिमि सूर्यो यदि प्रत्यगुदियात् गगनतलं वा प्रफुल्लकमलमण्डलमण्डितमवलोक्येत ततोऽपि न भवेन्मे विश्वासस्तदीयकपटस्य।

स्वा०। (मुखमन्यतः कृत्वा मन्दं मन्दम्) भाग्यमिदं तस्य, यद् भवती एवं दृढं तं धार्मिकं प्रत्येति।

सै०। स्वामिन्, भक्तिबलेन परोक्षमपि प्रत्यक्षं भवतः। कथयतु भवानेव किं सत्यं वीरोऽसौ गुप्तं प्रभुं व्यरुणत् ?

स्वा०। तस्य वंशे प्रभुद्रोही कोऽपि नाऽभूत् सोऽपि विनैव दोषं मात्सर्य्यपूरितेनेर्ष्यापरवशेन [1] पिशुनेन निन्दितो विनैव विचारं प्रभुणा कोपविषयीकृतः।

सै०। अथ कुशलेन जीवति ?

स्वा०। जीवति।

सै०। अपि पृच्छामि को निर्वन्धस्तस्य ?

स्वा०। (अङ्गुलिषु गणयित्वा ध्यात्वा च) स प्रकाशेनेव पौरुषप्रचयसम्पादितेन यशसा धरातलं धवलीकृत्य कलानिधि-

---

१ पिशुनो दुर्जनः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रिव परस्तादात्मानं प्रकटयितुमिच्छति । अन्यथा मिथ्याकलङ्क एव च वर्द्धमाने प्राणानपि परिजिहासति ।

सौ० । (आकाशे चक्षुषीं स्थिरयित्वा) प्राणनाथ, वरं प्राणत्यागो न च कलङ्कमलीमसं जीवनम् । किन्तु एषा हतभाग्या ! (इति निःशब्दमरोदीत्)

स्वा० । (मुखमन्यतः परावृत्य कानिचिदश्रूणिविमुच्य) भद्रे, वेद्मि, निष्कपटप्रणयिनी भवती । पतिव्रतानां पुण्येन किं न भवति । इति भवत्या एव निश्चलानुरागेण पुण्यबलेन च कदाचित् स कृतकार्यो भवेत् ।

सौ० । महामान्य, यद्यपि स निगूढ एव चरिष्यति, तथापि किमहं तं द्रष्टुं शक्ष्यामि ।

स्वामी० । अहं स्वच्छन्दं विचरामि । कदाचित् तेन सह कचिन्मे मेलनं भवेत्, तदहं निखिलं तव दुःखवृत्तान्तं कथयिष्यामि समये समये त्वामात्मानं दर्शयितुं चानुरोत्स्यामि ।

यावदेष समाप्नोत्यालापस्तावदकस्मात्सोपानोपान्तस्थवटकुटकुटीरादश्रावि "तिष्ठ रे, तिष्ठ सौवर्णि, चिरात्राय त्वं रघुवीराभिमानिन्यासीः । इदानीं त्वां बलात् वशंवदां करोमि" । इति कोपेनेवोदीरितः क्रूरः शब्दः । तदाकर्ण्यैव सौवर्णी कुलमर्यादाभङ्गभीरुर्झटिति रक्ष रक्षेति व्याहरन्ती स्वामिनमाश्लिषत् । सोऽपि "बाले, माभैषीरित्याम्रेड्य कथयन्नुत्थाप्य तां स्वासनादन्यतः संस्थाप्य सम्मुखं सोपानपरम्परातोऽवतरन्तं खडखडायितपादत्राणं कृष्णवसनं मुण्डितश्मश्रुकूर्चं करकलितच्छुरिक-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मस्पष्टाकृतिं कञ्चन युवानमपश्यत् । तथा दृष्ट्वैव स्वामी बद्धपरिकरः समाकुञ्चितजटः स्वतुम्बीपात्रादेकां छुरिकामादाय हस्ते धृत्वा किञ्चिदग्रत उपसृत्य योद्धुं सज्जः समतिष्ठत । स त्वागत्य स्वामिद्वितीयां [1] सौवर्णीमाकलय्य कोपस्फुरिताधर उवाच । "कुटिले, रघुवीरं चुम्बसि, भिक्षुकांश्चैतादृक्षान् रहसि भाषसे, न च मया बहुशः प्रार्थ्यमानाऽपि पूर्णतया वीक्षसे तदद्य त्वां बलादश्वस्य पृष्ठे बद्ध्वा नेष्यामि ।

स्वामी० । कस्त्वं रे सतीं कुमारीं कुलटां वदसि ? कस्य सामर्थ्यमस्मिन् हनूमत उद्यानप्रान्ते एवं बलात्कारं मनसापि चिन्तयितुम् !

ततः स आह । भिक्षुक, त्वमपि च्छुरिकां वहसि । (विहस्य) त्वयि भिक्षापात्रं शोभते न तु शस्त्रम् ।

स्वा० । मूढ, ब्रह्मचर्यव्रतरक्षायै भिक्षापात्रं वहामः । किन्तु क्रूरस्य तव हत्यायै शस्त्रमपि धारयाम् ।

सः । (किञ्चित् स्तब्धीभूय) किं कथयसि, क्रूरसिंहं परिचितवानसि ! ततोऽपि किम् ! तव उपवीतं पश्यन् ब्रह्महत्याया बिभेमि ।

स्वा० । नाऽस्मि ब्राह्मणः । अहं क्षत्रियब्रह्मचारी । जाने त्वा त्वमेव क्रूरसिंहोऽसि ! त्वमेव रघुवीरनिर्वासनमपि

१. पक्षे स्वामिद्वितीया स्वामिसहधर्मिणी "द्वितीया सहधर्मिणी" इत्यमरः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

शुनोऽसि, त्वमेव च कुलकन्याबलात्कारपातकपतयालु[1]रसि । पश्यत्वेषापि क्षत्रियकुमारी रघुवीरप्रत्यर्थिनः प्राणदण्डम् । ततः सक्ष्वेडमुभौ दक्षान् वामांश्च मार्गांश्चरन्तौ विकोशच्छुरिकाहस्तौ परस्परं जिघांसया समवर्तिषाताम् । तावदकस्मात् क्रूरसिंहः स्वामिनो वामं भुजमूलं लक्षीकृत्य च्छुरिकां प्रहितवान्, स्वामी तु याहुस्पृगग्रच्छुरिकमेव हस्तं वामहस्तेन दृढं गृहीत्वा दक्षहस्तेन तस्य वक्षसि च्छुरिकया दृढं प्राहरत् अपातयच्च स तु पतितमात्रः समुवाच "रे रघुवीरस्येव च्छुरिकया निहतोऽस्मि" स्वामी उवाच "मूढ न जानीषे रघुवीर एव राघवः? मां च राघवाचार्य इति वदन्ति जनाः । व्यर्थमेव रघुवीरकलङ्कितवानसि इति भुङ्क्ष्व खलतालतायाः फलम्" । क्रूरस्तु तत्क्षणादेवोर्द्ध्वश्वासप्रश्वासपराधीनः सन्नु तम्भितहयतः प्रस्खलद्रुधिरधारास्नपितसोपानः "हा रघुवीर हा राघव, कृतस्य फलमासादितवानस्मि । निर्दये सौवर्णि, त्वदर्थं नश्यामि" । इति घुरघुरायितेन कण्ठेनास्पष्टं मुहुराम्रेडयन् प्राणानत्याक्षीत् ॥

राघवाचार्यस्वामी च, क्रूरकरोणगरक्ताक्तां च्छुरिकां दक्षकराङ्गुलिपृष्ठं करभं मणिबन्धं कूर्परं च तडागजलेन प्रक्षाल्य च्छुरिकां कोशेनाच्छाद्य तुम्बोपात्रे निधाय जटाजूटं पुनः प्रसार्य उत्तरीयं स्कन्धे सन्धार्य मृगचर्म सन्माकुञ्च्य कक्षे धृत्वा सौवर्णीमुवाच "सुन्दरि मा स्म भैषीः । उत्तिष्ठ त्वदाल-

१ पतयालुः पतनशीलः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

यपर्यन्तं त्वामनु सरिष्यामि। कुशलेन, तातभवनपर्यन्तं यापयित्वा स्वच्छन्दं विचरिष्यामि।

सौवर्णी तु दृष्ट्वेमां रोमहर्षणीं घटनां, प्रत्यक्षीकृत्य च स्वामिनो विलक्षणं वीर्यं, कोऽयं कुतोऽयमिति विभावन्ती तूष्णीका तेन सह स्वनिवासाभिमुखमुपससार। स्वालयस्य निकटे तेन विसृज्यमाना च प्रणम्य "स्वामिन् पुनः कदा दर्शनं भवेदसाधारणबन्धोर्जीवनदीक्षागुरोः श्रीचरणस्य" इति पृष्टवती। "स्वच्छन्दा वयं यदा कदैव पुनरायास्याम" इत्युत्तीर्णा "नैषा दासी विस्मरणीया, प्रायशः समागमेन दर्शनदानेन च कृतार्थनीये" ति साम्रेडं निवेदयन्ती पुनः प्रणम्य सम्मुखमपश्यद् यद् राघवाचार्यः स्वामीनेति। ततश्चायं स्वप्नो वा माया वा व्यामोहो वा इति चिन्ताचक्रघूर्णितचित्ता स्वावसथं प्रविवेश।

महाराष्ट्रराजस्तु कालेन सर्वाणि स्वमित्राण्याकार्य सर्वेषां सम्मतिं दृष्ट्वा कैश्चिद् दिल्लीगमनाय अनुमोद्यमानः परैर्वार्यमाणोऽपि अन्ततो दिल्लीयात्रामेव निश्चितवान्।

एकदा तु रात्रौ भटवेषेण स्वप्रजा अवलोकयितुं पर्य्यटन् महाराष्ट्रराजोऽकस्मात् द्रुमनिचयच्छायातो द्रुतमागच्छन्तं कञ्चन महात्मानमिवादर्शत्। स तु पीत रेणुरूषितसर्वाङ्गो रामनामाङ्कितोत्तरीयो जयजयेति वदन् प्रणमन्तं गुप्ताकारमेनं शनैरुवाच "वीर, राजपुत्रदेशीया राजानोऽप्येते कन्यादानैर्यवनैरात्मानं सम्बध्नन्तोऽर्द्धयवना एव ये स्वतन्त्रानार्यदेशान् विजित्य यवनहस्ते समर्प्पयन्तो वीरम्मन्यतया श्मश्रु

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

परिमृशन्ति। इयं धन्यता वा जघन्यता वा प्रमाणमत्र श्रीमद्धृदयमेव। कोऽयमासीन्मानसिंहस्य मानो यद् यवनार्थमुदयपुराधीश्वरं सकलभारताभिजनमान्यं भेदःपातपरिवृढमत्यन्तमक्लिक्शत्। तस्यैवाद्यान्वयेषोऽद्यान्वयो [1] दुण्ढारवन्यवन्याध्यक्षो जयसिंहः। मा श्रीमानस्य मायामयसुरीकरोतु मन्त्रणम्। यत्येतचेन् महाराष्ट्रैः सह विजयपुरेश्वरो गोलखण्डेश्वर उदयपुरेश्वरो योधपुरेश्वरोऽपरे च बहवो वीरवरा महाराजाः दिल्लीदलनपक्षमवलम्बेरन् तदलं वृद्धेन जयसिंहेन ज्यौतिषपण्डितेन भवत्वेष जर्जरो निर्जरसां राजा भर्जयतु च भवान् स्वगर्जनतर्जनज्वलनेन वर्ज्यानेतान् भारतद्रुहः। तदाकर्ण्य यावद् वीरशिवराजः किमपि विवक्षति तावद् घनच्छायपलाशिपटल एवालीयत स्वामी। महाराष्ट्रेश्वरश्च सचिन्तो निवृत्य तादृक्षानेव स्वप्नान् पश्यन् रात्रिं निनाय। पुनश्च यथासमयं मित्रैर्दिल्लीयात्रामेव निर्णीय स्वात्मीयस्य [2] स्वर्णदेवस्य हस्ते निखिलं महाराष्ट्रदेशराज्यभारं समर्प्य अश्वारोहिणां पञ्चशतीं सहस्रं च पदातिनां सह नीत्वा मातरं प्रणम्य जयपुराधीश्वरादेशानुसारेण तदीयैरपि शतसंख्यैः सादिवीरैर्वृतो गौरेण स्तन्यजीवेन माल्यश्रीकेण कविवरभूषणशर्म्मणा च सहितोऽनिच्छन्नपि दिल्लीं प्रतस्थे। प्रथमेनैव दिनेन क्रोशदशकमतिवाह्य शैलतटेषु

१ राजपुत्रदेशे जयपुरप्रान्तो दुण्ढार इत्युच्यते।

२ आवाजीस्वर्णदेव इति नाम्ना प्रसिद्धः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

उपकारिका आयोऽद्य सायं समये पर्वतस्यैकस्य शोभावीक्षण-व्याजेन मित्रैरेव सह अधित्यकामारूढस्तत्रैव शिलासु स्थित्वा विमनायमानः पुनरात्मीयैरेवमालपत्।

महा०। न जाने किमिति ग्लायतीव मे हृदयम्।

माल्य०। महाराज, शत्रुगृहप्रवेश एव ग्लानिकारणम्।

भूषण०। महाराज, ग्लानिर्नावहनीया न रोचते चेदद्यापि प्रतिनिवृत्य जयसिंहसेनैव अर्चनीया। प्रस्थीयते चेद् दिल्लीं गत्वा अवरङ्गजीवोऽपि वीक्षणीयः। न भवतस्तथा ग्लानिर्यथा स ग्लायति भवत्स्मरणेन। दृष्ट्वैव भवन्तं हरिद्रार्द्रवस्त्रापितक-पोल इव निःशोणितवदनो विस्मृततुरङ्गः पारिप्लवकुरङ्ग इव कुरङ्ग पर्यन्वेषितसुरङ्गः [1] सवेपथुदुरङ्गः संवर्त्स्यति सभालादि-तभयानकनवरङ्गोऽवरङ्गः। येन भवानीनामकखड्गेन भवानी-किनीविजयलाभवता भवता विविधा आपद उत्तीर्णाः हस्ते एवास्ति स खड्गो भवतः।

तावदकस्मादेकतः समश्रावि "महाराज विरम विरम, इतोऽपि प्रतिनिवर्तस्व न विश्वसिहि दिल्लीकलङ्कः, खड्गमा-श्रय" इति गम्भीरः शब्दः। सर्वै स्ततः पातितदृष्टिभिश्च स एव धृततुम्बापात्रः काञ्चनचूर्णप्रचयरुचिरमृत्स्नामर्दितसर्वाङ्गः कु-ङ्कुमतिलकस्तुलसीमालालसद्विशालवक्षस्थलस्त्रिदण्डी [2] स्त्रा-

---

१ सुरङ्गो बिलस्वरूपः पलायनमार्गविशेषः।

२ अर्जुनेनाऽपि त्रिदण्डधारणमेव कृतं सुभद्राहरणप्रकरणे। ब्रह्मणसन्यासिनां सदा दण्डत्रयधारणमेवोचितमिति स्पष्टं निरूपितं

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मी राघवाचार्यो दृष्टः। स तु आगतमात्र एव दक्षिणहस्तमुत्थाप्य गम्भीरघोषेण पुनरगादीत "वीर, इतोऽपि विरम। चिरप्रवृद्धं वैरम्। अविश्वास्योऽवरङ्गजीवः। दिल्लीतो दूरं महाराष्ट्रसेना। स्फुरति च मे वामं नयनं तदितोऽपि निवृत्यताम्।

यदि दिल्लीवल्लभस्याज्ञया जयपुरेश्वरो युध्यते तद् योत्स्यामहे (विचार्य) युध्यन्ताम्। राजपुत्रदेशीया युद्धकुशला चेन्महाराष्ट्रा अपि दुर्वलेन करेण न वहन्ति चन्द्रहासम्। युद्धे प्राणांस्त्यक्ष्यथ ततोऽपि मार्तण्डमण्डलं भित्वा स्वर्गमार्गमाकुलयिष्यथ। यदि विजेष्यध्वे ततोऽपि लोकद्वये कीर्त्यां कीर्तिं धर्मरक्षापुण्यं च लप्स्यध्वे। अलं कुक्कुटमेदोमेदस्वितुन्दतुन्दिलस्य वारुणीव्याघूर्णितनयनस्य अवरङ्गजीवस्य [1] गृहावग्रहणीघर्षणेन। आः नावलोकयितुं शक्नोमि !! यो महाराष्ट्रमण्डलचक्रवर्ती च एवाऽद्य दिल्लीकलङ्कस्य करप्रदः संवृत्तः !! धर्मधारिधौरेयः पातकपुञ्जपतयालुं प्रेक्षितुं पथिकः !! करकलितभवानीकरवालोऽपि जाल्मस्य पाटच्चरपाय्यपरिपन्थि-

---

विहितकल्पतरुपरिमलखण्डनैर्महामहोपाध्यायैःपण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिचरणैः॥ अयमपि च मा स्म भूवं ज्ञात इति ब्राह्मणयतिमनुकरोति॥ एकदण्डधारणे व्यापकधर्मज्ञानमर्यादया क्षत्रियलज्ञाने क्रमशः परिचितो न स्यामिति सुदृढगोपनाय दण्डत्रयमुचितम्॥

१ गृहावग्रहणी देहली।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

नोऽग्रे विनयं दर्शयिष्यति !! हा दैव विचित्रा ते गतिः" । तदा-कर्ण्य क्षणं सर्वे चित्रलिखिता इव नीरवाः संवृत्ताः । परतो महाराष्ट्रपतिरवादीत् "नवीनसंन्यासिन् हृदयग्राहि ब्रूषे। परन्तु कथय यदि भारतीयानां वैदिकधर्मावलम्बिनामेव मांसै-र्मांसलीक्रियेत भारतवसुमती तत् किं न भवति पापम्" ।

राघवाचार्यः । पापं कस्य ? यो विरोधिनां पक्षमवलम्ब्य स्वबन्धून् जिघांसति यत्कुलजा यवनानां श्यालत्वे श्वशुरत्वे च प्रतिष्ठां मन्यते तस्य, न तु एतस्य यः स्वधर्मं रक्षितुं द्विषतो रुणद्धि । (ततः सर्वेषु क्षणं नीरवेषु पुनः) वीर गतदिवसेऽपि भवन्तं कथितवानस्मि, तदेव चाद्याम्रेडितवानस्मि । ग-च्छाम्यहमधुना तीर्थान्यटितुं, स्वस्ति भवते यथा रोचेत तथा विधेयम्" । (इत्युक्त्वा सपदि शालजाले निलिल्ये) ।

महा० । (उच्चैर्निश्वस्य) गगनगिरेवालपितमिदम् । किं कुर्याम् । स्मारं स्मारमिमां गिरं स्वबाल्यस्वप्नानिव पुनश्चक्षु-षोरग्रत इव पश्यामि यद् यवनदुर्गाणि वशीकृतवानस्मि, सुदू-रपर्यन्तं देवमन्दिरेषु ध्वजा उड्डीयन्ते, मथुरावृन्दावनवाराण-स्यादितीर्थेषु निर्भयं श्रीमद्भागवतरामायणादिकथा घोष्यन्ते, वयं दिल्लीमपि आवृतवन्तः, काम्बोजपर्य्यन्तं यवनाः पराजिताः, भवानी [1] च स्वयमिव प्रकटीभूय यवनहतकैर्गोद्भुं मामुत्साह-

१ शिवराजस्य खड्गो भवानीनामक आसीदिति प्रसिद्धमिति-हासेषु ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यते । तत् किं व्यर्था एवैते स्वप्नाः । व्यर्थ एव भवानीसमुत्साहः । किमद्य दिल्लीकलङ्को मां निग्रहीष्यति । न जाने किं भावि । दिल्लीं प्रस्थितोऽस्मि । स सन्न्यासी न निवारयति । अकारणबन्धुरेष तथ्यं ब्रूत इति निश्चिनोति हृदयम् ।

भूषणः । (क्षणं सर्वेषु नीरवेषु) महाराष्ट्रराज, यस्य भवतो नामापि श्रुत्वा यवनरमणीनां गर्भाः पतन्ति अवरङ्गजीवं च ज्वर इवाविशति कस्त्वं निग्रहीष्यति ? यदि गगनविहारी विहङ्गराजः पिञ्जरे निगृह्येत यदि शार्दूलो वशे क्रियेत यदि वा नागनाथोऽनन्तो घटे मुद्र्येत ततोऽपि को जानीते सम्भाव्येत भवतो निग्रहकथा न वा । तच्चिन्ताचक्रेणालम् । यदि कोपकषायितो रणाङ्गणे बलेन जयसिंहस्यापि शिरसि असिमलिष्यसि, तन्मन्ये तस्य उष्णीषं लौहशिरस्त्रं सकवचमङ्गं महोपवेशनं दन्तावलं च द्विः कृत्वा वसुधां विदार्य कमठपृष्ठे रेखां विधास्यसि । यदि च अवरङ्गजीवमरुणेनापाङ्गेनापि निरीक्षिष्यसे, तत्तं मूर्च्छयिष्यसि । दिल्लीं गच्छ वा परावर्तस्व वा न भवति ते आशङ्कास्थानं किमपि । दिल्लीं प्रयात आपत्सु पतितोऽपि कौशलेन प्राप्तोद्धारः कुशलेन स्वदेशमायास्यतीति निश्चितं वदामि मा स्म शङ्किष्ठा ब्राह्मणवचने । यथा रोचेत तथा विधेहि ॥

माल्य० । (मुहूर्त्तं सर्वेषु स्तब्धेषु) भगवान् चिरविचारेण निश्चिते विषये अलं चिन्तया । जयपुरेश्वरेण सन्धिर्विहितः । भवतो दिल्लीतः कुशलनिवर्तनं वृद्धेन महाराजेन प्रतिज्ञातं, सन्धि च सामसिंहमायाजिश्रमूलयस्तत्रापि भवत्पक्षावल-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भिन्नः। सशस्त्रा वयमपि। स भवतो विरुद्धमाचरिष्यति चेत् सर्वोऽप्येष देशो विद्रोहस्य ज्वालाभिरिव ज्वलिष्यतीति दिल्लीश्वरोऽपि वेत्ति। जयसिंहेन सह युद्धे पराजय इति स्पष्टमुक्तं दैवज्ञवर्येण देवशर्मणा। दिल्लीत आपदोऽप्युल्लङ्घ्य हनूमानिव लङ्कातः कुशलेन निवर्तिष्यते इति च क्रियासमभिहारेण कथ्यते दैवज्ञैर्ब्राह्मणैः। तद् यदि दिल्लीं प्रतिष्ठामहे तदा तदापदोऽपि समुत्तीर्य परावर्तिष्यामहे। इति इष्टदेवं स्मृत्वा आरब्धस्यैवान्तगमनं विधेयम्। एवमालपतामेव तेषां सगर्जनमेको व्याघ्रः सम्मुखं समापप्तत्। शिववीरश्च सपदि समुत्थाय दक्षकरधृतविकोशच्छुरिको वामे चर्म च धृत्वा तमभिपतितः यावत्स व्याघ्रः पूर्वकराभ्यां तमाच्छन्दति तावत्स चर्मणि तदग्रकरौ प्रतिरुध्यान्तः प्रविश्य च्छुरिकया उदरं विददार तत्क्षणमेव च शिवसहचरा अपि स्वस्वखड्गैस्तमोतप्रोतं चक्रुः। अथ सर्वैस्तमालिङ्ग्य विजयस्व विजयस्व, शुभसूचकमिदमिति व्याजह्रे दिल्लीगमनं च पुनः स्थिरयित्वा स्वोपकार्यां विविशे।

समयोऽयं महामहिमहिमाच्छन्नशिशिरस्य। ऋतुनैतेन दिनानां परिणाहस्तमीनां तनुता, पयोजानां प्रनष्टता, सलिलानां सुखावगाह्यता, च लुण्ठिता। भगवान् भास्करो दक्षिणस्यां निवर्तितो गगनतलं च प्रायिकप्रालेयपातैर्धूमधूपरितमिव विहितम्॥ साम्प्रतं तैलतापतूलिकानरुगीताम्बूलादिष्वेव कृतादरा जनः। जगत्प्राणो जगति प्राणिनो जडीकुर्वन् जवेन वहति। आखण्डलदिक्कुण्डलतामात्रमुपेयुषः शुक्रतुण्डरुच्चैर्मार्त-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ण्डमण्डलस्या चण्डानां मरीचीनां कोमलमुत्तापं सिषेवयिषूणां शाद्वलेन पथा प्रयातानां वन्यजन्तूनां पादक्षेपविहता नैशीथमिहिकाप्रचयभङ्गा एव आखेटक्रीडाकौतुकिनां पन्थानमुपदिशन्ति। सुन्दरीसंसर्गरहितमपि वीरमण्डलमिदं प्रायिकसीत्कारं व्रणिताधरं सरोमाञ्चं सवेपथु चास्ति। दिने सवेगघोटकधावनेन न लक्षितो हिमपातवातघातो निशीथिन्यां तु वरूथिनीयं मन्थरिता। तदेवं स्थिर प्रतिज्ञारते प्रस्थिताः पथिषु प्रायः गोधूमयवाढकीमसूरातसीसर्षपहरिमन्थकहरितानि परिपक्वधान्यकपिशानि निविडेक्षुदुर्गमाणि छिद्यमानमुद्गमाषवज्राणिक्षेत्राणि निरीक्षमाणाः, तत्क्षणश्च्योतितेक्षुरसं रसयन्तः, नवीनान् [1]सतीनान् स्वादमानाः कृत्तकलमपुष्कलपटलेषु वृषभावलीचालनेन धान्यलवनकार्यं सम्पादयतां खट्वाः परित्यज्य सकौतुकं महाराष्ट्रवीरमण्डलमवलोकयतां खेटखर्वटवासिनां निरीक्षणकौतुकमावहन्तः, सूच्यग्रैरहिफेनफलानि निर्यासार्थं घर्षयन्तीनां कलमान् कृन्तन्तीनामारण्यकशुष्कगोमयराशींश्चिन्वतीनां ग्राम्यचेटीनांशिवराजयशोमयानि गीतानि शृण्वन्तश्च कतिपयैरेव सप्ताहैरहोमदनगरंविराटदेशम् इन्द्रपुरमुज्जयिनीं गोपालपुरं मथुरां च समुल्लङ्घ्य अङ्गर्तुरसेन्दुमितवैक्रमाब्दस्य वसन्तारम्भे दिल्लीनिकटं प्रापुः। (१६६६)

---

१ "वर्तुलस्तु सतीनः स्यात्" इति मदनविनोदः "मटर" इति भाषा।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

दिल्लीतः कियद् दूरे यमुनातटे शिविरसन्निवेशो गिरिग्रामसमीपे विहितः; जयसिंहप्रेषिताः सादिनश्च महाराष्ट्राधीशसमागमसंवादकथनाय यमुनामुत्तीर्य दिल्लीं प्रविविशुः ।

रात्रौ सर्वेषु सुप्तेषु एकाकी महाराष्ट्रमदनीयो माल्यश्रीकसहायो बहिर्निर्गत्य यमुनातटे प्रालेयस्नाते पाषाणखण्डे समुपविष्टः । कदाचित् श्यामश्यामैस्तरङ्गपटलैर्वहन्तीं यमुनां कदाचन गगनमहासागरफेनपटलायितं तारकापटलं पश्यन् कर्हिचिच्च दीपप्रचयसूचितप्रासादमण्डलां यवनराजधानीं निभालयन् मुहूर्त्तं निभृतमेवावतस्थे । परतः समवोचत् "मित्र, इयमेव राजधानी युधिष्ठिरादीनां क्षत्रियकुलभूषणानामत्रैव पृथ्वीराजोऽपि चरमवीर उवास, एतस्या एव नाम श्रावं हीरातकाम्बोजगान्धारसमरकन्दप्रभृतिदेशवास्तव्याः स्वप्नेष्वपि "पलायध्वं भोः पलायध्वम्" इति विलेपुः । सैवेयमधुना तद्देशवासिभिरेव कदर्थ्यैर्भुज्यते, अहह तत्रैवैषसनातनधर्मस्य तिरस्कारः । अत्रैव मया प्रवेष्टव्यं, भगवान् भव्यं विदधा तु ।

माल्य० । विदधातु भव्यं भगवान् । तावदकस्माद् यमुनातटादुद्भूता समश्रावि कस्यापि उदारगम्भीरा वाणी "सर्वथा भव्यं विदधातु भगवान्" इति ॥

ततः कुतोऽयं कोऽयमिति विजिज्ञासमानैः सावधानतया तत एव निपुणं निरीक्षमाणैरदर्शि यत् कश्चन हस्ते पुष्पं गृही-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

त्वा स्वाभिमुखमायातीति। समीपमागते च तस्मिन्नुभाभ्यां दृष्टं यत्स एव स्वामी पूर्वावलोकितः इति।

राघवाचार्यः। सर्वथा भव्यं विदधातु भगवान् गृह्यतां मथुराधीशस्य प्रसादकुसुममेतद्।

महाराष्ट्रराजः। स्वामिन्, कथमेवं वेगेन समायातो महाराष्ट्रदेशाद्दिल्लीं भवान्?

राघ०। राजन् संन्यासिनो वयमलौकिकाभ्यास [1] परायणास्तदस्मिन् विषये भवता किमपि न प्रष्टव्यम्।

महा०। (कराभ्यामाशीः कुसुमं गृहीत्वा शिरसा संयोज्य) महानयमनुग्रहः।

माल्य०। (प्रणम्य) अलौकिक एषोऽनुग्रहः श्रीमत्कः।

राघ०। न बहु वचनीयम्। सम्राजा सह सतर्कं व्यवहर्तव्यमित्येव कथयामि। यवनराजेन भवदागमनवृत्तान्त उपलब्धः। श्व एव साक्षात्कारो भविष्यति। इतोऽपि वदामि। साक्षात्कारानन्तरं बहु न स्थेयम्। निःशस्त्रेण कदापि न भाव्यम् न कोऽपि तदीयो विश्वसनीयः। शिविरं प्रविशत शेध्वम्। गच्छाम्यहम्। केवलमाशीः सम्भावनार्थैवायातः (इत्युक्त्वा अन्यतमस्ते विलीनः)।

महा०। माल्य, दिल्लीप्रस्थानवार्तारम्भसमयमारभ्यैवैतेन सह परिचयो जातः। कोऽयं किमित्यकारणमस्मान् स्निह्यति न जाने।

[1] आचार्यणमनादिरूपाऽलौकिकोऽभ्यासः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

माल्य०। दिनेष्वयं नावलोक्यते रात्रावेव मिलति।

महा०। रात्रावपि च चिरं नावतिष्ठते। पञ्चषा एव वार्ता आलप्य सपदि प्रयाति।

माल्य०। ईदृशो गम्भीरः स्वर उदारा च वाक् न श्रुता कस्यापि।

महा०। न कस्यापि (निःश्वस्य) ऋते एकस्मात् क्षत्रिय-युवकात्। (ततो द्वावपि क्षणं तूष्णीकौ दीर्घमुष्णं निश्वस्य पटान्तेन चक्षुषी अमार्ष्टाम्)।

अथ उभौ शिबिराभिमुखं चलितौ पथः पार्श्वे परिवर्तमा न-स्यैकस्य पर्कटीवृक्षस्य भिन्नाञ्जनश्यामलच्छायातो "महाराष्ट्र-राज, क्षणमित आयाहि किमपि कस्याश्चिद् दुःखिन्या वचनं निवेदयामि" इति कस्या अपि योषित इव वचनं श्रुतवन्तौ।

महा०। माल्य, केयम्?

माल्य०। पुनः शृणुवः।

अन्धकारात् पुनः। दयस्व दयस्व महाराज, केवलं वक्तुं किमपि एतावत् कष्टं सोढ्वा आयाताऽस्मि। तत्रैव क्षणमपेक्ष-स्व आगत्य निवेदयामि।

महा०। आगच्छ तिष्ठावः।

तावदुभाभ्यां दृष्टं यदेका नीलवसनपरिधानोत्तरीय-कञ्चुकिका, विरहितपादभूषणा, अन्धतमसवशादस्पष्टदृष्टरूपा, यवनसुन्दरी समागत्यैकेन हस्तेन सपूर्वकायनमनं प्रणम्य

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

समुपस्थिता । तां तथाभूतामालोक्य महाराष्ट्रपतिः समार्दवमगादीत् ।

महा० । सुन्दरि, कथय का त्वम् ? कुत आयाता ? किमिच्छसि ? किं कथयसि ? आः ! न ते भयं सर्पेभ्यो भूतेभ्यः पिशाचेभ्यो वा ? केन प्रहितासि ? कथमस्मान् अत्रत्यान् ज्ञातवत्यसि ? कथं कृतहिमकणपातं कालिन्दीकूलाघातं वातं सहसे । कथं वा घोरेऽन्धतमसे कलिन्दतनयोत्तुङ्गतरङ्गभङ्गभयङ्करतटे सर्जखर्जुरपर्कटीगहने प्रदेशे समागच्छन्ती न भीतासि ?

यवनी । (अञ्जलिं बद्ध्वा) महाराज, दिल्लीश्वरदुहितुस्तत्रभवत्या रसनार्य्या अन्तरङ्गसखीं मामवगच्छ ।

महा० । अहो[1] अपि प्रसीदति तत्रभवती ? अपि वा नन्दति आयुष्मान् कुनारमायाजिह्मः ?

यवनी० । महाराज, सर्वे कुशलिन इति कथनं व्यवहारः । तथापि भगवती कुमारी रसनारी तु कथं कुशलिनी यदि सदा हरिद्राद्रवक्षालिततालीदलप्रख्यां कपोलपालीं[2] वहति ।

महा० । स्फुटं वद का चिन्ता, किं वा दुरवापं, दिल्लीवल्लभक्रोडक्रीडातिवाहितशैशवानां महाराजकुमारीणां, मादृशजनाधीनं वा किमस्ति, यन्निशीथेऽपि त्वां प्रेषितवती ।

---

१ 'ओत्' इति न सन्धिः ।

२ पालि, पाली च प्रान्तः । यथा रसमञ्जर्यां "सुदृशः कपोलपाली शिवतालीदलद्युति लेभे" ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

यवनी०। महाराज, महाराजकुमार्य एव महाराजेषु राज्यन्ते। यस्मिन्ननुरागस्तदलाभ एव खेदस्य कारणम्।

महा०। ओः, अवगच्छामि। माल्यश्रीक, साम्राट्कुमारी मामनुरागेणानुगृह्णाति।

माल्य०। सत्यमौदार्यमिदं कुमारीहृदयस्य।

महा०। सुन्दरि मद्वचनेन ब्रूहि तत्र भवतीं यद् "महाभागे, निवेदितवानस्मि तत्र भवत्याः परावर्तनसमये। तद्यापि भवत्याः पिता चेदनुमन्येत तत्प्रस्तुतोऽस्मि स्वहस्तेन श्रीमत्याः स्वेदानपनेतुं बालव्यजनेन च वीजयितुम्। दिल्लीवल्लभस्य अननुमतं तु को नामशक्तो मनसापि चिन्तयितुम्" इति। सुन्दरि, सद्यो यथागतं निवर्तस्व। अहमपि स्वप्नेष्वपि राजकुमारीं पश्यामि जागरितोऽपि च तद्गतचित्तस्तां पुरोगतामिव विलोकयामि किं तु किं करोमि दुर्घटो हि संयोगः। त्वमात्मानमाच्छाद्य गूढसञ्चारा कृष्णाभिसारिकेव समायातासि। यदि केनाऽपि वीक्ष्येथास्तत्सम्भाव्यते पक्षद्वयेऽपि विपत्तिरिति। वयमद्यैव समायाताः राजसाक्षात्कारोऽपि न कृतः। कियत्कालं च स्थास्यामः। ब्रूहि तत्र भवतीं धैर्यमवलम्बितुम्। प्रयाहि प्रयाहि।

इत्युक्ता सा पुनः क्षणं मन्दस्वरेण किमपि समालप्य साभिवादनं निवृत्ता। इमौ च शिविरं प्रविश्य सुषुपतुः॥

परेद्युर्विहितस्नानभोजनादिक्रियैर्मित्रगणैः सह समुल्लोचतले समुपविष्टे महाराष्ट्रराजे प्रतीहारेण प्रविश्य प्रणम्य कथितम्।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

"महाराज, अम्बरराजकुमारः समायाति" इति । तदाकर्ण्य स्वयमुत्थाय प्रविशन्तमम्बरपुरन्दरपुत्रं रामसिंहं समालिङ्ग्य समानीय स्वमपार्श्वे उपवेश्य स्वयमुपविष्टः । महाराष्ट्रराजो वीरोचितां तेजस्विनीमुदारां तदाकृतिं पश्यन्नतितरां मुमदे रामसिंहश्च चिरात् तस्य नाम यशः प्रतापं च श्रावं श्रावं बाल्यमयापयदिति विस्फारितनयनं मुहूर्तं तमपश्यत् परतश्च महाराष्ट्रराजेनापृष्टकुशलः साञ्जलि सादरवचनं यथाचारमुक्त्वा कथितवान् यत् "आर्य, तातचरणानां पत्रं प्राप्तवानस्मि । यथा मम स मान्यस्तथैव भवान् इति मद्योग्येनादेशेन सर्वथा अनुकम्पनीयोऽहम्" ॥

महा० । एषा परमदया क्षत्रियकुलावतंसस्याम्बरेश्वरस्य । भवन्तं च बन्धुं प्राप्य अतितरां प्रसीदामि ॥

तदनन्तरं चिरमुभयोर्जात आलापः । परस्तान्मन्दमालपन्महाराष्ट्रराजो यद् "दिल्लीश्वरदर्शनविषये भवतः का सम्मति" रति । स आह सम्प्रति चण्डश्चण्डमरीचिरीति मुहूर्तं विलम्ब्य गन्तव्यम् । "दिल्लीश्वरो भवन्तमागतं ज्ञातवानस्ति"। तदाकर्ण्य किञ्चित् [1] स्मयमाने महाराष्ट्रराजे पुनर्विचार्यैव प्रावोचत् ।

"भगवन्, भवान् कुशलेन निवर्तनीय इति पित्रा लिखितम-

---

१ दिल्लीश्वरसाक्षात्कारो विधेयो न वा इति शिवराजस्य तात्पर्यमासीत् तच्च नावगतं रामसिंहेनेति स्मितवान् ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

स्ति। तदत्र प्रदीपं नाशङ्कनीयम्। द्रष्टव्यः सम्राट्"। ततो माल्यश्रीक आह "प्रदीपे आचरिते महाराष्ट्रदेशे तथा समरज्वलनज्वालाः प्रसरिष्यन्ति तथा भारते यवनसम्राड्वंश एव भस्मसाद् भविष्यति"। रामसिंहस्तु सान्त्वयन्नब्रवीत् "मैवं मम तातचरणमत्यन्तमाद्रियते सम्राड् इति तल्लेखं नान्यथा करिष्यतीति निश्चिनोमि"।

ततो बहुभिर्वार्ताभिरेव प्रतियापिते मुहूर्त्ते "राजसाक्षात्कारसमयः संवृत्त" इत्युक्तवति रामसिंहे नववस्त्राणि धारयँश्चन्द्रहासं समास्रंसयन् सम्मुख मुकुरे दत्तदृष्टिरुष्णीषबन्धनानि विन्यस्यन् महाराष्ट्रपतिरगादीत् "मध्ये प्रबलप्रवाहा यमुनेति कथं प्रवेक्ष्यामो दिल्लीम्" स आह आर्य, नौकापरम्पराभिरायोजितो महान् सेतुरस्ति तत एव निःशङ्क घोटका उष्ट्रा वृषाः शकटा रथाश्च यातायातं कुर्वन्ति। तत एव यास्यामः।

महा०। अथ कति अश्वारोहा अनुसरन्त्वस्मान्।

कुमाररामसिंहः। राजद्वारपर्य्यन्तं शतं शक्नुवन्ति गन्तुम्, अन्तस्तु वयमेव यास्यामः।

महा०। अस्माभिः केन यानेन गन्तव्यम्।

कुमार०। [1] पुष्परथमानीतवानस्मि।

महाराष्ट्रराजस्तु "दिल्लीकलङ्केनैतेन स्वपुत्री न प्रेषित आनेतुमपमान एष" इपि मनसि चिन्तयन् माल्यश्रीकगौरसि-

१ "असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय" इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

हार्दिभिः सज्जो भूत्वा रामेण सहोत्थाय शिविराद्बहिरागत्य पुष्परथमारूढः। तस्मिन्नेव तत्सम्मुखे कुमाररामसिंह उपविष्टः गौरसिंहमाल्यश्रीकादयोऽपि भूषणभूषितान् सौवर्णवल्गानश्वानारूढाः। कतिपये रामसिंहसादिनोऽपरे च शतं महाराष्ट्रसादिनोऽपि सज्जा इतश्चेतश्च धावनसंवेगयहोत्साहखुरखुरायितखुराणां कथं कथमपि संयम्यमानानां कुसुमैरिव फेनप्रपातैः परिपूजितवसुन्धराणां धावनधुरन्धराणां सैन्धवानां हेषाभिरध्वनीनान् बधिरानकार्षुः। तावत् सपदि भूषणकविरागत्य प्रलम्बकवितया आशीराशीनुदीर्य राजहस्ते सान्नतानि कुसुमानि दत्त्वा तदनुमत्या स्वयमपि मौक्तिकमालाकलितकण्ठं सौवर्णकिरणकलितकर्णद्वयमध्यम् राजतकुसुमावलिशोभितलाङ्गूलं श्याममेकं प्रकाण्डं वाजिनमारूढवान् समङ्गलशब्दं च सर्वेऽपि प्रस्थिताः। क्षणेनैव सर्वे सेतुं प्राप्ताः। ततोद्दृष्टवान् महाराष्ट्रपतिर्यद्भास्वान् मृदुलमयूखः संवृत्य भुवमभिपतति। अभ्रंलिहानां कलितापरमेघाडम्बराणां समुद्धतध्वजानां दिल्लीहर्म्याणां छायाकलिन्दनन्दिन्याः श्यामतां द्विगुणयति। अभितः सेतुं तनवो महत्यः सपटला[1] अपटलाः साट्टा निरट्टा हंसमयूरव[2]कराः रसकारण्डवादिविविधाकाराश्चित्रविचित्रितास्ताः

१ पटलं छदिः।

२ "नौकादण्डः क्षेपणीस्यात्" इत्यमरः। शोभार्थं क्षेपणीषु मञ्जीरासञ्जनं क्रियते।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

समञ्जीरक्षेपणझणत्काराकुलीकृतकमठाः [1] सहस्रशो नौका इतश्चेतश्च संसारन्ति, तटस्थास्थास्तरणिस्थाः सेतावपि च याताथातपरास्सहस्रशो नागराश्च कन्धरं परिवर्त्य चक्षुषी विस्फार्य आत्मानं पश्यन्ति, साङ्गुलीनिर्द्देशं च स्वमित्राणि सोऽयं सोऽयमिति दर्शयन्ति ।

ततः स यमुनां प्रणम्य मनस्येव कथितवान् यद् 'भगवति कृष्णप्रिये, यथा कालियसदनं प्रविश्यापि भगवान् कृष्णः कालोदरं निर्मथ्य निरगात् यथा च नन्दो ग्राहेण गृहीतस्त्वज्जले निमग्नोऽपि वक्रविद्वेषिणोऽनुग्रहेण सकुशलं परावृत्तस्तथैव चेदहमपि दिल्लीतः कुशलेन स्वपुण्यपुरीं परावर्ते, तद् दुग्धधारासहस्रैः कमलानां लक्षेण, लक्षेण च घृतदीपानां त्वामभ्यर्चयिष्य" इति ।

तावत्ते सेतुमुल्लङ्घ्य परं तटमायाता दिल्लीं प्रविविशुः । तत्र च [2] प्रघाणस्थैः परिवर्त्तितग्रीवैर्लोलोष्णीषबन्धैर्भटैः, आपणोपविष्टैः स्तब्धशष्कुलैः स्वर्णकारैः, कर्णार्पितलेखनीकैश्चित्रकरैः, समुपेक्षितपुलादण्डैर्वाणिजैः, विशिथिलस्खलितमानदण्डैः पटविक्रयिभिः, रुद्धसीवनैः स्यूतिकारैः, विस्मृतहारग्रन्थनैर्मालाकारैः, घण्टापथे विचरद्भिः समाकृष्टवल्गैः सादिभिः, आसादितशान्तैः पर्य्यङ्कैः, आशीर्वचनस्फुरितोष्ठैरिव ब्राह्मणैः, परिव-

१ यमुनायां कमठानामेव बाहुल्यमस्ति ।

२ प्रघाणोऽलिन्दः । बहिर्द्वारकोष्ठमिति यावत् ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

जितक्रोडैर्बालकैः, गवाक्षस्थैः शिथिलितव्रीडैरङ्गुल्यग्रापसारित-
तिरस्करिणीविच्छेदप्रहितकटाक्षावलोकनैः कुलयुवतिजनै श्च
स कौतुकं निरीक्ष्यमाणः। "कोऽयं कुतोऽयं, सोऽयं, स एवायं,
वीरोऽयं, वीरवरोऽयं, महाराष्ट्रराजोऽयं, दुर्धर्षोऽयं, चिरश्रुतो-
ऽयं शास्तिखानशास्तिशास्त्रज्ञोऽयं, विजयपुरविजयदीक्षितोऽयं,
गोलखण्डखण्डखण्डनपण्डितोऽयं, सुरतवशीकरणमन्त्रमान्त्रि-
कोऽयं, अम्बरपुरन्दरप्रीतिपरवशोऽयं. सम्राजमुपसर्पति। अम्ब-
रराजकुमारेण सह नीयते। कीदृशमेतस्योष्णीषबन्धनम्, की-
दृशा अस्य सादिनः, स भूषणकविरप्यश्वारूढः सहचरः" इति
परितः परिवर्तिनां बहूनां विविधालापान् मन्दमद्धोदीरितान्
किञ्चित् किञ्चित् कर्णे कुर्वाणः। कैश्चित् कुक्कुटाण्डगणनास-
क्तैरपरैर्वर्त्तिकानिचयवशीकारव्याकुलमुष्टिभिरितरैर्मञ्चारूढैर्धूम-
पानपरायणैरपरैरक्षक्रीडासक्तैर्यवनैश्च "सोऽयं, समागतोऽयं,
समासादितोऽयं, पर्वतोन्दुरुमेनमेवाचक्षते सम्राजः। दृश्यतां
किं भवति। सम्राज. कथमेतेन व्यवहरन्ति"। इति सक्रूरकटाक्षं
कथाविषयीक्रियमाणः। उभयतः कांश्चित् सझणत्कारं स्वापणे-
समुज्झितानां दीनाराणां गणनासक्तान्, अपरान्, रत्ननिचय-
परीक्षणप्रहितसूक्ष्मेक्षणान्, इतरान् अलङ्कारक्रयविक्रयव्यवहार-
संसक्तान्, अन्यांश्च गवाक्षस्थगणिकागणभ्रूभङ्गनिहितदृष्टीन्
वीक्षमाणः सपरिजनो महाराष्ट्रराजो मार्गान्तरं प्राप्तः। तत्र
प्रांच्चं [1] पस्त्यमेकमासाद्य पृष्टवान् किमिदमिति। कुमाररामसिंह

१ "निशान्तपस्त्यसदनभवनागारमन्दिरम्" इत्यमरः

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

उवाच "[1] आर्य महामज्जितमिदं यत्र प्रतिशुक्रवारं यवना आगत्य इष्टमाराधयन्ति"।

परतश्च कियन्तमध्वानमतिक्रम्य, सुदूरस्थं कैलाशशिखरखण्डाभं महाहर्म्यमेकं दृष्ट्वा यावत् पृच्छति महाराष्ट्रराजस्तावत् स्वयमेव कुमार उवाच यद् "महाराज, ज्यौतिषालयोऽयं मत्पित्रा प्रतिष्ठापितः। अस्मिन् वहूनि शास्त्रोक्तरीत्या निर्मितानि यन्त्राणि सन्ति यैर्ग्रहाणांगतयोऽनायासेन निश्चीयन्ते"। अथ स उवाच "कथं न स्याद्दीदृश एव ज्यौतिषशास्त्रपारंगतो भारतभूषणं तत्र भवान् जयपुराधीशः।

ततः पुरतो गच्छन्तः क्षणेन राजद्वारं प्राप्ताः। तत्र कोऽयमिति रोद्धुमुत्सुकाः प्रतीहारा. कुमाररामसिंहेन किमप्युक्त्वा एकेन हस्तेन प्रगम्य वद्धपङ्क्तय एकतः स्थिताः। एते चान्तः प्रविश्य अति प्रशस्तं स्थानमेकं प्राप्ताः। कुमारसम्मत्या तत्रैव यानमुन्मुच्य प्रचलिताः। गौरसिंहो माल्यश्रीको भूषणश्च स्वसैन्धवांस्त्यक्त्वानुसृताः तदवलोक्य कुमाररामसिंहेनोक्तम् "किम् भवन्तोऽपि ? अथवा अस्तु, सुवर्णदण्डधारिणां निकटे स्थास्यते भवद्भिः"। एवं तस्यां कक्षायां वहून् पुष्परथान् वाजिनो गजान् क्रमेलकांश्चावलोकयन्तः विविधमण्डलेश्वरयातायातसङ्कुलं मार्गमाश्रित्य द्वितीयं द्वारमायाताः। तत्प्रतीहारा अपि कुमारेण किमपि दत्तेङ्गिता मार्गं ददुः। तदन्तःप्रविश्य पुनरेकं प्रशस्तं प्राङ्गणं प्राप्य महाराष्ट्रराजोऽवालोकयद् यद् मध्ये

१ जूमामस्जिद।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

विशालमजिरं, परितश्च सार्द्धहस्तद्वयोच्छ्राया वेदिका, ततश्च परं सकाचपट्टिकहरितकपिशश्यामलादिरञ्जितकपाटानि कोष्ठानि सन्ति । वेदिकाया उपरि चैकतः सौवर्ण्यो दन्तावलग्रैवेयकघण्टा निर्मीयन्ते परतः पाटीरस्कन्धनिर्मितेषु कवाटेषु रत्नकुसुमानि विरच्यन्ते, अन्यतः [1] सैन्धवशृङ्गाराय स्थूलमौक्तिकानां हारा गुम्फ्यन्ते, इतरतः कौशेयास्तरणानां प्रान्तेषु सौवर्णसूत्रव्रततयः सीव्यन्ते, ततो राजतच्छत्राणां परिधिषु हीरकजालानि योज्यन्ते, इतश्च हाटकमञ्चानां दण्डेषु मरकतकुसुमानि निर्मीयन्ते । एवं विचित्रं वैभवं विलोकयन्तः सर्वे तृतीयं राजद्वारमागताः । तत्प्रवेशसमये कुमारेण कथितं "कक्षायामस्यां सर्वैर्मौनेन गन्तव्यम् । पादक्षेपोऽपि निःशब्द एव विधेयः" । तनस्तथैव तदपि द्वारं प्रविश्यावलोकितं यत्, पन्थानमुभयतः पदे पदे सौवर्णपात्राधाराः सकुसुमाः क्षुपानन्तरं क्षुपाः मध्ये मध्ये च सौवर्णराजतादिपञ्जरस्थाः पुंस्कोकिलाः, कीराः, सारिकाः, कलविङ्का लावाश्चकोराश्चातका अन्ये च बहवो विविधवर्णाश्चपलितचञ्चवः पक्षतिकण्डूयनमनोहराः पुच्छप्रसारणसङ्कोचनचञ्चला वीणारणनस्पर्द्धिकूजिताः दाडिमद्राक्षाखण्डत्रोटनतत्परत्रोटयः आरोहमारोहं शलाकोपवेशनिका आन्दोलमान्दोलं च पुनरधः प्रपतन्तः पक्षिणः समुल्लसन्तीति । पार्श्वद्वयेऽपि सौरभपटलव्याप्तदिगन्तरमुद्यानं तदन्तस्थकुञ्जेषु च क्वचित् क्वचिद् वीणावादः । सम्मुखमेव सुदूरं महान् प्रासादस्तत्सं-

१ सैन्धवा हयाः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

लग्नैव महती हस्तत्रयोच्छ्राया वेदिका तदुपरि तादृशमेव वेदिकान्तरं तस्यापि च उपरि सौवर्णं महासिंहासनं तदेवाध्युषितो भारत सम्राड् दृष्टः। कुमारेङ्गितेन निपुणं निरीक्ष्य चावगतं यत् प्रथममहावेदिकायां बहवः कलितकनकदण्डाः करवालाकलितकटिप्रदेशा अनुचरा बद्धाञ्जलयो बद्धपङ्क्तय उत्थितास्तिष्ठन्ति द्वितीयवेदिकायां च[1] सौवर्णदण्डभित्तिकादत्तहस्ताः मण्डलेश्वराः सेनापतयश्च उत्थिता एव तिष्ठन्ति । महाराष्ट्रपतिना कर्णे पृष्टं "किं सभायां केनाऽपि नोपविश्यते ?" कुमार उक्तवान् "राजकार्यसम्बन्धिनीषु सभासु न केनाप्युपविश्यते ऋते सम्राजः, गानवाद्यादिसमितिषु च कृपापात्राण्युपविशन्त्यपि"।

एवं मन्दमालपन्त एव ते वेदिसमीपमायाताः राङ्कवास्तरणाच्छन्नानि सोपानान्याक्रम्य प्रथमवेदिकामारूढास्तत्रैव कुमारेणेङ्गितो माल्यश्रीको गौरसिंहो भूषणश्च बद्धाञ्जलीनामन्येषां पङ्क्तिं भेजिरे। महाराष्ट्रेश्वरस्तु कुमारेण सह द्वितीयां वेदिमारूढ एव दक्षहस्तेन सम्राजं प्रणनाम कुमारदर्शितेन पथा च समीपमागत्य महामूल्यां मुद्रिकामेकां निजाञ्जलौ संस्थाप्य हस्तौ प्रसारितवान्। ततोऽन्यतः क्षिप्तेक्षणे सम्राजि समीपवर्तिषु कश्चन समचकथत् "[2] जगत्पालकानां करुणावलोकनं सभाजयति महाराष्ट्रदेशीयः कश्चित् शिववीरः" इति । अथ दृष्टिं परिवर्त्य वाचंयम एव स्वहस्तेन मुद्रिकां जग्राह दिल्लीश्वरः

१ तिर्यग्भूतैः सुवर्णदण्डैरेव रचिताः प्राकाराः ।
२ 'जहांपनाह' इति यावत् ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

पाञ्चसाहस्रिकैश्च सेनापतिभिः सह उपस्थातुं मन्दमुक्तवान्। तदाकर्ण्य[1] किरातरसमिव पिबन् महाराष्ट्रराजः सकष्टं ततो बभ्राम कुमाराननदत्तदृष्टिश्च मन्दमुक्तवान् किं शिवः पाञ्चसाहस्रिकः ? यदि सम्राट् कदाचन महाराष्ट्रदेशं यास्यति तदा द्रक्ष्यति कति पाञ्चसाहस्रिकाः शिवं चामरैर्वीजयन्ति" इति। तेन च चक्षुषैव वारितोऽरुणमुखस्तूष्णीमस्थात्॥ कियत्क्षणानन्तरमेव सभाभङ्गो जातः। दिल्लीश्वरः सिंहासनादुत्तीर्य पृष्ठत एवावरोधं प्रविष्टो जनसमूहश्च क्रमशो बहिर्निरगात्।

दिल्लीनगरस्य मध्य एव महाहर्म्यमेकं महाराष्ट्रपतेर्निवासाय स्थिरीकृतमासीदिति तत्रैव स कुमारेणप्रापितः। प्रात्यहिकावश्यकवस्तुजातेन कैश्चिन्मालश्रीकादिभिर्वीरैश्च सह स तत्र स्थितः पत्तयोऽश्वारोहाश्च तत्रैव शिविरे स्थापिताः। महाराष्ट्रराजावहेलनावलोकनेनेव ग्लानः, यवनाखण्डलस्य दुरभिसन्धिं जानान इव पाण्डुमुखमण्डलः, राघवाचार्य कथितं नाङ्गी चकार महाराष्ट्रराज इति च कोपेनेव शोणो[2] भास्वानस्तं जगाम। कुमाररामसिंहोऽपि पुनर्द्रक्ष्यास्यार्यमित्युक्त्वा निवृत्तः। महाराष्ट्रराजोऽपि च तदागारस्यान्तः प्रविवेश।

॥ इति दशमो निश्वासः ॥

---

१ किराताश्चरतिक्ता तद्रसश्च दुरास्वाद्यतमो भवति।

२ "शोणः कोकनदच्छविः" इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

॥ अथ एकादशो निश्वासः ॥

" शेते करी मशकपादविपादिकायाम् " ।

(स्फुटम्)

"उपकारिणी [1] विस्रब्धे, शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।
तं जनमसत्यसन्धं, भगवति वसुधे कथं वहसि " ? ॥

(हितोपदेशे)

"पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्-
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् " ॥

(भामिनीविलासे) जगन्नाथः ।

निशीथप्राया रजनी, उष्णः कालः, समीरो न सरति, गृहे गृहे बालानां रोदनस्याऽऽर्तनादो, व्यजनचालनस्य सणत्कारो निद्रामन्थरानपि व्याकुलयति । जलं जलं हिमं हिमं वातो वातो दाडिमरसो दाडिमरस उशीरमुशीरं पाटलोदकं पाटलोदकं चन्दनचूर्णं चन्दनचूर्णमिति, मशका मशका मत्कुणा मत्कुणाः

---

१ स्वस्मिन्विश्वासे । तालव्यादिस्तु प्रमादार्थकः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

कण्डूः कण्डूः स्वेदः स्वेद इति च श्रूयत अट्टेभ्यो ध्वनिः। तावद्भेरीनादसहचरितेन वंशीनादेन समारब्धो मध्यनिशीथ-सूचको विहागरागालापः। क्वचिच्चाश्रूयत नवोढानां मञ्जीरकिङ्किणीनूपुरवलयशिञ्जितम् । एतद्रसभञ्जकश्चाकर्णि प्रहरिणां "जागृहि भो जागृहि गाढोऽयमन्धकार" इति कर्ण-कषायो नादः।

महाराष्ट्रराजस्तु चिन्तासन्तापेनापि तप्यमानो नालभत निद्राम्। अथ उशीरव्यजनिकामादायान्दोलयन् पर्य्यङ्कं विहाय दाडिम्बरसमिश्रितोपलमिश्रितं शीतं सलिलमास्वाद्य स्वमातुः स्वदेशस्य स्वपुत्रस्य स्वपत्न्याश्च संस्मरन्; वहिरलिन्दमागत्य [1]निर्वाणप्रायं दीपं पुनः संज्वलय निष्कुटकाश्लेषोनिततापं तातमालिङ्गंस्तत्रैवासन्दीमेकामध्युवास । मनस्येव च चिन्तयितुमारब्धवान् यत् अहह किं करोमि क्व गच्छामि कथं पुनः पुण्यनगरं प्राप्नोमि, कथं पुनः प्रतापदुर्गशिखरमारुह्य शस्य-श्यामां महाराष्ट्रभूमिमवलोकयामि, कथं पुनस्तोरणदुर्ग-सम्मुखीनां मारुतिमूर्तिं प्रणमामि, कथं पुना राज दुर्गस्थरा-जसिंहासनमधिरोहामि, कथं पुनर्देवज्ञपर्य्यस्य देवशर्मणश्चरणौ स्पृशामि, हन्त तदाश्रमस्थाया गौरसिंहभगिन्या विवाहसाहा-य्यार्थं वरमन्वेष्टुं च प्रतिज्ञातवानस्मि। हा! श्रूयते तदर्थमभि-मतो रामसिंह एव रघुवीरनाम्ना मदनुचर आसीत्! अहह

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

१ "निर्वाणो मुनिवन्ह्यादौ निवातस्तु गते निले" इत्यमरः।

योऽन्वेष्टव्यः स एव मया सभर्त्सनं निःसारितः । हा ! कथं स्वपुत्रवियोगदुःखितं ब्रह्मचारिवेषं महाराजजयसिंहस्यान्यतमं बन्धुं वीरेन्द्रसिंहं सान्त्वयिष्यामि ! नूनं निर्दोषरघुवीरनिर्वासनपापस्यैव फलमेतत् यत् स्वयमागत्य प्रत्यर्थिनां क्रोडे पतितोस्मि, प्रथमसाक्षात्कार एव अनादरं समनुभूतवानस्मि, परेऽहन्येव च सन्देशं प्राप्तवानस्मि यद् भूपतिसभे यदुक्तं तत् सम्राजः कर्णशष्कुलिमस्पृशत् तस्याऽयमेव दण्डोयन्न पुना राजसभायामागन्तव्यमिति । अल्पीयस्यपि मे सेना नगराद्बहिरेव शिविरेऽस्ति, पञ्चषैरात्मीयैः कतिपयैरेव च भृत्यैः सहात्र निवसामि, अत्रत्यं वायुजलं नानुकूलमिति च्छलेन महाराष्ट्रदेशनिवर्तनादेशाय प्रेषितेऽप्यावेदनपत्रे दिल्लीकलङ्केन विषयान्तरे बहुलिखितमप्याज्ञासम्बन्धे किमपि नालेखि । विनैवाज्ञां यदि पलायेय, अथ गृह्येय चेद्यवनहस्तेन ध्रुवो मृत्युः, अहो म्लेच्छेषु विश्वस्य समायातोऽस्मीति न भद्रं कृतम् ! अहो दुरदृष्टं यद् राघवाचार्य्यसन्यासिनोऽपि न स्वीकृतं वचनम् । इति विचारयन्नेव निष्कुटककुटान्तरालेष्वेवास्पष्टाकृतिं कञ्चन पुरुषमद्राक्षीत् चौरोऽयं लुण्ठकोऽयं सपत्नोऽयमिति विचारयंश्च सपदि विकोशां छुरिकां हस्ते गृहीत्वा उदस्थात् । तस्मिन् किञ्चित् समीपमायाते च ददर्श यदेको भस्मोद्धूलितशरीरो विश्लथत्कचकुलसमाच्छान्नांसपृष्ठवक्षःस्थलो लम्बकूर्चो नीलरसरञ्जितवसनो वामकरगृहीतमृत्तिकामालो यवनभिक्षुरायात इति । अथोच्चैः सप्रौढि तमपृच्छत् "कस्त्वं रे निशीथे ?" इति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सतु मन्दमाह "जनोऽयं कश्चिच्छुभचिन्तको भवतः शनैरालपनीयमेतेन ।" ततः स कश्चिच्छ्रुतपूर्वं स्वरं कर्णे कुर्वन्नपि परिचेतुमक्षमः पुनरपृच्छत् "नावगतं को भवान्" । स आह "शुभचिन्तकोऽयं राघवाचार्य्यः सन्यासी" । तदाकर्ण्य महाराष्ट्रपतिः प्रकाशं प्रबलीकृत्य निपुणं निरीक्ष्य कृत्रिमां जटां कूर्चश्मश्रुपुञ्जञ्च विलोकयन् मन्दं स्मित्वा उवाच । "अवधूत धन्योऽसि य एवमपि दयसे । किन्तु पिहितेषु द्वारेषु कुत आयातोऽसि" स उवाच । "प्राचीरमुल्लङ्घ्य कष्टेनायातोऽस्मि" एष उवाच । "कथमद्य रूपान्तरम्" ? स उवाच "नगरेऽस्मिन् वैष्णवेषु प्रपतति सर्वेषां दृष्टिर्न च म्लेच्छावधूतेषु इति तद्रूपमेवावलम्बितवानस्मि" । तत उपविष्टयोरुभयोर्मुहूर्ताऽनन्तरमेवमभूवन्नालापाः ।

महाराष्ट्रराजः । कुतः समागच्छत्यार्य्यः ?

राघवाचार्य्यः । व्रतसाधनाय परितो भ्रमामि ।

महा० । अपि जानाति कमपि कुशलवृत्तान्तं महाराष्ट्रदेशस्य भवान् ? अपि कुशलिनी मे जननी कुशलिनो वा जानपदाः ?

राघ० । दीनबन्धो यादृशस्य महाशयस्य हस्ते महाराष्ट्रभूमिभरणभारं निक्षिप्तवानसि तादृशस्य शासने न सम्भवत्यकुशलवार्तापि । जननी च कुशलिनी श्रीमत एव कुशलाय व्रतमाचरन्ती क्षामदेहा स्थण्डिलशायिनी हविष्याहारा च वर्तते ।

महा० । हा मातः । (इति मुखं परावर्त्य कांश्चिदश्रुबिन्दूनमुचत्) ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

राज०। महाराज न चिन्तनीयं किमपि। कुशली कुमारः शम्भुवीरस्तु रणं चालयन् स्वदर्शनेन प्रजा रञ्जयति ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे मन्दिरे मन्दिरे च परमात्माऽऽराध्यते [1]।

महा०। अपि मम कुशलाय परमेश्वर आराध्यते?

राघ०। वीरवर भवत्प्रजासु के न भवन्तं प्राणाधिकं मन्यन्ते। सम्प्रति क्वचन महारुद्रमुद्रया रुद्रोभिषिच्यते, क्वचन सहस्रैर्गृहीतब्रह्मचर्य्याणां ब्राह्मणानां समन्त्रसम्पुटचण्डीपाठैर्भगवती दुर्ग्गाद्रियते क्वचित् च ग्रहमातृकादिमण्डलमण्डितस्य मण्डपस्याऽधस्ताद् वेदमन्त्रैर्भगवान् बृहद्भानुर्हविषा हूयते। किं ब्रवीमि, यदि अल्पमपि भवदमङ्गलं श्रूयेत महाराष्ट्रैस्तन्मन्ये कोपकृशानु [2] हेतिभिरखिलं भूमण्डलं भस्मसात् क्रियेत।

महा०। (किञ्चिदानन्दित इवङ्गान्यान्दोल्य) भगवन् का क्षमता वराकस्यैतस्य ममामङ्गलमाचरितुं, परं भवतो वचनमनङ्गीकृत्य समायातोऽस्मीति तत्फलमेव भुञ्जे।

राघ०। तत्किम्? दिल्लीश्वरेण तु कृतसन्धिः श्रीमान्।

महा०। किमिव लज्जयते मां स्वामी! सर्वं विदितमार्य्याणाम्।

राघ०। अत्रावस्थानं न रोचेत चेत् अद्यैव प्रतिष्ठताम्। को नाम वागुरया समीरणमिव भवन्तं रोत्स्यति।

---

१ केचित् कुमारशम्भोरपि पित्रा समं दिल्लीगमनं निरोधं च वर्णयन्ति, तत्तु न रसमुपकरोतीत्युपेक्षितम्।

२ हेतिभिः शिखाभिः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

महा० । मन्ये कोऽप्युपाय उद्भावितः पलायनस्य ।

राघ० । किमज्ञातमार्य्याणाम् !

महा० । किमिति ?

राघ० । भगवन् अनायासेनाऽऽद्याऽन्धतमसे गृहीतयवनभिक्षुवेषो मया सह निःसरतु श्रीमान् ।

महा० । ततः ।

राघ० । यद्यपि नगरस्यास्य परितः उच्चा भित्तिरस्ति तथापि पूर्वत एकत्र महान् सशङ्कुग्रन्थिवंश एकः स्थापितोऽस्ति तदवलम्ब्य कुड्योल्लङ्घनमनायाससिद्धम् महाराष्ट्रवीराणाम् । परतश्चश्रृङ्खलैका संलम्बते तदालम्ब्य त्रुटिमात्रेण भूमिं स्प्रक्ष्यति । तत्र वृक्षच्छायायां निलीन एकोऽश्वः । तेन क्षणेन किञ्चिद् गत्वैव द्रक्ष्यते यत् कलिन्दतनयायामेकाऽल्पीयसी नौकाऽस्ति तस्यां क्षेपणीहस्ता दश वाहकाः प्रभुमपेक्षन्ते । ते च त्वरया मथुरां प्रापयिष्यन्ति । ततस्तु येन केनापि पथा सुखेन भवान् महाराष्ट्रदेशं प्रयास्यति इति ।

महा० । अत्यन्तं प्रशंसामि भवदुद्योगम् किन्तु मन्यतां यदि कश्चन मार्गे प्रहरिषु परिचिनुयात् ?

राघ० । एतस्मिन् पथि पञ्चषा आसन्नाकीना महाराष्ट्रा एव कलितयवनवेषा प्रहरिता प्राप्ताः सन्ति । ते च श्रीमतः शुभं चिन्तयन्ति ।

महा० । अथ कोऽपि प्राचीरोल्लङ्घनसमये परिचिनुयात् अन्तरायञ्च विदध्यात् ?

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

राघ० । महाराज तस्मिन्नेव स्थाने अन्तकारे द्वादश महाराष्ट्रभटाः खड्गहस्ताश्छद्मवेषिणोऽन्धतमसाच्छन्नाः सन्ति। यदि कश्चिद् विघ्नमाचरेत् तस्य ध्रुवं मरणम्।

महा० । अथ परतो यमुनामार्गे चेद् आक्रम्ये कैश्चित् ?

राघ० । न भयं न भयम्! अस्माभिः शास्तिखानयुद्धे बहूनां यवनभटानां पट्टिकाः, खड्गाः वीरतावस्त्राणि, शिरोवेष्टनानि, अधोवसनानि उपानहः कटिबन्धनानि च बलाद् गृहीतानि, तैरेव कलितयवनवेषाणां स्वाध्यक्षतदध्यक्षादिसहितानां गुप्तसेनैकास्ति। तस्या एव शतशो भटाः पथि परितो गूढं भ्रमन्ति। सर्वे ते श्रीमद्रक्षकाः :

महा० । नौकारोहसमये चेदापत्तिः ?

राघ० । वाहका अपि योद्धारः। शस्त्रपूर्णा च नौका। यमुनातटेऽपि कपटभिक्षुका भावत्काः सजृम्भारम्भं स्वापमिवानुकुर्वन्ति।

महा० । केचन अभिज्ञाय चेत् पथि तरणिगतिं रुन्ध्युः ?

राघ० । तरणितनूजामभितस्तटेऽपि भावत्काः पत्तयः सादिनश्च सतर्काः सन्ति। [1] तरणिरोधं कोऽपि विधातुं पारयेत् पारयेत् चेत् तरणिरोधमपि विधातुं पारयेत्।

महा० । मथुरायाञ्चेदापत्तिः।

---

१ एकत्र तरणिः सूर्य्योऽपरत्र नौका । मिथ्याध्यवसितिरलङ्कारः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

राघ० । मैवम् मथुरायां सहस्रशो भावत्का वैष्णववेषेण सञ्चरन्ति ।

महा० । (क्षणं विचार्य्य) अथ मामकानां शिविरस्थानां दिल्लीनगरे चेतस्ततोऽधिवासितानां का दशा भवेत् ?

राघ० । महाराज भवन्तमलभमानो दिल्लीश्वरस्तान् गृहीत्वापि त्यजेत् ।

महा० । नैवं सम्भाव्यते क्रूरतमेऽस्मिन् यो भ्रातॄनऽध्यवधीत् पितरञ्च न्यग्रहीत् ।

राघ० । महाराज किमन्यस्तु परन्तु यदि नाऽद्य पलायते भवांस्तच्छ्वो गृहाद्बहिर्गमनमपि भवतो निषिद्धं भवेत् ।

महा० । अपि सत्यमिदम् ।

राघ० । अतिसत्यम् ।

महा० । आः केनेव योगबलेन ज्ञातवानसि ! (क्षणं विचिन्त्य) आचार्य्ये भवादृशे शुभचिन्तके साहाय्यं विदधति कारागारस्थोऽपि स्वातन्त्र्यमासादयिष्यामि । किन्तु आश्रितान् मृत्युकपोले कवलवन्निपात्य नहि जिजीविषामि, किञ्च अधुनैवापसृतेष्वस्मासु कदाचन अस्मद्द्वेषमेव दिल्लीश्वरजयसिंहादयः प्रकटयेरन् यत् "सम्मानयितुमुत्सुकमपि त्यक्त्वा धाष्टर्येनैव पलायित" इति तद्भवतु नाम कश्चन प्रकटोऽपराधो दिल्लीश्वरस्य ततो यास्यामः । न हि महाराष्ट्रवीरा वराकैरेतैः सिंहा इव शशकैर्निग्रहीतुं शक्यन्ते । तावद्यदि क्लेशो न स्यात् तव

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

सूच्यन्तामस्मत्पूजकपाचकलेखकपाठकादयः सपदि महाराष्ट्रदेशाभिमुखं प्रस्थातुम्।

राघव०। (उच्छ्वस्य) धन्यो महाराजः, य एवं प्राणानप्यगणयन् करुणया आत्मीयानां कुशलं चिन्तयति। एवमेव धर्मो राज्ञां यत् स्वीयानां प्रतिपालनं सम्माननं सदा कुशलचिन्तनञ्च। भृत्या हि रोदं रोदं वक्षो घ्नतीं मातरं, विलुलितैः केशैर्भूमिविलुण्ठनैश्च रोदसी रोदयन्ती पत्नीं, तात तातेति कररवैर्मूर्च्छयतः पटान्तमाकर्षतः पृथुकांश्च तृणवद्विहाय स्वामिकार्य्यं साधयितुं स्वदेहमर्पयन्ति। तत्कृतज्ञतास्वीकारो हि राज्ञां प्रथमो धर्मः। इति धन्यो भवान् राजधर्मपरतन्त्रो दयानिधिः॥

महा०। (निश्वस्य पटान्तेनाश्रूणीवापसार्य्य) आचार्य्य बहूक्तं मा स्म स्वयं खिन्नमधिकं खेदय, मादृशः कृतघ्नो दुरवापः।

राघ०। किमिति किं कदापि कोऽपि निष्कपटदासस्तिरस्कृतो वा।

महा०। धिङ्माम्। तथा तिरस्कृतवानस्मि प्राणरक्षकमेकं यच्छ्रूयते स मम तिरस्कारग्लानः प्राणांस्त्यक्तवान् इति। आधिरयं ममापि प्राणैःसहैव शान्तिमेष्यति।

राघ०। (ग्रीवां परिवर्त्य कानिचिदश्रूण्युन्मुच्य) अपि महाराजस्तस्य नाम कथयिष्यति यथा योगबलेन चिन्तयेयं स जीवति न वेति।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

महा०। रघुवीरसिंहः।

राघ०। (आत्मनो रोमाञ्चं गद्गदस्वरं च गोपयन् ध्यानच्छलेन क्षणं तूष्णीं संवृत्य धैर्य्यमाधाय) दीनबन्धो जीवति रघुवीरसिंहः।

महा०। जीवतु जीवतु चिरं जीवतु अथ किङ्करोति कास्ति स्मारं स्मारं मम तिरस्कारं मामपवदति वा।

राघ०। (कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम् नहि तादृशानि कुलीनानामपत्यानि प्रभुमपवदन्ति। तानि हि देहं पातयन्ति नतु प्रभुभक्तिम्। प्राणांस्त्यजन्ति न च स्वामिचरणे अनुरागम्। स एव तिरस्कृतोऽपि निर्वासितोऽपि प्रभूणां कुशलायैवव्रतमाचरति। (इति कथयत एव राघवाचार्य्यस्य स्वरभङ्गो भावविकारश्च प्रगटो बभूव)।

महा०। (सतर्कं तन्मुखमैक्षिष्ट)।

राघ०। (सधैर्य्यम् महाराज तस्मिन्ननुरक्तायाः कस्याश्चन वीरबालाया अवस्थां संस्मृत्य खिन्नं मे चेतः।

महा०। का सा ?

राघ०। प्रभो सहचरस्य गौरसिंहस्य भगिनी।

महा०। अहहस्मरामि। किमवस्था सा बाला सौवर्णी ?

राघ०। आर्य आकर्ण्य रघुवीरं नष्टं सा रहस्तडागतटमासाद्य मुक्तकण्ठम् चिरं रुदित्वा शुष्क काष्ठान्यादाय चित्वा ज्वलयित्वा आत्मानं भस्मसात् कर्तुं प्रवृत्ता।

महा०। आः किमुच्यते ! ततः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

राघ०। ततो मन्दिरपूजकस्य पुत्री पुत्रवधूश्चाकस्मात्तत आगते तां तथाभूतामालोक्य दृढ़ं गृहीत्वा तारस्वरेण "धावत भो धावत सावर्गी आत्मानं दहति" इति करुणकोलाहलमकुरुताम्।

महा०। ततः।

राघ०। ततो झटिति मन्दिरपूजको देवशर्मा अपरे च स्खलन्तो निपतन्तः श्लथद्वसनास्त्वरितनिश्वासास्तत्र समागताः।

महा०। ततः।

राघ०। ततः समालिङ्ग्य क्षणं रुदित्वा देवशर्मणा कथितम्। "वत्से वेद्मि यत् त्वं शून्यं जगत् पश्यसि। आत्मानञ्च भुवो भारभूतमाकलय्य विमानमिव भासमानं बृहद्भानुमारुह्य पत्या समं वैकुण्ठं जिगमिषसि। कथं न स्याः, कन्यारत्नं भवती क्षत्रियाणाम्। परमत्र ते भ्रमः सम्यग् ग्रहदशामवलोक्य रात्रावेव गणितवानस्मि। यं सुरलोकेष्वन्वेष्टव्यं मन्यसे स वसुधामेवालङ्करोति। अचिरेण स आत्मानं प्रकटयिष्यति तदा स त्वां कथास्वेवावलोक्य वाताहतो रम्भास्तम्भ इव निपत्य क्षणेन अचिन्तनीयमाचरिष्यति। तद् विश्वसिहि, धारय देहं, प्राप्स्यसि प्रेयांसमिति।

महा०। (आकाशमवलोक्य निश्वस्य) भद्रे तवापि कष्टस्य अयमेव कारणम् निर्विचारः। (सम्मुखम्) आचार्य्य ततः।

राघ०। देव एवं बहुधा बहुभिः सान्त्व्यमाना उन्मत्तेव गृहीतसुदृढमौनव्रता मुक्तकेशी धूलिधूसरितदेहा रुद्राक्षमालाकलितवक्षाः स्थण्डिलशायिनी तडागकोणे एव शिवालयमेकम-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ध्युष्य बिल्वपत्रैर्जलधाराभि[1] र्धूर्तकुसुमैरक्षतैश्चानवरतं शिवंपूजयन्ती समयं यापयति ।

महा० हा रघुवीर कदा त्वां समालिङ्ग्य क्षमापयिष्यामि!

तावदकस्माद् दीपो मन्दप्रकाशः संवृतः । महाराष्ट्रराजस्तमुद्दीप्य परिवृत्त्याऽद्राक्षीत् यत्र तत्र राघवाचार्य्यः । अथ द्वित्रिश्चाकार्य्याऽवतीर्य्य उद्याने भ्रान्त्वाऽपि क्वापि तत्पदवीं न लेभे । तत इदमखिलं स्वप्नमिवेन्द्रजालमिव मायादर्शनमिव च चिरं चिन्तयन् प्रघणे एव पर्य्यङ्कमाकृष्य तादृशानेव स्वप्नान् पश्यन् सुष्वाप ।

प्रातः किञ्चिदुदञ्चिते चण्डमरीचौ द्वारदेशात् कोलाहलमिव शृण्वन् गौरसिंहो गवाक्षादवलोक्य व्यजिज्ञपत् "पश्यतु पश्यतु देवौ धृष्टतां दिल्लीदर्पदर्पिस्य" अथ सर्वे किमिति किमिति इति ससम्भ्रमास्तत आगत्य ददृशुर्यत् परतः सशस्त्रा द्वारपाला भ्रमन्ति । अन्तराजिगमिषतश्च जनान् निरुन्धन्ति इति । अथ महाराष्ट्रराजो दृष्ट्वैवैतत् लोहितवदनः कोपस्फुरदधरो जाज्वल्यमाननयनद्वयो जिघत्सन्निव ब्रह्माण्डमण्डलम् भ्रुवोराकुञ्चनेन स्फोटयन्निव गगनतलं स्तन्यजीवमाल्यश्रीकमवादीत् "पश्य पश्य यवनराजस्य हृदयम् । नासौ जानीते यत् महाराष्ट्रा अन्यानपि चातुरीं शिक्षयन्ति । अहो राघवाचार्य्यस्य कथां नादृतवानस्मि । रात्रावपि स स्पष्टमवादीदेतद्घटनाविषये

१ उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वय इति अमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पलायितुञ्च सम्यगवसरं प्राप्याऽपिआत्मीयांस्त्यक्त्वा निवर्तनमनुचितमिति मन्यमानो नाऽस्मि पलायितः। इच्छामि चेद्‌घुनैव एषां कदर्याणां चक्षुष्षु रेणुकाराशिं प्रक्षिप्य अनवरुद्धगतिर्महाराष्ट्रदेशं गच्छेयम्। किन्तु नोत्सहते मे मनस्त्यक्त्वा स्वाश्रितान् आत्मानं त्रातुम्”। तत आह माल्यश्रीको ‘महाराज अस्माकं महाराष्ट्रदेशगमनं सम्राजा नानुमतं तर्हि स्वाश्रितानां महाराष्ट्रदेशगमनानुमत्यै अपरमावेदनपत्रं प्रेषणीयम्। निश्चिनोमि यदसहायस्य देवस्य स्थितिरत्र रोचिष्यतेतरां यवनकुलनन्दनाय, समासादितादेशपत्राश्च सुखेन निर्भयाः। प्रयास्यन्त्यास्माकीना महाराष्ट्रदेशमिति। ततः साधु साधु इति सर्वैरुक्तम् सपदि आवेदनपत्रस्य लेखोऽपि प्रस्तुतः। निर्गन्तॄणां संख्याऽपि समुल्लिखिता। पत्रमिदं कुमाररामसिंहद्वारा प्रेषितं सम्राजा सप्रसादमङ्गीकृतम् कतिपयैरेव दिवसैर्यथावाञ्छितं दिल्लीनिर्गमनपत्रिकाश्च लब्धाः।

अथ पत्रिका इमाः प्राप्य महाराष्ट्रराजेन गगने दृष्टिं बद्ध्वा प्रोक्तम्। “अरे रे दिल्लीकलङ्क कियांस्ते चातुरीगर्वः ! यदि अद्यैव स्वानुचरवेषमाकलय्य पत्रमेकं हस्ते गृहीत्वा निर्गच्छेयम् तत् प्रपितामहोऽपि ते न शक्तः प्रतिरोद्धुम्। परं शिवो मार्गोऽप्यात्मीयानामशिवसंभावनापथमङ्गीचिकीर्षति” ततो महाराष्ट्रेश्वरसंमत्या सर्वेऽपि तदीया अनिच्छन्तोऽपि दिल्लीनगरान्महाराष्ट्रदेशं प्रतिनिवृत्ताः।

अथ स्नानपूर्वक्रियाः समाप्य यावन्महाराष्ट्रराजः सिंहणा-

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

सति तावत्प्राङ्गणे समुपातिष्ठत्तैका अनवरोद्धव्येति प्रतीहारैरन-चरुद्धा "पूजार्थं कुसुमानि, माला, हारान्, कलिकाव्य-जनानि, स्तवककन्दुकानि च क्रीणीध्वं भोः क्रीणी ध्वम्" इति वदन्ती वामस्कन्धस्थापितकुसुमपूर्णपिटकिका दक्षकराकलितातिमुक्तकलिकारचितानेकविक्रेयव्यजना नील-सूत्रवल्लीस्यूतिस्यूतप्रान्तधवलवसना कर्णान्तलम्बमान राज-तताटङ्कचोचुम्ब्यमानगण्डयुगला आरक्तकञ्चुकिकाच्छन्न-ताफलस्तनी काचखण्डमण्डिताग्रराजतलवङ्किकाभरणभूषित-नासा ताम्बूलरागरञ्जिताधरा यौवनभरमन्थरा मन्दस्मितेन मालतीमुकुलानीव वमन्ती अपाङ्गवीक्षणैर्नीलोत्पलैरिव ताडय-न्ती विलुलितैर्लोलालकै रोलम्बकदम्बानिव वशयन्ती क्षुद्रघ-ण्टिकाशिञ्जिताकृष्टनिर्दिष्टजनदृष्टिरेका कस्तूरिकोद्वर्तनोद्वर्तितेव शृङ्गाररसस्नातेव च श्यामा कुसुमविक्रेत्री । महाराष्ट्रराजस्तु पराङ्गनाप्रतारणेषु न पटीयानिति भृत्यमेकं शिवपूजायै कुसुमा-नि क्रेतुमिङ्गितवान् । सा तु तेन सह कुसुममूल्यविषये आल-पन्त्येवाकस्मात् "आः कथं मां क्ष्वेलयसि ! इदमेव किं सौशी-ल्यं महाराष्ट्रराजस्य समीपवर्तिनाम् ! कीदृशीयं चञ्चलता चि-त्तस्य यद् युवतिदर्शनसमकालमेव द्रवति मनः ! नाहं वारवधू-रिव विश्वेषां नर्मपात्रम् । किमिति मामेवं ब्रूषे" इत्युच्चैः सरोष-मिवावदत् । ततः किमिति किमिति इति तत आगतेषु गौरसिं-हादिषु महाराष्ट्रराजे च कर्णौ स्पृष्ट्वा भृत्योऽवोचत् न मया तादृशं किमप्युक्तम्" । ततस्त्वमेव कथय किमेतेनोक्तमिति महा-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

राष्ट्रराजेनोक्ता "महाराज रहसि कथयिष्यामि यदुक्तमेतेन त्रा-यस्व त्रायस्व इत्यश्रूणीव पातयन्ती सस्वरभङ्गमवोचत्। महा-राष्ट्रराजस्तु स्वदासेरस्य दुर्वृत्तमसहमानः सपदि तया सह उद्यानमविशत्। सा तु किञ्चिदन्तः प्रविश्याभिमुखी स्थिता स्मितवती यावच्चैष क्षणं रुरुदिषन्तीं क्षणञ्च स्मयमानामवलो-क्य विस्मयते तावत्सा प्रावोचत् "महाराज, यदि क्षम्येत तत्क-थयामि" स उवाच "माभैषीः कथय" ततः सा वृक्षस्यैकस्य तले कुसुमपिटकिकां संस्थाप्य तदुपरि कलिकाव्यजनानि च धृत्वा करौ सम्पुटीकृत्य प्रोवाच "महाराज किमिदम्! धर्मध्व-जोद्धूननधुरीणोऽप्यपि न शोभन्ते इमे आचाराः श्रूयते राजक-न्यामपहृत्य भवांश्चिरं स्वावरोधेऽव्यस्थापयत् तत्सहचरीभिरपि च मिष्टमालपन् उपवनेषु पर्यटत् दिल्लीं समागतस्य च प्रथमे एवाऽहनि निशीथे भवतः शिविरान्निःसरन्ती काचन यवनसु-न्दरी कतिभिश्चिद्दर्शकैर्दृष्टा, साम्प्रतमपि च मां भवतो भृत्याः क्ष्वेलयन्ति, भवानपि चैकान्ते मामानीत् वानस्ति, केन किं संभावयिष्यत इति को जानीते"। तदाकर्ण्य क्षणं जडीभूत इव महाराज उवाच "सुन्दरि स्फुटं कथय का त्वं, किमीहसे कुत आगता, कथमेवं सुगूढं वृत्तं वेत्सि, किमिव मां मो-हयसि? स्वयमेवस्वकीयमुद्देश्यं विशकय्य कथय"। अथसा महाराजं विक्षुब्धमेवाकलय्य सप्रणाममुवाच "क्षम्यतां महारा-जेन। न श्रीमतो भृत्येन किमप्युक्तं न किमपि वचनीयोऽसौ निर्दोषः। अहं श्रीमत्या दिल्लीश्वरकुमार्य्याः सहचरी। केवलं

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रहसि समानेतुमार्य्यं प्रपञ्चनमकार्षम्"। ततः स उवाच "आः कठिनमाचरितमिदं त्वया, विनापराधं वयमत्र निगृहीताः स्मः। त्वादृशीनां यातायातं केनचन ज्ञायेत चेत्संघटेत महाननर्थः"। सा उवाच "महाराज राजकुमारी अभिनवचन्द्रकलेव तनुगात्रा, मृद्वीकेव शुष्का, प्रभातप्राया रजनीव मन्दतारका, योगिनीव विगताशनायापिपासा, अवधूतेव चोन्मत्ता संवृत्ताऽस्ति इति यदि भवतः प्रतिवचनजीवातुं न गृह्णाति तत एव महाननर्थः सङ्घटेत। दीनबन्धो प्रणम्य ब्रूते राजकुमारी यत् नूनं वधूवधबुधो भवान्। नाहं किञ्चन वहवचनीयं मन्ये यतो निर्दयानां भवादृशानां हृदये मुक्तकण्ठरोदनपुरस्सरं सहस्रशो विनश्यै रोदनेनापि दया न प्रचरति। किमरण्यरोदनेन, अथवा काननेष्वपि अनन्यश्रावमपि रुद्यतेतरां दुःखितैः यतो रोदनं स्वभावत एवातिकठिनमपि दुःखं किञ्चिन्मृदूकरोति। तथैवमद्यापि रोरुद्यते। जीवयतु वा नाशयतु वा तदत्र महाराजः प्रमाणमिति। स उवाच "भद्रे सर्वदा इदमेव प्रावोचं यत जनकेन चेदङ्गीक्रियेत कुमारीं मामर्पयितुं तन्नास्ति मे नेति प्रतिद्वन्द्विनी वाक्। अन्यथा तु निवेदय कुमारीं कुमारञ्च ममावस्थाम् वेदय च यत् एवं सम्राजा निरर्थकोपविषयीकृतश्चेत् कुमारीप्रणयमलीमसोऽपि ज्ञायेय तदवश्यं मम कुमार्य्याश्च प्राणसंशयः। भद्रे स्मारं स्मारं कुमार्य्या मुखमण्डलं निष्कपटमसाधारणञ्च [1] प्रेमाणम् खिद्येतमाम्। किं करोमि दैवं नानुकू·

[1] 'प्रेमा ना प्रियताहार्दम्' इत्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

लम् । एवमालपत्येव महाराजे गौरेणोच्चैराकार्य्य कथितम् "कुमारमायाजिह्म उपस्थितोस्ति अपेक्षते च महाराजम्" इति ततस्तां सपदि निवर्त्त्य इत आयातो महाराजः । कुमारेण चाद-रोचिताचारं विधाय कथितम् "महाराष्ट्रचक्रवर्तिन् तो मां मम स्वसारञ्च तथा रक्षितवान् तं तातो मे न सत्करोतीति किमत्र कारणम् नावैमि । आः प्रहरिणोप्यद्य पश्यामि । नूनं मिथ्याभि-शंसिभिश्चाटुकारैरेवापोदितं किमपि भवद्विषये । शास्तिखाना-दीनां वराकाणां सम्बन्धिनो द्रुह्यन्ति भवन्तम् । मन्ये तातनिकटे त एव कथमपि निनिन्दुः । तत्क्षम्यतामधुनैव गत्वा तातं भवतो महाराष्ट्रदेशं प्रति कुशलेन निवृत्त्यै निवेदयिष्यामि, मा स्म गृह-णीथा दोषमत्रास्माकीनं क्षमस्व एतैरेव पदैः पितरं गत्वा भवतो माहात्म्यं वोधयिष्यामि" ॥ इति कथयन् परावृत्तः, महाराष्ट्रा-जस्तु "अस्य विपरीतं फलं न स्यात्" इति कथयन् तं विससर्ज ॥

समयेऽस्मिन् यवनराजः कुसुमवाटिकामध्यस्थे मालती-कुञ्जे मारकतदंडायामासन्द्यामुपविष्टः । परितः सजलमणिम-यपात्रेषु विविधकुसुमगुच्छा आयोजिताः । पार्श्वपरिवर्तिन्येक-स्मिन् जालभवने वहवः शुकाः पिकाः सारसाः कलविङ्का लावा जीवञ्जीवाश्चातकाः कुरराः केकिनः क्रौञ्चाः कोयष्टिकाश्च कूजनैरुत्फालनैरुड्डीयनैर्लूमदोलनैः पक्षस्फुरणैश्चञ्चुकोटिभिः पक्षतिकण्डूयनैः प्रणयकलहैः समञ्जीरशिञ्जितनर्त्तनैः कपटकल-हैर्मृद्वीकादिरसनैः प्रेयसीप्राप्त्यहम्पूर्विकायुद्धैश्च चिक्रीडिरे । सम्मुखीनायां ताम्बूलदलाकारायामेकस्यां पुष्करिण्यां कारण्ड-

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

प्राकाराः पञ्चषाः परिष्कृतास्तरवः सर्पन्ति स्म । तत्प्रान्ते च बहवो हंसाः कारण्डवा बकाः सारसाश्च मोदन्ते स्म । तावदे-कत एकस्मात् कपोतभवनान्निसृत्य सहस्रशः कपोताः प्रडीनो-ड्डीनसंडीनैरुड्डीयमाना गगनतलं स्पृशन्तस्तारका इव संववृ-तिरे ॥ अस्मिन् समये साम्मुखीन आस्तरणे एक आरव्यभाषा-याःकविर्वृद्धो मोलिविः सम्राजः परमकृपापात्रमुपविष्ट आसीत् । स बहुशः कथा आलपन् कविताः पठन् यवनराजं तोषयन् प्रसं-गतः समगादीत् । महाराज रात्रौ दिने च समप्रकाशः शुक्ले कृष्णेऽपि च पक्षे पूर्णः कन्दरिणां कन्दरमन्दिरेष्वपि किरणकि-रणो निर्गतकलङ्कपङ्कातङ्का भवतो यशश्चन्द्रश्चमत्करोति । त-स्मिन् कलङ्कलेशस्यापि पङ्कमाशङ्क्य क्षुभ्यति नो हृदयम् ॥

दिल्लीश्वरः । तत्तार्थं न बुद्धम् ।

आरव्यकविः । वीरवर न मम क्षमता विशिष्य वक्तुं किन्तु यदि कश्चन चिरं भवता सह विहितसमरोऽपि परतोऽङ्गीकृत्य करप्रदतां स्वमपि भवत्प्रजास्वेवान्यतमं मन्यमानः शिरो नम-यन् समागच्छेत् तत् तस्मिन् महाराजस्यातिदयादर्शनमतिमहः त्त्वासूचकम् ।

दिल्लीश्वरः । मन्ये शिवमधिकरोति गीरियम् ।

आरव्यकविः । (हस्तौ बद्ध्वा) किमज्ञातं जगतीपतेः ।

दिल्लीश्वरः । महामूर्खः शिवः । मया आदर्त्तुमाकारितोऽपि प्रथम एव दिने राजसभायां किमपि प्राजल्पत् । ततोऽपि सुहृ-न्मोंस्थापितोऽपि सत्क्रियमाणोऽपि दिल्लीनगरवीथिकासु परितः

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पर्य्यटितुमारेभे। परस्सहस्रांश्च दिल्लीवास्तव्यान् स्ववासगृहे आगन्तुमन्वमन्यत। ततो महाकलकलरोधनाय कोट्टपालसूचनानुरूपं प्रहरिणः स्थापिताः॥ वन्या एते न विदन्ति राजसभाव्यवहारम्॥

आख्यकविः। महाराज उचितमेव शासनं वन्यानां। परं साम्प्रतं दिल्लीनगरे गृहे गृहे विपणौ विपणौ च सर्वैः शिवस्यैव कथा प्रस्तूयते इति भविष्यत् किं व्यवसितं महाराजैः॥

दिल्लीश्वरः। यदि स मर्य्यादां प्रतिपादयेत् तदितोऽपि सत्कृत्य निवर्त्तयितुमेव सज्जोऽस्मि।

आर० विजयतां महाराजः।

अथ कुमार रामसिंहं त्वरया समागच्छन्तमालोक्यैकान्तिकं कार्य्यमाशङ्कमान आख्यकविरुदस्थात् प्रणम्य च निवृत्तः। रामसिंहस्त्वागत्य हस्तमेकमुत्थाप्य प्रवणीभूय सादरमुवाच। "महाराज सम्प्रत्येव तातस्य पत्रं प्राप्तवानस्मि त्रायतां त्रायतां महाराजः।

दिल्लीश्वरः। उपविश उपविश किमित्यक्षुब्धोऽसि।

रामसिंहः। भारतराज महान् क्षोभस्य विषयः।

दिल्लीश्वरः। विशकलय्य कथय।

रामसिंहः। उपविश्य अञ्जलिं बद्ध्वा दिल्लीश्वर तातो महाराष्ट्रराजं वशमानीय दिल्लीं प्रेष्य स्वयं विजयपुराधीशेन युद्धमारभत।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

दिल्लीश्वरः(आसन्दीदण्डासक्तकूर्परे[1] वामहस्ततले कपोलं संस्थाप्य भ्रुवौ किञ्चिदाकुञ्च्य विस्फारिताभ्यां नयनाभ्यां निपुणमीक्षमाणः) आं ज्ञातम् ।

रामसिंहः। तत्र च द्विगुणैस्त्रिगुणैश्च शत्रुभिराक्रान्त इति तस्य महासंकटमुपस्थितम् ।

दिल्लीश्वरः। (स्वगतम्) अस्तु जयसिंहः शिवश्च द्वावेव भारते दुर्दमनीयौ वीरौ तदेकः कारागारे बद्धोऽपरश्च तत्र विनश्येत् चेत् साधु भवेत् (प्रकटम्) तत् ।

रामसिंहः। राजाधिराज तातः सविनयं सेनासाहाय्यं वाञ्छति ।

दिल्लीश्वरः। किमिति ! तव पिता तस्मिंस्तु समये साभिमानं तावत्यैव सेनया प्रस्थितोऽधुना च सेनान्तरमपि वाञ्छति।

रामसिंहः। राजाधिराज अवितर्कितमिदं सम्पन्नं त्रायतां महाराज (इतिचक्षुषोर्ज्जलं बभार)।

दिल्ली०। कुमार पत्रं लिख यत् सम्प्रति सेनाप्रेषयितुं न शक्यते ।

राम०। विश्वम्भराधीश्वर,ततः सदाप्राणानगणयन् श्रीमन्तमन्ववर्त्तत। दैवादद्य प्राप्तसङ्कटश्चेद्रक्षणीयो महामान्यैः।

दिल्ली०। मम किं करणीयं तदहं वेवेद्मि ।

राम०। (अधोमुखस्तूष्णीमवर्त्तत)।

---

१ बाहुमध्यभागः कूर्परः। "स्यात् कफोणिस्तु कूर्परः" अमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

दिल्ली०। अप्यन्यदपि किञ्चित् तव पित्रा लिखितम्।

राम०। (अञ्जलिं बद्धा) अस्ति किंचित्।

दिल्ली०। सपदि कथय। न मेवऽवरो बहु श्रोतुम्।

रामसिंह (अमुया भङ्ग्यैव हताशो मन्दमाह) आर्य्य, तातः शिवं प्रत्यजानात् यद् दिल्लीं गतस्य भवतो न काऽपि विपद् भविष्यति कुशलेन च निवर्त्तयिष्यत इति।

दिल्लीश्वरः। तत्

राम०। वीरवर राजपुत्राणां प्रतिज्ञा मिथ्या न भवति इति पालनमेतस्याः श्रीचरणानामधीनम्।

दिल्ली०। मूढा राजपुत्रा यत् पराधीनेऽपि विपये एवं प्रतिजानन्ति।

राम० (कटुवचनमिदं विषमिव पीत्वाऽधोमुखः)।

दिल्ली०। चेदेवं न भवेत्।

राम०। तत आत्मविसर्ज्जनमपि पित्रा प्रतिज्ञातं।

दिल्ली०। अहो प्रतिज्ञा! अहो बलं (विचार्य्य) कुमार तव पित्रा सेनापतिकार्य्यं सम्पादितम्, सम्राजकार्य्यं च मया सम्पादयिष्यते, नात्र वचनीयम् किमपि बालेन भवता, गम्यतां वयं कार्य्यान्तरे सक्ताः। तदाकर्ण्य हतोत्साहो विवर्णः कुमाररामसिंहः सादराचारं प्रतस्थे।

तावदुपातिष्ठत तुरगं नर्त्तयन् दूरादेवाङ्गीकृतपादचारः कृतप्रणामः कुमारमायाजिह्मः।

मायाजिह्मः। तात यो मां मम भगिनीं च अपहृत्यापि स्व-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

बन्धुमिव रक्षितवान् सादरं च प्रतियापितवान् स एव शिव-राजः प्रहरिसंवृतोऽस्ति इति क्षुभ्यता हृदयेन स्वयमायातोऽस्मि दयनीय एषः ।

दिल्ली० । (विहस्य) स वां गृहीत्वापि भयेन सत्कृतवान् न तु सौहार्द्देन जयसिंहेन चाक्रान्तो भवन्तौ भयेन दिल्लीं प्रेषितवान् न तु सौहार्देन अहं च तस्मिन् सदैव दये किन्तु मूढोऽयं वन्यः केन किमालपेदिति संवृतोऽस्ति स मर्य्यादां न भङ्क्ष्यति चेत् महाराष्ट्रदेशं कुशलेन यास्यति ।

माया० । तात एतद्देशीयवायुजलादिकं नानुकूलमेतस्य इति प्रत्यहं शीर्य्यति वैवर्ण्यं चालादयति तदेतस्मै स्वदेशे प्रतिनिवर्त्तितुमेव आज्ञादानेन दयनीयम् ।

दिल्ली० । तदपि जाने आसन्नोऽयमाषाढमासः । नवजलदजलपूरपूरिताः सहस्रशो नद्योऽजगरा इव सर्प्पिष्यन्ति । एते चाश्वयानाः, इमे दिल्लीतः प्रस्थिता नदीप्रवाहे पतिताः स्रोतोभिर्नीताश्चेन्नङ्क्ष्यन्ति तीरेषूषिता चेज्जलपातपीडिता ज्वरग्रस्ताः शोचनीयां दशां यास्यन्ति । मार्गेषु वैद्यमलभमानाः पश्चात्तापतप्ताः को जानाति कां दशामापद्येरन् । अत्र च मासेन वायुजलमनुकूलमिव ज्ञास्यते ज्वरादिसंभवे च राजवैद्याश्चिकित्सां विधास्यन्ति चातुर्म्मास्यानन्तरं च सुखेन स्वदेशं यास्यन्ति ।

माया० । तात अथ किमित्येष प्रहरिबंधः ।

दिल्ली० । वत्स जानीषे एष धूर्तो मूर्खश्च । मूर्खतया राज-

C-O. Prof. Satyavrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

सभायां किमपि जजल्प[1] यथा तस्य राजदर्शनं निषिद्धम्। धूर्त्त-तया च एष कैश्चित् कपटसन्यासिभिरालपतीति श्रूयते। तत एष प्रहरिवन्धः। त्वं मम वाह्यं जीवनमपि नोतिविरुद्धमाचरेस्तत् त्वां राजधर्ममासाद्य अवश्यं दण्डयेयं कस्तत्र वराकः पार्वतोन्दुरुः। योऽहं राजधर्म्मं पालयितुं सहोदरान् कथावशेषानकरवं यान् स्मारं स्मारं रोदिमि यश्चाहं लालकपालकं पितरमपि राजधर्म्ममेवाङ्गीकृत्य निगड़बद्धमकार्षं यत्संवादश्रवणेन विदीर्य्यति हृदयं स एवाहं जघन्यस्य वन्यस्य शिवस्यार्थे राजधर्म्मंमत्यक्ष्यामि। नैतेषु राजकार्य्येषु तव हस्तक्षेपाधिकारः।

एवं कथयन्नेव मेषमहिषादियुद्धं प्रस्तुतमिति संवदं प्राप्य सजयध्वनि समुत्थाय सौवर्णकौशेयपटावृतं रत्ननिचयचञ्चत्काचक्यं नरयानमारुह्य सत्वरसत्वरं धावद्भिश्छत्रचामरकनकदण्डादिमण्डितकरैराव्रियमाणस्ततः प्रतस्थे।

इतो महाराष्ट्रराजोऽपि सर्वमेतदाकर्ण्य चिन्तया शोकेन तापेन कोपेन च वीचिभङ्गैरिव विविधभावभङ्गैः पारावार इव क्षुब्धो भूषणेन बहुशः संवर्द्धितोत्साहो गौरेण माल्यश्रीकेण च गुप्तं सम्मन्त्र्य पूर्वप्राप्तानामादेशपत्राणामेव एकं दत्वा एवमिदमेवमिदमिति बहूक्त्वा मथुरां प्रति भूषणकविमपि प्रास्थापयत् दिल्लीनगरवास्तव्याः सर्वेऽपि सज्जनाः गृहे गृहे चत्वरे चत्वरे सरणौ सरणौ विपणौ विपणौ कर्णे कर्णे प्रतिकथं

---

१ प्रत्यक्षरं न श्रुतमिति कश्चित्तत्परोक्षतासूचकोऽयं लिट्।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

प्रतिप्रस्तावं प्रतिकिंवदन्ति प्रत्याभाणकञ्च महाराष्ट्रेश्वरदिल्ली श्वरयोराचारमेवालोचन्तेस्म । तत्र हि केचन 'आःकदर्यमाचरितं दिल्लीवल्लभेन" कतिचन कष्टं भोः कष्टं यन्नामश्रवणेनापिगर्भानपीपतम् यवनसीमतिन्यः सोऽयं मुद्रापञ्चकवेतनैः प्रहरिहतकै रुद्धः" । इतरे "जातोननीतिनिष्णातस्यापि भ्रमो यदेष ईदृशं प्रत्यगात्" । अपरे "इयमपि काचन ग्रहदशा भुज्यते शिवराजेन कथमन्यथा शार्दूलपराक्रमोऽपि निगृहीतः स्यात् शशकायितैः । अन्ये "सत्यंग्रहदशा, क्षयतेरुग्णोऽपि महाराष्ट्रराजइतिप्रोचुः ।

महाराष्ट्रराजाध्युषितहर्म्यस्य द्वारे राजकीयाः प्रहरिणः तदन्तर्द्वितीयद्वारे च महाराष्ट्रप्रहरिणः प्रथमद्वारं प्रविष्टाऽपि द्वितीयद्वारे रुध्यन्ते ततोऽपि सूचितस्याभिप्रायाः प्राप्ततदाज्ञाः पारयन्ति प्रवेष्टुम् । नगरेऽद्य महान् कलकलः मार्गे मार्गे शृङ्गाटके शृङ्गाटके भेरीनादः । गृहे गृहे शृङ्गारः । पथिषु यानानां पादचारिणां च महासम्बाधः । किमिदं क्रिमिदमिति निश्चित्य ज्ञातं यद् यवनानां कश्चन वार्षिकः पर्वसमयः । स्थाने स्थाने कदलीस्तम्भरचना स्थाने स्थाने च पिपासितेभ्यः हिमोपलशीतलं सितोपल जलं पाय्यते । महाराष्ट्रराजस्य हर्म्यद्वारि प्रतिसायं वहवो भिक्षुकाः सन्यासिनः पंगवः खञ्जाः एडा कुब्जाः अन्धाश्च एकत्र भवन्ति । येभ्यः प्रत्यहमन्नं वितीर्य्यते महाराष्ट्रपतिना । किन्तु समयोऽयं दिल्लीनगरे यवनानां महामहोत्सवश्चेति न सह्यते निरवकाशे तस्मिन् राजपथे भिक्ष-

C-O. Prof Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

कमण्डलीनिवेश इति कोट्टपालेन सूचितं यत् षड्दिनानि यावन्मार्गोपरोधो न विधेयो भिक्षुकेभ्यः किमपि भोज्यादि देयं चेत् नगराद्बहिर्यमुनातटे भृत्यद्वारा प्रेष्यं तत्रैव च वितरणीयम् आज्ञामेतामाप्यातितरां प्रासीदन् महाराष्ट्रवीराः।

महाराष्ट्रराजो रोगग्रस्त इत्याकलय्य चमुमुदिरेद्विषः। भिक्षुकाश्च प्रत्यहं यमुनातटे एव शष्कुलीरपूपान् मोदकान् पेटा इण्डरिकाश्च प्राप्य परः सहस्रै राशीराशिभिः समवर्द्धयन्। एकदा भृत्यवेषेण गौरसिंहः स्वयमपि मध्यभागालम्बिमिष्टान्नपेटावलम्बदण्डाग्रमेकतः स्कन्धे कृत्वा अपरप्रान्तलग्नस्कन्धेन भृत्येन सह कालिन्दीतटमागत्य पञ्जराद्बहिर्निर्गतः कीर इव निश्वस्य भिक्षुकेभ्यो भोज्यमर्थयितुमारब्धवान् तस्मिन्नन्धकारमिश्रिते वारुणीचुम्बनेन मत्तस्येव मार्त्तण्डस्य कोमले प्रकाशे केनापि "राघवाचार्य्यस्य आशीर्य्यन्त्रवेष्टनमिदं पठित्वा राज्ञे देयम्" इत्युक्त्वा हस्ते समर्पितं चतुःपञ्चकृत्वश्च भुग्नितं रक्तसूत्रवेष्टितं भूर्ज्जत्वकपत्रकं दृष्टं केन दत्तमिति विचिन्वन्नपि तमपरिचिन्वंस्तूष्णीं तत् कक्षिगुटिकायां संस्थाप्य परावृत्तः स्ववासस्थानमागत्य अतिरहस्यमूर्द्धतनगृहमाश्रित्य महाराजमाहूयअनन्यश्रावं पत्रमेवमपठत् "विजयोऽस्तु महाराजस्य महाराष्ट्रदेशाद् दिल्लीपर्य्यन्तं सहस्रशो भावत्का वीरा विविधवेषैःसञ्चरन्ति। दिल्लीनगरमपि सहस्रशः प्रविष्टः सन्ति यमुनायां शतशो नावो युष्मदीयैर्गुप्तभटैः पूरिता मथुरातो दिल्लीपर्य्यन्तं प्रत्यहं सर्पन्ति। चत्वारि दिनानि यावत् सुभगो दिल्ली-

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रथागाव ज्ञरः"। सर्वं चैतदाकर्ण्य रात्रवाचार्य्यः कश्चन निजं परम-हितैषिणं मन्यमानौ तौ मालश्रीकमध्याकार्य्य एवमेतमिति बहुशः समालपितवन्तौ। परतो महाराष्ट्रराजेनोक्तम्। 'परश्वस्तर्हि'। ताभ्यामप्युक्तम् आं परश्वः "भगवति भास्करे पश्चिमसमुद्रं स्पृशति"॥ एवं तेस्थिरयित्वा सोपानपरम्परयावरुह्य भोजनादिव्यापारं परिसमाप्य पर्य्यङ्कमारूढाः॥ यातयामा यामिनी अस्मिन्नपि समये नगरे महानेव वादित्रध्वनिः॥ तावदकस्मादेकेन महाराष्ट्रभृत्येन त्वरितैःपदैःसोपानमारुह्यास्मिन् गृहे प्रविश्याञ्जलिं बध्वा कथितं महाराज प्रतिष्ठित इव कश्चन पञ्चाशद्वर्षदेशीयो यवनः शिविकामारुह्य समायातोऽस्ति भवनेऽस्मिन् प्रविशन्नस्माभिः पृष्टश्च सम्राट्प्रेषितोऽस्मि चिकित्सितुं महाराष्ट्रराजं वैद्योहम् इति वदन् सप्रौढि प्रविशति तदत्र प्रभुचरणा एव प्रमाणम्। तदाकर्ण्य यावदुत्तरं चिन्तयति महाराष्ट्रवसुधाधवस्तावदप्राप्तोत्तर एव पादत्राणापटापटाभिः सोपानपङ्क्तीः ध्वनयन् प्रविवेश यवनचिकित्सकः।

ततःसर्वेऽपि तदभिमुखा ददृशुर्यदेकः पिचिण्डिलो दृढस्नायुर्ज्वलन्नयनयुगारोपितराजतशलाकाधिक चाकचक्यचमत्कृतोपनेत्रो हस्तिकौशेयोष्णीषशिरस्कं आनाभिविलम्बमानसितकृष्णसान्द्रकूर्चः कर्णान्तदीर्घश्मश्रुद्वयो हरितकञ्चुकः सुदीर्घपाण्डुरधोवसनः करकलितपुष्पयष्टिकः "कुत्र महाराष्ट्रराजः को रोग" इत्याम्रेडयन् यवनचिकित्सकः प्रविष्टस्तत्पृष्ठलग्न एव

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

चैको द्वाविंशतिवर्षकल्पो यवनयुवकोऽपि कक्षस्थापितश्यामममञ्जूषः प्रविष्ट इति ॥

अथोत्थाय माल्यश्रीकगोरसिंहाभ्यां सचिकित्सको राजपल्यङ्कसमीप उपवेशितो राज्ञो मस्तकं स्पृशन् पृष्टवान् को रोग इति ततस्तेषामेवमभूवन्नालापाः ।

महाराष्ट्रराजः चिकित्सक प्रत्यक्षतो न ज्ञायते को रोगः, किन्तु क्षुधा ह्रसतेऽङ्गानि च निर्बलानि भवन्ति ।

चिकित्सकः (चक्षुषी सम्मील्य[1] द्वयोरपि करयोर्नाडीचतुर्भिरङ्गुलिभिः परीत्य) नाड्यः शुद्धाः मन्ये स्वतन्त्रतामपहाय परवान् संवृत्त इति चिन्तारोगोऽयम् ।

महाराष्ट्रराजः (तस्य तेजस्विमुखमण्डलं निपुणं निरीक्षमाणः) सत्यमन्ये पि चिकित्सका एकमेव वदन्ति । किन्तु न जाने कीदृशोऽयं रोगो यज्ज्वलन्त्यङ्गानि ।

चिकित्सकः औषधं ददामि ।

महा० । अलं क्लेशेन न वयं यवनस्पृष्टमगदमङ्गीकुर्म्मः भवानेवं कष्टमुरीकृत्य श्रान्तवानिति गृह्यतामेव स्वल्प उपहारः इत्यङ्गुलीयकमार्प्पयत् ।

माल्यश्रीकः । राजचिकित्सक तथ्यं ब्रूते महाराष्ट्रराजः

---

१ यवनचिकित्साशास्त्रं द्वयोरपि करयोर्नाडीपरीक्षाभवति वातपित्तकफरक्तस्नायुत्वगोधातवश्च तत्रये ; चतुर्भिरङ्गुलिभिः परीक्ष्यन्ते ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

नैतस्य कुले केनापि यवनौषधं गृहीतम् । एतस्य मीपमागता: सर्वेऽपि गुणिनो यथोचितैरुपहारैः सत्क्रियन्ते तद् गृह्यतामेतत् समयानुरूपमुपायनम् ॥

चिकित्सकः । (अङ्गुलीयकं हस्तेन संस्पृश्य) धन्यं वदान्यतामत्र भवतः न वयं दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतल्लजलालिताः परदत्तं [1] कारुकोषमपि ईहामहे न वा चिकित्साविषयेषु रोगिणां सम्मतिमपेक्षामहे तत्रापि भवतश्चिकित्सनाय प्रबला राज्ञामाज्ञा तत्क्षम्यतां (इति वक्षः समस्पृशत्) (महाराजोऽन्तरेव कोपेन जाज्वल्यमानः स्वभावविकारं गोपयन् समतिष्ठत्) ।

गौर । किं निर्णीतं भवता ।

चिकित्स० । यन्निर्णीतं तस्य प्रतीकारं विदधामि ॥ [2] आविद आविद मञ्जूषामुद्घाट्य औषधं पाययित्वा क्षणेन नीरोगं विधास्यामि महाराजम् (तदनुचरः पेटापिधानमुदतूतुलत्) (चिकित्सकश्चैकस्मिन् काचपात्रे निर्मलं जलमिव किञ्चन द्रवकमापूर्य्य तस्मिन् श्वेतं चूर्णमेकं मेलयितुमारेभे) ।

महारा० । किमिदमौषधम् ।

चिकित्स० । आम् पीयूषहालाहलं नामौषधम् ।

माल्य० । पीयूषहालाहलम् ?

चिकि० । आम् पीयूषहालाहलं कफवातपित्तप्रकोपजो

---

१ कारुनामकः कश्चिन् महाधनिकः संवृत्तो यवनदेशे ।

२ चिकित्सकसहचरस्य नाम ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

रोगश्चेदिदम् पीयूषम् क्षणेनोल्लाघं[1] विदधाति। पलायितुकामानां प्रवञ्चनामात्रं चेत् हालाहलम् क्षणेन विनाशयति।

ततो निश्चितं विषमिदमिति मन्यमानाः सर्वे परस्परमवालूलुकन्। तावदेषांरङ्गुलग्रेण तोयमावर्त्य चूर्णं मेलयित्वा समीपमानयत्। महाराजस्तु तस्य तादृशवचनभङ्गीश्रवणे क्रमशो विवृद्धमन्युः साम्प्रतं यवनस्पृष्टपानीयपानमचिकीर्षुः प्रत्यक्षं गरलजलं, पाययति इति ज्वालयेव ज्वलितो मुखसमीपमानीयमानं सपात्रं चिकित्सकहस्तं तथा तत् काचपात्रं समुच्छ्वलितं कुड्याहतं शतधाभूत् तदाहतिविस्मितप्रायस्य च चिकित्सकस्य शिरसि दृढं चपेटमेकमाहत्य "शास्तिरियं रोगिभिः सह क्ष्वेलायाः" इति कथयन् कूर्चं गृहीत्वा बलेन चकर्ष। ततश्च गौरसिंहोऽपि पृष्ठतो बाहुमूलं धृत्वा तं सुदूरं जगर्ज।

अथ महाराजस्तस्य कृत्रिमकूर्चं स्वहस्तेन उत्पाटितं तं च घृष्यमाणमपि खिलखिलाशब्दं हसन्तं दृष्ट्वा किमिदमिति सावधानतया तमालुलोक ददर्श च यत् स्वस्य बाल्यमित्रं प्रसिद्धो योद्धा श्रीमान्मुरेश्वरोऽस्तीति।

ततो महाराज उत्थाय तं गाढमालिलिङ्ग। ततस्तथैव मालयश्रीको गौरसिंहश्च परिषस्वजे। ततो महाराजादेशेन सर्वे उपविष्टाः॥

ततो विहस्य मुरेश्वरेण कथितं प्रभोः शिर शिरासु मइती

[1] "उल्लाघो निर्गतो गदात्" इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

वेदना तत्किं विश्वेभ्योऽपि चिकित्सकेभ्य ईदृश्येव चपेटदक्षिणा दीयते, माल्यश्रीक आह, "फलमिदं सिंहैः सह क्रीडायाः"॥ महाराष्ट्रराजोपि मन्दं विहस्य किमपि नावोचत्॥ ततः संजाते पारस्परिककुशलप्रश्नादिकलापे सुरेश्वरः समवादीत्॥ महाराज विज्ञो वयं निखिलामत्रत्यां घटनां न सा पुनर्वक्तव्या महाराष्ट्रदेशाद् दिल्लीपर्य्यन्तं प्रतिक्रोशान्तराले चास्माकीनाः निवसन्ति धावित्वा परस्परं क्रमशः संवादं वदन्तः पत्रं वाऽर्पयन्तः सत्वरं महाराष्ट्रदेशं भवद्विषये विदिततत्त्वं कुर्वन्ति॥ आकर्ण्य भट्टारकस्य निग्रहवृत्तान्तं पारावार इव वाडवेव कोपकृपीटयोयिना क्षुब्धो महाराष्ट्रदेशः, सर्वोऽपि दिल्लीं दिधक्षन्निव चिचर्वयिषन्निव चुचूर्णयिषन्निव लुलुण्ठयिषन्निव च क्रोधजराजर्ज्जरीभूतो भावत्कः। न जाने किमिति भवतः स्वदेशं प्रतिनिवर्त्तितुमिच्छैव न भवति। अन्यथा गरुडस्येव समीरणस्येव मनस इव च को नाम शक्तः श्रीमतो गतिमवरोद्धुम्। तत साम्प्रतं यवनानां कश्चन उत्सवसमय इति अवसरोऽयं प्रस्थानस्य। यद्यपि दिल्लीश्वरः [1] शून्नमतावलम्बीति न तादृशोऽत्राडम्बरो [2] मोहरमोत्सवस्य तथापि पर्य्याप्तोऽस्मत्कार्य्य सम्पादनायेति न विलम्ब्यताम्।

ततः कर्णे कर्णे महाराजेन यत्स्थिरीकृतमासीत् तदखिलमुक्तं तेनापि बहुशः कथयित्वा श्रुत्वा च किञ्चिद् विचार्य्यैव कथितम्। "वरम् यमुनाया अनुतीरं गच्छत एव पथः पार्श्वे पर्क-

१ 'सुन्नी इति प्रसिद्धम्। २ 'मुहर्रम' नामक उत्सवः।

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

ट्टिपलाशिनस्तले सत्त्वरगामिनः पञ्चषा हया दृश्यन्ते। तेषां नियन्ता पृष्ठे दक्षं कर्णं संस्पृश्य किमपि वदेच्चेत्सार्थं ते योद्धव्याः आरोढव्याः मथुरां प्रति धावयितव्याः मार्गेऽपि च ये सदक्षकर्णस्पर्शं श्रीमत्साम्मुखीना भवेयुः तेऽपि स्वकीया एव निश्चेतव्याः। घोटकानां कशाश्च प्रायो दण्डरूपा एव लक्ष्यन्ते। तेषामग्रं चञ्चालनाकृष्येत चेच्छुरिका बहिर्भवेयुः। परिवर्त्य ता एव पुनर्दण्डाग्रेषु योजयेरश्चेद् भल्लाः सम्पद्येरन्। इति को जानीते कीदृशी घटना घटेत पथि। "तदाकर्णयन्तो मध्ये एव सर्वे साधु साधु इति प्रोचुर्गुप्तं किमपि सम्मन्त्र्य च "परश्वः सायं परश्वः" इति सहर्षं जगदुः॥ अथोत्थापितं कूर्चं च पुनः संयोजयोपनेत्रमाददान चिकित्सकेनोक्तम् महाराज ममौषधमङ्गीक्रियतां क्षणेन शान्तिर्भवित्री चिकित्साप्रकरणे तु आर्य्यशास्त्रेऽपि स्पर्शदोषो नास्त्युरीकृतः पुनः पेयं रचयामि किञ्चित पीयताम् प्रासोदयः महाराष्ट्रराजः। चिकित्सक, सत्यं [1]सुधाकरोसि तव करस्पर्शेन हीयते मे व्याधिः प्रस्तूयतामवश्यं पास्यामि "तेन विहस्य मन्दमुक्तम्" कथं न सुधाकरं [2]चन्द्रकान्तस्पर्शोऽपि रसं रचयेत्"। क्षणानन्तरं च पुनर्मन्दं सोत्प्रासेन गदितं "सुदुर्लभमिदमौषधम्। जलमिदं कालिन्दगिरिनिर्झरस्य, चूर्णश्चेदं शोषितस्य मधुवंशनिर्य्यासस्य" ततः, स्मित्वा माल्यश्रीकेणोक्तम् "स्पष्टं किन्नोच्यते यदिदं यमुनाजलमियं च सिता" इति।

१ पक्षे सुधाकरश्चन्द्रः। हीयते प्रेर्यते नश्यतिवा।
२ पक्षे चन्द्रकस्य चान्द्रखानस्य यस्मात् स शिवराजः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ततः सर्वे मन्दं जहसुः ।

महाराष्ट्रराजस्तु सितामधुरं कालिन्दनन्दिनीनीरं पीत्वा मुमुदेतमाम् ।

अथोत्थाय चिकित्सकः प्रोवाच "गच्छाम्यहं पर्य्याप्तं ममौषधं वारमेकमेव सेवनेन गदनदमपि शोषयितुं [1] तदल्लासकृपया परश्व एव भवांस्तथा प्रबलो नीरोगश्च संवर्त्स्यति यथा शक्ष्यति क्षणेन क्रोशानाजानेयेन धावितुम् [2] । ततः सर्वे तथाऽस्तु तथाऽस्तु इति स्वीचक्रुः ।

महाराजः । स्वकीयं हीरकहारं तस्य कण्ठे प्राक्षिपत् । सोऽपि प्रणमन् सोपानमुत्तीर्णः शिविकामारोहन् प्रहरिभिः पृष्टः । "का दशा महाराजस्य" स उक्तवान् "रोगः कठिन आसीत् किन्तु तथा प्रतिकृतवानस्मि यथा परश्व एव न लप्स्यते भवता [3] रुग्णो महाराजः" ततो जनप्रवाहे मिलिते तस्मिन प्रहरिणःपरस्परमेवमालपन् ।

एकः । गहनो रोग आसीत् कथं क्षणेन शिथिलीकृत एतेन ।

द्वितीयः । अरे न जानीषे सम्राजां चिकित्सकोऽयम् ।

तृतीयः । मन्ये एतच्चिकित्सातुष्टेन महाराजेनैव हीरकहारोऽयमर्पितः । यः कन्धरेऽसौ लोललोलोऽवलोकितः ।

---

१ अल्ला=जगदम्बा यवनभाषायां च अ आ=ईश्वरः ।

२ एतेन किञ्चनगूढमिङ्गयते ।

३ रुग्णो न लप्स्यते किन्तु रोगरहित एव लप्स्यते । गूढार्थस्तु योऽयमधुना रुग्णः स परश्वो न लप्स्यते पलायिष्यत इति यावत् ॥

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

चतुर्थः । न वेत्सि रे महाराष्ट्रराजस्यौदार्य्यं यः प्रतिमज्जितस्थानं प्रत्यहं पक्वान्नानि प्रेषयति यश्च अस्माद्दृक्षाग्च्छत्रुसेवकानपि [1] कूर्चिकास्निग्धकूर्चान् इण्डारिकापिचण्डिलांश्च विदधाति किमाश्चर्य्यं यदि स उपकारिणे चिकित्सकाय हारं दद्यात् ।

सर्वे । (शनैः) वर्द्धतां वर्द्धतां महाराजः ।

परेऽहनि महाराष्ट्रराजस्योल्लाघतामाकलय्य ऋते केभ्यश्चित् सर्वेऽपि प्रसादमेवाकलयन् । महाराष्ट्रराजेन चापणस्थानि सर्वाण्यपि पक्वान्नानि द्विगुणमूल्यैः क्रीतानि स्वावसथमानाय्य च महतीसु पेटास्वायोज्य दिल्लीनगरवास्तव्यानां भद्राणां गृहेषु प्रेषितानि । अद्य महाराष्ट्रराजस्योल्लाघतासूचिकेयं वृष्टिरिव पक्वान्नानां संजाता मज्जितस्थानेषु च दधिकूर्चिकानवनीतसिता पाकप्रपातैः पङ्किलानि समभूवन् भूतलानि । यमुनातटे चैकमल्पीयो यवसोटजं निर्म्मायितम् तत्रैव शतशः पक्वान्नपेटाः संस्थाप्य सहस्रशो भिक्षुभ्यो मोदकशष्कुल्यपूपयवागू [2] पिटकामिक्षेण्डरिकादीनि वितीर्णानि । तेषु यथाशक्ति पक्वान्नभारानुत्थाप्य

---

१ कूर्चिका क्षीरविकृतिः । यदुक्तम् "दध्ना सह पयः पक्वं यत् तत् स्याद् दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्व यत् क्षीरं तद् भवेत् तक्रकूर्चिका" ॥

२ "पिटकः पेटकः पेटा" इत्यमरः । तदाकारः शर्करामिश्रितदधिविकारविशेषः । 'पेडा' इति भाषा "आमिक्षा सा शृतोष्णे साक्षीरे स्याद् दधियोगतः" इत्यमरः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

नीतवत्सु परेषु पङ्ग्वन्धादिषु च तत्रैवोपविश्यानायासं भुक्तवत्सु परिशिष्टं यमुनाजले मत्स्यकच्छपादिभ्योऽपि सायङ्काले भिक्षुभिरागन्तव्यम्। यथेष्टं दास्यते। उपवेश्य च भोजयिष्यत इति। अवलोक्येमामुदारतां महाराष्ट्रराजस्य सर्वेऽपि यवना अयवनाश्च मित्राणि शत्रवश्च तं प्रशशंसुः।

अद्य रात्रौ दिल्लीवास्तव्यपक्वान्नपाचकाः परेऽहन्यधिकं पक्तुमादिष्टास्ते च महति विक्रये महाँल्लाभ इति समस्तां रजनीं पक्वान्नानि प्रस्तुवन्तश्चुल्हीं ज्वलयन्तः कटाहेषु पौनः पुन्येन घृतमाश्रयन्तः पिष्टातकद्रवैरपूपानि, पाचयन्तो दर्वीश्चालयन्तो हस्ताभ्यां मोदकान् वर्त्तुलीकुर्वन्तोरामठशृङ्गवेरलवङ्गैलामालवणमरिचामोदितसुस्वादुचूर्णगर्भान् शृङ्गाटकान् सम्पादयन्तः शष्कुलीनां घृतं च्योतयन्तो यवागूश्चालयन्तो हिङ्गुजीरक लवणराजिकामोदिततक्र वटकान् मज्जयन्तः कूचिकासु शर्करासितोपलमृद्वीका आलोडयन्तः प्रातरेव पर्वतानिव पक्वान्नानां प्रस्तुतवन्तः। महा नग नारममुं स्वच्छानां भोजनसामग्रीणामालोक्य मोहरमोत्सवानन्दिताः सहस्रशो नागरा अपि यथेष्टंचिक्रियिरे। परिशिष्टं चाखिलं सामग्रीजातं महाराजाध्युषितप्रासादस्य चतसृष्वपि शालासु व्यापतम्। पक्वान्नसमारोहममुमालोक्य प्रहरिणः परस्परमेवमालापमकार्षुः।

एकः। महामद उद्विग्नोऽस्मि आलोकमालोकं प्रत्यहमेतमाडम्बरम्। कदायं समाप्स्यति वितरणकोलाहलः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

महामदः। हसन, विक्षिप्तोऽसि एतस्यैव कोलाहलस्यैव प्रसादात् वयमपि यवागूसर्पिःसिक्तं करतलं श्मश्रुषु पोञ्छामस्तत्कोऽयं हर्षसमये उद्वेगः कसीम किञ्चिन्तयसि।

कसीमः। अद्य चरमं दिनं वितरणस्येति श्रूयते।

मह०। आः कष्टं तन्मधुरभाषणैस्तोषणीयो महाराजो निर्गमनप्रवेशेषु प्रायश्च नावरोद्धव्यो जनो यथा तुष्टोऽत्र भवानधिकं प्रयच्छेत्।

हसन। अहो कोष्णानां * कचौरीणां गन्धोऽसौ चपलयति मे रसनाम्।

कसीमः। महामद हसन सतर्कौ भव कोट्टपालोऽसौ समायाति।

अथ सर्वे भल्लमुद्यम्य स्तब्धग्रीवा इतश्चेतश्च पर्य्यटितुमारब्धवन्तो यावद्रेषितकेनाश्वं चालयन् कोट्टपालो निवृत्तः।

दिनमिदंप्रधानं मोहरमोत्सवस्यागृहे गृहे शोकसमाजः स्थाने स्थाने विलापगीतिगानम् न कस्याप्यवसरोऽद्य विषया-

* संस्कृतभाषायामप्युपलभ्यते कचौरीशब्दः यथाप्रसिद्धः। श्लोकः माषोदगीसुभगहिङ्गुसुवासयुक्ताधान्याब्दशुण्ठिमरिचादिभिरर्चिता च॥ कोष्णाऽमृतोपमरसा रसनाभिरामा हे हे कचौरिघृत चौरि नमोनमस्ते"॥

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

न्तरं सन्धातुम् मोहरमोत्सवानुषङ्गिणां हरितैर्वस्त्रैर्दिल्ली हरितेवाभूत् ज्वलयन्निवाखिलं भूवलयं[1] खस्वस्तिकमाससाद भगवान् भास्वान् होराचतुष्टयेन च गेहान् भ्राष्ट्रानिव सन्ताप्य दिल्लीनगरवास्तव्यांश्च तलगृहेषु प्रवेश्य स्वयमपि ग्रीष्मात्तापितः सिष्णा सुरिव नास्य मम तेजसा क्षीयते किमपीति सरस्वन्तं शुशोषयिषुरिव स्वतेजसा वाडवं विजिगीषुरिव शेषफणावली-ज्वालाजालप्रचण्डतामालोकयितुं पातालं प्रविविक्षुरिव पाश्चात्यान् पारस्यारब्यादिम्लेच्छदेशान् दिधक्षुरिव अस्ताचलनिर्झर-शीतलजलानि पिपासुरिव वरुणदिशो नेदीयान् संवृत्तः। अथ शनैः शनैरभूवन् छत्रमया दिल्लीमार्गाः। सहस्रशः सेचकाः पृष्ठारोपितैर्भस्त्रापूरितैर्जलभारैरपसरापसरेति पान्थानपसारमपसारं पथः सेक्तुमारब्धवन्तः, क्षणेनापणिकैरापणाः सज्जीकृताः, विपणयश्च जनप्रवाहपूरिताः संजाताः। महाराष्ट्रराजस्य गृहात् क्षणे क्षणे पक्वान्नपूरपूरितानि विशालानि वंशपात्राणि बहिर्नीयन्तेस्म तावद्द्वारेणागत्य प्रहरिभ्यः प्रत्येकं मधुरान्नानां महासम्भारः प्रदत्तः साम्मुखीनाः पार्श्वपरिवर्त्तिन आपणिकाश्च मोदकादिराशिदानैरतितरां तोषिताः। पेटानां परतः पेटाः[2] विहङ्गिकानां परतो विहङ्गिकाः। सर्वाएव पक्वान्नानां महासम्भारैः पूरिताः सर्वा एव चोपरितः पटैरावृत्ताः। बहवश्च तत्र द्विभिस्त्रि

१ खस्वस्तिकं खमध्ये ज्यौतिषे प्रसिद्धम्॥

२ विहङ्गिका—भारयष्टिः। "बहंगी इति ख्याता॥

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

भिश्चतुर्भिश्च वाहकैर्वाह्याः। सर्वोऽयं पक्वान्नपात्रसमुदायः कालिन्दीकूलकुटीग्माप्तः सहस्रशस्तत्र भिक्षुकाः पक्वान्नवितरणैस्तो षिता अपरे उपवेश्य भोजिताः सर्वे च परितृप्ता निवर्त्तितुमारेभिरे।

अथ संवृत्तोऽन्धकारः। कुटीरान्तरे चैकस्याः पेटायाः पक्वान्ननिचयमपसार्य्य तन्मध्यान्निःसृतं एकस्तेजस्वी सन्यासी। एषधूलिविमर्दधूसरितदेहः काषायवस्त्रनवेष्टितकचकलापः काषायवस्त्रपरिधानोत्तरीयो वक्रदण्डहस्तो भस्मोल्लिखितललाटः कुटीरान्तः स्थात् द्विजान् आलिङ्ग्य को विलम्ब इत्यवोचत्। एष महाराष्ट्रराजः ते च गौरसिंहादयो वीराः तेऽपि पक्वान्नवाहकवेषं परित्यज्य सन्यासिवेषमाकलय्य मनसैव भगवतीं भवानीं प्रणम्य पृष्ठतः कुटीराद् निःसृत्य अनुकालिन्दीतीरमेव प्रचलिताः। समयेऽस्मिन् लोहपञ्जरान्निसृतः पञ्चास्य इव जालबन्धनविमुक्तो विहङ्ग इव [1] कुवेणीतोनद्यां परिभ्रष्टो मत्स्य इव [2] अहितुण्डिकपिटकापसृतःपन्नग इव चचिरानुभूतं स्वातन्त्र्यसुखमनुभवन् महाराष्ट्रराजःपरितोऽवलोक्य सुदीर्घमश्वसत्। अवालोकयच्च यत् गगनतलं किञ्चित् किञ्चत् श्यामतां धत्ते अस्पष्टाकृतिरपि सम्मुखं दक्षिणदिशि सुदूरं विततो विनिवर्तमानपरःशतभिक्षुकव्रातव्याप्तो यातायातपरैरनेकैः पान्थैश्च

१ 'मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्' इत्यमरः।

२ "व्यालग्राह्यहितुण्डिकः" इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

परिपूरिता घण्टापथः । वामतश्चालयमानाभिर्मयूरकांरण्डवादिविचित्राकाराभिर्नौकाभिरायताभिरल्पाभिर्महतीभिः साच्छादाभिर्निराच्छादाभिः सोल्लोचाभिरनुल्लोचाभिः सनूपुरक्षेपणीक्षेपझणत्कारविस्मायितमीनाभिः पथिकैर्व्यापारवस्तुजातैः क्रीडामात्रप्रयोजनैर्नागरैश्च परिपूरिताभिः परःसहस्राभिस्तरणिभिर्विलोडितनीरनीरा परःशतकमठपृष्ठबिम्बप्रतिबिम्बैरिव प्रतिच्छायं निविशमानावगाहमाननीलगिरिगण्डशैलायमानसिन्धुरघटाक्षालनैरिव सकलकलङ्काङ्कितदिल्लीवल्लभजनमरकैरिव च श्यामश्यामा सन्तरणानुरक्तैरनेकैर्यवनयुवकैर्विक्षोभ्यमाणा क्वचित्सन्ध्योपासनपरायणैर्जलयुद्धासक्तयवनबालककरयन्त्रच्युताम्बुबिन्दुस्पर्शभीतैरपसारमपसारमुपविशद्भिर्ब्राह्मणैः सेव्यमाना क्वचित्प्रक्षिप्तमांसग्रासबडिशबद्धरज्जुहस्तैर्जन्तुजालबन्धं प्रतीक्षमाणैर्यवनैर्नान्तिमेव भीक्ष्यमाणा तरङ्गमङ्गैर्हस्तैरिव स्वं वक्षोघ्नती सकज्जलाश्रुप्रवाहमयीव स्वभ्रातरं यमं दिल्लीकलङ्कवृत्तान्तं निवेदयिष्यन्तीव ततःप्रवहन्ती यमुना दक्षिणतश्च ॥ समस्तं दिनमितस्ततोऽतिवाह्य सायं स्वावासमायाता नैविहितकलकलैर्विहङ्गकुलैर्व्याप्तान्युद्यानानि ।

सर्वे शनैः शनैस्तेनैव यथा दक्षिणामुखं प्रचलिताः । क्रमशोऽयं मार्गो यमुनाप्रवाहाद्दूरतः संवृत्तः । वहन्तो भिक्षुकाश्च महाराष्ट्रराजस्यौदार्यं प्रशंसन्तो ग्रामटिकानां पद्या अन्वसरन् । तावत्कश्चिदभिमुखमागच्छन् भव्यमिमं वीरसन्यासिनं पश्यन्पृच्छन् "कोभवान्" "एष आह" नारायण नारायण सन्या-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सिनो वयम् । स आह "कुत्र गम्यते" एष आह "नारायणस्य करुणया वृन्दावनमुद्दिश्य गम्यते "स आह" "कियद्दूरं दिल्ली" एष आह "इयमासन्ना दिल्ली सपदि गम्यतामन्यथा गोपुराव-रोधः स्यात् । गोविन्द गोविन्द हरे कृष्ण विष्णो"

एवमालप्य तस्मिन् नगराभिमुखं त्वरितं प्रचलिते पुनरेते किञ्चिदग्रतो गत्वा द्विमुखं पन्थानमवालूलुकन् ।

अथ केन पथा गन्तव्यं कुतो यातव्यमिति विचारयन्नेव माल्यश्रीकोऽद्राक्षीद्वामे पथि किञ्चिदेव दूरे विशालमेकं प्लक्षवृक्षं तदधस्ताच्च पञ्चषाःशखाखावद्धान् खुराग्रोन्मथितभूभागान-श्वान् । "इत आगम्यतां मन्ये त एतेऽश्वाः" इत्युक्त्वाचाखिलां-स्तत एव नीतवान् ।

अथमहाराष्ट्रराजोऽपि तान् श्वलीनलेहनलीलालीनान् अनि-मुक्तकुसुमस्तवकैरिव फेननिचयैः परिपूजितवसुन्धरान् लब्जो पवेशनिकान् उभयतो लम्बितलौहपादाधारान् स्वागमनपादा-हतिश्रवणेनैवोर्द्ध्वकर्णान् श्यामान् रक्तांश्च हयानालोक्य पार्श्व-स्थमेकं हयनियामकं च वीक्ष्य मन्दमगादीत् "कस्यैते हयाः" स च दक्षं कर्णं संस्पृशन्नुदतीतरत् "दिल्लीनिवासिनः कस्यचि-न्महाभाग्यस्य" ।

अथ 'इमे एव इमे एव तेऽश्वा" इति सर्वैरुक्तम् । ततो विशालमेकमाजानेयं महाराष्ट्रराज आरूढः अपरं गौरसिंहोऽन्यं च माल्यश्रीकः । त्रयोऽपि च निःशङ्कदत्तांस्तादृशान् कशाद ण्डान् गृहीत्वा त्वरितं दक्षिणाभिमुखं धाविताः । अथ गव्यूति

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

यात्रिभिर्विंहितं धावद्भिरकस्मात् पुरतः समागच्छन्तः सप्तत्रा- दिनो दृष्टाः । ते च समागतमात्रा हिन्दुस्तत तिष्ठतेत्येषां गतिं रुरु- धुरत्रकथंश्च यत् "कुत आगच्छथ" इति । एतैरुक्तम् "सन्या- सिनो वयम् दिल्लीत आगच्छामः" तैरुदितम् । "वरं वयमपि दिल्लीमेव गच्छामः किन्तु विस्मृतमार्गाः स्मस्तत्परावृत्य दिल्ली- पर्य्यन्तमस्माभिः सह गच्छत "तत। गौरेणोक्तम्" "दयध्वं स- न्यासिषु सरलोऽयं मार्गः सम्मुखमेव दिल्ली उत्तराभिमुखा इव प्रयात सत्वरं प्राप्स्यथ राजधानीम्" इति । अथ तेषां प्रधान इवैकः प्रांशुर्निपुणं निरीक्षमाण उवाच "इयमुदारावाग् एषा भव्या मूर्तिरेते राजयोग्या आजानेयाश्च न पुष्णन्ति युष्माकं साधारणसन्यासिभिक्षुताम् तत् स्पष्टं कथ्यतां के यूयं" ततो मालश्रीक उवाच 'सभ्यं कुलमास्माकीनमुच्चं किन्तु गृहीतस- न्यासा वयं सदा पर्य्यटनकौतुकिनो भाग्यवतां केषाञ्चिदौदा- र्येण लब्धसुन्दरघोटकाः सांप्रतं मथुरां यामः" ते तु सप्तापि निपुणं निरीक्षमाणास्तूष्णीमतिष्ठन् ततस्तेष्वेकेन मन्दमुक्तम् "अहं शास्तिखानेन सह चिरं महाराष्ट्रयुद्धे आगमिति परिचि- तोऽस्मि शिवम् । तादृश एवास्य स्वरः सन्नाहश्च' अपरेणोदितं "भाषणभङ्गी च स्पृशति महाराष्ट्रभाषाम्" । अन्येन शनैराल- पितम् शान्तं पापम् सतु दिल्लीनगरे निगृहीतास्ति "अपरेणो- द्घाटितम्" धूर्त्ता महाराष्ट्राः । तथा निगृहीतानामप्येषां पलायनं त्वाश्चर्य्यप्रदम् ।

अथ महाराष्ट्रराजेन मनस्येव महतीयमापदेति चिन्तानि-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

मग्नेन कथितम् "सरलोऽयं मार्गः गम्यताम्" ततस्तेषां प्रधानेन गदितम् "मैवं भवतामेकेनापि गन्तव्यं सहास्माभिः"।

ततो यावदेते परस्परमालोक्य किमपि विमृशन्ति तावत्तेषामेकेन सन्दिहानेन शनैः पृष्ठतोऽश्वं सञ्चाल्य महाराजस्य निकट आगत्याकस्मात् भल्लाग्रेण शिरोवेष्टनमुत्तोलितम् दृष्टश्च सर्वैर्यदेतस्य शिरसि लौहं शिरस्त्रमस्तीति। महाराष्ट्रराजः सचकितमुत्फालितवाह एकतः स्थितवान मालश्रीकगौरसिंहाभ्याञ्च झटिति कशादण्डाग्रं सञ्चाल्य छुरिकामाकृष्य परिवर्त्य पुनस्तथैव संयोज्य भल्ला विहिताः महाराष्ट्रराजस्तु यावन्न शकरोति तावत् "सोऽयं सोऽयं चौरोऽयं पलायितकोऽयं[1] कश्योऽयं[2] मुसल्योऽयं घातयोऽयं पातयोऽयम्। इति सकोलाहलं ते छिन्धि छिन्धि भिन्धि भिन्धीत्य पतन्। योऽयं महाराष्ट्रराजं प्रथमं परिविकाय सोऽकस्मात् क्रूरं खड्गमस्योपर्युदतूतुलत्, अन्ये चान्यौ व्यग्रावकार्षुः महाराजस्तु सज्जभल्लो नासीदिति किंकर्त्तव्यविमूढोऽभूपश्यच्च हृदये प्रबलशाणेनाहतोऽसौ प्रहर्त्ता सचीत्कारं हयपृष्ठाद् भूमौ पतित इति। अथ द्वितीयोऽपि सखड्गं खड्गं कोशादाकृष्य तस्मिन्नापतितस्तथैव बाणविद्धो भूमौ पतितः। तृतीयोऽप्युत्पतितस्तत्रैव भूमौ समरशायिष्ट। तावन्महाराजोऽपि भल्लतल्लजं करपल्लवेन दृढं गृहीत्वा सिंह इव[3] बस्ता

१ कशया ताडयितुं योग्यः कश्यः।
२ मुसलेन वधयोग्यः मुसल्यः।
३ बस्तः अजः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

नेतानाचक्राम ते चत्वारोऽपि त्रिभिरेतैराक्रान्ताः कोशलयुद्धेनैषा चकिता बभूवुः। तेषामेकः शिवेनाहतो द्वितीयोऽपि तृतीयो गौरेण भल्लेनाहतश्चतुर्थश्च मालयश्रीकेणाहतवाहः सहैवं तेनापथेनैव नीयमानो गर्त्ते पातितः। एवमापद्माषाढघनघटामिव क्षणेनापसृतामालोक्य सर्वेऽप्यक्षतविग्रहाः सपदि सैन्धवेभ्य उत्तीर्य्य गतप्राणा नामेषां केषां चन क्रन्दतां चन्द्रहासान् गृहीत्वा यावत्पुनरश्वानारुह्य जिगमिषन्ति तावन्महाराष्ट्रराजेनोक्तम्। "स्थीयतां, न भयम्। दृश्यतां कोऽस्मत्प्राणरक्षको यो बाणैः प्रत्यर्थीन् प्राहरत्। नाहं कथमप्यस्यानृण्यमुपयास्यामि यो मरकतठाखड्गमप्येवं प्राहरत् शिताग्रेण शरेण यथा स झंझावातपातघाताहतः शुष्कच्छद इव परतः पपात। ततः सर्वेऽपि पृष्ठतो विचिन्वन्तस्तमेवाश्वनियामकमल्पीयांसमेकमश्वमारूढमिषुचापपाणिं कटिबद्धतूणीरमायान्तमपश्यन्।

अथ तमवलोक्य विहितबहुलसाधुवादे समासादितप्रसादे महाराष्ट्रराजे सोऽपि वाहादुत्तीर्णः ततः समीपमागतं तं कलितहयनियामकवेषोऽसौ राघवाचार्य्यगोस्वामीतिपरिचिन्वे महाराजः।

अहो दया स्वामिन् सगद्गदस्वरं साष्टाङ्गं प्रणतुकामं महाराजमालोक्य अञ्जलिं बद्ध्वा स उवाच "महाराज महाराज दासोऽयं श्रीमतः। अस्य गोस्वामिता हयनियामकता च व्याजमात्रम् जनोऽयं तोषपोषभाजनम् महाराजस्य। तदाकर्ण्य

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

चकितः क्षणं तूष्णीकः महाराजोऽवादीत् "किमिव मोहयसि स्पष्टं कथय कस्त्वमस्माकमसाधारणो बन्धुः" ।

स तु जानुभ्यामवनीं गत्वाऽञ्जलिं बद्धा शिरो नमयित्वा सप्रश्रयमगादीत् "देव दासोऽयं श्रीमच्चरणैर्लालितोऽपि पालितोपि वासितोऽपि निर्वासितोऽपि रघुवीरसिंह तदाकर्ण्य चकितो महाराजो रघुवीरप्राप्तेः स्वप्नमिवेन्द्रजालमिव गन्धर्वपुरमिव च पश्यन्नविस्मृतात्मा कण्टकितः स्विन्नो वेपितश्च समुत्थाप्य गाढमालिङ्ग्य स्मारंस्मारं स्वकृत्यं तत्कृत्यञ्च मुग्धमागधक इव मुक्त कण्ठं रुरोद ।

चिरात्तस्मिन्नुपशान्ते गौरोऽपि भगिनीजीवजीवनं बाष्पस्नातं रघुवीरं तथैवालिलिङ्गाश्रूणि च मुमोच । परतः प्रेतबाष्पपूरपूरितो माल्यश्रीकोऽप्याशिश्लेष । ततो महाराज उवाच रघुवीर क्षमस्व यद्विनापराधमुपकार्य्यपि तथाऽनादृतोऽसि त्वत्पिता जटिलवेषो वीरेन्द्रसिंहस्त्वां विना कण्ठेन प्राणान् धारयति, तव पुरोहितो गणेशशास्त्री अस्थिचर्म्मावशेषः श्रूयते, त्वां प्राणनाथं मन्यमाना सौवर्णी आशामात्रेण जीवति, आगच्छ सपदि महाराष्ट्रदेशं गत्वा सर्वानुज्जीवय इति कथयित्वा महाराष्ट्रपतिर्नैजमश्वमारूढो माल्यश्रीको गौरश्च निजाश्वमारूढो भूमौपातितानामेवैषामेकं प्रांशुमश्वं रघुवीरोऽप्यारूढः । यावदेते दक्षिणाभिमुखाः पुनः पथः काञ्चिदंशमतिवाहयन्ति तावदकस्मादेव प्रतीचीतः कदम्बकदम्बसम्वलितेन यथा स खडखडाशब्दं समागच्छतो दिल्लीशसङ्केताङ्कितपट्टिकाक-

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

लितकटिबन्धान् श्यामवसनान् रक्तशिरोवेष्टनान् शुण्डीमण्डितबाहुदण्डान् शतमिवाश्वारोहानपश्यन्। ते च तोऽयं सोऽयमितिसपदि सपरिकरं शिवं पर्य्यवेष्टयन् किमिति किमिति इति पृष्टाश्च सकर्णस्पर्शं मन्दं किमपि प्रोचुः[1] अथ सर्वेऽपि हृष्यः मथुराभिमुखमन्धकारमये पथि विलीनाः।

॥ इति एकादशो निश्वासः ॥

१ कलितयवनभटवेषा गुप्तसेनाप्यस्ति इति राघवाचार्योक्तिः। सदत्तकर्णस्पर्शं य आनपन्ति ते स्वकीया एव बोद्धव्या इति मुरेश्वरोक्तिश्चानुसंधेया।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

शिवराजविजय ।

॥ अथ द्वादशो निश्वासः ॥

"तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ।
पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः" ॥

(भागवते)

*"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम" ॥

(श्रीभगवद्गीतायाम्)

---

* विष्णोर्माया भगवतीति उपक्रमेमायामोहं संदर्श्य कृष्ण-कृपयैवमाया जय्येत्युपसंहरति ॥ अयंच गीताश्लोकः श्रीकृष्णः शरणं ममेति शरणमहामन्त्रमुपदिशति । तथाहि । यत्र मन्त्रे योगेश्वरः कृष्णः योगप्रधानं कृष्ण इति पदमितियावत् । यत्र पार्थोधनुर्धरः धनुर्धरतीति धनुर्धरः शरः पार्थः अर्थात् रक्षणार्थ-शरश्च रक्षणार्थस्यदैव भवति यदास्वप्रकृतिभूताद्धातोल्युंट् क्रियेत तथा च पार्थोधनुर्धरइत्यनेन शरणमिति पदं लब्धम् । तत्रैव श्रीपदमपि यथास्थानं निवेशयितव्यं ममेति पदं च तथा च श्रीकृष्णः शरणं ममेति महामन्त्रो लभ्यते ततश्च विजयो भूतिर्नीतिर्मतिश्चेति निखिलं ध्रुवं भवति ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

[१] जातोऽयमरुणोदयः, कलविङ्कैरारब्धः कलरवः, तनूभूतं तमः, धीरः समीरः इरंमदो मदयति मयूरान्, मतङ्गमोहनं गन्धमुद्गिरति नववारिदवारिसरसिता रसा, वलाहका मन्दं गर्ज्जन्ति,। समयेऽस्मिन् तोरणदुर्गसमीपस्थसरोवरप्रान्ते शिवमन्दिरे चारुहासिनी सौवर्ण्या आलपति स्म ।

चारुहासिनी । भद्रे दिष्ट्या वर्द्धसे, फलितं तव मनोरथैः, गुप्तवेषो रघुवीरसिंहस्तत्रभवतो दिल्लीं गतस्य महाराजस्य रक्षामकरोत् इति सन्तुष्टेन महाराजेन सादरमानीयते अद्यैव सर्वे आयास्यन्ति ह्यो गव्यूति चतुष्टयान्तराले कृताधिवासाः सन्ति आनन्दमयः समयोऽसौ महाराष्ट्रदेशस्य । त्यज विषादं समनुभव महादेवसेवायाः नमस्यायास्तपस्याश्च अपूर्वं परिणामम् । समाप्ता सा ग्रहदशा अवसन्नानि दुरदृष्टानि सम्पूर्णा दुष्कृतविपाकाः सम्प्रति उत्तिष्ठ संतापतप्तश्वासशुष्कमधरं हासरसै रञ्जय । चिरविहितन्यासं वाग्विलासं पुनरासादय । अञ्जनरञ्जनरहिते क्रन्दनवारिबिन्दुव्रजदुर्द्दिनदुःखस्थे नयने आमोदामृतासारैः स्नपय । दिष्ट्यदिष्ट्या वर्द्धसे ।

सौवर्णी । किं कथयसि अपि सत्यमिदम् ।

चारुहासिनि । (सहर्षम्) भगिनी कथमसत्यं वच्मि ततः पश्य तोरणदुर्गेषु सतोरणा ध्वजा आरोप्यन्ते । अधुनैव दुर्गा-

१ अरुणोदयवर्णनेनवारभ्यते नैव समापयन् नुपक्रमोपसंहारयोरैक्यं दर्शयति ग्रन्थकारः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ध्यक्षो मन्दिरमागत्य मारुतिमूर्त्तिं प्रणम्य वृत्तान्तमिमं सर्वान् संश्राव्य गतः ।

सौवर्णी । महादेवं परिक्रम्य प्रणम्य पुलकावरुद्धकण्ठा गाढं चारुहासिनीमालिलिङ्ग । ततश्चिरं चारुहासिनी सौवर्णी चोपविश्य व्यतीता दुर्घनाः स्मारं स्मारं रोदं रोदं मङ्गलवृत्तान्तं चामुमवधारमवधारं मोदं मोदं बहुभिः समालापैर्घटिकार्द्धं यापितवत्यौ ।

चारु० । भद्रे समूलतपस्या संवृत्तासि तत्त्यज सांप्रतं तपस्विनीवेषम् ।

सौव० । भगिनी मैवं, पत्युः कुशलेनात्मप्रकटनवृत्तान्तमवाप्य आलपिष्यामि तं दृष्ट्वा च तपस्विनीवेषं त्यक्षामीति सुदृढे मम प्रतिज्ञे । तत्रैका पूर्णा परस्यामपि गङ्गाधरस्यानुग्रहेण पूर्णायामुरीकरिष्यामि ते वचनम् ।

ततः "अहोकुसुमानिचेयानि"मुहूर्त्तेन पुनस्त्वां द्रक्ष्यामि ततः इत्युक्त्वा तामालिङ्ग्य वाटिकां प्रविष्टायां तस्यां परमानन्दसन्दोहमदमन्थरा सौवर्णी पौनःपुन्येन महादेवमूर्त्तिं परिक्रम्य बिल्वपत्रैः संपूज्य बं बं वं हर हर हरेति व्याहृत्य, आनन्दाश्रुकलाकुलितकपोलाचिरमस्तोष्ट ततो महादेवं ध्यायन्ती निमीलितचक्षुरेव मनोरथमयेजगति समपश्यत् यन्महादेवः स्वयं प्रकटीभूय मा भैरित्यसकृदाभाष्य वाटिकाकुटजालान्तर्निविश्य भस्मोद्धूलितेन वलितव्यालबालवलयेन करेण रघुवीरं बाहुमूले गृहीत्वा समानाय्य एष ते पतिर्गृहाणेति कथयित्वा तत्

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

परिपूजितमूर्त्तावेव निलीनः । स्वयं च बद्धसौवर्णोष्णीषं महार्हकञ्चुकं लोलच्चन्द्रहासं पुलकांशुपरिपूर्णालललोचनं दृशा लिहन्तमिवालिङ्गन्तमिव परिपिबन्तमिव च वीक्ष्यमाणा आत्मानं विस्मृत्य चित्रार्पितेव जडीकृतेव पुत्तलिकायितेव गतचेतनेव मोहनमन्त्रमोहितेव च खिन्ना कण्टकिता पुलकिता वेपिता च तथैव समस्थित किञ्चित्क्षणानन्तरञ्च "भद्रे क्षमस्व वारमेकमवलोकयैतम् त्वदर्पितजीवनम्" ॥

इति मधुरमधुरं कर्णरसायनं वचनमाकार्य्य नयने उन्मील्य तमेव जीवनाधारं ध्यानविहितसाक्षात्कारं विलुलितांशुधारं संसारसारं प्रापितपरमपीडापारावारं अभिहितवचनपीयूषासारं[1] रघुवीरसिंहमदर्शत् । दृष्ट्वैव चोत्थाय तस्य पादयोः पतित्वा अनपेक्षितव्रीडा ऽननुभूतचिरविरहपीडाकलितविक्षिप्तक्रीडामुक्तकण्ठं रुरोद । सोऽपि च समानोद्गारोऽपि कथं कथमपि धैर्य्यमाधाय भज्यमानेन स्वरेण सान्त्वयन् कम्पमानैरङ्गैरुत्थाप्यालिङ्ग्य कण्टकितकराकलितपटखण्डेन कपालतलगलदश्रुधारां प्रोञ्छितवान् उपवेशोपविश्य च कथितवान् "प्रिये मामुद्दिश्य बहुकष्टं सोढवत्यसीति स्मारं स्मारं विदीर्य्यति हृदयम् । अहह कतिवारं नाहं निवेदितवान् यत् मुग्धेवमादृशे अकिञ्चित्करे अव्यवस्थे अनुरक्तासि अस्तु व्यतीता सादुरदृष्टदशातवैवपुण्यैरहमपि जीवामि दुष्कीर्तिवेदनां विधूय महाराजस्य परमपुरस्कारभाजनं च संवृत्तोऽस्मि । महाराजः स्वयमधुना तव पाणिं मां ग्राह-

१ धारासम्पात आसारः । भसितम्—भस्म

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

यिष्यति अधुना त्यजेमं सन्न्यासिवेषम् यदत्र लोकनेनापि खिद्यते चेतः । अहह क्व ते नवनीतकोमलान्यङ्गानि क्व चैतद् ब्रह्मचर्यम् ! न तव प्रकृतिकुञ्चिताः कचा जटाजूटतामर्हन्ति नेयं त्वग्भसित-संघर्षमर्हति नायं मौक्तिकमालागौरवमपि सग्लानि सहमानः कन्धरो रुद्राक्षराशिभारकष्टमर्हति नवेयं कुसुमशयनसनाथन-प्रार्थनाभाजनं गात्रयष्टिः स्थण्डिलशय्यामर्हति तदुत्तिष्ठ सनाथय स्ववासभवनम् । समुद्बोधय वृद्धं देवशर्म्माणं पुरोहितं समासादय च चिरत्यक्तं प्रकृतिसिद्धं निजवेषम्, गच्छाम्यहमधुना मदर्थमेव चिराङ्गीकृतब्रह्मचर्य्यं स्वपितरं प्रशान्तुम् । ततश्च राजमानाऽपि कुशलमावेदनीया क्षम्यतां क्षम्यतां साम्प्रतं नाऽस्ति मेऽवकाशः । कदाचिद्वेत्ति भवती यद् अद्यैवापराह्णे महाराष्ट्रराजस्य प्रतापदुर्गप्रवेश इति नास्त्यद्यास्माकमवसरः क्षणमप्यन्यथाऽतिवाहयितुम् । इत्यनुमन्यसे चेत्साधयामि[1] ।

सा तु आनन्दपरवशा जडीकृतेव चित्रार्पितेव मन्त्रकीलितेव मायामोहितेव विक्रीतचित्तेव हृतहृदयेव मथितमानसेव च विविधभावभङ्गतरङ्गिताभ्यां नयनाभ्यां निपुणमीक्षमाणा अविरलगलन्नयनजलधारया भसितसम्मर्दमिव क्षालयन्ती मन्दं मन्दं मुहूर्त्तमालप्य तं विससर्ज्ज । स च ततः प्रचलितो बहुभिः साश्चर्य्यैरानन्दं च दरीदृश्यमानो मोमोद्यमानः सच्चरीक्रियमा-

---

१ साधयामि गच्छामि आवश्यककार्यं साधयामि इति यावत् । यथा शकुन्तले १ अङ्के "साधयामस्तावत्" ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

णञ्च यथोचितं तां स्तान्प्रणमन्नालिङ्गंश्च मारुतिमन्दिरमासाद्य सरोमाञ्चं सगद्गदं सानन्दञ्च हनूमन्मूर्त्तिं [1] दर्शं दर्शं स्तावंस्तावं पातंपातं नामंनामं च परमं मोदसन्दोहमवाप। तत्पूजकेन साशीराशिसमाश्लिष्टः प्राप्तप्रसादमालः सम्पादितसिन्दूरतिलकभालः क्रियासमभिहारेण प्रणम्य किञ्चित् समालप्य च देवशर्म्मणो मठं प्रविश्य दासोऽयं रघुवीरसिंहः प्रणमतीति साष्टाङ्गं प्रणनाम।

देवशर्म्मा तु चिरसमयानन्तरं तादृशं स्वरं वचनञ्चाकर्ण्य पादयोः पतितां तादृशीं मूर्तिं चावलोक्य चकितः क्षणं जड इव स्तब्धः परस्ताच्चोत्थाय उपनेत्रं श्मश्रुकूर्चं च प्रक्षाल्य पतन्तीभिर्बाष्पधाराभिस्तमासिच्य आनन्दाक्षतैरिव वात्सल्यरजताङ्कुरैरिव प्रेमपीयूषधारासारैरिव निःसरद्भिः कण्टकण्टकैरिव च समुदञ्चितैः श्वेतरोमभिर्व्याप्तः कलितद्विगुणकम्पाभ्यां कराभ्यां कथमपि तमुत्थाप्य वलितवलीपलितेऽस्थिचर्ममात्रे वक्षसि गाढमालिलिङ्ग॥ सोऽपि च देवशर्मप्रेमपूरद्विगुणोद्वेल्लितबाष्पो निःशब्दमेव क्षणं रुदित्वा शनैः शनैर्भग्नेन स्वरेण स्वामितिवृत्तं सूचयित्वा ततस्ततः सपदि गन्तव्यमिति महाराष्ट्रचक्रवर्त्ती अद्यैवायास्यतीति च निवेद्य तदनुमतिमासाद्य नत्वा निवृत्य तुरगनिगालमास्फाल्य सात्फालमारुह्य अभी [2] षूनाक्षिप्य रेचितकेनाश्वं चालयन् पलाशिनां मण्डलेषु निलीनः।

१ दर्शं दर्शम्—आभीक्ष्ण्ये णमुल् नित्यवीप्सयोरिति तदन्तस्य पदस्य द्वित्वम्।

२ अभीषुः प्रग्रहः अश्वाकर्षणरज्जुरितियावत्।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized by Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तत्र कुटीरे ब्रह्मचारिगुरुरूपो जटिलो वीरेन्द्रसिंहस्तु अद्य रजन्यां स्वप्ने कस्मिंचिद् युद्धे रघुवीरसिंहो वीरगतिं गत इत्यपश्यदिति सचीत्कारमुत्थितः पार्श्वस्थै र्दृष्टो रुदन् यथा वृत्तमकथयत् यः स्वापेषु एवं दृश्यते स दीर्घायुर्भवति पुरुषायुषं जीवतीति क्रियासमभिहारेण तैः शान्त्वमानोऽपि शोकविमोकं नाकार्षीद् ।

अथ वीरक्षत्रियोऽपि वृद्ध इति चिरानुभूतिसुतवियोगदुःख इति च खिद्यतेतमाम् वीरेन्द्रसिंह इति सर्वथा सान्त्वयितव्यः सुखयितव्यश्चाऽयमिति सर्वं ऊर्जस्वलैरुदारैर्वागासारैः तच्छोकाग्निं मन्दं चक्रुः।

तावत्प्रविश्यैकेन ब्रह्मचारिवटुना स्वसमानवयसमपरमेकं वटुमिङ्गितेनाहूय बहिर्नीत्वा निर्दिश्य कथितम् "पश्य पश्य कृष्णकर्णं चञ्चच्चन्द्रवर्चसमुन्नतग्रीवं मेचककचप्रचयवीजितनिगालं धूम्रलाङ्गूलोद्धूननावहितचामरचालनचातुर्य्यम् सर्वेणावशिष्टैः प्रत्यर्थियशोभिरिव फेनैराल्प्तसृक्किणीकं तुरगममुं चालयन् कोऽसौ धन्यः कुटीरमिवोद्दिश्यो [1]पत्यकां परिक्रम्येत आयाति अनुकरोत्येतस्याकृती रघुवीरसिंहम् हयारोहभङ्गी चैषा नान्यस्य सम्भोभवीति"।

अथ सोऽपि गाढं निरीक्ष्य प्रावोचत् "यद्यपि चिरात् प्रनष्टो रघुवीरः कथमकस्मादेवामुना वेषेण समागच्छेदिति संशेते हृदयम् तथापि चक्षुषी न कथं विश्वसेदम्। ध्रुवं रघुवीरएवासौ

१ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

अथान्यमपि दर्शयामि । इत्युक्त्वाऽन्तः प्रविश्य छिन्नाङ्गितैरा-कार्य दर्शयाञ्चभूव ।

तावद् विद्युद्वेगेन नेदीयान् संवृत्तोऽयमश्वः सर्वे च निश्चि-तमज्ञौ रघुवीरसिंह इति स्पष्टं व्याजह्रुः ।

ततः केचित्सोऽयं सोऽयं केचिद् दिष्ट्या जीवति केचिद् अहो आनन्दः केचिद् कथं न स्यादीदृशी प्रसूतिः क्षत्रियधौरेया-णाम् , केचिद् समाकर्णि मया पूर्वमेव यत्तोषितप्रभुः समायाति रघुवीर इति, केचिद् सत्यं खलु भविष्यद्वचनं देवशर्मणः, केचिद् फलमिदं वीरेन्द्रसिंहमहाव्रतस्य केचिद् विजृम्भित एष सौवर्णास्तपसां परिणामः, केचिच्च उच्यतामुच्यतां वीरो वीरे-न्द्रसिंह इति परस्परमूचुः ।

तावज्झटिति प्रविश्य "जीवति रघुवीरसिंहः समायातो रघुवीरसिंह एष वहिरुपस्थितो रघुवीरसिंहो दृश्यतां रघुवीर-सिंहो लभ्यतां रघुवीरसिंह" इति क्रियासमभिहारेण वदतां बटूनां मुखमवलोकयन् परिवृत्तदृष्टिर्विस्मृतात्मा व्यामुग्ध इव क्षणं स्तब्धं एव समतिष्ठत वीरेन्द्रसिंहः । अथ तैरुत्थाप्यमानः किञ्चिद्विश्वस्य वहिरायातः । तावद्रघुवीरसिंहागमनकोलाहलेन व्याप्तं कुटीरद्वारम् ।

रघुवीरोऽपि दूरादेव हस्तमुद्यम्याङ्गुल्यास्वं दर्शयतो वेगेन निविशमानान् पुनर्बहिरागच्छत स्वात्मीयान् कथं कथमपि वहि-रुपयान्तं बाष्पधारासारैः स्नातं पितरञ्च पश्यन्नश्रुकलाकुलित-लोचनः क्षणेन तुरङ्गमं कुटीरद्वारमानयत् ॥ कदाचानन्त समा-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

यातः कदाऽश्वपृष्ठादुत्प्लुतः कदा वा तातस्य चरणयोः साष्टाङ्गं पतित इति न लक्षितः केनापि। तयोर्म्मेलनावलोकनचकित इव महापरिणाहोगतजन्माहाद्विगलत्स्वेदप्रवाहो वाहोऽपि दीर्घं निश्वसन् स्वतन्त्रोऽपि परतन्त्र इवैकतस्तस्थौ। वीरोऽलहरनु स्वरादनेन तमपि स्फुटं रोदयन् उत्थाप्य गाढमालिलिङ्ग। यो यमस्मिन् समये परितः समभूत् प्रेमपूर प्रवाहः सकथमिववर्णयितुं शक्यः स्यादस्माद्दृक्षैर्यतो यैरनुभूतस्तैरप्यात्माविस्मृत इति तैरप्यशक्य एव व्याख्यातुम्॥

अथ मुहूर्त्तानन्तरं सर्वेऽपि कुटीरान्तः प्रविष्टाः कटेषु चोपविष्टाः। वटुकेनैकेन निरर्भीपूकृत्य घोटकोद्रुमशाखायां बद्धः। अपरेण च सरोवरस्यापरतटे निकुञ्जे स्थितो गणेशशास्त्री सूचितः सोऽपि च हर्षवर्षपरवशः क्वचित् कुशान् क्वचित्पात्रं क्वचिदुत्तरीयं क्वचिच्चमालां पातयन् स्वयमपि निपतन्निव धावमानः कुटीरं प्रविष्टः।

रघुवीरस्तु दृष्ट्वैवनमुत्थाय साष्टाङ्गं चरणयोः पतितः सोऽपि च बाष्पपूरप्लावितनयनो वैक्लव्यद्विगुणीकृतसहजकम्पः कथं कथमप्युत्थाप्य वीरबालकमेनं पौनःपुन्येनः श्लक्षतो वामतश्च गाढमालिलिङ्ग॥ मुहूर्तं यावत् पारस्परिकप्रेमपूरप्रवाहावर्त्तगर्त्तपरिपतनभीतेव न कुतोऽपि प्रचचार वाणी।

ततो रघुवीर एव धैर्य्यमवलम्ब्य पटान्तेन चक्षुषी परिमृज्य वीरासनेन पातितजानुद्वयमुपविश्योदारया वाचा एवमाललाप।

"तात नवचनीयं किमप्यावयोर्व्यतीतव्याकुलताविषये सो-

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ढमस्माभिः प्राक्तनकर्म्मणां फलम् । कर्णपरम्परया सर्वं श्रुतवानस्मि भवतस्तत्रभवतः पुरोहितस्य च वृत्तान्तम् चिरायात्रैव वसतामप्यस्माकं नाभूत् पारस्परिकसाक्षात्कारः । नेदिष्ठानामपि परस्परदिदृक्षाक्षामहृदयानामपि अपरिचिन्वतां चित्तानि चिरमाक्रमचिन्तासुखमेधतां परस्मिन्नपि लोके क्रूरसिंहो यस्य पौरुषेण मिलिता वयम् ।

नूनं भोक्तव्यं भोगेनैव समाप्नोति तद्दुःखमिदं घनीभूय प्रकटितपरिचयानां युष्माकं तिरोहितपरिचयस्य च मम शिरस्यापतितमनुभूतं चासहायेन हृदयशतकेन । परमधुना गतास्ता विद्रावितनिद्रास्तन्द्रादरिद्रा महायामयामिन्यो यामिन्यः मम भाग्यैः कुशलिनो भवन्तः । भवतां तपोबलेन अहमपि पुनर्म्महाराजस्य तोषभाजनं संवृत्तोऽस्मीति किमतः परं स्यान्मे कुशलम् ।

यवनराजनिगृहीतोऽपि भारतस्य भाग्येन कुशलेन प्रतिनिवृत्तो महाराष्ट्रमेदिनीमण्डलाखण्डलः । तन्मङ्गलमयेऽस्मिन् समये नोदासितव्यम् भवद्भिः ।

सारगर्भामुपदेशपूर्णां व्याकुलताविरहितां धैर्य्यधुरीणांकोमलाममलांवाचममुमाकर्ण्य सर्वेऽपि साधुवादनपराधीनाः परमानन्दसन्दोहसमुच्छलद्बाष्पविन्दुव्रजेनात्मानं क्षालयाम्बभूवुः ॥ तत्र मुहूर्त्तम्भूवः स्तेषामालापा बहुविधाः । येषु पदे पदे कण्ठरोधः पदे पदे वाष्पधारा पदे पदे रोमाञ्चः पदे पदे स्वरभङ्गः पदे पदे दीर्घनिश्वासः । पदे पदे वेपथुः पदे पदे च वैकल्यं कस्तानालापान् अनुवदितुं पारयेत् को वा तान् कलितकम्पय

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

अविरलगलत्साञ्जनवारिधारया चटुलितवरूचूपुटया लेखन्या लिखितुमभिमन्येत।

अथवीरेन्द्रसिंहं सम्बोध्य गणेशशास्त्रिणा कथितम् "वीरवर फलितं भवतस्तपाभिस्तदधुना यथाविधि व्रतं समाप्य ब्रह्मचारिवेषं विहाय पुना राजवेषमासादयतु भवान्।" तावत्तत्कुटीरनिवासिभिः सर्वैरपि वटुभिरेवमेवमिति यौगपद्येनोक्त्वा "साध्यतां साध्यताम्" इति गणेशशास्त्रिणा समाज्ञप्तैरुत्थाप्य तदुक्तप्रकारेण सामग्रीसाधनमारब्धम्।

तावद्वायुवेगेन समुपातिष्ठत तत्र कश्चन अश्वारूढः। तं चखेदस्वेददुर्दिनस्नातं त्वरितश्वासप्रश्वासं तादृशेनैव सैन्धवेन प्रापितमालोक्य यावत्किमितिकिमित्यापृष्टमखिलैस्तावत्ससमुवाच श्रुतं वीररघुवीरसिंहः समायातइति "तदाकर्ण्य सपदि रघुवीरसिंहेनोक्तम्" आम् एषोऽस्मि कः कुशलवृत्तान्तः सउवाच "भगवती महाराष्ट्रराजमाता भवन्तमत्रागतं श्रुतवतीति गलज्जलाभ्यां नयनाभ्यां भवतः पन्थानमीक्षते" श्रुत्वैवैतत्प्रणम्य पितरं पुरोहितं च रघुवीरः समुत्थाय निजमश्वमारूढः।

सच सादीस्वेङ्गितमनुसृत्य केनापि वटुना समानीतमपरमश्वमारुह्यैनमार्द्रपृष्ठीकरणाय तान् समर्प्य रघुवीरमनुचचाल पश्यत्स्वेव च सर्वेषु तौ खुराग्रेण शारदघनपटलमिव रेणुकाराशिमुद्गिरन्तौ प्रलम्बपुच्छावायतग्रीवौ समीरणसंमरणसंस्तब्धकण्ठकेशौ सप्त[1] सप्तिसप्तिदर्पं दूरीकर्त्तुमिव विद्रुतौ अङ्गारप-

[1] सप्तसप्तिः सूर्यः तस्य सप्तिरश्वः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रिपूर्णामिव भुवमुत्फालमुत्फालं पलमेकं स्पृशन्तौ वाजिनौ चालयन्तौ सर्जार्जुनभूर्जखर्जूरवने निलिल्याते।

गणेशशास्त्री तु सहर्षवर्षं वीरमाशीराशिभिरभिनन्द्य विधिपूर्वं व्रतोत्सर्गं कर्म निर्वर्त्य चिरप्रवृद्धान् रूक्षान् केशान् वापयित्वा उद्वर्त्याभ्यङ्ग्य स्नापयित्वा नवाम्बराणि परिधाप्य देवान् ब्राह्मणान् प्रणमय्य महोत्सवमकारयत्।

तावदवितर्कितसमागमः समुपातिष्ठतैको जयपुरनगरात् सादी। स च जयपुराधीश्वरश्रीजयसिंहमहाराजार्प्पितं पत्रमेकं वीरेन्द्रसिंहायार्पयत्। स च सुवर्णवर्णाङ्कित विविधवर्णवर्णनीयकुसुममालचित्रविचित्रितं प्रावरणमपसार्य्य, तादृक्षैरेव जाम्बूनदाक्षरैर्व्य स्तं पत्रं निस्सार्य्य, पठनाय गणेशहस्ते आर्प्पयत् स तु निपुणमवलोक्यैवमपठत् स्वस्ति श्रीदिगन्तदन्तदन्तुरितकीर्त्तिकौमुदीधवलितवसुधातलराजपुत्रदेशचूडामणीभूतजयपुरप्रदेशसामन्तमण्डलीमस्तकमण्डन मण्डितपादारविन्दो जयपुराधीशः साशीराशि सूचयति श्रीवीरेन्द्रसिंहम् यत्।

"भवाननुक्त्वैवास्मान् कुतोऽपि प्रस्थितोन्वेषणैरपि च नलब्धः इतिचिरमन्वभूम चिन्ताकलापम्। इतस्तु भवतः कुशलमवगत्य प्रसीदामः। मन्महे कुशली कुमाररामसिंहोऽप्युपलब्धः। इतस्त्वखिलाऽपि भवतः सम्पत् सुरक्षिताऽस्ति, नियतव्ययमाहात्म्यात् कोषोऽपि सुप्रवृद्धोऽस्ति। शीर्णानि जीर्णान्यपि च भवतो निवासभवनानि नूतनीकृतानि सन्ति। तत्

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

समागम्यताम्। चिरप्रवृद्धतृष्णासुखा [1] क्रियतां स्वप्रजा। सपद्यस्माभिरश्वमेधयज्ञमहोत्सवः करिष्यते।

सर्वेऽप्यस्मद्बन्धुजनाः समयेऽस्मिन् समुपस्थास्यन्ते। आशास्महे सकुमारो भवानप्यागत्य सर्वान् बन्धूनानन्दयिष्यति स्वयञ्च महोत्सवसाक्षात्कारेणातुलं मोदमसादयिष्यति।

कुमाररामसिंहस्य सुक्षत्रियोचितं पराक्रमं सौशील्यं चावलोक्य तुष्यामस्तमाम्। एतस्मैसु बहुलभूभागवितरणपुरस्सरं मण्डलेश्वरता पर्य्यवसायि राजपदमर्प्पयामस्तत्सूचकमिदं सविवरणमपरमाज्ञापत्रमेतेन सहचरितमस्ति एतदपि स्वीकृत्य सकुमारस्यागमनेन भूषणीयोऽयं देश इति।

तदाकर्ण्य सर्वेऽप्यत्यन्तं जहृषुः तदपरमपि राजमुद्राङ्कितं प्रपाठ्य एवमेवमिति श्रावितम् तदाकलय्य चाखिलाः "अहो औदार्य्यं महाराज जयसिंहस्य अहो वैचित्री दैवघटनायाः, युक्तमिदं यथोचितमिदं रामसिंहाचारस्य प्रत्यक्षाण्येतानि फलानि वीरेन्द्रसिंहस्य नैष्ठिकतपसाम् इति समोदं व्याजह्रुः।

गणेशशास्त्री तु "अश्वमुन्मोचय अत्रैव निवस दिनमेकम् श्वः प्राप्तपत्रोत्तरः स्वदेशं प्रस्थास्यसे" इति सादिनमुदीर्य्य प्रस्तुताभिर्व्यञ्जनसामग्रीभिर्ब्राह्मणान् भोजयितुमुदस्थात्।

अथापराह्णे प्रतापदुर्गात् गव्यूतिद्वयं यावत् सुगन्धितसलिलैरासिक्तो मार्गः। अभितः पन्थानं रम्भास्तम्भाः रम्भाचिताः कुङ्कुमचर्च्चिता अम्भः पूर्णाः कुम्भाः स्थापिताः अशो-

१ "सुखप्रियादानुलोम्ये" इति डाच्।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ककिशलयमाला आलम्बिताः काश्मीररागरञ्जिता ध्वजाः आरोपिताः ।

इतः पश्चाच्च संतस्थे शोणितशीर्षण्यशीर्षाणां सधनुर्बाणानां कलितवारवाणां कावचिकानां पङ्क्तिः ।

ततः पश्चाच्चापरांऽत्रतस्थे व्यूढक[1] ङ्कटानामाह्रपोटितघोटक त्रटानांमोर्वोघातसं त्रुिकि गविकटमगिग्रन्थसं त्रपिंहाटकक टकानां घोरघनाचि रा टकानां प्रत्यर्थि कूच्चे िरा टकानां सादिभटानां श्रेणी । प्रतिघाटक विंशतिकान्तराले च निविडमण्डनमण्डितशुण्डादण्डामौक्तिकस्तवकचोचुम्ब्यमानदानवारिधारासारक्षालितकपोला [2]वमथुपरिषिक्तपार्श्वपरिवर्त्तितुरङ्गारोहाङ्गनिचोला नीलाद्रिसानुमञ्जुलाः कुञ्जरा उपस्थापिताः यान् कुसुमनिचयाकीर्णपात्रहस्ताः बहवो ब्राह्मणवटवः समारूढाः प्रतिगजद्वयानन्तरं च दौन्दुभिकवैणविकवैणिकमार्दङ्गिकमौरजिकपाणिवैरारूढा भेरीभाराक्रान्ता अपरे द्विरदा विन्यस्ताः ।

अथ वारुणीसंसर्गाधिकशोणे लज्जयेव पाश्चात्यपर्वतपङ्क्तिजवनिकान्तर्निलीने चण्डमरीचिमण्डले [3] विरकरस्पर्शोदीर्णस्वेदस्नातवदनेषु प्रशान्तसं घर्षाधिकताम्रकान्तिषु वरीषु परःशतवादित्रवादनोद्भूतमहाध्वनिबधिरीकृतेषु दिगन्तरालेषु सक-

१ उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् इत्यमरः ।
२ वमथुः करशीकर इत्यमरः ।
३ एतेन गोधूलिसमयः समसूचि ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

र्लैरुट्ग्रीवैर्विस्मृतात्मभिर्निर्निमेषनयनैर्निपीयमानः सहस्रगुणयन् महाराष्ट्रवीराणामुत्साहं पुनरुज्जीवयंश्चिरविरहविधुरामात्ममात्रशरणजनगात्रयष्टिं दुर्द्दिनसंशोषितभारतसौभाग्यस्य पुनरभिवर्षणेन हर्षमयमपरं दुर्द्दिनं विरचयन् दिशोऽपि हासयन् पृथिवीमपि पुलकयन् आकाशमपि विकाशयन् जगत्प्राणमपि प्राणयन् द्रुमसन्दोहमप्यानन्दयन्, ब्रह्मानन्दसोदर्य्यस्येव सुषुप्तिस्वादनस्पर्द्धिन इव साहित्यरसास्वादनसमुत्थितस्येव कस्यचिल्लोकोत्तर महानन्दस्य निरुपमपरमपरंप्रवाहपूरपरम्पराभिःप्रजाः प्लावयन् आशीर्भिरभिनन्द्यमानः कुसुमैराकीर्य्यमाणो जयध्वनिभिरुन्मुखीक्रियमाणः स्तूयमानो गीयमानो वर्ण्यमानश्च सत्पथेऽस्मिन् न्यविशत महाराष्ट्रचक्रवर्ती । अग्रतोऽस्याऽश्वं नर्त्तयन्तः प्रचलिताः शतशोऽश्वारोहा वीराः ततश्च विकोशकृपाणपाणयः सहस्रशः पादातिकाः । ततोऽपि भुशुण्डीकराणां वीरवराणां पङ्क्तिपरम्परा ततोऽपि बाहुमूलरोपितभल्लिकामतल्लिकानां मल्लतल्लजानामवलिपटलम् ॥ ततः पश्चाच्च भूषणभुरेश्वरमाल्यश्रीकस्तन्यजीवान्यजीवगौरसिंहशर्मसिंहरघुवीरसिंहादिभिःपरिवृतो भारतभूमण्डलभागधेयम् दाक्षिणात्यवसुमतीवासवो[१] वनीयकीकृतावनीयवनी समुदायो धर्मधुरीणो योधयोधधारीणो महाराष्ट्रमेदिनीपरिवृढो महाराजशिवराजः ।

दृष्ट्वैवैनं तारस्वरेण विजयतां महाराज इत्याम्रेडयन्तो

१ "वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनो" इत्यमरः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

गगनं विलोडयामासुरखिलाः । अभितः पन्थानं गजानारूढा विप्रबटवश्च मकरन्दबिन्दुसन्दोहतुन्दिलानि महासौरभसमाकृष्टपरःकोटिरोलम्बकदम्बानि मोदितसकलजनमनसः सुमनसः[1] संववृषुः । वाद्यानादप्रतिध्वनिव्याजेन विबुधा अपि वसुधाधिपमेनं दिव्यवाद्यवादनैरिवाभिननन्दुः । महालग्नाहविविधवाद्यप्रवाहैः संचंक्रम्यमाणामोदेनेव चकम्पे वसुन्धरा । कुसुममरन्दबिन्दुभिः स्नातः पुलकमिव समाससाद समीरणः । जयध्वनिसन्तानवितानैरोतप्रोतः स्वयं जयशब्दकोटिभिरिवाजुहाव सविकार[2] आकाशः ।

एवं क्रमेण सर्वानानन्दयन् कुसुमनिचयभाराक्रान्तमात्मानं मुहुर्मुहुरङ्गस्फुरणैः सुमनःपातनैर्लघूकुर्वन् अखर्वगन्[3]धर्वखुराघातैर्धूलीभूयोद्गतया भुवाऽप्यालिङ्ग्यमानःस्वहृद्गयोद्गतयानन्दसन्दोहवाष्पधारयाऽभिषिच्यमानः स्वादि प्रतापदुर्गमाससाद देवः ।

---

१ "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" इत्यमरः । "भूमिस्त्रियां सुमनस" इति च रत्नकोषः ॥ क्वचिदेकवचनेऽप्येतत्प्रयोगो दृश्यते यथा "सुमना मालती जातिः" अमरः । "वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीया." मृच्छकटिकम् ॥ अत्रोभयत्रापि सुमना इति मालतीवाचकः शब्दः । आकारान्तोपि यथा सुश्रुते "सुमनायाश्च पत्रेण" ।

२ "वा तु पुंस्याकाशविहायसी" ।

३ गन्धर्वोऽश्वः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तत्र च परितः सर्वान् गण्डशैलान तरुस्कन्धानुन्नतभूभागान् दुर्गप्रान्तपरिवर्त्युपत्यकाः दुर्गभित्तीश्च स्वावलोकनामोदप्रव-ज्जनसमाकीर्णानेव समद्राक्षीत् ।

अथ तांस्तान् स्वदृक्पातेनैव सम्मान्य सपल्लवकलशहस्ता-नाशीराशीन् गिरतो विप्रवरान् प्रणमन्नश्वादुदतीतरन्महाराजः । तत्रोपस्थितेष्वात्मीयेषु कांश्चिदालिङ्ग्य कांश्चित् प्रणम्य कांश्चिद् यथायोग्यमाशिष उक्त्वा कांश्चिच्च कराग्रेण कराग्र एव गृहीत्वा अपरान् कुशलप्रश्नैः सोत्साहनिरीक्षणैः स्नेहवचनैश्च सन्तर्प्य जननीस्मरणोद्भूतोद्भूतवाष्पधाराव्याकुललोचनद्वयः पदे पदे प्रस्खलतेव प्रेमपरवता वपुषा सपदि दुर्गान्तः प्रविवेश ।

अन्येद्युः प्रातरेव कृतसन्ध्यावन्दनादिनित्यक्रियो महारा-जागमनमहोत्सवपराधीनानेकसहस्रशोपासनप्रजापरिवृत्तप्रधा णस्य महाप्रासादस्य [1] चन्द्रशालायामुपविष्टो गौरसिंहं चाहूय सुरेश्वरमालश्रीकादिभिः परिवृतः स्वेङ्गितानुसारं स्तन्यचीवे-नानीतं पटखण्डपरिवेष्टितं किञ्चिन पत्रपटलं स्वनिकटे संस्था-प्यैव मालपत् ।

शिवराजः । प्रिय गौरसिंह चिरान्मां तोषयसि प्राणानग-णयन् मां प्राणयसि सांसारिकसुखानि असंस्मरन् संगरकष्टानि सहसे इति असाधारणवन्धुं त्वां महाराष्ट्रमण्डले मण्डलेश्वर-पददानेन सत्कर्त्तुं मे महानुत्साहः । तद् गृहाणेदमधिकारपत्रम् भुङ्क्ष्व भागमेकं महाराष्ट्रभुवः ।

१ "चन्द्रशालाशिरोगृहम्" इत्यमरः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

गौरसिंहः। (तत्पत्रं स्पृष्ट्वा प्रणम्य) महाराज श्रीमान् यवनोद्दण्डशुण्डादण्डगण्डिमण्डलं प्रविश्यापि केसरीव कुशलेन निर्गत्य महाराष्ट्रराजसिंहासनमाक्रम्य भारताभिजनप्रजाः प्रजा इव पातुमारब्धवानिति किमतोऽप्यधिकं विश्वस्मिन्नपि विश्वस्मिन् अस्मानानन्दयितुमुपलभ्येत। क्षम्यताम् अनुचरतां विहाय सामन्तसिंहासनमधिरोढुं लज्जते मे हृदयम्।

शिवराजः। गौरसिंह सुविस्तीर्णमधुना महाराष्ट्रराज्यं तन्महाभारोऽयं विभज्य युष्माभिरपि विध्रियेत चेच्छालनं सुकरं संवृत्येत। कथं भवादृशेषु नीतिकुशलेषूपकारिषु सहचरेषु वर्त्तमानेष्वपि अहमेव दक्षिणभारताभिजनभरणभाराकुलो वर्त्तेय॥ तत् सर्वथा भवतः स्वीकरणीयमिदं नात्र नकारोपन्यासो भवतो युक्तः इति तद्धस्ते आज्ञापत्रमार्पयत्।

गौरसिंहः। (पत्रं गृहीत्वा प्रणम्य) महाराजनिदेशःसर्वथा वहनीयः।

शिवराजः। (सौवर्णमुष्णीषं कृपाणं चार्पयित्वा) धार्य्येमं मण्डलेश्वरमात्रधार्य्यमुष्णीषं रक्षचानेन वैरिव्रातविमर्द्दनेन चन्द्रहासेन प्रकृतीः।

गौरसिंहः। (उष्णीषं शिरसि धारयित्वा कृपाणं कटिप्रदेशे बद्ध्वा प्रणनाम)।

शिवराजः। (रघुवीरसभिमुखीभूय) वत्स रघुवीर, स्मारं स्मारं तव परंपराक्रमं परां भक्तिं परं सौजन्यं परां स्वच्छतां परमुत्साहं परां वीरतां परं सौहार्द्दं पराञ्च दृढप्रतिज्ञतां महाप-

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

रिगाहमिव सम्पद्यते मे हृदयम्। बहुवारमहं प्रत्यर्थिवङ्गाली-ढप्रायो भवता रक्षितोऽस्मि भवान् मां नारक्षिष्यत् चेव्छाइस्त-खानं नाजेष्यम्। भवानेन साहाय्यं न व्यवधास्यच्चेद् यवन-कारागारान्धकूपान्न निरयास्यम्। रुद्रमण्डलविजयस्य च भवा-नेव इत्यर्धोक्तौ निश्वस्य भग्नेन स्वरेण पुनर्वक्तुमारभत आः परस्ताद् यदाचरितं विलुप्तमतिना मया तत्संस्मृत्याऽपि विदी-र्य्यति मे हृदयम्।

रघुवीरसिंहः। भगवन् शान्तं पापम् आसीत् तन्मम जन्मा-न्तरीणपाप्मनां फलम्।

शिवराजः। यो हि बहुवारं प्राणानरक्षत् तस्य प्रत्युपकारः प्राणैरपि विधातुमशक्यः। यतः प्राणा वारमेकमेव पार्य्यन्ते त्यक्तुम् न तु पौनःपुन्येन। तत् सर्वथा तव ऋणी संवृत्तोऽस्मि। तथापि य । मम निखिला आज्ञाः समपालयस्तथाऽनुपेक्षणीय-मदोऽपि वचो यदुरीकुरु महाराष्ट्रराजस्य मण्डलेश्वरताम् दुर्लभो हि त्वादृशो महाराष्ट्रदेशबन्धुः।

रघुवीरसिंह। (प्रणम्य) महाराज विनिष्टमातृकोऽहमत्र भवत एवाश्रयेण वर्द्धितो भवच्चरणसेवनपुण्यैरेव च चिरप्रनष्टं तातचरणमद्यालभे इति ममैव न लक्ष्यते कश्चनानृण्योपायः।

शिवराजः। वीर ऋतेऽनुचरेभ्यो राजकार्य्यं न सिद्ध्यती-ति न तद्रक्षा राज्ञां निरभिसन्धिरनुग्रहः अनुचरश्च चेत्स्व न म-र्पितकार्य्यातिरेकेण स्वामिनमनुचरेत् तत् स एवाधम[1] र्णवि-

१ अधमर्णः ऋणग्राहकः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

दधाति धनिनम्। अथवा किमप्यस्तु गृहाणेदमधिकारपत्रं यथा न स्यान्मम रिक्तं वचः।

रघुवीरसिंहः। (करौ सम्पुटीकृत्योत्थाय) देव साधारणोऽयमनुचरः राज्यसिंहासनाक्रमणं च महतां कार्य्यम् तत्क्षम्यतामपरः कश्चन निर्धार्य्यताम्।

शिवराजः। आः किमुक्तम् असाधारणपौरुषं दर्शयन् असाधारणकृतज्ञतां प्रकाशयन्नपि साधारण इति ब्रूषे !! जयपुराधीशानामसाधारणे वंशे तव जन्म, वचनधनः पौरुषभूषणो राजर्षिरिवापरः श्रीमानसाधारणो वीरो वीरेन्द्रसिंहस्ते पिता, तत् ततोऽप्यधिकगुणः को नामोपलभ्येत सामन्तसिंहासनयोग्यः। इति सपदि गृहाणेदमधिकारपत्रम्॥ (इत्युत्थाय सम्पुटीभूतं तस्य कराग्रं स्वहस्तेन प्रसार्य्याधिकारपत्रमर्पयामास)।

रघुवीरसिंहः। (प्रणमन्) सर्वथाऽप्यादेशवशंवदोऽयं जनः। (इत्यगृह्णात्)।

शिवराजः। (सौवर्णमुष्णीषं कृपाणञ्चार्पयित्वा) उष्णीषमिदं मण्डलेश्वरतापरिचायकं धार्यतामसिना चानेन सशत्रुशातनं प्रजाः पाल्यताम्।

रघुवीरसिंहः। (उष्णीषं शिरसि खड्गञ्च कटिप्रदेशे विन्यस्य प्रणतिमकार्षीत्)।

तावत्प्रतीहारेण प्रविश्य "देव देवशर्म्मा पण्डितो द्वारि तिष्ठतीति" न्यवेदि आं प्रवेशय प्रवेशयेत्युक्तश्च देवशर्म्माणं सपञ्चषाशिष्यं प्रावेशयत्। तमालोक्यैवोत्थाय समादरस्पर्शी प्रणनाम

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

महाराष्ट्रराजः। स च गलदानन्दसलिलाप्लुताभ्यां नयनाभ्यां लिहन्निव कम्पमानेन करेण पृष्ठे स्पृशन् भग्नेन स्वरेणाशिषोऽवादीत्; यथानिर्द्दिष्टमासनञ्चाध्युवास।

महाराष्ट्रराजस्तु करौ सम्पुटीकृत्य प्राबोचत् विद्वद्वर! अगाधमरूवाधे पतितो यदेष जनः कुशलेन परावृत्तः। स एव केवलं भवत एवाशीराशीनां परिणामः। भवतैव दैवज्ञवानेष देशः इति गृह्यतां काचिदेषा अल्पिष्ठा सेवा इति दीनारसहस्र-परिपूरितं सुवर्णपात्रं समार्पयत् देवशर्म्मा तु बहुश आशीराशि-भिरभियोज्य प्राब्रूत यद् देव नहि युष्मादृशा धर्म्मधूर्वहाः। कद-र्य्यैरवरोद्धुं शक्यन्ते भगवता चक्रपाणिना अनवरतं रक्ष्यमा-णस्य जयलाभवतो भवतो विघ्नानामेव भवन्ति विघ्ना, आपदामेव भवन्त्यापदः।

महाराज चिराय वेदप्रतिपाद्यमाद्यं भरताभिजनधर्म्मं रक्ष प्रजाः पालय महाराष्ट्रं* च महाराष्ट्रदेशस्य सनाथय।

महाराष्ट्रराजः। भवादृशानां तपोधनानामाशिष एव सक-लमङ्गलमूलम् सर्वदा सनाथनीयोऽयं जन आज्ञादानैः।

देवशर्म्मा। देव इमा एवाशिष इमा एव चाज्ञाः। न मे काचना चिन्ता ऋत एकस्याः।

महाराष्ट्रराजः। कासा?

देवशर्म्मा। देव वात्यात्परं वयो जुषते सौवर्णी। भाग्यैरेव

* महाराष्ट्रम्=महाराज्यम।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

तस्यास्तत्पितृसम्मतो वीरेन्द्रसिंहपुत्रः कुमाररामसिंहो विविधा आपदः सोढ्वाऽपलब्धः। भाग्यैरेव च अपरिचिन्वती अजानानाऽपि चैनमेव सा वृतवती। व्यत्येति चैष समय उद्वाहस्य तत्।

महाराष्ट्रराजः। (अङ्गोक्तावेव) आं स्मर्य्यतेस्मर्य्यते ममैवव्यामूढस्य अपराधात् सापि भगवती चिरं सोढवती दुःखानि। एष आयुष्मान् कुमाररामसिंहः, एष च सौवर्णीभ्राता गौरसिंहः। उभावप्येतावद्यावधि महाराष्ट्रदेशस्य मण्डलेश्वरौ राजानौ आशीर्भिर्भावनीयावेतौ।

देवशर्म्मा। (प्रणमन्तौ तौ सशिरः स्पर्शमाशीर्भिरभ्ययोजयत्)।

महाराष्ट्रराजः। तत् सर्वेऽपि सोत्कण्ठा वयं परिणयमहोत्सवमेतं सम्पादयितुं तत् निश्चीयतां स्थिरीक्रियताञ्च कश्चन सकलमङ्गलमयः समयः।

देवशर्म्मा। (श्वेतोष्णीषवेष्टनान्तः—स्थितं तिथिपत्रं निस्सार्य्य कश्चिद्गुटिकात उपनयनं बहिष्कृत्य चक्षुषोः संधाय आलोच्य च) कुमाररामसिंह, किन्ते जन्मनाम?

रघुवीरसिंहः। आर्य मोहनसिंह इति।

महाराष्ट्रराजः। इति (स्मित्वा) अतएव गुणैरखिलान् मोहयसि।

देवशर्म्मा। अस्ति ते सिंहराशिः।

सर्वे। कथं न स्यात् सिंहविक्रमस्य सिंहराशिः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

देवशर्म्मा। महाराज इतः पञ्चमेऽहनि सुदिनं सुलग्नञ्चास्ति इतः परमावर्षसमाप्ति न लक्ष्यते ईदृशोऽभ्यर्हितः समयः॥

महाराजः। साधु साधु स्वीकृतमस्माभिः स्वयमहमुपस्थास्ये विवाह एतस्मिन्॥

प्रतीहारः। (झटिति प्रविश्य करौ सम्पुटीकृत्य) महाराज उदयपुरात्पत्रमानीय द्वित्राः सादिनः समुपस्थिताः।

महा०। (माल्यश्रीकमवलोक्य) साध्यताम्।

माल्य०। यदाज्ञाप्यते (इति निष्क्रम्य सुवर्णमुद्राङ्कितपत्रहस्तः पुनः प्रविश्य च) पत्रमिदमुदयपुराधीशस्य।

महा०। अहो आनन्दः पठ्यतां पठ्यताम्।

माल्य०। (प्रत्नार्य्यं वारमेकं मनस्येव पठित्वा) महाराज परमप्रीतिपूरपूर्णो भर्त्ता भारताभिजनानां भाग्यं भारतस्य तत्रभवानुदयपुराधीश्वरो देवं सम्बोध्य एवं लिखति।

महा०। आम् अवदधामि पठ्यतां पठ्यताम्।

माल्य०। देव श्रूयताम् "स्वस्ति श्रीसकलवसुमतीवलयदेदीप्यमानधैर्य्यवीर्य्यगाम्भीर्य्यप्रभावेषु, स्वच्छन्दोच्छृङ्खलोच्छलन्म्लेच्छमण्डलमूर्च्छोदीक्षादक्षेषु, रणाङ्गणागणितप्राणेषु वैरिव्रातव्रातकृपाकृपाणकृपाणधारावलीढभारत[1] प्रत्नसपत्नग्रग्रीवाग्रविगलत्कवोष्णशोणशोणितशोणचन्दनद्रवचर्चितभूभागेषुस्वातन्त्र्यपीयूषप्रवाहरञ्जितमहाराष्ट्रदेशप्रदेशेषु क्षत्रियभूपानुरूपाचा-

१ प्रत्नः पुराणः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

रप्रचारप्रचुरीकृतास्माकीनाभिमानेषु परमस्नेहभाजनेषु महाराष्ट्रचक्रचक्रवर्त्तिषु श्रीशिवराजवीरवरेषु यथोचिताचारपुरस्सरं स्वाभिप्रायं प्रकटयति यवनवनदावदहनः करप्रदताकलङ्कपङ्कानङ्कितवंशावतंसो वीरमित्रोवीरपुत्रो वीरबन्धुर्वीरतासिन्धुर्वीरताधनो वीरता मात्रविश्रान्तकुलाभिमानो मानोन्नतो नतशरणो रणयज्ञदीक्षादीक्षितो मेदः पाठक्षितीश्वरो देवः॥

यत्, तत्रभवतोम्लेच्छोच्छेदनमहाव्रतश्रवणरोमाञ्चितगात्रा अपि जयपुरेश्वरजयसिंहवाक्प्रलोभक्षोभितहृदयस्य दिल्लीकरप्रदतास्वीकाराकर्णनेनातितरां क्षुब्धहृदया वयमास्म। तत्रापि च शत्रुनगरीं प्राविशद् भवानितिवृत्तान्तश्चिरमखेदयदस्मान्। ततोऽपि चाश्रावि करालः कर्णशूल इव [1] रोधोदन्तः।

ह्यस्तु भवतः कुशलाय भगवतीं बहुशो निवेद्य सुप्ते मयि स्वप्ने प्रत्यक्षीभूता सिंहवाहिनी बाहुसहस्रेण गगनंव्याप्य पुरतः समुपतस्थे। ततश्चाहं प्रलम्बतावर्त्तलाङ्गूलं विद्युद्विनिन्दकच्छटापटलपरिव्याप्तजटाघटालिङ्गितकण्ठं खरनखराग्रसम्पातगावटीकृतभूभागं जाज्वल्यमानलौहगोलकयुगलावगूरणगरिमगुरुनयनगोलकं शूलिशूलाग्रमहिमोन्मूलनदशनदीप्तिदूरीकृतान्धकारप्रचारं पृष्ठसंस्पृष्टदेवीदिव्यदुकूलं परिपन्थिप्रतिकूलं शार्दूलम्॥ तल्लाग्रविलसन्माणिक्यमणिमर्दनशोणितसंघातशोणीकृतं पञ्चाननं पृष्ठदेशं पादयुगलं बालभास्करकरनिकरै-

१ रोधोदन्तः बन्धनवृत्तान्तः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

रेव ग्रथितमिव स्वप्रभाप्रवाहव्याप्ताम्बरमम्बरम् हरितशोणिताऽर्जुनहारिद्रयाद्यनेकविधचाकचक्यदाक्षिप्ताक्षिमणिमयालङ्कारनिचयम् असि शक्त्यृष्टिशूलचापरोपाद्घणपरिघसर्वोघतोमरकुठारपरश्वधादिविविधायुधमुष्टिपीडनपराधीनमुष्टिकं भुजमण्डलं, ताम्बूलरागरक्तोष्ठं शोणापाङ्गलोचनयुगलं प्राच्याचलचूडाचुम्बिचन्द्रचन्द्रिकाचयेनेव रचितं मुनिजनमनोमन्दिरं मन्मथमथननयनमिलिन्दविश्रामैककोकनदं वदनमण्डलं च पश्यन विस्मृतात्मा क्षणं बद्धकरसम्पुटस्तूष्णीक एव तस्थिवान्।

किञ्चित्क्षणानन्तरञ्च "अहो यस्याश्चरणरेणुनिकरेणैव शेषस्यापि शिरोधार्य्यं गृहीतवाराहावतारस्य विष्णोरप्युद्धरणीयं गङ्गाधरस्यापि भस्मच्छुरणच्छद्मना सर्वाङ्गसंश्लेषणीयं ब्रह्माण्डमण्डलं रचितमस्ति सेयं भगवती जगदम्बिका समुपस्थिते" ति सञ्चिन्त्य साष्टाङ्गं प्रणम्य बहुशः स्तुत्वा समचकथम् "मातः कातः परं प्रतीक्ष्यते दुर्दशा भारतवर्षस्य यदा सफलीकरिष्यसीमं बाहुसहस्रभारम्। आः पश्यतोः पित्रोर्बालाः करपत्रैः कर्त्यन्ते रुदतः पत्युः पत्न्यः पात्यन्ते हाहाकारैर्गगनतलमपि विदारयतां भक्तानां भगवन्मन्दिराणि चूर्ण्यन्ते, सोढविविधबाधानां निरपराधानां हीनानां दीनानां रक्तैरक्ताक्रियते भगवती वसुन्धरा देवि निजतनयेषु समापादिता इमा दुर्दशाः पश्यन्त्यपि न पश्यसि रोदसीरोदयद्रोदनमदः शृण्वन्त्यपि न शृणोषि। मातैव समुपेक्षेत चेत् कोऽन्यो रक्षितुमपेक्षेत बालान्॥

योऽसौ दिल्लीदौर्भाग्यपरिणामस्वरूपोऽवरङ्गो मया युद्धे

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

विजितो गृहीत्वापि च क्षणं वाञ्छन् जीवन्नेव परित्यक्तः स एवा नौ मैत्रीं प्रतिज्ञा यास्मद्बन्धुष्वन्यतमं महाराष्ट्रराजं जयपुरेश्वरद्वारा स्वालयमानाय्य विश्वास्यापि कारागारनिरुद्धमकरोत्। सहसैवेदृशान् करालानत्याचारान् मुखैव तज्जगज्जननी पढ़ेन विडम्बयसे। यदि नाहं सत्वरं शृणोमि "शिवराजः कुशलेन महाराष्ट्रदेशं न्यवर्तत" इति ततस्तु भवत्याः सत्ताविषयोऽपि शैथिल्यमासादयिष्यति मे विश्वासः।

इति कथयति एवमपि गम्भीरेण स्वरेण दुर्गा सभगादीव यत् मुक्तो महाराष्ट्रराजश्चतुर्थेऽहनि प्रतापदुर्गं प्रवेक्ष्यति। मास्म खिद्यथाः। दुराचारा एतेन चिरमधिकरिष्यन्ति। कियतैव कालेन [1]करटैः सरटैरेव च व्याप्ता द्रक्ष्यन्ते एतेषां प्रासादाः इत्युक्त्वैवान्तरधाद् देवी॥

प्रबुद्ध एव च पत्रमेतत् प्रहिणोमि यतः प्रायशो न भवन्ति वितथानि स्वप्नकथानकानि ईदृक्षाणि।

इतस्तु साम्रेडमिदमेव कथ्यते यन्न कदापि कथमपि दिल्लीकलङ्का इमे विश्वसनीयाः। दृश्यतां योऽसौ जयसिंहो भारतेस्तम्भभूतो यवनराज्यस्य यश्च भवादृशानपि यवनकुलकरिकदम्बकेशरिणो हस्तयित्वा दिल्लीमानिन्ये, तस्मिन्नेव दक्षिणदेशे युद्धमहाम्बुधिनिमग्ने वारं वारं सक्रन्दनं कुमाररामसिंहेन प्रार्थ्यमानोऽपि सेनाप्रेषणेव सम्राट्पदविडम्बनोऽसौ रक्षाभिक्षां

---

1 करटः काकः। सरटः कृकलासः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

न प्रादात् जयपुराधीश्वरस्य विपत्तिमाकलय्य च प्रासीदत् । सोऽस्मौ स्वप्नेऽपि न सन्धेयः ॥ पुनरेतेन सह योद्धव्यम् । अवहेलितो जयपुरेश्वरो नाधुनैतस्य साहाय्यं विधास्यति । मरुधराधीशश्च यवनराजस्यैवाविश्वास्यः । यदितोऽप्येतौ यवनसेनां निजभटैर्द्विगुणयन्तौ प्रचलेतां तदितोऽहमेतयोराज्यं भस्मसात् करिष्यामि अस्माकमपि चिरवैरं जयपुरेण सहेति को न वेत्ति ॥ भवतां स्वप्रान्तस्थैरपरैरपि विजयपुराधीश्वरादिभिः सह योक्तव्यम् । भारतवर्षे न कोऽपि शुद्धेन हृदा समाद्रियत एतान् मन्दिरमर्दनान् यवनहतकान् । अस्मासु भेरीराहत्य ध्वजानुद्धूय युद्धं विदधत्सु च स्मारं स्मारमेषामत्याचारान् सर्वेऽप्यस्माकमेव वलक्षं पक्षमवलम्बिष्यन्ते न त्वेषां शरणागतघातकानां विहितमहापातकानां कुक्कुटकूटकवलीकाराकलितकलुषकुटिलकर्कशाकारविकारप्रकाराणामकीर्त्तिसवनानां दुराचारयवनानाम् ॥ तच्छीघ्रं निष्कृपकृपाणधाराप्रवाहे एव प्रवाहयन्तु भवन्त एतान् ॥

एतावन्मात्रं पठितवत्येव माल्यश्रीके परितो "हन्यन्तां हन्यतां म्लेच्छा" इति महान् समुदस्थात् प्रतिध्वनिध्वननशतगुणितो ध्वनिः ॥ महाराष्ट्रचक्रचक्रवर्त्ती च दक्षिणकरपल्लवाग्रेण श्मश्रुप्रान्तं परिमृशन् गगने दृष्टिं बद्ध्वा प्रोवाच "अरे अरे यवनाः; सपदि विलयं याथ" ।

"अथ माल्यश्रीक उवाच" देव, अपरमपि किञ्चिदवशिष्यते पठितुम् ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ततः "पश्यतां पश्यताम्" इति आज्ञापयति महाराजे पुनरारब्धवान् पठितुं यद् ॥

"इति भवतः प्रत्यावर्त्तनस्य हर्षवर्णपुरस्सरं साशीराशि समापयामि विषयममुम् ॥

द्वितीयश्चासौ निवेदनीयो वृत्तान्तो यद् आसीदस्मद्बन्धुः खड्गसिंहः ॥

इति स्वपितृनामधेयश्रवणेन सावष्टम्भं सगात्रस्फुरणं चैकाश्रयोर्गौरसिंहश्यामसिंहयोःपुनरश्रोऽपठन् तस्य पुत्रौ गौरसिंहश्यामसिंहौ आख्यानुकूलाकारौ आखेटपरिभ्रमे चिरान्वेषणैरप्यस्माभिरलब्धौ—श्रीमद्भक्तहस्तावलम्बनौस्त इति श्रूयते । सत्येयं वार्त्ता चेत् तौ सपदि अस्मन्निकटे प्रेषणीयौ तदीया सर्वाऽपि स्थावरजङ्गमसम्पत्तिरस्माभिः सम्यग् रक्षिता वर्द्धिता चास्ति । तावागत्य स्वसम्पदं स्वायत्तां कुर्य्यातां चेद्गतैतच्चिन्ता च योऽहं सुखेन समुच्छ्वसेयम् ॥ तद्भगिनी कोशला तत्पुरोहितो देवशर्म्मा च क्वस्त इति नाधुनापि मम ज्ञानगोचरतामापन्नम् । परन्तु तत्सत्तासम्बन्धेऽपि भवद्राज्य एव पक्षपातो मे हृदयस्य ॥ समाप्तप्रायेऽप्यस्मिन् पत्रे पुनरेतत्सूचयामि यद् भाग्यैरेषां भारतपरिपन्थिनां यवनानां न भवति पारस्परिकप्रीतिरस्माकं भारतीयक्षत्रियाणां तद् भारताभिजनभूरिभाग्यभवनं भारताभिभावकभाग्यपराभवनं च सर्वथा ऐक्यमेवासादनीयमस्माभिः । पारस्परिकविरोधज्वरावलीढानि दुर्बलानि भवन्ति बलानि प्रेमपीयूषधाराभ्युक्षितानि च महामहांसि सम्पद्यन्ते

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तेजांसि। इति किमधिकं वचनीयं स्यान्नीतिनिष्णातेषु भवत्सु"।

तदाकर्ण्य महाराष्ट्रराजः प्रावोचत् "सत्यं दुग्धदग्धो जनस्तक्रमपि व्यजनैर्वीजयित्वा पिबति, यथाविद्ध कण्टको न कण्टकाकुलेन पथा पौनः पुन्येन प्रचलति तद्वृ यवनैः सह सन्धेर्ज्ञातास्वादैः कथं मुहुर्मुहुः संमुह्य संधास्यते। धन्य उदयपुराधीश्वरो यः स्वयमेव खड्गमात्रसहायस्य मम सहायः संवृत्तः। एकमेकश्चैकादश भवन्तीति प्रसिद्ध आभाणकः, तदावामधुना द्वौ महासमुद्रौ स्वाङ्कस्थितैस्तिमिङ्गिलप्रायैर्वीरैर्भरितौ प्रत्यर्थिन एतान् व्यामोहप्रवाहपतितान् [1] गण्डूपदवृन्दानिवादयिष्यावः।

"तावदकस्मात् प्रविश्य प्रतीहारः प्रणम्य प्रावोचत्"। देव सेनापतिर्विजयध्वजः समुपतिष्ठते"। आं प्रवेशय प्रवेशयेत्युक्तश्च तं प्रावेशयत्॥ अ च सौवर्णप्रान्तारुणवस्त्रालिङ्गिताङ्गः कटिविलम्बिमहाचन्द्रहासः शिरसा भुवं स्पृशन् प्रणम्य करौ सम्पुटीकृत्य न्यवेदयद् यद् "विजययां विजयतां महाराष्ट्रचक्रचक्रवर्त्ती, मण्डलेश्वरमण्डलचूडामणिचोचुम्ब्यमानचरणतलो महाराजाधिराजः। देव सन्धिबन्धनाय यान्यस्मद्विजितदुर्गाणि दिल्लीदूषगाय प्रतिनिवर्तितान्यासन् तानि ह्य एव श्रीचरणानामाज्ञयाऽस्माभिरञ्चितानि प्रातरेव चाद्य सर्वाण्यपि देवस्य वशंवदानि संवृत्तानि। शत्रुभटाः केचन हताः केचन पलायिताः केचन गृहीताः केचन च त्रायध्वं त्रायध्वमिति

1. "गण्डूपदः किंचुलकः" इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

वदन्तः—" ततः सर्वे जयध्वनिप्रतिध्वनिभिः प्रासादमेवाध्वनयन् । महाराजश्च सौवर्णकङ्कणयुगलमस्मै प्रादात् ।

ततः क्षणं परस्परं विविधानालापान् विधाय बहुविधवीररसकलितकविताः पठते कविकुलभूषणाय भूषणाय भूस्वामितासूचकमधिकार पत्रं प्रायच्छत् । स च गृहीत्वा पत्रमेनत् साशीराशि पुनरन्या धन्यधन्या मान्यमान्या ओजस्विपदविन्यासास्तत्क्षणरचिताः कविता अपठत् याः श्रुत्वा तत्रत्यवीराणां दक्षिणबाहवः प्रास्फुरन् । कृपाणाः स्वयं कोशात् किञ्चिद् बहिर्निरगच्छन् लोचनानि च माञ्जिष्ठमञ्जिमानमकलयन् ।

ततः क्षणं निभृतं स्थित्वा भूषणं प्रशस्य गौरसिंहाभिमुखीभूय महाराज उक्तवान् ।

"गौर, श्रुतं भवता यद् उदयपुराधीश्वरेण क्षत्रियकुलकमलदिवाकरेण भवन्तमुद्दिश्य लिखितम् । धन्यो भवान् य एवं मत्प्रीतिप्रवाहपात्रमपि, पूर्णप्रतापपटलपुञ्जपाटलीकृतमेदःपाटेन दुष्टगगदुघटघटनाविघाटनेन प्रत्यर्थिप्राचीरकपाटविपाटनेनतत्रभवता श्रीमदुदयपुरपरिवृढेनापि सततं स्मर्य्यते । भाग्यवानसि सम्प्रति सम्पाद्य भगिन्या उद्वाहमहोत्सवं वारमेकं गत्वा महाराजमानन्दय स्वसम्पत्तिमवलोकय सानुजस्त्वं चिरात कौमारमहाव्रतमेवाङ्गीकृत्य कुलोचितां वीरताधुरं वहसि तदधुना सोदर्य्यः पदमाधेहि गार्हस्थ्याश्रमे" ।

श्रुत्वैतच्छिरो नमयित्वा यावत्किमपि विवक्षते गौरसिंहस्तावत् प्रविश्य विप्रबटुनैकेन साशीर्वचनं निवेदितं यत् "सम्पन्नो

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

भगवत्प्रसादीकृतास्वाद्यास्वादनसमय" इति। ततः "पुनरालपिष्याम" इत्युक्त्वा महाराज उदस्थात् सर्वे च यथोचिताचारपुरस्सरं निवृत्ताः।

महामङ्गलमयं दिनमिदं सौवर्णीविवाहस्य। केन वा वर्णनीयास्यान्नवाधिकृतराज्यस्य राज्ञो गौरसिंहस्य नवासादितप्रासादपरिष्कारशोभा। प्रसादेऽस्मिन् प्रतिद्वारं प्रत्यङ्गणं प्रतिशालं प्रत्यट्टं प्रतिप्रघणञ्च रम्भास्तम्भा मङ्गलकलशा अशोकपल्लवतल्लजावली प्रतिस्तम्भं परिवेष्टयत्कुसुमितवल्लीमतल्लिकाः प्रतिकलशं कुङ्कुमकस्तूरीचन्दनचर्चामचर्चिकाः प्रतिगवाक्षं यक्षकर्दमवृकधूपघनसारधूपधूमोद्भूतघनघनाघनोद्गाः प्रतिकुञ्जं माङ्गलिकमण्डनप्रकाराः प्रतिचन्द्रशालं च दोधूयमाना ध्वजाः परितोमङ्गलमिव वर्णन्तिस्म। परितः सुदूरपर्य्यन्तं केतकसौरभसुरभीकृतैरम्भोभिः परिषिक्ताः पन्थानः खेचराणामपि घ्राणांस्तर्पयन्ति।

अभितो मार्गश्च रम्भास्रक्पल्लवतोरणपताकाकलशादीनां श्रेणीश्रेयांसि विश्राणयति। दुन्दुभिपणवानकमर्द्दलझर्झरडिण्डिमपटहादिवाद्यानां सप्रसादानादाश्च दिवं स्पृशन्ति। सुहासिनीनां सुवासिनीनां कलितललितकाकलीभिरुन्नीतानि गीतानि पुंस्कोकिलानपि कलकूजनं शिक्षयन्ति। पीतारुणकौसुम्भपट्टोष्णीषोत्तरीयकञ्चुकाः कुङ्कुमतिलकाः क्रमुककुसुमकुङ्कुमाक्षताम्रनारिकेलादिमहामाङ्गलिकोपायनहस्ताः सहस्रशो नागरिका यातायातैः पदवीराकुलयन्ति।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

समयेऽस्मिन् महाराष्ट्रराजः स्वयमुपतिष्ठते गौरसिंहप्रासादे। प्राप्तराज्यस्य सोदर्य्यापाणिपीडनमहोत्सवपीयूषपूरप्रवाहस्नातस्य दक्षिणक्षितिचक्रचक्रवर्तिनापि च सनाथ्यमानस्य केन वा वर्णनीयस्यादानन्दो गौरसिंहस्य श्यामसिंहस्य च। अथ वृद्धोऽपि देवशर्म्मा महोत्सवरसरसायनैस्तरुणीकृत इव क्षणमुद्वाहमण्डपे क्षणंजनसमाजे च प्रविशति क्षणमेष रजतपात्रस्थ पिना औद्वाहिकीः सामग्रीर्गणयति क्षणं हरिद्रा हरिद्रा लाजा लाजाः शमी शमी दूर्वा दूर्वेति सामग्रीरानेतुं छात्रां स्त्वरयति क्षणं तिथिपत्रं प्रसार्य्य ग्रहगतीरालोकयति क्षणं चायस्त इव भित्तिकाश्रित पृष्ठदेश उपविश्य कण्ठावलम्बिनीं तुलसीमालिकां करे कृत्वा चक्षुषी सम्मील्य भगवन्नामानि जपति।

तावदश्रूयत भेरीपटहशङ्खझर्झरादीनां दविष्ठो ध्वनिः क्रमेण चायं नेदिष्ठतां प्रतिपेदे। "वरयात्रा वरयात्रेति" परितः समुदस्थात् महोत्साहमयः कलकलः। सत्पथाभिमुखचन्द्रशालासु गवाक्षेषु च सपदि प्रविश्य शतशो गायन्त्यश्चि [१] रिण्ट्यउपस्थिरे। अभितो मार्गजनानां महान् सम्बाधः। द्वारसमीपवर्त्तिनि रम्भास्तम्भसहस्रहरिते आरक्तपताकापटलारुणिते जाम्बूनदवितानप्रभापुञ्जपीते अनेकशतमञ्चाधिष्ठिते महाकुट्टिमे गौर- [२] प्राघुणकाः प्राविशन्।। मञ्चमण्डलमध्यवर्त्तिमहत्सौवर्णसिंहा-

१ स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्द्वितीये वयसि स्त्रियामिति रुद्रः।

२ प्राघुणकाः अभ्यागताः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

सनं महाराष्ट्रराजोऽलंचकार । कलशश्च यथाधिकारमन्येऽपि मञ्चानध्यवसन् । ततोऽपि च पृष्ठतःसतारापुरीवास्तव्या बहवः प्राप्तप्रतिष्ठाः विप्राः सुक्षत्रिया वणिजश्च सोपायनराजतभाजन-सभाजितकरकोकनदकुड्मलाः स्वोचितमञ्चानध्यतिष्ठन्।

"विचित्रेयं दैवघटना। क्व मेदःपाटवाटवास्तव्यो गौरसिंहः श्यामसिंहश्च क्व जयपुरप्रान्तनिवासी वीरेन्द्रसिंहो रामसिंहश्च क्वेयं सतारानगरी क्व चैष महामहो[1] महाराष्ट्रमहीमहेश्व-रस्य । गौरोऽपि श्यामोऽपि कोशलाऽपि रामोऽपिवीरोऽपि महाराजोऽपि च सर्व एवैते प्राणसंशयापादिकाः कष्टपरम्पराः सोढं सोढमेव प्रतिनिवृत्ताः ददतामखिलेषु दीनदयार्द्रहृदयो दयोदन्वान् दामोदरो यथेतेषु दयितवान्। नूनं रामं विना कोऽन्यः कोशलायाः सौभाग्यभवनम् भवेत्। श्रूयते राम एव क्रूरं हतवान् राम एव च सन्यासिवेषमाकलय्य प्रच्छन्नपो महा-राजेन सहैव दिल्लीमगमत् सैन्धवनियामकवेषश्च महाराजस्य प्राणानप्यरक्षत् ईदृशानामेवोदाराणामाचाराणां फलमेतद् यद् आदौ सन्देशहरश्चरोऽप्यधुना कोङ्कणदेशस्यान्यतमो मण्डलेश्व-रो राजा संवृत्तो राजपुत्रदेशेऽपि च लब्धपराम्परीण स्थावरज-ङ्गमसम्पत्को जयपुराधीश्वराणां परमप्रीतिपात्रं समपद्यत धन्यो-ऽसौ गौरसिंहोऽपि यो रसनारीमाहृतवान् महासेनासमुद्रवीची-सहस्रैः कोङ्कणदेशं प्लावयितुकामं मा जिह्ममपि पक्षिराज इव

[1] महदुद्धवउत्सव इत्यमरः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

सुप्तसर्पं निभृतं हृत्वाऽनीय मायाभवने निरुद्धवान् । अत एव महाराजः इममसाधारणं बन्धुं मन्वानो मण्डलेश्वरपदेनाममण्डयत् अनुजं चैतस्यान्यतमं सेनापतिमकार्षीत् । अहह धन्या भगवती कोशला या मनोमात्रेण वृतस्य रामसिंहस्यापि प्रनष्टताश्रवणेन जीवनं तृणाय मन्यमाना समिद्धतमेऽग्नौ प्रवेष्टुं प्रक्रान्तवती, कथं कथमपि वारिता च मौनमुरीकृत्यावधूतवेषेण विधूतेतरवासनापूतेन हृदा भगवन्तं भूतनाथं चिरमाराधयाम्बभूव तस्या एव तपसामेष पूरितसकलकामः परिणामः । सत्यं कलितदुर्घटघटनानैपुण्यानां पुण्यानामेव फलमिदं यद् बाल्ये देवशर्म्मभिक्षाभागभोगभागधेयाऽप्यधुना महाराजाधिराजेन निजकन्येव सोत्साहं रामसिंहस्य राज्ञी क्रियते कान्या स्यादितोऽपि धन्यधन्या इत्येवं परस्परमालपन्तः सहस्रशो जनाः परितः समुपतस्थिरे ।

तावत्समीपमायातो वरयात्रासमारोहः । एकतानश्रुतिशतैः सुखेनास्वाद्यानां वाद्यानां परतो वाद्यानि रञ्जितविविधरङ्गभङ्गानां मतङ्गानां परतो मतङ्गाः अनवरतपातितफेनराजीनां खरखराग्रसमुद्धूतधूलिमहान्धकारान्धीकृतमहाजीनां [१] वाजिनां परतो वाजिनः, पीतारुणाद्यनेकवर्ण वर्णनीयाम्बराणां मणिगणप्रभाप्रभासिताम्बराणां वीरवराणां परतो वीरवराः, नानाचित्रचयचकितीकृतावलोचकलोचनव्रजानां ध्वजानां परतो ध्वजाः,

१ आजिः संग्रामः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

तुण्डसौष्ठवपरिस्पर्द्धर्यग्रन्थ्यश्रीकृतशकुन्तानां कुन्तानां च परतः कुन्ता, इति स्मरणमात्रेणापि पराधीनाः अलौकिकसामर्थ्यविहीना नवीनाः कथमिव वर्णयेयुः कविकोविदंमन्याः।

वरयात्रामहासमारोहस्यैतस्य शेषभागे परिहितमहाकञ्चुकैराबद्धपीतारुणोष्णीषैरामुक्तमुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यहीरकमरकतपद्मरागाद्यगणितमणिगणप्रभापुञ्जपिञ्जरीकृतनिजमण्डलैः कमलमुकुलकुलाकलितहारसौरभभारप्रचाराकृष्टभ्रमद्भ्रमरनिककरझङ्कारस्तूयमानैः क्षत्रियवंशावतंसैरावृतः परस्सहस्रमौक्तिकजालावृतसर्वाङ्गाकलितालोचकलोकनलोभावहशोभां नूपुरशिञ्जितैरखिलानां मनोहरन्तीं लोललाङ्गूलेन चामरदोलनमनुकुर्वतीमुन्नतग्रीवां स्तब्धकर्णां हरितवर्णां [1] वडवामेकामारूढः सौवर्णसिल्पसौष्ठवासादितारुणसर्वाङ्गीणवासाः कुसुमकोरकरचितहारमालाकङ्कणकेयूरावतंसललामो विविधालङ्कारलङ्कृतस्ताम्बूलरसारुणिताधरः प्रतिरूपमिव भगवतः कुसुमधन्वनोऽवतार इव माधुर्य्यस्य विश्वेषां नयनानि सर्वेषाञ्च मनो मोदयन् जितवारधराधीशस्य श्रीवीरेन्द्रसिंहस्य कुमारः श्रीमान् रामसिंहो दृष्टः॥ दृष्ट्वैव महाराघ्रराजं यावत् कुमाररामसिंहस्योपरि प्रसारितं मौक्तिकजालावलीललितप्रान्तं महापुण्डरीकमञ्जिमामत्रं [2] छत्रं वाहकोऽस्या [3] कुञ्चयितुं यतते तावन्नैवं मैव-

१ वरोवडवामारोहतीतिरीतिरेषाराजपुत्रदेशस्य।

२ अमत्रं पात्रम्।

३ चक्रवर्त्तिनोऽग्रे छत्रचामरादिकमन्यैर्नधारणीयमितिमर्यादा।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

मुद्वाहमहोत्समं अलमेतेनाचारेणेति देवेन वारितः पुनस्तथैवावतस्थे सर्वेंच वीरेन्द्रसिंहादयोऽवलोक्यैवमुदारहृदयं महाराजं "विजयतां विजयतां महाराजाधिराजः" इति सहर्षमुच्चैर्ज्जगदुः॥

अथ द्वारसमीपमायाते वरे अट्टस्थामाङ्गलिकगीतिगानपराः सुन्दर्य्यः[१] सुमनसो ववर्षुः।

ततो वहुभिराचारव्यवहारैः सह द्वारपूजायां संवृत्तायां वरेग सह वीरेन्द्रसिंहादयो महाराष्ट्रदेशदिवस्पतिश्चान्तः प्रविविशुः॥ श्यामसिंहस्य परमादरेण संतर्पिता सर्वे आत्मानमपि विसस्मरुः॥

अनुरागिणो हृदयमनुरागी वेत्ति नापरः। चिरवियोगज्वालाजालावलीढं हृदयं संयोगाय अतिलोलं भवति। प्रेयः प्राप्तिः साकल्येन धैर्य्यं धुनोति। तत् को नाम साकल्येन वक्तुं पारयति पारस्परिकावलोकनविकसितविविधभावभङ्गतुङ्गतरङ्गाकुलस्य हृदयस्य दशाम्॥

एतैर्हि लज्जया बलादाकृष्येतस्ततः क्षिप्ताऽपि दृष्टिः शिथिलितनालबन्धना शफरीव तडागतलमज्ञातप्रचारा स्वयं परस्परमभिमुखीभवति। धैर्य्येण गृह्यमाणापि गात्रयष्टिः पुनः पुनः कम्पते। तालदलव्यजनवीजनैः कौशेयपट्टाम्बरसम्मर्द्दैश्चामरोद्धूननैश्चापह्रियमाणोऽपि मुहुर्मुहुर्न्निर्भरवारां प्रसार इव प्र-

१ स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमन् इति।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

स्रवति स्वेदबिन्दुव्रजः। अरुणवसनमहामाणिक्यपद्मराग निचयप्रभासहस्रैररुणीक्रियमाणापि भूयो भूयस्तालीदलद्युतिमासादयति कपोलपाली। उभयोः पितृवन्मान्यो नेदीयांसौ देवशर्म्म-गणेशशास्त्रिणौ। वीरेन्द्रगौरश्यामादयोऽभ्यर्णस्था बान्धवाः। सर्वथा रक्षणीय एव विनयो महाराजाधिराजस्य सम्मुखे। तथा दर्शनयोरावेगो जडता स्तम्भो रोमोद्गमश्च क्रियासमभिहारेण सधैर्य्यं रोरुध्यमाना अपि प्रकटीभवन्त्येव। पाणिग्रहणसमये कैर्भावैरालीढमेनयोर्हृदयमिति तावेव वित्तः। ऊर्द्ध्वतनशालासु सुवासिन्यो मङ्गलगीतानि गायन्ति। उद्वाहसमये ब्राह्मणा ब्रह्मघोषैः पारिषदानां कर्णौ पवित्रयन्ति। प्रासादस्य द्वारे वादका वाद्यानि वादयन्ति। क्षणे क्षणे कुमार्य्यः कुसुमानि वर्षन्ति। इति घनानन्दानुभवपुरस्सरं समाप्तोऽसौ कोशलापरिणयमहोत्सवः। [1]रामविरहेण चिरग्लाना कोशला पुना रामेण सनाथिता इति रामप्राप्ति नक्षत्रसौभाग्यभवनभूतां कोशलां दर्शं दर्शममोमुद्यन्ततमां पौराः। शान्तोऽधुना देवशर्म्मणो गौरश्यामयोश्च चिन्ताचक्रस्य महाज्वरः। सुखेन निरश्वसद् वीरो वीरेन्द्रसिंहश्च विलोक्य राजपदालङ्कृतं गृहीतसुकुलकन्यापाणिपद्मं निजतनयम्। कृतकृत्यतामन्वभूत् यजमानानन्दानन्दितो गणेशशास्त्री भ्रमेण रानसिंहतिरस्कारस्य राज्यदानादिच्छलेन विहितप्रायश्चित्त इव च सन्तोषमाससाद महाराजः। कोशलारा-

---

१ रामचन्द्रायोध्यावृत्तान्तोऽपि व्यज्यते।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

मयोः शुद्धोऽनुरागो निर्बाधो निष्प्रतिबन्धोऽधुना क्रमशो यथा समयमासादितैरतिदुर्ल्लभैस्तैस्तैर्विलासैः साफल्यमापेदे ।

अधुना पुण्यनगरोपकण्ठस्थायां तारामण्डलचुम्बिसौधाग्रशतविहितामरावतीविडम्बनायां नीलगिरिप्रतिममहामत्तमतङ्गजप्रकाण्डगण्डमण्डलसोस्त्रूयमाणमदधाराभ्युक्षितघण्टापथायामनवरतसरीस्त्रियमाणाजानेयसहस्रखुरखराग्रखननोद्धूतरेणुकापटलघटालिङ्गितप्राचीरपरिवेष्टितायां, निरन्तरमहाराष्ट्रराजजयध्वनिसमाकर्णनसञ्जातसंस्कारभारतदानुपूर्वीरटनपटुकीरसारिकादिचङ्क्रम्यमाणविटपावृतोद्यानकदम्बायां, सतारानगर्यां महोद्यानवर्त्तिन्येकस्मिन् महाप्रासादे सकुटुम्बो महाराष्ट्रपतिर्वसति । कदाचन पाणिगृहीतया विहरन् कदाचन कुमारं लालयन् कहिंचित् सैनिकानां व्यूहरचनाकौशलं शस्त्रक्षेपलाघवकौशलञ्च परीक्षमाणः कर्हिचिच्च सैन्धवैर्धावंधावं कन्दुकादिक्रीडाकुतूहलानि रचयन् विलसति । उत्तरस्यां मथुरापर्य्यन्तमेतस्यैव राज्यम् । एतद्राज्यवर्त्तिनो यवना अपि एतस्य सौजन्येनौदार्य्येण गाम्भीर्य्येण सदाचारेण सौहार्द्देन करुणया प्रेम्णा च वशंवदा इव सर्वेऽप्येतस्यैव प्रशंसाभिः समयं गमयन्ति । दिल्लीश्वरस्य महाभिमानमतङ्गजोऽपि महाराजस्य कीर्त्तिदेवधुन्याः कृपाणधारास्फालनैर्गम्भीरतरे प्रवाहे ग्रावशकलवन्निमग्नः । ज्वालामालाजटालस्यास्य प्रतापतपनस्य प्रकाशेन भारतगौरवं विश्वेषामन्तराकाशे प्रचकाशे धूमेनैव चास्य ध्वान्तैरिवान्धीकृतं दिल्लीश्वरस्य स्वान्तम् । एतद्धजोद्धूननैरिव विधूनितं

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

प्रत्यर्थिनां धैर्य्यम् एतच्चामराहतसमीरप्रसारैरिव शोषिता निस्साराः परमनोरथकासाराः।

एकदा केतकीसौरभवासितपानीयपूरितपात्रस्थमरन्दतुन्दिलकुसुमवृन्दामोदान्धमधुपझङ्कृतायां नागदन्तिकावलम्बिकरालकरवालनिपतद्दीपावलीप्रतियातनाप्रभूतप्रभूतप्रभाप्रभासितायाम्, अत्युच्चतया पादार्पितचित्रगतस्येव समस्तसतारागृहोद्यानवापीतडागशालामन्दिरचत्वरादेः ससौष्ठवावलोकनसौकर्य्यप्रदायां परितो गवाक्षमण्डलावृतायां ताराग्रहमण्डलंस्पृशन्त्यामिवाट्टालिकायां गजदन्तपर्य्यङ्के पयः फेननिभायां तूलिकायां शयानो महाराजः स्वप्नममुमपश्यत्।

यत् "सौवर्णपर्य्यङ्के महोपधानावलम्बितपृष्ठदेशोऽवरङ्गजीव उपविष्टोऽस्ति। कदाचित् पादौ प्रसारयति कदाचिदाकुञ्चयति, कदाचिद्दक्षतः कदाचिद्वामतश्च परिवर्तते कदाचिदुष्णीषिकां क्षिपति कदाचिद् व्यजनेन सम्यग् वीजयन्तमपि दासेरं बलेन वीजय बलेनेत्याक्रुश्यति, कदाचित्स्वेदाक्लिन्नं कञ्चुकं दूरतः क्षिपति मुहुर्मुहुः पानीयपूरितं जाम्बूनदभाजनं विशिथिलेन करेणोत्थाप्य मुखे योजयति, मुहुरुष्णं निश्वसिति, मुहुर्वक्षसि करं विन्यस्य मन्त्रकालितो जीर्णाजगर इव स्तब्धनयनोऽवतिष्ठते, कदाचिच्च ललाटतले पिच्छिलीभवत्स्वेदराशिं करेणापहृत्य श्वासप्रश्वासच्छलेन लशुनप्रियालपललविश्रपूतिगन्धोद्गारैस्मश्रुकानपि मूर्च्छयन् मन्दं मन्दमेव रटति यत् "हा हतोऽस्मि महाराष्ट्रवञ्चकेन। एष मम नासामिव छित्वा कूर्चामिव

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

समूलमूलूय श्मश्रुयुगलमित्रोत्पाट्य पादत्राणेनेवाहत्य निष्ठीवनेनेवाभिषिच्य धूलिभिरिव चान्धीकृत्य कारागारान्निष्क्रान्तः। आः कथमेव मया प्रथमसाक्षात्कार एव खड्गैर्न खण्डशः कृतः। संन्यासिभिरालपन् पलायितुकामोऽवगतोपि कथन्न सवासभवने दग्धः एतस्य भोज्येषु गरलं मेलयित्वा भवने सर्पान् क्षिप्त्वा वा कथन्नैव कालाजगरजठरज्वलनज्वालापतङ्गः कृतः। अहह निर्गतोऽसौ महाशत्रुरत्रुटितकेशाग्रः। किङ्करोमि न मे चिन्ता शाम्यति पश्चात्तापतपनोऽयं तापयतितमाम्। प्रसिद्धिं गता मम निष्फलयत्नता निखिलाऽपि मे प्रजा शत्रूभूता पथि मामवलोक्य बालोपि हन्ति धिङ्मां धिक्च मम क्लीबं जीवनम्। अत्रागत्य शिवेन स्वाचारेण स्वपौरुषेण च दिल्लीवास्तव्या अपि बहवो वशंवदा विहिताः। किमन्यत् तनयोऽपि मम मायाजिह्मस्तमेव समये समये प्रशंसति, दुहिता रसनारी च तद्गतप्राणा अपक्षीयते। हा हतोऽस्मि। अस्तं प्रयातो मे प्रतापतपनः"।

जागरे हि एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकं भवति स्वापे तु एकसम्बन्धिसाक्षात्कारोऽपरसम्बन्धिसाक्षात्कारकारको जायते [1] इति रसनारीशब्दसाक्षात्कारात्परं प्रत्यक्षीकृतमिव

---

[1] स्वापमहिम्ना शृंखलाविशेषबद्धाः स्मृतिविस्मृतिविपर्य्यासाएव स्वप्नः। अतः स्वाप्नः साक्षात्कारो न भवति वास्तविकः साक्षात्कारस्तथापि तादृशएव प्रोच्यते।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

यद् एकतो द्वारमुद्घाट्य निःशब्दं रुदती वाष्पधारास्नपितस्तनद्वया अस्थिचर्म्ममात्रशेषा सामर्थ्यविहीनतया अयथोचितपादविन्यासा कटिपर्य्यन्तावलम्बिकेशपाशा धैर्य्यविरहात् स्खलदवगुण्ठनवसना सवेगं स्वपितुः सम्मुखमागता रसनारी। दृष्ट्वैनां कोपाकुलः समावादीदवरङ्गजीवो यत् "कर्कशे शत्रुं मम स्मरन्ती उन्मादावस्थां नाटयन्ती मुहुर्मुहुर्मां पीडयसि तदोषधमेतस्य समुचितो दण्डः। अस्मिन्नपि क्षणे प्रकृतिं न यासि चेत्ताड्यसे। श्रुत्वैतद् विस्फार्य्य नयने निरीक्ष्य तं तादृशमरुणैरपाङ्गैर्दहन्तीव प्रस्फुरितेनाधरेण शपन्तीव चोच्चस्वरेण नोन्मादः, प्रकृतिं यामि, स्वयमात्मानं दण्डयामि. शाम्यतु शत्रुशातनस्य भवतः पीडेति व्याहृत्य, स्वतेजसा सदासेरं दिल्लीश्वरमपि धर्षयन्ती नागदन्तिकावलम्बितामेकां छुरिकां [१] त्सरौ गृहीत्वा झटिति कोशादाकृष्य "ईदृशजीवनान्मरणं श्रेयः" इति कथयन्ती वलेनाहत्य स्ववक्षो विददार रुधिरधाराभिश्च समं भूमौ निपपात"।

दशामेतां स्वप्ने पश्यन् स्वयं केनापि बलेनाहत इव हा हा हन्त हन्त कष्टं कष्टं विरम विरम इति विलपन् झटित्युत्थाय करौ प्रसार्य्य "उत्तिष्ठ एषोऽस्मि" इति कथयन् सपदि पर्य्यङ्कादवतीर्य्य प्रस्खलन्निव कोणात् कोणे समधावत् महाराजः। तावद्व्यजनवालकेन "महाराज, महाराज, अवधीयतां स्वप्नोऽसौ स्वप्नोऽसाविति साम्रेडनमुक्तश्चक्षुषी सम्मृज्य

१ त्सरुः छुरिकामुष्टिः।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

समद्राक्षीत् यत् न तत्र रसनारी न वाऽवरङ्गजीवः। ततः स्वप्नोऽयमिति जानानोऽपि वञ्चित इव मुग्ध इव दीर्घमुष्णं निश्वसन् तेनैव सधडत्कृतिना वक्षसा धमद्धमद्धमन्तीभिर्धमनीभिर्लोललोलाभ्यां लोचनाभ्यां शुष्कतरेण च कण्ठेन निवृत्यै पुनः शयनीयमधिष्ठितः। करयोरङ्गुलीः सङ्ग्रथ्य हस्तौ सम्प्रसार्यमुत्तानीकृत्य वदनं व्यादाय नाडीः संस्तभ्य जृम्भयाऽलस्यमिवोद्गीर्य्य किञ्चिज्जलं पीत्वा शुष्कप्रायां गलनलिकामार्द्रयित्वा दुःस्वप्नजनितारिष्टशङ्कानिवृत्य भगवन्तं नारायण मातरं दुर्गां [1] कुक्कुटं च स्मृत्वा पुनः शिश्ये सान्द्रतन्द्रामुद्रितनयनस्यास्य सपदि पुनरङ्गान्यालिलिङ्ग निद्रा। स्वप्नजर्ज्जरीकृतनिद्रस्य सुप्तोत्थितस्य पुनः शयनेऽपि न भवत्येव सुषुप्तिरिति कथमपि सुप्तोप्येष पुनरपश्यद्यत् ज्वरजर्ज्जरितो जराजीर्णो जयपुरज्या [2] जानिर्महाराजो जयसिंहः काञ्चनपर्य्यङ्कमधिष्ठतोमहोपबर्हाश्रितोऽर्द्धोपविष्टः किञ्चिदुच्छ्वसन् वालव्यजनेन वीज्यमानो भवरोगभेषजभूतानि भगवन्नामानि भज्यमानेन स्वरेण जपन् स्वाभिमुख एव स्थितोऽस्तीति। दृष्टवांश्च यज्जयपुरेश्वरः किञ्चित् स्वाभिमुखं परिवृत्य निजेन सहैवमालपितवान्।

जय०। वीर, दिष्ट्या मम चरमनिश्वासविमोक्षणात् प्रागेव

१ "वराणस्यां दक्षिणेऽस्ति कुक्कुटो नाम धै द्विजः। तस्य स्मरणमात्रेण दुःस्वप्नं सुखदं भवेत्॥" इति स्कन्दपुराणे॥

२ ज्योणिर्ज्या काश्यपी क्षितिरित्यमरः।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

समुपस्थितोऽसि ! त्वां दृष्ट्वा भारतभुवं पुत्रवतीं मन्वानः सुखेन प्राणानुत्स्रक्ष्यामि। न मे सामर्थ्यमुत्थायाश्लेष्टुमिति न गृह्यतां मम दोषः।

स्वयम्। महाराज, एवमल्पीयसा समयेन ईदृशीं दशामापत्स्यते देव इति स्वप्नेऽपि नाभूदनुभवः।

जय०। देहः क्षणभङ्गुरः। तत्रापि च समयेऽस्मिन् देहत्याग एव मे हर्षदः।

स्व०। देव किमिति।

जय०। तथैव प्रतिज्ञातवानस्मि। यद्‌ दिल्ली गतो भवानवहेल्येत चेत् प्राणांस्त्यक्ष्यामि बहुशश्च साभिमानमुक्तवानस्मि यन्न भवत्यस्माद्दृक्षाणां क्षत्रियाणां भग्ना प्रतिज्ञा तद्भवन्तं मैत्र्या विश्वास्य दिल्लीं प्रेष्य महायन्त्रणामनुभावितवानस्मि तदेवं कल्मषमलीमसेन देहेन नाहमात्मानं कलुषयितुमुत्सहे।

स्वयम्। कर्णौ पिधाय देव शान्तं पापं शान्तं पापम्। (अञ्जलिं बद्ध्वा) महाराज नास्य विश्वासघातस्य अल्पिष्ठमपि कारणं देवः। दिल्लीकलङ्को वा मम दुरदृष्टानि वा कारणम्। अत्र भवतस्तु आशिषामेव परिणामो यज्जीवन निवृत्तोऽस्मि इत्य स्थाने ग्लानिः। त्रायतां त्रायतां क्षत्रियराजः। मादृशान् हेतूकृत्य क्षत्रियवंशावतंसानां युष्मादृक्षाणामस्मत्परमपूज्यानां लेशमात्रेणापि क्लेशः शुभोदर्कविघटक एव स्यात्। मा मां ग्लपय न मे जीवनं मलिनय। अवरङ्गेऽप्रीतिङ्गतश्चेत् तत्सम्बन्धसूत्रं मोचयित्वा स्वतन्त्रो राजपुत्रोऽयंसिंहासनमलङ्करोतु देवः।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

ससेनः सकोशः सप्रजोऽहं सन्नद्धोऽस्मि चरणौ सेवितुम् । श्रीमति अवरङ्गेन युयुत्सौ संवृत्ते मरुधराधीशोऽपि ततो दिल्लीकलङ्कशोणितपङ्क चर्च्चव्याकुलकृपाणात् उदयपुराधीशश्रीराजसिंहाद् इतश्च दिल्लीदुरितदर्पदलनदीर्घभुजदण्डोऽद्यत्प्रचण्डदण्डादत्र भवतो विरुध्यदगत्या मैत्रीमेव रक्षिष्यति । मयि च प्रपन्ने सर्वोऽपि दक्षिण देशोऽत्र भवतः स्वेदेनः सह स्वशोणितं पातयितुं सज्जोऽस्ति एवमस्माकं महामण्डले परस्परमैक्ये सञ्जातेके नामवराकामौद्गलाः का वा अल्पीयसी एषां शक्तिः । स्मृत्वाऽपीदृशमैक्यमस्माकं स्फुरति मे बाहुरुत्साहैर्धमन्ति च धमन्यःत्यज्यतां विश्वासघातकस्य खरतरस्याऽस्य अवरङ्गहतकस्य सङ्गः । पुनर्भारताभिजनप्रतापपताकाः दोधूयन्तां हिमसानुषु अ[१] कूपारकूलेषु च स्पृशतु च भारतीयभेरीनादः पारसीकानामारब्याणां काम्बोजीयानां त्रिवृत्तानां चीनानां वर्मीणां सिंहलानाञ्च कर्णम् ।

जय० । वीर तथैवाचिरात्सर्वं सम्पत्स्यते किन्तु वृद्धस्य मे सत्यप्रतिज्ञतामहाव्रतं न जर्ज्जरय ।

स्वयम् । (किञ्चदुच्छ्वस्य) महाराजः, जाज्वल्यमाने यवनप्रतापतपने कथं सर्वं तथैव सम्पत्स्यते ।

जय० । वीर यवनानां प्रतापतपनोऽसौ तथा विलयम् यास्यति यथैतस्याख्यानकमपि न श्रोष्यते परतः ।

---

१ "समुद्रोऽब्धिरकूपारः" इत्यमरः ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

स्वयम्। महाराज भवादृशेगृहीयसेनापतिकार्य्ये कथं यवन-राज्यस्य विपच्छङ्का ?

जय०। एषोऽहमपि परलोकं प्रस्थितप्रायः।

स्वयम्। देव तथाऽपि वीरसू राजपुत्रभूमिः। अत्रभवति भारतं विरहस्य लोकान्तरं सनाथितवत्यपि कुमाररामसिंहस्त-थैव मर्य्यादया सेनापतिकार्य्यं निर्वक्ष्यति इति कथं सम्भाव्यते भवत्कुलकृपाणावलम्बस्य प्रलम्बस्य यवनराज्यस्य शैथिल्यम्।

जय०। (ऊच्छ्वस्य) वीर सत्यं वक्षि मयि महाध्वन्यध्व-न्ये संवृत्तेऽपि न वीरविरहिता भवेद्भारतभूमिः। राजपुत्रदेशे गृहे गृहे मादृशा मत्तेऽप्यधिकाश्च रणधीरा वीराः समुल्लसन्ति। परन्तु राज्यमाभ्यन्तरबलमवलम्ब्य स्थिरं भवति, न तु बाह्यम्। स्नेहपाशबद्धाः सुहृदः प्रजाः भृत्याश्च राजार्थं प्राणानपि तृणा-य मन्यन्ते क्रौर्य्यकण्टकोत्सारिताश्च तएव राजानं हन्तुमवसरं प्रतीक्षन्ते। प्रत्यक्षमेव दृश्यताम्। यदि भवता सह मैत्रीं स्वच्छे न निरश्छद्मना हृदा समरक्षिष्यत् दिल्लीपतिस्तदखण्डस्तस्य प्रतापो दक्षिणादेऽशेपि बद्धमूलः प्राऽबलिष्यत्। भवत्खड्गमा-श्रित्य सविजयपुरादिमहाराजानपि व्यजेष्यत प्रासारयिष्यच्च स्व-प्रतापं सिंहलद्वीपेपि । एवं मत्प्रतिज्ञारक्षणरूक्षणं चावलोक्या हमपि। द्विगुणतरोत्साहेन मैत्र्युचितकार्य्याणि निरवक्ष्यम्। मयि भवती च तथानुगते शेषाः सर्वेऽपि महाराजास्तं सममानयि-ष्यन् आवयोर्म्मन्त्रणामुरीकृत्य यदि स वैदिकधर्म्मविरोधमत्य-क्ष्यत् तत् सर्वा अपि प्रकृतयः पितरमिवैनमपूजयिष्यन्, एवं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

स्ववशीकृताऽखिलभारतवर्षस्य वर्षीयसोऽप्यस्य [1] प्राज्यं राज्यं वर्षाणां सहस्रेणाऽप्यभेद्यं समपत्स्यत । परमधुना दुराचारैरे-तस्य न कोऽपि भारतीय एवं स्निह्यति इति सत्स्वपि वीरसह-स्रेषु अचिराद्विलयं यास्यति यवनराज्यं विजयपुरगोलखण्डन-गराद्यधीशाः प्रसिद्धाः शत्रवोऽस्य । चिरशत्रुरुदयपुराधीशः । नन्दकसम्प्रदायाचार्य्यतिरस्कारिणोऽस्य पाञ्चालवीराः सर्वेऽपि [2] शिक्ष्या विपक्षाः । [3] भारतचन्द्रादिमहामान्यजनावहेलनेन वङ्गदेशे न कोऽप्यस्य मित्रम् । भवान् जगद्विदित एतस्य सपत्नः । मामकाश्च रामसिंहादयोऽप्येतस्य विश्वासघातकतां स्मारं स्मारं सन्धिबन्धं शिथिलीकृतवन्तः । इति न चिरमवतिष्ठते यवनरा-ज्यम् ।

स्वगम् । (रोषज्वलितनयनः) देवोऽश्वमेधयज्ञे शाकल्यैः शाकं यवनराज्यप्रतापमपि हुतवान् यद्गीतानि गायं गायं योषि-तो बालान् शाययन्ति इति कथन्नस्यान्नाश एषां कदाचाराणाम् प्रजामृगवृकाणाम् ।

जग० । (प्रवृद्धोच्छ्वासवेगः वीर) प्रत्यक्षमिव पश्यामि यत् कोपज्वलनज्वालाः परितः प्रवृद्धाः । अत्यन्तं यतमानोऽपि न

१ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः ।

२ "सिक्ख" इति प्रसिद्धाः ।

३ अन्नदामङ्गलादिकाव्यरचयिता वङ्गभाषाया महाकविभारतच-न्द्रोनामाऽभूत् । सोऽवरङ्गजीवेन दिल्लीमाहूतस्तिरस्कृतोऽपि चेति चेतैवालेखि ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पारयत्यवरङ्गजीवः प्रशमयितुम्। एष रोदिति विलपत्यतिपश्चात्तापैस्तप्यते सर्वेऽपि चास्य पराक्रमो घृतधारेव ज्वालाजालमेतद्द्विगुणयति न तु शमयति "सोदर्य्याणां शिरश्छित्वा जराजर्ज्जरं जनकञ्च कारागारे निगृह्य हत्याकाण्डसहस्रैः परलोकं यन्त्रणामयं विधाय, धूमध्वान्तेनेव दुर्य्यशः सङ्घातेनात्मानमावृत्य च समासादितमस्य राज्यं स्वयं हस्तात् स्खलति, एतस्य रोजा अप्यऽमात्या बान्धवाः सैनिकाः प्रकृतयश्च [1] प्रत्यर्थिनः संवृत्ताः, सर्वेऽपि भारतीया एनं हस्तावुद्यम्य शपन्ति कोपज्वलनज्वालाधूम्यभिर्मशका इव परितो यवनवराकाः प्रनष्टाः।

महाराष्ट्रवीरा दिल्लीं विलुण्ठन्ति। भग्नोऽसौ दिल्लीश्वप्रासादः। क्वासौ वराकः कदर्य्योऽवरङ्गजीव इत्यस्य देहोऽपि नोपलभ्यते।

आः किं स्वप्नमिव पश्यामि (दीर्घं निश्वस्य) विश्वम्भर विलक्षणस्ते महिमा। भगवन् चिरमुद्भ्रान्तोस्मि जालेष्वेतेषु। सम्प्रति दर्शयात्मानम् (उच्छ्वस्य) दिष्ट्या दृष्टोऽसि। अहो शोभा। स्मृत एव सपदि समायातोऽसि शारदाकाशश्यामेषु तवाङ्गेषु तारका इव स्वेदबिन्दवो भासन्ते। गलितकुसुमबन्धनः कुञ्चितमेचककचाः स्वेदाक्तौ कपोलौ चुम्बन्ति। [2] सौदामनीवृन्दविनिन्दकमिदं वसनमंसात् स्खलति। मौक्तिकहाराः कुसुममालिकाश्च परस्परं संग्रथिताः,

१ प्रत्यर्थिनः शत्रवः। २ सुदाम्नि मेघेभवा सौदामनी विद्युत्। "सुदामा तु पुमान् वारिधर पर्वत भेदयोः"।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

(सगद्गदम्) कन्दराः प्रविश्य कर्णौ सम्मुद्य चक्षुषी सम्मील्य श्वाससवरुध्य मनो नियम्य योगिराजैरपि कथं कथमपि ध्येयं देहि ते पादाम्बुजम् ।

(दीर्घमुच्छ्वस्य) मन्देन स्वरेण, नारायण, दामोदर, विश्वम्भर, जगदीश्वर, हरे, हरे, (ततो दीर्घ्यमस्य वाचमरुणात्) विलोक्यैवमुपरतप्रायं राजपुत्ररणधीरताधुरन्धरमात्मानं नियन्तुमपारयन् बालक इव महाराष्ट्रराज उच्चै रुरोद निद्रा चास्य समभज्यत । चिरं विचारमग्न इव चोत्थाय भगवन्तं सूर्यं प्रणनाम ।

अद्य महाराष्ट्रदेशे गृहे जयध्वनिः गृहे गृहे भेरीनादः गृहे गृहे च शस्त्रपरिष्कारः । गुञ्जातोलनेन खिन्नमिव हिरण्यगर्भस्य हरेरेकं रूपमिव हिरण्यमानन्दयितुमष्टोत्तरं शतं यावदात्मना सन्तोल्य ब्राह्मणेभ्यो व्यतरन्महाराष्ट्रपतिः । तावदागत्य विजयध्वजेनोक्तं "देवानां प्रतापतपनप्रभावेण मथुरापर्य्यन्तं रूपता यवना अपसारिताः । अकस्माच्च [1] मोहावर्त्तखानो दिल्लीश्वरस्यान्यतमः सेनानीर्महत्या सेनया समायातः किन्तु हन्यतां हन्यतां जितं जितं इति सक्ष्वेडं सेनासमुद्रे सोत्फालं पतितेषु महाराष्ट्रकेसरिषु ते प्रहरमात्रयुद्धेनैव विमुखा अभूवन् । रिपूणां रक्तचन्दनक्षोदेनेव गाढरक्तेन समचर्च्यतालिकुलाकुलैः कमलैरिव चैषां सश्मश्रुवदनैः समपूज्यत भगवती वसुन्धरा हतशेषा भटम्मन्याश्च पलायिताः । विलक्षणोऽयमत्रभवतः प्रभावो यत "विज-

[1] मोहब्बतखाँ' ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

यतां महाराष्ट्रराजः" इति गर्जनं श्रुत्वैव पश्चादनवलोकयन् सर्वोऽपि यवन भटः । पलायते ।

इत्याकर्ण्य सर्वेऽपि सभास्थाः खणखणितखड्गा वीरास्तारतरेण स्वरेण "जयति सनातनो धर्म्मो विजयतां महाराष्ट्रपतिः इत्यादि सहर्षमवोचन् ।

समस्तेऽपि महाराष्ट्रदेशे सर्वतः समुत्थितं भेरीझर्झरपणवादिनादसहकृतं प्रतिध्वनिनिवहसहस्रगुणितं जयध्वनिध्वानममुं कन्दरिकन्दरेष्वपि प्रविष्टं, गृहीतब्रह्मचारिगुरुवेषेण वीरवीरेन्द्रसिंहेन कुटीरे पूजितः स एव योगिराजोऽपि कथं कथमपि समाधिसन्धावश्रौषीत् । श्रुत्वैव च कन्दराद्बहिरागत्य शैलसानुं समारुह्य त्रुटत्कौतुटितावरोधया दृष्ट्या सुदूरं पश्यन्नापूर्वसमुद्रमापश्चिमसमुद्रमालङ्कमाविन्ध्यं च कुसुमितमिवोद्यानं प्रफुल्लकमलमिव तडागं विध्वस्तदानववृन्दमिव चेन्द्रपुरं महाराष्ट्रराज्यं पश्यन् बहुश आशिषो वदन् पुनः समाधिमाकलयितुं तमेव कन्दरं प्रविष्टः प्रविशंश्च मन्दं मन्दमेवमपठत् ।

यत् "यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः । हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद् विमुच्यते"[1]

समाप्तोयं निश्वासः । समाप्तोऽयं विरामः

समाप्तश्चासौ शिवराजविजयोनामग्रन्थः ।

---

१ अनेनवाभाणकेन योगिराजचरितेन च समारभ्य तेनैव समापयन् उपक्रमोपसंहारयोरैक्यं दर्शितवान् ग्रन्थकारः ।

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

निर्माणहेतुः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	३	सौन्दय	सौन्दर्य
,,	५	वचनीय	वचनीयं
,,	७	ससक्त	संसक्त
,,	१५	वर्ष	वर्षं
,,	१६	वर्ष	वर्षं
२	२	द्धः	द्ध
,,	३	सम्प्रतं	साम्प्रतं
,,	६	भारता	भारतो
,,	१३	प्रार	प्रचार
,,	२१	सेवतैव	सेवितैव
,,	२२	यूर	पूर
३	१	न्तो	न्ती
,,	७	भ्रुदं	भ्रुवम्
,,	८	रु	रू
,,	२०	वतन्न	वन्न
४	७	यापि	यीपि
,,	८	नस्मा	नास्मा

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

शिवराजविजयः

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	५	व्यवहार	व्यवहारस्य
५	१	गायात	गायति
,,		निष्ठ	निष्ठा
६	५	परल	पटल
,,	६	तकोश्च	तश्चैको
११	५	पारित	पारितं
१२	१३	नत	तन
१४	१	ध्या	ध्मा
,,	८	मयातः	मायातः
१५	४	गुणा	गुरुणा
	६	झा	ज्ञा
	८	जा	ज्ञा
	११	त	त्त
१६	८	री	रो
१९	२	नस	स
२२	६	दा	ता
२३	१	र	रा
२४	१३	यो	योः
२५	१२	कटे	कूटे
२६	३	दपि	पदि
२७	१	या	यो

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२८	१२	भ्र	भ्रू
२९	५	माद्गमं	मोद्गमं
पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३२	४	गनग	गगन
३३	१३	भाषणौ	भाषणै
३५	४	द्वारवित्	द्वारात्
	५	एक	एव
३६	६	मरो	मसे
३७	१२	सी	सि
३९	६	न्तस्य	न्तस्तस्य
४०	१३	सान्त	सन्ति
		स्थापितः	स्थापिताः
४१	१७	कथयिति	कथयति
४८	१७	भ्रभ्रु कुंस	भ्रु कुस
४९	१५	मानिय	मानीय
	१६	सिंप	सप
५०	३	नाय	नाम
	१२	कलतयः	कलयतः
	१७	स्वा	स्व
५२	६	यतो	यते
६०	६	योरे	तयोरे
६२	१०	राज	राजन्
६३	१५	पत्त्रे	पत्रे
६४	७	चन्द्रा	चन्द्र
६४	१३	[illegible]	चमत्कार

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६६	१०	स्नन	स्तन्
६७	१६	गी	ग्री
६७	१८	या:	ज्या:
६९	१२	खन्डयात	यति
७०	४	नान	तान
७०	१९	सुन्दरन्या	सुन्दरकन्या
७५	१	विहत	विहृत
७७	१	यँ	यँ
७९	५	न्तै	न्ते
७९	१७	श्च	स्व
८१	१२	प्र	प्रा
८१	१७	त्र	ब्र
८१	२०	ख	ण
८३	८	प	च
८३	१५	मत्स्मात्	म स्मात्
८३	१७	भल्ल	ल्ल्ह
४	२	क्ष	क्षू
८४	१०	शून्म	शून्य
८४	११	विश्सेव	विश्वसेव
८५	७	सेत्स्यात	सेत्स्यति
८५	७	श्वसयत्	श्वासयत
८६	१	मदद्ध	मदद्भ्व
८६	५	मुकुरेष्ठा	ष्वा
८७	६	त्त	तु
१०८	३	हीरा	होरा

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१०६	१६	वध्ये	मध्ये
"	१७	देशे	द्वेशे
११०	४	भुक्तेदं	भुक्त्वेदं
१११	६	पलायतः	यितः
१११	११	जिगिषन्त	जिगिमिष
१११	१३	त्युक्ता	त्युक्त्वा
११२	८	चयम	चंयम
११२	१३	तय	तम
११४	४	एक	एव
११५	८	स्फोटियौ	स्फोटितौ
११६	८	मङ्गी	भङ्गी
११७	१८	विज्ञायतः	ज्ञातः
११६	७	मालिनी	मालिनि
११६	१५	तामकर्षम	ताम्रकर्षम्
११६	१६	गह्वान्	गृह्वान्
१२१	१४	स्तुनि	स्तूनि
१२२	२	मस	मस्र
१२२	२	कयोल	कपोत
१२२	१५	रस्तो	स्तो
१२२	१६	भ्रयुगं	भ्रूयुगं
१२२	१७	भूअ	भून
१२३	४	मे	भे
१२४	१०	ऊल	ऊलै
१२४	१५	द्वगु	द्वैगु
१२५	[illegible]	द्वजान	द्ध्वजा

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२५	६	पध्यु	दध्यु
१२६	११	ची	चो
१२७	१७	स	से
१२७	१८	व्र	व्रु
१३२	१४	क्तं	क्तुं
१३३	४	तस्म	तस्मै
१३४	२	त्य	त्यु
१३५	५	त्य	त्या
१३५	१०	नाना	नार्चः
१३६	१	वृ	वं
१४१	१६	व	वैं
१४२	१२	चं	यं
१४२	१५	वान्	वन्
१४२	२२	स्तयेरोग्र	स्पेतरोग्रू
१४३	१३	य	या
१४८	६	त्व	त्स
१५०	१	मा	स्मा
१५०	४	स्मा	स्म,
१५०	१२	रक्ष	रक्षण
१५३	१७	वधु	विधुं
१५४	६	हाय	हार्य्यं
१५५	१४	चभ्व	चक्षु
१५६	८	णी	णो
१५६	११	तत्क	नतक
[illegible]	[illegible]	[illegible]	पद्रोः

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६३	८	ण	ज
१६३	६	से	मे
१६६	११	चिरा	चिररा
१६६	११	ज्म	स्म
१६८	४	प	य
१६८	१०	पारवाताङ्कि	पाटवाङ्किता
१७०	४	दोलता	लना
१७०	५	वारिणि	रिणी
१७२	१	प्रमा	प्रेमा
१७३	१५	चयैः	चयैँः
१७४	१	ताति	तानि
१७५	४	यपि	मपि
१७५	१६	मामा	यामा
१८०	१५	पुय	पूज्य
१८४	३	बदभागे	बनभागे
१८८	४	रोदष्यदि	रोदिष्यति
१९३	८	देसु	देशसु
१९६	१४	षेव	ष्वेवा
१९८	१०	नि	वि
२०१	१६	सजलकुसुमस्त वकालङ्कृतम- ष्पायाः	सजलकुसुमस्तव कालङ्कृतमणि- मयामत्रालङ्कृ- तमष्पायाः
२०२	१७	स्त	स्तत्र
२०४	१०	दूरेत्नोव	दूरेत्वेव

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२०५	५	समा	समी
२०६	६	मश्च	मलश्च
२१०	११	दसभृय	दासीभृ
२१२	५	वादिनः वादिनः	समागताः
२२५	१६	अतप्तत्	अपप्तत्
२३६	१	ने	ये
२४१	७	मके	मेक
२४१	८	घस्मरणे	घस्मरेण
२४२	२	दृश्चा	दृशश्चा
२४१	१७	दव	दल
२४५	४	विक्ष	विलक्ष
१४७	५	यन्यः	यन्त्रैः
२४७	१०	कारको	कारणको
२४८	१३	मारुमुति	मारुतिमूर्त्ति
२७७	६	यिन्तु	यितुम्
२८८	१७	सवपि	सर्वेपि
२६३	५	ह्यपि	ह्यमपि
२६३	१७	स्वःल	स्वाल
२६४	४	मासन्दीषु	मासन्दीषु
३००	१२	हयनः	नयनः
३००	२०	समा	सनमा
३०२	४	ल्यै	स्यै
३०५	८	षितो	द्विषतो
३१०	२	वको	वलो
३१६	१८	बर्क	वर्त्तक

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३२०	१	छ्रि	वि
३२६	१६	ण	वा
३३४	१२	पिंस्प	पिंत्तास्य
३३६	८	लाफ	तालफ
३३९	४	तोमां	योमां
३४०	१६	महत्त	महा
३४१	२०	युद्धमा	युद्ध मारभत
३४६	४	पतम्	ग्तन्
३५०	१	स्पमी	स्पसमी
३६८	१३	श्वासु	स्वासशु
३६८	१६	दिषृव	दिषृवा
३७१	६	गत्र	गात्र
३७२	१६	स्वा	स्व
३७३	६	ति	त
३७६	१९	तला	ततो
३७६	१९	भुवः	चभुवु
३७७	१२	मव	मख
३८५	१३	य	यचा
३९२	५	पटेन	यदेन
३९५	१२	अच	त्यच
३९५	१६	सधि	सन्धि
४०२	१	महोत्समे	महोत्सवे
४०२	१७	लवन्ध	जालवन्ध
४०२	१८	गात्रा	गात्र
४०५	१४	यपि	मपि

O. Prof Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४०६	५	भवनैः	भवनो
४०७	५	जीवा	जीवो
४११	५	विरहत्य	विरहय्य
४११	१५	निर	निश्छद्म
४१२	१	रायं	राज्यं
४१२	१४	गकं	साकं
४१३	५	सङ्का	सङ्गा
४१४	१५	म्या	स्या
४१५	१३	चि	वि

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

C. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

पंडित अम्बिकादत्त व्यास विरचित पुस्तकें

अवतारमीमांसा	... ॥)	सुकविसतसई	॥≈)
गद्यकाव्यमीमांसा ...	।)	दुःखद्रुमकुठार	≡)
रामसहस्रनाम रामायण	≈)	कथाकुसुम	।≈)
तर्कसङ्ग्रह भाषा टीका सहित	≡)	रत्नाष्टक	।≈)
क्षेत्रकौशल	≡)	उपदेशलता	।)
पावसपचासा	≈)	हो हो होरी	)॥
महाताशकौतुकपचासा ...	॥)	झूलन झमक	)॥
पुष्पवर्षा	≈)	बिहारी बिहार	२॥)
गुप्ताशुद्धिप्रदर्श	-)॥	मूर्ति पूजा ...	।॥)
धर्म की धूम	≈)	साहित्यनवनीत ...	॥)
ललितानाटिका	।)		

इन पुस्तकों के इलावा हिन्दी की अन्य पुस्तकें भी हमारे यहां मिलती हैं !

डाक महसूल जिम्मे खरीदार होगा ।

पता—

व्यास पुस्तकालय

मानमन्दिर,

बनारस सिटी ।

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosh

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha

C-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kos

O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Ko

CC-O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection. Digitized By Siddhanta eGangotri Gyaan Kosha